

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXIX 1975

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren en de voetnoten doorlopend te nummeren. De kosten die kunnen voortvloeien uit extra-correcties op de proeven vallen ten laste van de auteurs. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

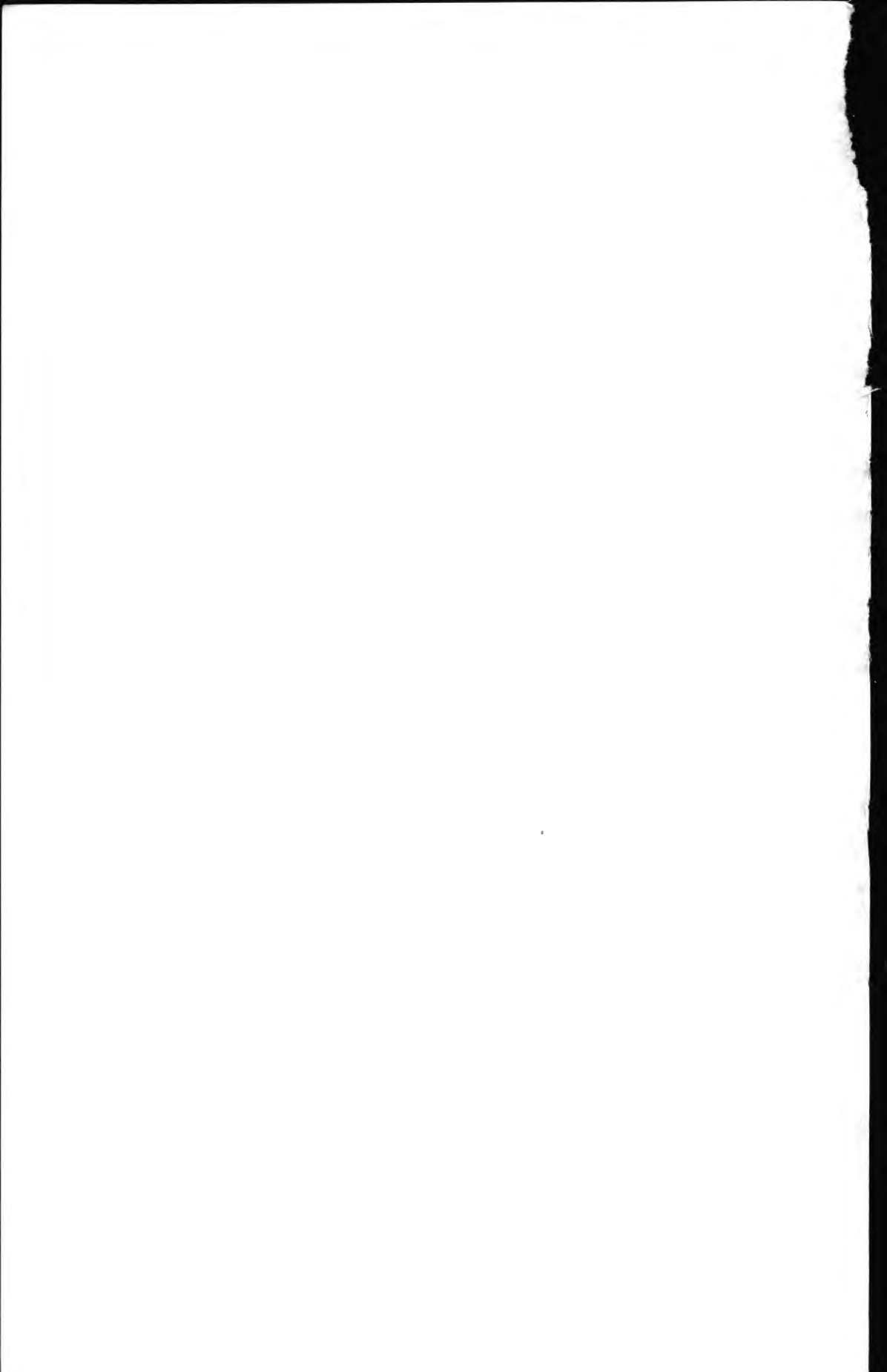
Zijn nog te verkrijgen: Handelingen III, XVIII, XIX, XXI-XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII tegen de prijs van 400 fr. per bundel. Zich wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

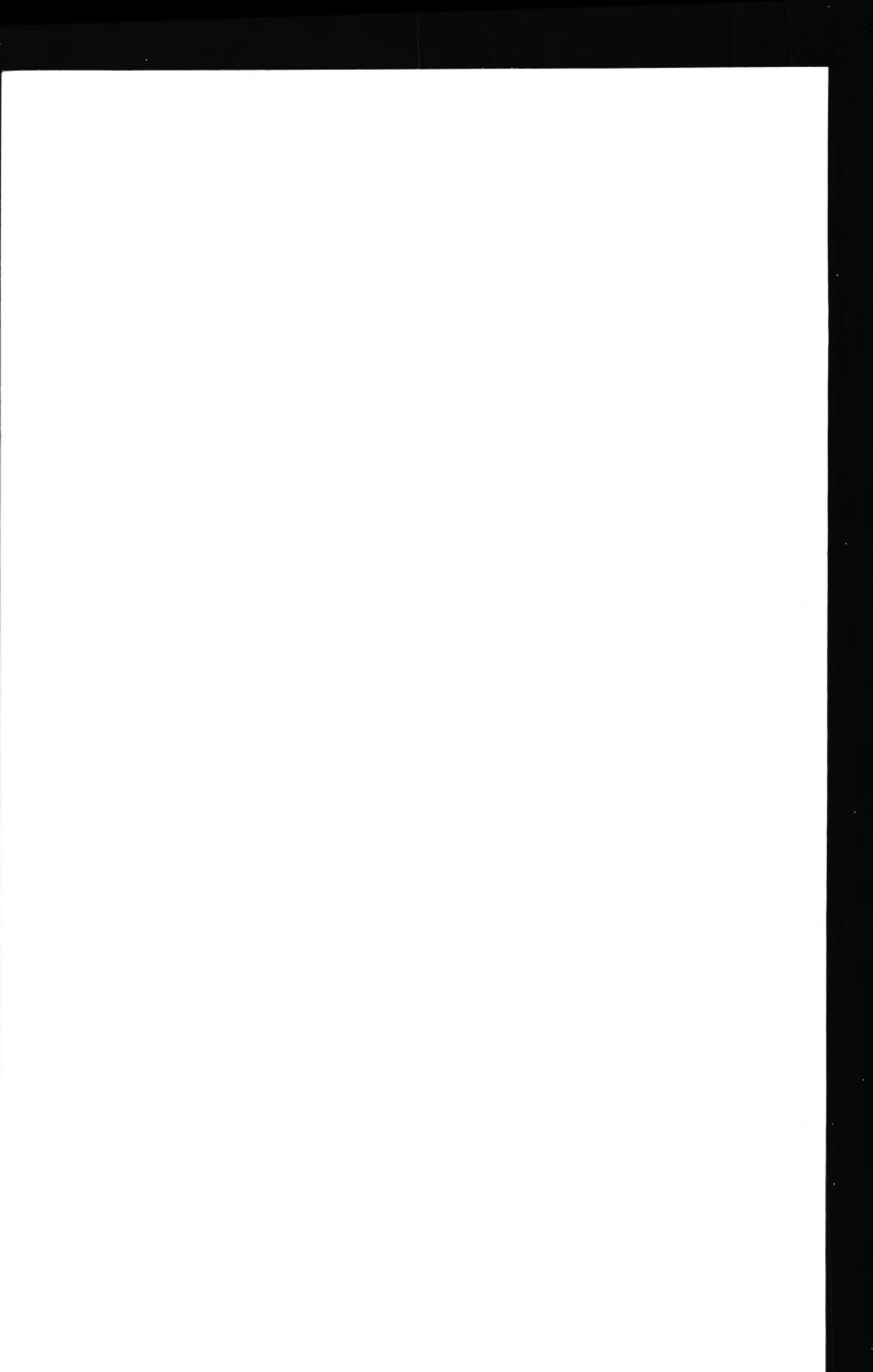
UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXIX 1975

INHOUD

	Blz.
1. De descriptie van Nederlandse pseudogekloofde zinnen in de Extended Standard Theory. De basishypothese, door Dr. FR. DAEMS	5
2. Mogelijkheden en grenzen van een historisch-woordgeografisch onderzoek, geïllustreerd aan de Wachtendonckse Psalmen, door Dr. L. DE GRAUWE	19
3. Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Reacties in Westeuropese kranten op gebeurtenissen medio 1914, door Dr. J. M. H. J. HEMELS	29
4. Stijn Streuvels en Frank Lateur, door EM. JANSSEN	55
5. Erasmus en Justus Lipsius in hun correspondentie over opvoeding en onderwijs, door Dr. J. KLUYSKENS	71
6. De ambtenaar in de ondergeschikte besturen op het einde van het Ancien Régime. Het statuut van het openbaar ambt. De benoemingsprocedures, door Prof. Dr. P. LENDERS	83
7. Gedachten over het leven en de dood in de Carmina Latina Epigraphica : eigenheid en literair-filosofische afhankelijkheid, door DOROTHY PIKHAUS	161
8. Voor een geschiedenis van de Nederlandse emblemataliteratuur, door Dr. K. PORTEMAN	199
9. Marcellus Emants' <i>Een nagelaten bekentenis</i> : afrekening met von Feuchtersleben, vernieuwing van de naturalistische roman, door Prof. Dr. A. L. SÖTEMANN	217
10. Ter interpretatie van <i>Op de dood van Sterre</i> , door F. STEYAERT	235
11. Raakpunten tussen Euripides' Iphigeneia te Aulis en de Komedie, door Prof. Dr. H. VAN LOOY	253
12. De zogeheten Karolingische Renaissance : een breekpunt in de evolutie van de Latijnse taal ?, door MARC VAN UYTFANGHE	267
13. Taalkundige problemen bij de uitgave en studie van Oudengelse glossen, door Dr. JAN VERDONCK	287
14. De Franse Nederlanden - Les Pays-Bas Français	293
15. Werkzaamheden	295
16. Ledenlijst 1975	303

De descriptie van Nederlandse pseudogekloofde zinnen in de Extended Standard Theory. De basishypothese

door

DR. FR. DAEMS

0. INLEIDING

Bij herhaling is er door linguïstische wetenschapsmethodologen op gewezen dat een van de vernieuwingen van de transformationeel-generatieve taalkunde te vinden is in de relatie *theorie - data*¹. Een beetje simplistisch kan men stellen dat men binnen deze vorm van taalkunde niet zonder meer een aantal willekeurige taalfeiten bijeenbrengt, waarin men dan door een inductieve procedure een systeem probeert te vinden; veeleer gaat men uit van een *theoretische probleemstelling*, en het is van daaruit dat men naar de taalfeiten gaat kijken.

Het volgende citaat uit een recent Nederlands werk is typisch voor deze opvatting: „het is van belang in te zien dat de *keuze* van de verschijnselen niet zomaar toevallig is, maar wordt bepaald door de theorie. Het is niet erg zinvol om zo maar wat verschijnselen op een rijtje te zetten; de kans dat daar toevallig opeens een theorie uit komt rollen is te verwaarlozen.” (De Haan e.a. 1974: 14). Elders in hetzelfde werk wordt gesteld: „Taalspecifieke verschijnselen zijn slechts interessant voorzover ze in verband gebracht kunnen worden met de algemene theorie.” (ibid. 78).

Ik heb nu de indruk dat dergelijke methodologische principes in de linguïstische praktijk nogal eens simplistisch geïnterpreteerd worden, en dat de weg van theorie naar data soms te zeer eenrichtingsverkeer vertoont. De feiten worden soms te uitsluitend gezocht en onderzocht in functie van de aan de orde zijnde theoretische probleemstelling. Anders geformuleerd, de probleemstelling is vaak niet binnen een voldoende ruime linguïstische theorie, maar slechts binnen een relatief klein onderdeel uit een theorie te situeren.

Zodoende worden gemakkelijk een aantal feiten verwaarloosd. Bovendien dreigt zeer ernstig het gevaar dat een te smalle feiten-

1. Zie o.m. Botha 1968; Dougherty 1973; Verkuyl e.a. 1974: 39 en passim.

basis tot een deeltheorie voert die niet voldoende in de ruimere theorie, de grammatica, ingepast kan worden.

Ik wil dat demonstreren aan de hand van de descriptieve voorstellen voor zgn. pseudogekloofde zinnen. Daarbij stel ik me uitdrukkelijk op binnen het Chomskyaanse grammaticamodel dat bekend staat onder de naam Extended Standard Theory (EST), en waarin syntaxis en semantiek als autonome componenten worden beschouwd². Wat ik aan de orde wil stellen kan in principe echter even goed binnen een ander kader, bijvoorbeeld dat van de generatieve semantiek, gedemonstreerd worden.

In wat volgt wordt eerst bondig geschetst wat met pseudogekloofde zinnen, kortweg P-zinnen, bedoeld wordt. Er wordt dan ingegaan op de motiveringen voor een transformationele analyse van dergelijke zinnen. In een volgend onderdeel wordt gewezen op enkele gemiste generaliseringen en ad-hoc-voorzieningen waartoe de transformationele analyse en descriptie van P-zinnen moet voeren. In de plaats daarvan wordt een basishypothese voorgesteld³.

1. WAT ZIJN PSEUDOGEKLOOFDE ZINNEN ?

In de literatuur⁴ worden met P-zinnen⁵ bedoeld : zinnen met als subject een relatiefzin met impliciet antecedent, het werkwoord *zijn* als hoofdwerkwoord en een nominale constituent (NC) als predikaatsnomen. Deze laatste NC draagt het zinsaccent. Het is kenmerkend voor P-zinnen dat er met elke P-zin een niet-samengestelde zin, een simplexzin zou overeenstemmen. Enkele voorbeelden :

- 1 a Wie daar meer van wist is Eyskens
b Eyskens wist daar meer van
- 2 a Waar Piet aan twijfelde is je úitleg
b Piet twijfelde aan je úitleg
- 3 a Wat hij niet gezegd heeft is dat hij te weinig sláapt
b Hij heeft niet gezegd dat hij te weinig sláapt
- 4 a Wat ik Jantje zag doen is met zijn fietsje door de woónkamer rijden
b Ik zag Jantje met zijn fietsje door de woónkamer rijden

2. Het meest uitvoerige beeld daarvan wordt opgehangen in Jackendoff 1972.

3. Het grootste deel van deze bijdrage gaat terug op Daems 1974.

4. Voor gekloofde zinnen moet hoofdzakelijk naar Amerikaanse literatuur verwezen worden, met name naar Akmajian 1970 en Muraki 1970. Van den Toorn 1971 noemt „gekloofde zinnen” wat over het algemeen „pseudogekloofd” wordt genoemd.

5. De term „pseudogekloofd” dient onderscheiden te worden van „gekloofd”. Met „cleft sentence” worden in de literatuur zinnen bedoeld als a, waarmee een simplexzin b correspondeert :

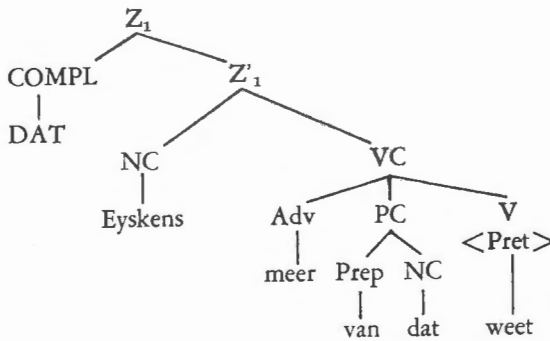
a het is aan Jan dat ik dacht
b ik dacht aan Jan

2. DE TRANSFORMATIONELE HYPOTHESE

De pseudogekloofde a-zinnen en de corresponderende simplexzinnen b hierboven vertonen enkele opvallende overeenkomsten: grotendeels hetzelfde lexicale materiaal, dezelfde functionele relaties, dezelfde selectierestricties, het zinsaccent bij dezelfde constituent. Van deze overeenkomsten kan verantwoording worden afgelegd in de grammatica door voor de P-zinnen een dieptestructuur te postuleren die tenminste ook de phrase-marker van de corresponderende niet-gekloofde simplexzin bevat.

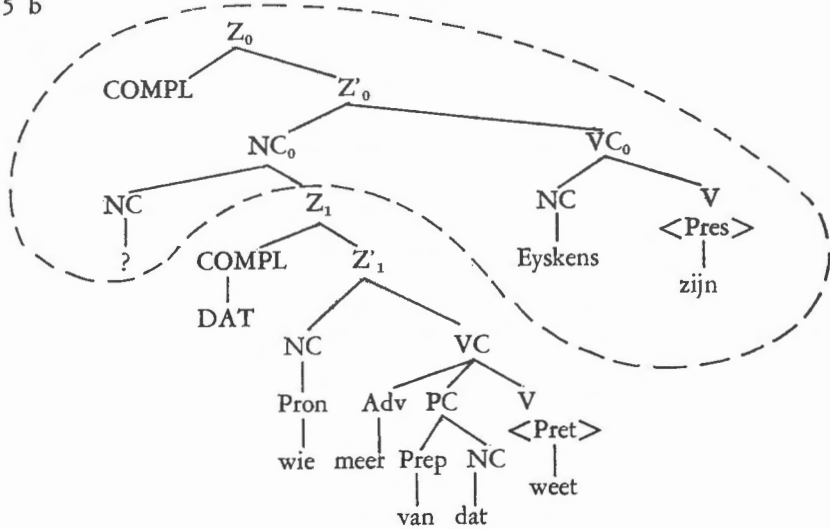
De P-zin zonder meer door een transformatie uit de structuur van de simplexzin afleiden is met de bekende transformationele apparatuur niet doenlijk. In het algemeen geldt dat transformatieregels een onderliggende structuur kunnen vereenvoudigen; de P-zin zonder meer uit de onderliggende structuur van de simplexzin af te leiden zou betekenen dat die transformatie bijkomende structuur (die van de relatiefzin) opbouwt. Ik illustreer dat met de volgende schemata voor de zinnen in 1:

5 a

⇒

5 b

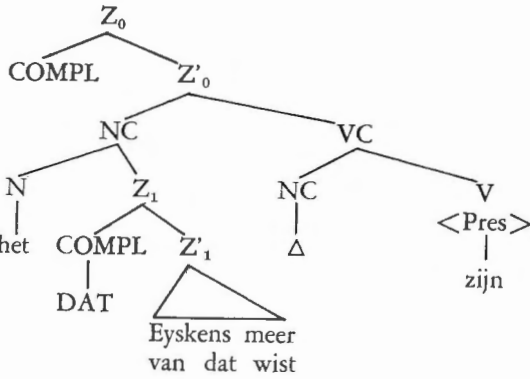
Door een transformatie van 5a naar 5b overgaan houdt in dat boven de hoogste knoop Z van 5a, Z_1 , een nieuwe knoop Z, namelijk Z_0 , wordt gecreëerd, die op zijn beurt een stel nieuwe knopen domineert. Terloops zij erop gewezen dat in de bovenstaande schemata gebruik gemaakt is van de complementeerdertheorie van Bresnan, waarvolgens elke zin van in de dieptestructuur uiteenvalt in een complementeerder (COMPL) en een complementeerderloze zin (Z')⁶.

Wegens de ondoenbaarheid van de in 5 geschetste procedure, is o.a. door Akmajian 1970 voor Engelse P-zinnen een dieptestructuur als in 6a voorgesteld, die tot 6b getransformeerd dient te worden:⁷

6. De complementeerdertheorie van Bresnan 1972 is voor het Nederlands aangepast in De Geest 1972 en Daems 1974.

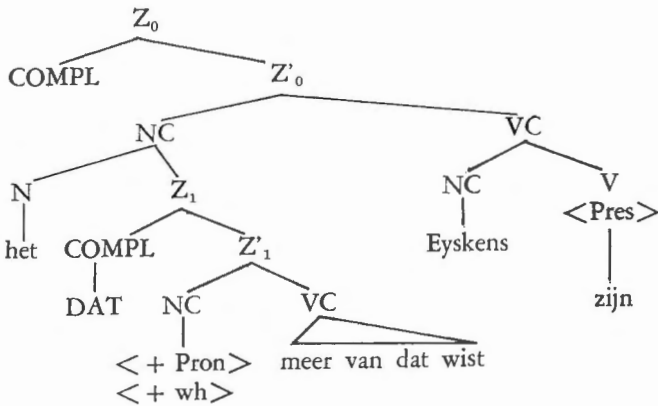
7. De in schema 6ab voorgestelde structuren wijken op voor deze uiteenzetting voor een deel irrelevante punten af van de structuurschema's van Akmajian. Zo maakt Akmajian geen gebruik van complementeerders. Voor P-zinnen zijn er in de literatuur overigens tal van verschillende voorstellen gedaan. Akmajian 1970 vormt het meest uitgewerkte voorbeeld in de EST; Muraki 1970 valt veeleer binnen de Generatieve Semantiek te situeren. Een uitvoerig overzicht van tal van alternatieve voorstellen is te vinden in Daems 1974.

6 a

⇒

6 b

Deze beschrijving vergt een 'pseudocleft'-transformatie. Deze transformatie copieert een NC uit de zin in subjectpositie Z_1 , en verplaatst die copie naar de lege plaats in de VC van Z_0 . Deze transformatie wordt wel eens een extractietransformatie genoemd. Tegelijk worden op de plaats van de originele knoop NC in Z_1 een paar features achtergelaten; deze features zouden dan tezamen het antecedentachtige lege *het* doen opgaan in de relativumvorm van de oppervlaktestructuur.

Het behoeft wel geen betoog dat de dieptestructuur van P-zinnen in de subjectpositie een zin moet bevatten (Z_1) die in hoge mate met de corresponderende simplexzin overeenstemt.

Op die manier kan voor b.v. zin 1a verantwoord worden dat hij een aantal overeenkomsten met 1b vertoont.

Om van die overeenkomsten verantwoording af te leggen, hoeven we echter nog niet noodzakelijk een transformationele procedure te gebruiken. Een niet-transformationele hypothese lijkt ons tenminste even plausibel. Indien we als dieptestructuur voor 1a een dieptestructuur aannemen zonder lege plaats, d.i. met een niet leeg predikaatsnomen, en verder aannemen dat we in de subjectpositie in de dieptestructuur een nominale constituent met een relatiefzin krijgen, dan kan eveneens, dank zij de regels van de semantische component, een verantwoording voor de overeenkomsten in 1a en 1b gegeven worden. Dit laatste is wat ik de *basishypothese* wens te noemen.

3. INADEQUAATHEDEN VAN DE TRANSFORMELE HYPOTHESE

De theoretische visie die aan de transformationele analyse van P-zinnen ten grondslag ligt is de opvatting dat voor zinnen met een hoge mate van syntactisch-semantische overeenkomst een – in hoge mate – gelijke dieptestructuur aangenomen moet worden.

De transformatieregels laten ons dan toe van sommige oppervlakteverschillen te abstraheren.

In verband met de P-zinnen is men vooral aandacht gaan schenken aan de overeenkomsten tussen P-zinnen en simplexzinnen. P-zinnen werden onderzocht in verband met hun overeenstemming met simplexzinnen.

Het heeft ook tot gevolg gehad dat men weinig oog heeft gehad voor de P-zinnen als zodanig, en evenmin voor de overeenkomsten tussen P-zinnen en andere dan de corresponderende simplexzinnen.

Ik meen te mogen stellen dat de transformationele hypothese voor P-zinnen zodoende inadequaaf is voor tenminste twee belangrijke aspecten: 1° een aantal generalisaties kunnen niet worden gemaakt; 2° deze hypothese vergt sommige voorzieningen die als 'ad hoc' bestempeld kunnen worden.

3.1. GEMISTE GENERALISERINGEN

Een eerste voorbeeld van een gemiste generalisering vinden we als we de volgende zinnen met elkaar vergelijken:

- 7 Wie daar meer van wist is Eyskens
- 8 a Iemand die daar meer van wist is Eyskens
b Degene die daar meer van wist is Eyskens
- 9 a Een minister die daar meer van wist is Eyskens
b De minister die daar meer van wist is Eyskens

De transformationele hypothese zou 7 door middel van de extractietransformatie afleiden; de zinnen in 9 kunnen manifest niet op dezelfde manier afgeleid worden. Voor de zinnen in 8 kan aangetoond worden dat ze met twee mogelijke interpretaties van 7 overeenstemmen. Het zou echter ad hoc zijn aan te nemen dat *wie* in 7 een transformationele reductie zou vormen zowel van *iemand die* als van *degene die* in 8.

De mogelijkheid bestaat nu wel om voor relativa als *wie* in 7 een dieptestructuur aan te nemen waarin het antecedent leeg is⁸.

De dieptestructuur van 7 zou dan slechts met die van 8 en 9 hierin verschillen, dat we in 8-9 een expliciet antecedent aannemen.

Binnen de transformationele hypothese zou het louter toeval zijn dat 7 tot 9 om zo te zeggen dezelfde oppervlaktestructuur hebben, terwijl het voor de hand ligt een generalisering te zoeken in de vorm van een wezenlijk gelijk gestructureerde dieptestructuur.

Volgens de transformationele hypothese is de predikaatsnomenpositie van P-zinnen leeg in de dieptestructuur (zie schema 6a). Voor de functionele betekenisinterpretatie van de zin kan men dan twee richtingen uit. Ten eerste, men kan stellen dat de functionele interpretatie van 7, maar niet van 9, niet plaats heeft op het niveau van de dieptestructuur, maar op dat van de afgeleide structuur waar de predikaatsnomenpositie gevuld is. Ten tweede, men kan stellen, zoals Akmajian, dat er in 7 gewoon geen functionele relatie bestaat tussen *zijn*, het subject, en het predikaatsnomen; zulke relatie zou er echter wel zijn in 9. Hoe dan ook, de conclusie zou kunnen zijn dat *zijn* in 7 een anderssoortig werkwoord zou zijn dan in 9. De voor de hand liggende generalisering is echter dat we in 7-9 telkens met hetzelfde *zijn* vandoen hebben, dat een equatieve relatie tussen subject en predikaatsnomen legt.

In de transformationele hypothese probeert men door de extractietransformatie te verantwoorden dat de geëxtraheerde constituent, de NC *Eyskens* in 7 of 1a, geïnterpreteerd wordt als informatiefocus, waarmee de positie van het zinsaccent samenhangt; de rest van de zin vormt dan een (focale) presuppositie. De overeenstemmende constituent *Eyskens* in de simplexzin 1b is dan eveneens informatiefocus.

In 8 en 9 krijgen we echter dezelfde verdeling van informatiefocus en focale presuppositie, ofschoon die betekenisrelatie tenminste voor 9 dan door een verschillend mechanisme verantwoord dient te worden.

Voorbijgaand aan tal van andere m.i. aanwijsbare gemiste generalisaties, zou ik willen samenvatten dat uit de transformatio-

8. Zie bijvoorbeeld Schachter 1973.

nele hypothese voor P-zinnen de consequentie volgt dat deze zinnen van een heel andere soort zijn dan alle andere zinnen met een copula. De vergelijking van P-zinnen met andere copulatieve zinnen leidt echter haast vanzelf tot de generalisering om voor alle copulatieve zinnen dezelfde dieptestructuur, c.q. dieptestructuren, aan te nemen.

3.2. AD-HOC-VOORZIENINGEN

Een eerste ad-hoc-voorziening lijkt in de transformationele hypothese nodig voor die P-zinnen waarvoor geen corresponderende simplexzin aangewezen kan worden. Zulke P-zinnen zijn inderdaad te vinden :

- 10 a Wat er op tafel ligt zijn je autosleutels
 b * Er liggen je autosleutels op tafel
- 11 a Waarvoor ik in je directeur ontzag heb is *zijn* eenvoudig
 b * Ik heb in je directeur ontzag voor *zijn* eenvoudig
 * In je directeur heb ik ontzag voor *zijn* eenvoudig
 c In je directeur heb ik ontzag voor *de* eenvoudig

Op welke manier ook *er* in de zin terecht komt, hetzij door een transformatieregel, hetzij door een basisregel, bij een transformationele derivatie van P-zinnen moet er iets speciaals gebeuren opdat 10a als grammaticaal gegenereerd kan worden, terwijl 10b verhinderd moet worden, ofschoon 10b precies in de dieptestructuur van 10a besloten zou zijn.

Voor 11a zou moeten worden uitgegaan van een dieptestructuur die de structuur van 11b bevat. In 11b bestaat er echter een incompatibiliteit tussen het optreden van het possessivum *zijn* in *zijn eenvoudig* en de adverbiaalbepaling *in je directeur*⁹.

Een volgende vorm van ad-hoc-voorziening betreft de noodzaak ervoor te zorgen dat niet elke willekeurige constituent uit de simplexzin geëxtraheerd kan worden en verplaatst naar de positie van het predikaatsnomen in de P-zin. Men doet dat door de toepassing van deze transformatie te beperken tot NC's.

Een m.i. onhoudbare consequentie daarvan is dat dan de gescursiveerde constituent in de volgende zinnen ook als nominale constituent (NC) opgevat moet worden, zoniet in de dieptestructuur, dan toch op het ogenblik dat de extractietransformatie van toepassing moet zijn :

9. Ik neem met tal van linguïsten binnen de EST aan dat pronomina van in de dieptestructuur aanwezig zijn.

- 12 Wat me dwars zit is *(om) het huis te moeten verven*
 13 Wat hij geregeld schijnt te doen is *zijn auto stuk (te) rijden*
 14 Wat bewijst dat hij schuldig is is *dat hij gevlucht is*
 15 Wat me zou verbazen is *als hij nu nog kwam*
 16 Wat zijn vrouw is is *adembenemend mooi*
 17 Waar ik woon is *in de Beukendreef*
 18 Waar ik gelukkig om ben is *om Jan zijn openhartigheid*

De geursiveerde constituenten in 12-14, en wellicht ook in 15, kunnen in de dieptestructuur eventueel alle als zin opgevat worden ; in 16 hebben we een adjectiefconstituent, in 17 en 18 een voorzetselconstituent. Het gaat echter niet op zonder meer te stellen dat deze constituenten alle op een NC teruggaan, ook al is dat in de literatuur verschillende keren voorgesteld. Een van de belangrijkste argumenten waarop men daarvoor een beroep heeft gedaan is precies de mogelijkheid voor deze constituenten om in P-zinnen op te treden. Het behoeft wel geen betoog dat we zo in een circulaire redenering terecht komen ¹⁰.

De generalisering die voor gevallen als 12-18 gemaakt kan worden, is dat we hier telkens met een equatieve zin vandoen hebben, waarbij het in het subject genoemde gelijkgesteld wordt met het in de objectpositie genoemde. De equatieve betekenisrelatie is een betekenisrelatie die niet noodzakelijk beperkt moet zijn tot een relatie tussen syntactisch identieke categorieën, met name NC's ; het volstaat dat er een semantische gelijkwaardigheid bestaat tussen de subjectsconstituent en het predikaatsnomen ¹¹.

Een laatste kwestie die ik wou aansnijden betreft de condities op transformaties. Het is bekend dat in de laatste jaren heel wat aandacht is besteed aan de noodzaak transformaties zo streng mogelijk te definiëren en te begrenzen ¹².

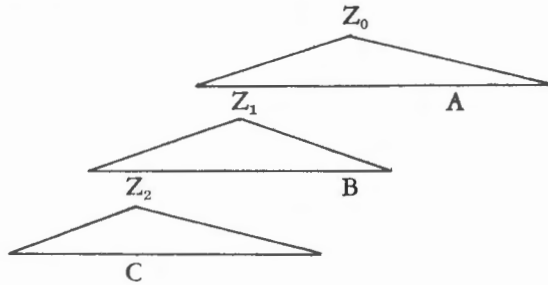
Zo is er het voorstel dat transformatieregels cyclisch werken. Bovendien is er voorgesteld de cyclische werking van de transformatieregels nog verder in te perken door de regels te onderwerpen aan de 'adjacency'-conditie. (Chomsky 1971 : 44). Volgens deze conditie is het slechts mogelijk een constituent uit een zin naar een hogere (of lagere) zin te verplaatsen op voorwaarde dat beide zinnen aangrenzende cyclische knopen vormen.

10. Het is binnen dit bestek niet mogelijk verder in te gaan op het voor en het tegen van de descripties die hier een knoop NC postuleren.

11. Een hele tijd nadat Daems 1974 voltooid was, vond ik een analoge voorstelling in Bolinger 1972 m.b.t. het Engels ; Bolinger doet zijn voorstellen met behulp van een meer abstracte generatief-semantische representatie.

12. Zie o.a. Ross 1967 en Chomsky 1971. Voor het Nederlands zie De Haan 1973 ; De Haan e.a. 1974 ; Daems 1974 : 143-152 & 261-275.

In de onderstaande schema kan een constituent in positie C wel naar positie B worden verplaatst, maar niet naar positie A, gegeven dat Z_0 , Z_1 en Z_2 cyclische (zins)knopen zijn :

Dat is nochtans wat zou moeten gebeuren om de P-zin 20 door middel van de extractietransformatie te deriveren :

20 Wie ze dachten dat ze – moesten waarschuwen was *de portier*¹³

Voor deze situatie zijn er, logisch gesproken, twee uitwegen. Ten eerste, een zin als 20 wordt als tegenvoorbeeld tegen de voorgestelde conditie opgevat. Deze stap zou echter tot gevolg hebben de descriptie van tal van andere fenomenen op de helling te zetten. De andere uitweg bestaat erin aan te nemen dat 20 veeleer een tegenvoorbeeld vormt tegen de extractietransformatie, en dus tegen de transformationele derivatie van P-zinnen¹⁴.

4. EEN NIEUW VOORSTEL

Als nieuwe hypothese voor de descriptie van pseudogekloofde zinnen stel ik de basishypothese voor, die P-zinnen genereert met behulp van constituentenstructuurregels.

Volgens deze hypothese wordt de dieptestructuur van P-zinnen gegenereerd in een vorm die niet al te zeer afwijkt van hun oppervlaktestructuur. Er zijn daartoe geen nieuwe basisregels nodig. We kunnen volstaan met de regels die er sowieso nodig zijn voor de descriptie van andere zinnen met een koppelwerkwoord. Daartoe zouden we in de basisregels o.m. de volgende, vereenvoudigde regels opnemen :

13. Grammaticaliteitsoordelen over zinsstructuren van dit type verschillen wel eens. Ik neem aan dat dergelijke zinnen grammaticaal zijn. Steun daarvoor is te vinden in observaties in b.v. Den Hertog 1915, II : 28 ; De Vooy's 1967 : 400-402, § 239 ; Paardekooper 1971 : 391-392 ; Brachin 1973.

14. Op andere condities op transformaties waartegen 20 zondigt kan hier niet worden ingegaan.

21

- 1 $Z \rightarrow \text{COMPL} + Z'$
- 2 $\text{COMPL} \rightarrow \dots$
- 3 $Z' \rightarrow \text{NC} + \text{VC}$
- 4 $\text{VC} \rightarrow \text{V} + \left. \begin{array}{c} \text{NC} \\ \text{ADJC} \\ \text{PC} \\ \text{Z} \end{array} \right\}$
- 5 $\text{NC} \rightarrow \text{NC} + \text{Z}$

...

In de vierde regel wordt uitgedrukt dat koppelwerkwoorden net zoals andere werkwoorden gegenereerd worden, en dan ook syntactisch nauw verbonden zijn met een object. In de vijfde regel worden o.a. relatiefzinnen gegenereerd. Bovendien wordt aangenomen dat een NC als antecedent voor een relatiefzin niet noodzakelijk met lexicaal materiaal gevuld hoeft te worden, zodat relatiefzinnen met impliciet antecedent mogelijk worden.

Tenslotte dient *zijn* m.i. twee sterk verschillende semantische interpretaties te kunnen krijgen. We zouden ook kunnen spreken van twee verschillende werkwoorden *zijn*: 1° een equatief *zijn*, zoals o.a. in P-zinnen; 2° een functioneel *zijn*, zoals b.v. in *hij is ziek* en dergelijke.

We hebben dan een algemene projectieregel voor werkwoorden nodig, die een semantische representatie voor de functionele betekenisrelaties in een zin deriveert¹⁵; een dergelijke semantische representatie kan voor zinnen met het equatieve *zijn* worden gezien als een tweeplaatsig predikaat (met de betekenis „equatie”) en twee argumenten.

5. BESLUIT

Het is mijn overtuiging dat dit nieuwe descriptieve voorstel voor P-zinnen een groter aantal generalisaties kan maken dan vroegere voorstellen. Dat dit kan, is m.i. hieraan te danken dat de theoretische vraagstelling waarvan werd uitgegaan niet beperkt bleef tot de vraag naar de relaties tussen P-zinnen en corresponderende simplexzinnen, maar dat tegelijk ook werd uitgegaan van de vraag naar de relaties tussen P-zinnen en andere zinnen, waaronder copulatieve zinnen, andere types van gekloofde zinnen, relatiefzinnen en zo meer. Dat wil m.a.w. zeggen dat de theoretische

15. Dit voorstel is ontwikkeld in Jackendoff 1972: hfst. 2.

probleemstelling in feite was : de organisatie van een generatieve grammatica als zodanig, niet alleen als formeel probleem, maar ook als datageöriënteerd probleem.

Uit het onderzoek, en uit de gedane descriptieve voorstellen, vloeien dan ook een aantal consequenties voort met betrekking tot de organisatie van de grammatica. Een allerbelangrijkste consequentie lijkt me te zijn dat een generatieve grammatica binnen de Extended Standard Theory met dieptestructuren moet werken die zo minimaal mogelijk van de oppervlaktestructuren verschillen.

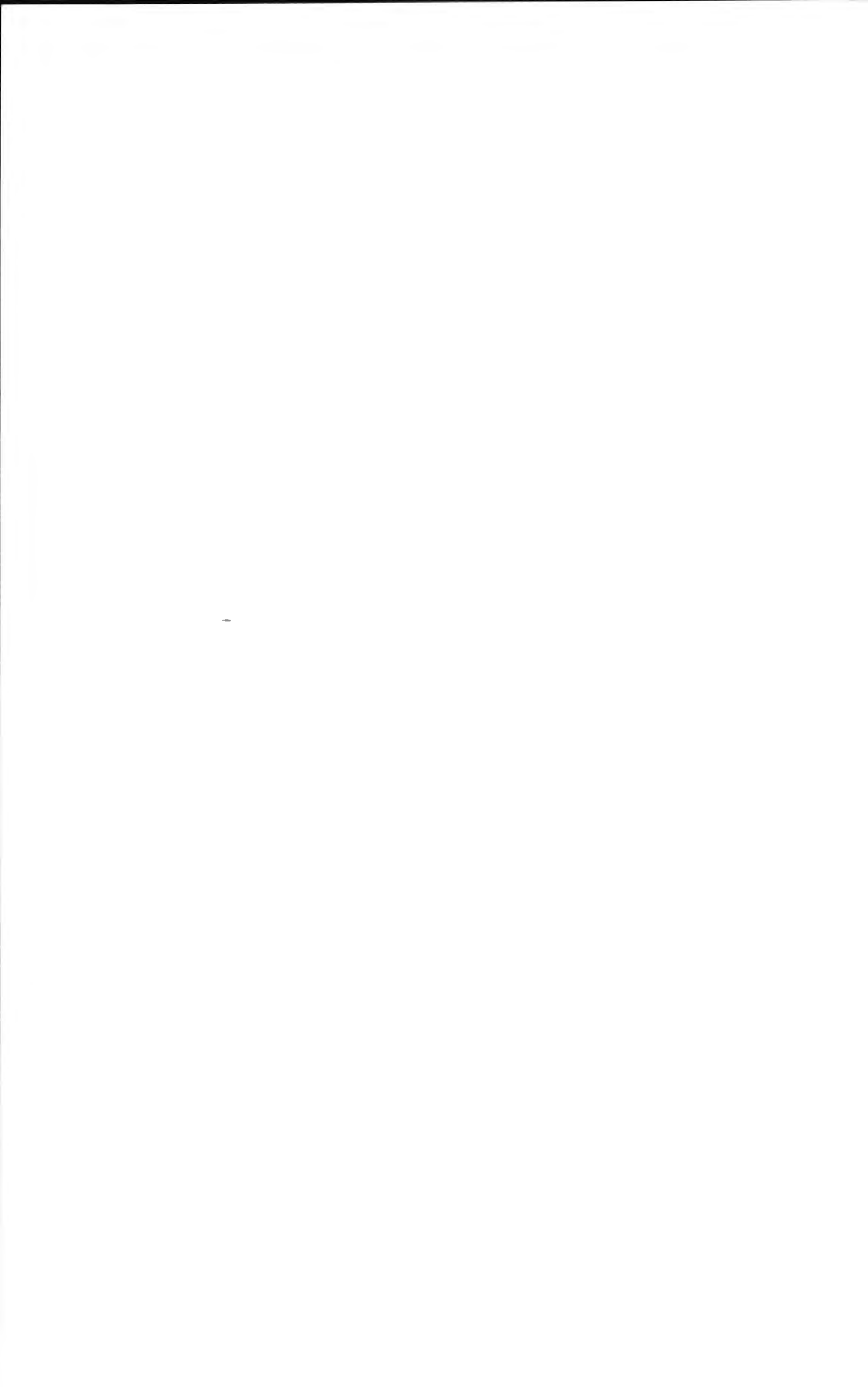
Een andere, even belangrijke, implicatie is dat de interpretatieve component van de grammatica nog veel verder uitgebouwd moet worden dan wat totnogtoe zowel in de Extended Standard Theory als in de generatieve semantiek is voorgesteld ; voor de EST is dat nodig opdat door middel van semantische interpretatieregels sommige generaliseringën gemaakt zouden kunnen worden die in de afgewezen transformationele hypothese met behulp van transformaties werden gemaakt.

Tenslotte worden de oppervlaktestructuren niet meer ondergewaardeerd.

BIBLIOGRAFIE

- A. Akmajian 1970 : *Aspects of the Grammar of Focus in English* (Ph.D. diss., M.I.T., mim.).
- D. Bolinger 1972 : *A Look at Equations and Cleft Sentences* (in : *Studies for Einar Haugen*, Mouton, The Hague, p. 96-114).
- R. P. Botha 1968 : *The Function of the Lexicon in Transformational-Generative Grammar* (Mouton, The Hague).
- P. Brachin 1973 : *Een in dubbel opzicht „vreemde” constructie ?* (N.Tg. 66, 59-60).
- J. W. Bresnan 1972 : *Theory of Complementation in English Syntax* (Ph.D. Diss., M.I.T., mim.).
- N. Chomsky 1971 : *Conditions on Transformations* (Indiana University Linguistics Club, mim.; ook in : St. R. Anderson & P. Kiparsky, *A Festschrift for Morris Halle*, N.Y. 1973).
- Fr. Daems 1974 : *Gekloofde zinnen in het Nederlands* (doct. diss. Univ. Antwerpen, UIA ; gaat verschijnen).
- R. C. Dougherty 1973 : *A Survey of Linguistic Methods and Arguments*. A review of Reibel & Schane eds. 1969 (*Found. of Lang.* 10, 423-490).
- W. P. F. De Geest 1972 : *Complementaire constructies bij verba sentiendi in het Nederlands* (doct. diss. Nijmegen ; reprint, HES Publishers, Utrecht).
- G. J. de Haan 1973 : *Twee interpretaties van het cyclies principe* (*Spektator* 2, 271-293).

- G. J. de Haan, G. A. T. Koefoed en A. L. des Tombe 1974 : *Basiskursus algemene taalwetenschap* (Van Gorcum, Assen).
- C. H. den Hertog 1915 : *De Nederlandsche Taal. Practische Spraakkunst van het hedendaagsche Nederlandsch* (Versluys, Amsterdam, Deel II, 1911³).
- R. S. Jackendoff 1972 : *Semantic Interpretation in Generative Grammar* (MIT Press, Cambridge, Mass.).
- M. Muraki 1970 : *Presupposition, Pseudo-Clefting and Thematization* (Ph.D. diss., Univ. of Texas at Austin ; Univ. Microfilms).
- P. C. Paardekooper 1971 : *Beknopte ABN-syntaksis* (Malmberg, Den Bosch).
- J. R. Ross 1967 : *Constraints on Variables in Syntax* (Ind. Univ. Ling. Club, mim.).
- P. Schachter 1973 : *Focus and Relativization* (*Language* 49, 19-46).
- M. C. van den Toorn 1971 : *Het voorzetselvoorwerp als nominale constituent* (*Studia Neerlandica* 6, 114-129).
- H. J. Verkuyl e.a. 1974 : *Transformationele Taalkunde* (Aula, Utrecht-Antwerpen).
- C. G. N. de Vooy 1967 : *Nederlandse Spraakkunst* (Wolters, Groningen).

Mogelijkheden en grenzen van een historisch-woordgeografisch onderzoek, geïllustreerd aan de Wachtendonckse Psalmen

door

DR. L. DE GRAUWE
Aspirant N.F.W.O.

Het is niet de eerste maal, dat voor deze maatschappij een lezing wordt gehouden over historische woordgeografie. Bijna een kwart-eeuw geleden reeds handelde hier mijn leermeester, prof. G. de Smet over de *Geschiedenis en geografie van het werkwoord lijden (pati)*¹ en in 1966 had Ernest Eylenbosch het over *Middeleeuwse woordgeografie*². Als wij A. van Loey mogen geloven³, zouden dit in 1974, samen met een onderzoek van P. Halleux over de woordenschat van drie handschriftengroepen van Tondalus' visioen⁴, de enige historisch-woordgeografische studies zijn, die in de jongste 30 jaar in België zijn verschenen. In genoemd jaar vulde dan dezelfde Van Loey, samen met J. Goossens, een nummer van de *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie* (nr. XLV) van Amsterdam, dat de titel „Historische Dialectologie” meekreeg en aspecten behandelt uit de klank- en vormleer. Daarbij heeft Goossens het in het algemeen over „taalgeografie”, waarvan het woordenschatonderzoek slechts een deel vormt, dat blijkbaar vooral met Duitse publikaties vertegenwoordigd is. Daar, bij onze oosterburen, zijn zelfs „Habilitationsschriften” gewijd aan historisch-woordgeografisch onderzoek, op welk terrein duidelijk een enorme vooruitgang is geboekt: men vergelijkte slechts Richard Jordans vrij dun uitgevallen *Eigentümlichkeiten des englischen Wortschatzes. Eine wortgeographische Untersuchung mit etymolo-*

1. *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij VI* (1952), 67-107.

2. *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij XX* (1966), 157-172 met een overzicht over vroegere publikaties op dat gebied voor onze taal. Vgl. verder A. van Loey, *Middelnederlandse en moderne dialecten*, in *Album Grootaers*, Leuven 1950, p. 63-69.

3. *Middelnederlandse taalkunde in België in de jongste dertig jaar*, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1974, 248-274.

4. *Middelnederlandse woordgeografie. Tondalus' visioen*, in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (= *Ts.*) 65, (1947), 287-298.

gischen Anmerkungen (Heidelberg 1935)⁵ met Willy Sanders' recente kanjer *Der Leidener Willeram. Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform* (München 1974), waarin evenwel nog andere problemen dan zuiver (woord)geografische ter sprake komen. Nog in 1968 had diezelfde Sanders verklaard dat de historische woordgeografie nog in de kinderschoenen stak⁶. Deze bewering staat te lezen in een oproep om precies vanuit de woordenschat meer licht te laten vallen op de ontstaansplaats van de Oudnederfrankische psalmfragmenten, de interlineaire versie uit de ons door Justus Lipsius bekende, doch helaas verloren gegane Wachtendonckse codex.

Uit Sanders' oproep blijkt reeds voldoende, welk verschil zijn en onze doelstelling vertoont met die van de bijdrage van Goossens en de daar genoemde werken van W. Besch, G. Ising en R. Schützeichel⁷. Het is laatstgenoemde auteurs te doen om het letterlijk en figuurlijk in kaart brengen van woord- en andere taalgeografische verschijnselen, geëxcerpeerd uit lokalizeerbare en dateerbare resp. reeds gelocalizeerde en gedateerde stukken zoals bijbelvertalingen en oorkonden, en wel uit wat we kunnen noemen de „middelperiode”, een term die wij van H. K. J. Cowan, *Ts.* 87, 195⁸ overnemen.

Voor de oude periode liggen de zaken wel enigszins anders. Wat ons hieruit in de volkstaal is overgeleverd, zijn in hoofdzaak vertalingen of parafraseringen van bijbelse en andere kristelijke werken, die qua tijd en plaats vaak moeilijker vast te leggen zijn; men denke bijvoorbeeld aan de ohd. Isidor of de os. Heliand. Daarnaast zijn er wel glossen uit kloosterhandschriften, die aan hun ortografie wel hun streek van herkomst verraden, maar die bij een woordgeografisch onderzoek met de nodige voorzichtigheid te beoordelen zijn. Immers, glossen en glossaria werden wel in scriptoria van andere dialectgebieden afgeschreven, maar de woorden werden vaak alleen ortografisch aan het systeem van de bewerker aangepast. Relevant kunnen dus alleen die gevallen zijn, waarin een adaptor ook lexikaal veranderd heeft. Dat meestal geen onberis-

5. Zie verder O. Funke, *Altenglische Wortgeographie. Eine bibliographische Übersicht*, in *Anglistische Studien. Friedrich Wild zum siebzigsten Geburtstag* (= Wiener Beiträge zur englischen Philologie LXVI), Wien/Stuttgart 1958, p. 39-51.

6. *Zu den altniederfränkischen Psalmen*, in *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* (= *ZfdA*) 97, (1968), 81-108, hier p. 104. Zie zijn beschouwingen over de stand van zaken op dat gebied in *Der Leidener Willeram*, p. 122v.

7. J. Goossens, *Historische en moderne taalgeografie*, in *Bijdragen...* XLV (1974), 14-33. 35v. W. Besch, *Sprachlandschaften und Sprachausgleich im 15. Jahrhundert*, München 1967. G. Ising, *Zur Wortgeographie spätmittelalterlichen deutscher Schrift-dialekte*, 2 Teile, Berlin 1968. R. Schützeichel, *Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache. Studien zur Sprachgeschichte am Mittelrhein*, Bonn 1960.

8. *Oudnederfrankische varia*, in *Ts.* 87 (1971), 184-203.

pelijke vertaling, die naam waardig, tot stand kwam, schijnt in de oude periode – en zelfs nog in de middelperiode – niets uitzonderlijks te zijn geweest; het resultaat was gewoonlijk een mengeling van vreemd en inheems taalgoed. Een paar bekende voorbeelden van ohd.-nd. mixta zijn het Hildebrandlied en de Leidse Willeram⁹.

Een ander nadeel dat de oude periode oplevert, is het allesbehalve fijnmazige net van scriptoria of „Schreiborte”, waaruit bovendien slechts schaars en fragmentarisch materiaal tot ons is gekomen in verhouding tot wat er eens aanwezig moet zijn geweest. Het is dus niet altijd mogelijk, samenhangende verbredingsgebieden aan te wijzen; bepaalde woorden komen slechts één of een paar keer verstrooid voor in bepaalde bronnen, talen of dialecten; hier kan een relict, een taalkundig boven water gebleven eilandje in het spel zijn, of valt aan polygenetische, of nog, aan gelegenheidswoordvorming te denken.

Nieuwe vondsten – waarop de wetenschap trouwens alleen maar kan en moet hopen – kunnen het beeld dan ook grondig wijzigen. Des te meer is het dus van belang, met *alle* gekende vindplaatsen rekening te houden en ze te specificeren naar tijd en plaats van redactie. Men zal begrijpen, dat een etiket als „Oudhoogduits” zonder meer nietszeggend is, wanneer deze benaming niet verder in tijd en ruimte gedifferentieerd wordt.

Verdere problemen liggen op het vlak van de tekstkritiek, daar niet zelden met corruptelen valt af te rekenen, en van de semantische interpretatie. Zeker, het vaak ten grondslag liggende Latijn kán uitsluitel geven, maar dit is niet altijd het geval; het is immers zeer de vraag, hoe onze voorouders de Latijnse teksten en woorden hebben geïnterpreteerd. Meestal vindt men de oplossing dan wel in parallellen in de Germaanse talen zelf. Zo is het bijvoorbeeld duidelijk, door vergelijking met verwante Germaanse formaties, dat Oudnederfrankisch *ouifard* in Wachtendonckse Psalm 67,28 een rechtsterm is, die ‘overtreding’ betekent, hoewel in de Latijnse tekst sprake is van ‘mentis excessus’, d.i. van ‘buiten zichzelf zijn’. Dergelijke voorbeelden zou men gemakkelijk kunnen vermeerderen: de glossen wemelen van de misverstanden! Indien ons nu echter zowel van het Latijnse als van het Germaanse woord de juiste zin ontsnapt, is het niet verwonderlijk dat een in feite „hermeneutische cirkel” zich aan ons denken opdringt!

Ondanks deze leemten en obstakels is men er niet voor terug-gedeind, al dan niet expliciet woordgeografische en woordhisto-

9. Vgl. nog W. Sanders, *Oudnederlands*, in *Ts.* 88 (1972), 161-177, hier p. 171v., A. van Loey, *Altniederländisch und Mittelniederländisch*, in *Kurzer Grundriss der germanischen Philologie bis 1500*, hg. von L. E. Schmitt, Berlin 1970, p. 253-287, hier p. 256.

rische monografieën op te stellen, die het oude Kontinentaalwestgermaans uit de nevelen bedoelden te halen. Gelukkig is de overlevering nog omvangrijk en gevarieerd genoeg om inderdaad nog enige geleiding en evolutie te laten doorschemeren. De lijst van de studies is lang en men kan ze raadplegen bij A. Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*, ⁹Heidelberg 1970, p. 136v.v. 508v.¹⁰. De in het begin genoemde bijdrage van G. de Smet is er een van. Wij willen hier nochtans niet nalaten te wijzen op drie toonaangevende publikaties, die sedert hun verschijnen het geraamte hebben geleverd, waaraan de woordgeografische opbouw van de oude Germania kon worden voltrokken; het betreft de zorgvuldige materiaalverzameling van E. Gutmacher, *Der wortschatz des althochdeutschen Tatian in seinem verhältnis zum altsächsischen, angelsächsischen und altfriesischen*, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (= PBB) 39, 1914, 1-83.229-289; dit artikel legde de basis voor W. Braunes meesterlijk opstel *Althochdeutsch und Angelsächsisch*, in PBB 43, 1918, 361-445 en voor Th. Frings' kapittel *Angelsächsisch, Althochdeutsch, Gotisch in Germania Romana I*, ²Halle/Saale 1966.

Het onderzoek is reeds in zoverre gevorderd, dat deze studies een niet nader gelokaliseerd of gedateerd taaldokument helpen situeren, zoals Sanders dat voor de Leidse Willeram en wij voor de Oudnederfrankische Psalmen hebben gedaan. Hier gebeurt dus inderdaad het omgekeerde van wat bij Goossens, Besch e.a. het geval is. Om hierbij nu niet in een vicieuze cirkel te geraken, is het noodzakelijk, het bewuste dokument resoluut tussen haakjes te plaatsen en die bronnen te ondervragen, welke op een zo nauwkeurig mogelijke situering in tijd en ruimte aanspraak maken. In het licht van wat hierboven over de oude literatuur is gezegd, lijkt dit wel een hachelijke onderneming; de vrees is immers niet ongegrond, dat geen enkele bron qua lexikale „Bodenständigkeit” zuiver op de graat is. Toch lijkt mij ook hier, om het met Goossens, *t.a.p.*, p. 33 te zeggen, een absoluut pessimisme niet gerechtvaardigd. Bemoedigend is in dit opzicht de vaststelling, dat regionaal beperkt woordmateriaal zich niet zelden door de eeuwen heen voortsleept tot in de moderne dialecten, soms met oningekrompen grenzen, soms in verschrompelde of uiteengevallen relictgebieden. Hiermee wordt Goossens' opmerking bevestigd, dat „over de verhouding van dat (t.w. historisch) materiaal tot de dialecten van dezelfde tijd... in de regel slechts een vergelijking met de moderne

10. Van de jongste werken vermelden we graag H. Burger, *Zeit und Ewigkeit*, Berlin/New York 1972 en H. H. Munske, *Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten I*, Berlin/New York 1973.

dialecten iets (kan) geconcludeerd worden" (Goossens, *t.a.p.*, p. 33).

* * *

Deze metodologische gezichtspunten nu hebben ons voor ogen gestaan bij een onderzoek der Wachtendonckse psalmfragmenten. De ontdekking van deze brokstukken in de vorige eeuw, de bloeitijd van de filologie, trok de aandacht van menig Duits én Nederlands geleerde, daar de taal waarin zij waren gesteld vooreerst een duidelijk oud karakter droeg – men kent immers genoeg de historische belangstelling van die tijd –, en vervolgens op het Nederfrankische, in mindere mate ook op het Middelfrankische gebied wees. Zowel voor de Nederlandse als voor de Duitse filologie en taalkunde bleken zij dus hun belang te hebben. De Wachtendonckse fragmenten vertonen inderdaad het merkwaardige verschijnsel, dat de eerste negen psalmen een in hoofdzaak oudmiddelfrankisch dialect representeren, terwijl de overige, met inbegrip van de bijbehorende hymnen of cantica en symbola, voornamelijk in het oostelijk Oudnederfrankisch geschreven zijn. Let wel, voornamelijk, daar er in dit tweede gedeelte vormen zijn aan te treffen, die blijkens hun konsonantisme, vokalisme en/of flexie Middelfrankisch zijn. Hieruit besloot Willem Lodewijk van Helten eind vorige eeuw terecht, dat het oudnederfrankisch (onfrk.) psalterdeel een bewerking is van een Middelfrankische (mfrk.) legger of „Vorlage”, waaruit nog enkele „residua” waren blijven staan¹¹. Omgekeerd heeft in veel recentere tijd Willy Sanders gewezen op reeds onfrk. elementen in de mfrk. beginpsalmen¹². Zo drong zich al met al de gerechtvaardigde konklusie op, dat de Wachtendonckse psalmfragmenten, zoals wij ze nu kennen, het werk zijn van één man, en wel een Nederfrank, die reeds in de beginpsalmen een bewerking in zijn eigen idioom op het oog had, doch zich slechts langzamerhand van de mfrk. grafieën, vormen en woorden van zijn Vorlage losmaakte. Aldus Sanders, *ZfdA* 97, 84.98, wiens opvatting naar ons gevoelen ongetwijfeld juist is, maar – zoals we nog zullen zien – nog fijner kan genuanceerd worden. Het graduele omzettingsproces waarvan sprake, is trouwens niet alleen formeel, d.i. fonologisch en morfologisch, doch ook lexikaal duidelijk aanwijsbaar. Wij vonden het daarom zeer wenselijk, de onfrk. woordvoorraad uit de Psalmen zo nauwkeurig mogelijk te situeren in de

11. *Een en ander over en naar aanleiding van de Oudnederlandsche Psalmvertaling*, in *Ts.* 15 (1896), 146-171, hier p. 154. Ook in *Dez.*, *Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsius'schen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente* (voortaan afgekort: *Psalmenfragmente*), Groningen 1902, nadruk New York/London 1969, p. 4-11.

12. *ZfdA* 97, 84v.v.

ruimte (dus : lokalisering) alsmede in tijd en in verhouding tot de mfrk. interpretamenten. Het kader waarbinnen deze situering te voltrekken was, omvat het gehele Germaanse taalgebied en dito taalgeschiedenis, daar alleen deze in staat zijn, een afdoend antwoord op onze vraagstelling te geven.

Totnogtoe waren de uitspraken der geleerden over de woordenschat van de Wachtendonckse Psalmen al te summier en verscheidene ervan dienden door ons geheel of gedeeltelijk te worden gefalsifieerd. De eerste opmerking over het lexikon van onze onfrk. fragmenten stamt van Van Helten, die vond dat er uitsluitend van een bewerking in grammatikaal, niet in lexikologisch opzicht sprake was¹³. Hij legde daarbij een uitgebreide lijst aan van woorden die „voorzover onze kennis strekt, niet in het Middelnederlandsch (ook niet in het oostelijk Mnl.) worden gevonden, doch (casu quo in een hd. vorm omgezet) als elementen van den ohd. of mhd. woordenschat zijn aan te wijzen”¹⁴. Hij werd aangevallen door P. J. Cosijn, die vooreerst van mening was, dat vele van die woorden eens goed onfrk. kunnen geweest zijn, en vervolgens ook op enkele specimina wees, die uitgerekend alleen in het Noordwesten, d.i. in het Oudsaksisch en/of Oudengels terug te vinden zijn¹⁵. Van Helten wist hierop niet veel meer te repliceren, dan dat het hier een kwestie betrof „qu'il est facile de discuter, impossible de trancher”¹⁶. Erik Rooth hield echter vast aan het hgd. karakter van Van Heltens lijst en voegde er zelfs nog twee woorden bij¹⁷.

De kwestie van de woordenschat werd dan opnieuw aan de orde gesteld door Sanders in een pleidooi voor nadere lokalizatie der nfrk. Psalmen aan de Nederrijn¹⁷ en niet in Zuid-Limburg, zoals H. K. J. Cowan wilde¹⁸. Sanders zelf is op deze kwestie niet dieper ingegaan, zodat wij deze taak op ons hebben genomen.

Bij welke bronnen nu zijn we te rade gegaan om een beeld te krijgen van de woordgeografische situatie in de oude Germania? In de eerste plaats natuurlijk bij de Oudhoogduitse en Oudsaksische, zowel de samenhangende teksten als de glossen, die gelukkig voor het grootste gedeelte gepubliceerd zijn. Verdere vergelijkings-

13. *Ts.* 15, 154.

14. *Ts.* 15, 147.

15. *De Oudnederfrankische Psalmen*, in *Ts.* 15, 316-323. Hierbij nog Van Helten, *Nog een en ander over de Oudoostnederfrankische en de Middelfrankische psalmen*, in *Ts.* 16 (1897), 72-79, vooral 75v.

16. *Ts.* 16, 74.

17. *ZfdA* 97, 91-100; zie ook Dez., *Ts.* 88, 167.

18. *De localisering van het Oudnederfrankisch der psalmenfragmenten*, in *Leuvense Bijdragen* 48 (1959), 1-47 en *Nogmaals de localisering van de oudnederfrankische psalmenfragmenten*, in *Leuvense Bijdragen* 58 (1969), 114-132. Cowans jongste voorkeur gaat uit naar een gebied ten zuiden van het huidige Belgisch-Limburg: zie *Ts.* 87, 192. 194. 196v. 200v.

bases waarop speciaal de aandacht werd gevestigd, vormden het schaars overgeleverde Oudnederlands buiten de Wachtendonckse Psalmen, het Middelnederlands als voortzetting van het onfrk., het Oudfrans, waarin vele zogenoemde „Westfrankische” woorden werden ontleend, en de huidige Rijnlandse en Limburgse dialecten. Doch, zoals reeds gezegd, moest in feite rekening worden gehouden met de hele Germaanse overlevering van de aanvang tot heden. Gewapend met dit materiaal moest het toch mogelijk zijn, gehoor te geven aan Sanders' drievoudige oproep in *ZfdA* 97, 103v., de woordenschat der psalmfragmenten te beschouwen onder volgende drie aspecten :

1. verschillende weergave van een zelfde Latijns lemma in het mfrk. en onfrk. gedeelte ;
2. vergelijking van de interpretamenten der Wachtendonckse Psalmen met die van andere middeleeuwse psalters uit het Duitse en Nederlandse taalgebied. E. Rooth en zijn Zweedse leerlingen, later Eggers en Schöndorf hebben namelijk aangetoond, dat onze Wachtendonckse Psalmen het uitgangspunt vormen van een heel stemma van psalters, waaronder hier vooral de Westfaalse te noemen zijn ¹⁹ ;
3. studie der hapax legomena, cruces en zelden voorkomende woorden.

Uit ons onderzoek is gebleken dat de onfrk. Psalmen een uitgesproken Frankisch-noordwestelijk taaldokument vormen, m.a.w. zij bevatten woorden die niet in het zuidelijk Hoogduits, wel in het overige Westgermaans gangbaar waren. Daarvan is nog een groot gedeelte evenmin in het Frankische Hoogduits bekend en keert dus uitsluitend terug in talen als het Oudsaksisch, het Oudengels, het overige Oudnederlands, het Oudfries of hun voortzetting. Als typisch Frankische woorden noemen wij slechts onfrk. *prisma* ²⁰ 'usura', dat alleen in ohd. *phrasamo* en mnl. *perseme* terugkeert, *râta* 'favus' en wegens zijn suffix *ercetere* 'medicus'. Over de typisch noordwestelijke elementen hebben we het straks nog.

19. Zie E. Rooth, *Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Uppsala 1919. Dez., *Studien zu den altniederfränkischen und altwestfälischen Psalterversionen*, Uppsala 1924. N. Törnqvist, *Cod. Pal. Vind. 2682. 1. Eine frühmittelalterliche Interlinearversion der Psalmen aus dem ehemaligen Benediktinerstifte Millstatt in Kärnten*, Lund und Kopenhagen 1934. B. Hellenius, *Ein Wegelebener Psalter vom Jahre 1245*, Lund/Kopenhagen 1944. H. Eggers, *Zwei Psalter des 14. Jahrhunderts*, Berlin 1962. K. E. Schöndorf, *Die Tradition der deutschen Psalmenübersetzung*, Köln/Graz 1967. Zie thans nog J. G. Heymans (ed.), *Psalterium Leningradiense / Het psalter van Leningrad* (= CSSN Series Minor 5/1), Leiden 1973, p. XI.

20. Vormen en vindplaatsen der hier te noemen onfrk. en mfrk. woorden kan men er het best op naslaan in A. Quak, *Wortkonkordanz zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*, Amsterdam 1975.

Van Heltens lange lijst van zogezegd alleen hgd. woorden (*Ts.* 15, 147v.v.) moest dus drastisch worden ingekort; overgehouden werden nog een aantal begrippen, die meestal uit de Zuidoostelijke klostercultuur stammen. Zij zijn traditioneel erfgoed der psalter- of althans der bijbelvertalingen en verraden – om een woord van E. Rooth²¹ te gebruiken – „weniger Dialekt als Stil”. De beste voorbeelden zijn wel *guolikon* ‘magnificare’ en *kestegon* ‘angere’, een leenwoord uit lat. *castigare*. De onfrk. Psalmen bevatten echter geenszins uitsluitend kloosterjargon; wie de woordvelden i.v.m. concreta als lichaamsdelen, dieren, natuurproducten, terrein e.dgl. meer bekijkt, merkt al gauw dat hier woorden worden gebruikt, die een regionaal beperkte verbreiding kennen en dus wel degelijk representatief zijn voor het levende onfrk. idioom, men denke slechts aan onfrk. *ûla* ‘olla’, dat ook thans nog alleen Rijlands en Limburgs is. De religieuze taal van onze fragmenten draagt, stratigrafisch beschouwd, duidelijk de sporen van het Karolingisch-Frankisch eklektisme, dat zowel bepaalde Zuidoostelijke (van oorsprong Gotische of Ierse) als Angelsaksische missioneringstermen a.h.w. kongsakreerde. Zo bevatten zij enerzijds de insulaire termen *heilig* en *geist*, anderzijds zuidelijke innovaties als *coron* en *becoron* ‘probare’, *getrôstan* ‘consolari’, *genâtha* ‘misericordia, miseratio’, het reeds genoemde *kestegon* enz. Voor andere taalsferen volgen de onfrk. Psalmen nu eens de moderne en officiële Karolingische terminologie, dan weer – in tegenstelling tot de mfrk. gedeelte – het archaïzerende, nog het langst in het Noordwesten bewaard gebleven woordgebruik, dat zeker van oudsher inheems mag worden genoemd. Zo zorgden de Karolingers bijvoorbeeld voor nieuwe rechtstermen als onfrk. *urkundo* ‘testis’ en *scepeno* ‘iudex’, waarnaast de onfrk. Psalmen nog oude woorden als *geuuitscap* ‘testimonium’ en *duom* ‘iudicium’ bezigen, dit laatste in tegenstelling tot mfrk. *urdeil*.

Dat de onfrk. bewerking dan ook klaarblijkelijk bedoeld is als werkelijke, ja soms als puristische vertaling van een mfrk. Vorlage, is bijzonder goed te merken aan een merkwaardig procédé, dat wij een negental keer meenden te mogen constateren. Dit bestaat er namelijk in, dat de onfrk. bewerker, bij het begin van zijn zuiver of althans zuiverder nfrk. werk (vanaf ps. 10), er bepaald op uit is, mfrk. woorden door uitgesproken noordwestelijke te substitueren, waarna hij verderop lakser wordt en klakkeloos het interpretament van zijn Vorlage overneemt, dat bovendien ofwel Westgermaans is ofwel zelfs bepaaldelijk Hoogduits. Het mooiste voorbeeld is de vertaling van ‘tribulare’, dat in mfrk. ps. 3,1 door het

21. *Studien...*, p. 27 noot.

Gemeenwestgermaanse *uuîzcinon* wordt weergegeven, dan door het wegens konsonantisme uitgesproken noordwestelijke *aruethan* (ps. 12,5 = gl 36)²² en vanaf ps. 22,5 weer door *uuitonon/-inon/-enon*, waarbij ps. 59,14 **uuittononda* (hs. *uuittonda*) 'tribulantes' met -tt- duidelijk mechanische omzetting uit mfrk. -zc- of -zz- verraadt. Verrassend is wel, dat een identiek psychologisch proces ook voor de Leidse Willeram is gekonstateerd²³.

Zijn de noordwestelijke elementen als *aruithi* 'tribulatio', *uuâl* 'abyssus', *rîth* 'torrens', *âdro* 'diluculo', *eft* 'autem, iterum', *uurisil* 'gigas' en zovele andere voor het allergrootste deel als inheems onfrk. te beschouwen, sommige blijven evenwel hoogst merkwaardig. Van de vier beroemde gevallen, die de geschiedenis van de vakliteratuur als „saxonismen" zijn ingegaan²⁴, zijn naar onze mening *suîtho* 'nimis' en *sûthon* 'ab austro' sterk expansieve ingvaeonismen, die in het idioom van onze bewerker reeds ingeburgerd waren, terwijl *farkûth* 'abominabilis' en *blôtha* 'praeda' als „fertige Formstücke" d i r e k t uit het oe. werden overgenomen. Hetzelfde geldt o.i. van *tôhopa* 'spes', van *âlûhtan* 'illuminare' en misschien van nog een aantal woorden, die enkel in het oe. terug te vinden zijn. Wij overwegen daarom de tussenkomst van een monnik, die ofwel zelf Angelsaks was, of tenminste oe. kende, wat in de Karolingische tijd op het kontinent geen onbekende figuur zal zijn geweest.

Zien wij in de zopas genoemde woorden dus geen Oudsaksische maar Oudengelse elementen, dan rijst de vraag, wat te denken van bepaalde vormen in de mfrk. tekst reeds, die door Thomas Klein en Arend Quak²⁵ mogelijk voor Oudsaksisch te houden zijn, zodat reeds de Vorlage gemengd mfrk.-os. zou zijn geweest. Bedoelde vormen zijn echter evenzeer op andere wijze te verklaren, hetzij als archaisch hgd., hetzij uitgerekend als Oudnederlands, in welk geval zij dan tot de reeds onfrk. elementen in het mfrk. gedeelte te rekenen zijn.

22. D.i. Lipsiaanse glosse nr. 36 volgens Van Helten, *Psalmefragmente*, p. 59.

23. W. Sanders, *Der Leidener Willeram*, p. 118, 307.

24. Zie P. J. Cosijn, *Tr.* 15, 320, Van Helten, *Tr.* 16, 76, Dez., *Psalmefragmente*, p. 5, H. K. J. Cowan, *Oudoostnederfrankisch of oostelijk Oudnederlands?*, in *Tr.* 71 (1953), 161-182, hier p. 174, Dez., *Leuvense Bijdragen* 48, 26 en 58, 117v., W. Sanders, *ZfdA* 97, 93v.

25. Th. Klein, *Studien zur Wechselbeziehung zwischen altsächsischem und althochdeutschem Schreibwesen und ihrer sprach- und kulturgeschichtlichen Bedeutung*, (Diss.), Bonn 1973, p. 151v.v., A. Quak, *Das Leeuwardener Fragment der sogenannten Wachtendonckschen Psalmen*, in *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 5 (1973), 33-62, hier 51v. (ook in Dez., *Studien zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*, Amsterdam 1973, p. 107v.). Het betreft hier vooral een gen. sg. op -as en een dat. sg. op -a bij de a-stammen.

Al het voorgaande mag niet de indruk wekken, dat wij een lokalizing wég van het Saksische gebied voorstaan. De Nederrijn en Limburg hebben, blijkbaar van oudsher, tot op grote hoogte hun lexikon gemeen, tot minder verspreide woorden toe. Er is in feite slechts één woordvorm, die met enige zekerheid voor de Nederrijn pleit, en dat is *olig* voor 'olie'; bovendien wijst onfrk. *-seggan* (in het compositum *farseggan* 'excusare'), althans volgens de huidige isoglosse, op de Nederrijnse kernzone waarin Sanders, *ZfdA* 97, (91-)100 het ontstaan der onfrk. Ps. zoekt. Deze isoglosse was vóór ons nog niet in het onderzoek betrokken.

Ten slotte zegt de lexikologische studie van onze Psalmen ook iets meer over de tijd van hun ontstaan. Zij bevatten namelijk verscheidene eerste attestaties van woorden, als *quezzan* 'allidere', *begerlik* 'desiderabilis', *farderuan* 'perire', en illustreren bovendien een paar keer een eerste semantisch gebruik (zo bij *firinga* 'solemnitas', *fîrlic* 'festus' en *ummilda* 'impietas'), wat een jonge datering aannemelijk maakt. Hiermee komt trouwens het moderne karakter overeen, dat Cosijn en vooral Gysseling voor de morfonologische, Johan de Smet voor de syntaktische komponent van onze onfrk. psalmentaal vaststelden²⁶. Zelf opteren wij voor een redactie in de tweede helft van de 9e eeuw. Hierop wijst o.i. ook de ontlening *tôhopa* 'spes', dat in het Oudengels voor het eerst ca. 888 is aan te treffen en na de millenniumwisseling voor het simplex *hopa* wijkt.

Met het voorbeeld van de Wachtendonckse Psalmen menen wij te hebben aangetoond, dat een lexikologisch onderzoek van een taaldokument in woordgeografisch perspectief vruchtbare resultaten kan opleveren voor een betere beoordeling van tijd, plaats en omstandigheden waarin het dokument in kwestie is ontstaan. De historische woordgeografie heeft nog lang niet haar laatste woord gesproken.

26. P. J. Cosijn, *De Oudnederlandse Psalmen*, in *Taal- en Letterbode* 3 (1872), 25-48. 110-124. 257-270, hier p. 258. M. Gysseling, *Op verkenning doorheen het Oudnederlands*, in *Mededelingen van de Vereniging voor naamkunde...* 37 (1967), 77-89, hier p. 79. J. de Smet, *Het subjectspronomen in de Oudnederfrankische psalmfragmenten*, in *Studia Germanica Gandensia* 12 (1970), 145-158, hier p. 157v.

Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Reacties in Westeuropese kranten op gebeurtenissen medio 1914

door

DR. J. M. H. J. HEMELS

„... der 'Zeitunger' ist doch nicht nur Chronist, sondern eben Publizist, d.h. nicht nur Zuschauer, sondern Mitspieler im gesamten in die Geschichte eingehenden Geschehen..."¹

Het grapje van journalisten en politici dat kranten gemaakt worden om er de volgende dag vis in te kunnen verpakken is overbekend. Martin Kalff zag het in 1876 breder. Schrijvend over „De kranteman”, d.i. *niet* de journalist als dagblad- of krantenschrijver, maar de bezorger, hield hij ook nog de mogelijkheid open kranten in te binden om later over een encyclopedisch naslagwerk te kunnen beschikken: „Of ge de jaargangen netjes laat inbinden, om zodoende een volledige geschiedenis van den dag te krijgen, of de losse nummers laat zwerven om er bij gelegenheid uw boterham in meê te nemen, 't is hem om 't even, mits ge er maar naar betaalt. Hij is zich onbewust dat hij een machtig voertuig tot beschaving voor den een en een pak scheurpapier voor den ander rondbrengt. Hij stoort er zich niet aan, dat de mogendheden elkander vandaag liefkozen, om morgen bloedig te krakeelen. Hij schijnt er een onbestemd gevoel van te hebben, dat oorlog en vrede, 'in spijt van de meest geruststellende verzekeringen uit alleszins vertrouwbare bron', elkander nog grilliger afwisselen dan regen en zonneshijn.”² Tot zover Kalff een eeuw geleden.

Enige jaren later, in 1880, schreef dr. B. Tideman Jz. over „Onze Courant” als dagelijkse gast en – in zijn ideale vorm – als waarachtige levensbode ondermeer: „Dat was een andere tijd, in '70 en '71; en in dien turksch-russischen oorlog, toen was er nog eens wat afwisseling! Bovendien, zoo'n oorlog, die moet er immers zijn. Is die niet, volgens de ontdekkingen der jongste wetenschap, hetzelfde als een onweder in de menschenwereld, een in hare

1. Gerhard Menz, *Zeitungswissenschaft, Literaturwissenschaft und Geschichtswissenschaft*. In: *Forschungen und Fortschritte*, jrg. XIX (1943), nr. 13/14, blz. 134-135, hier blz. 135.

2. *Beelden uit het volksleven* I. In: *Eigen Haard*, 1876, blz. 407-408, hier blz. 407.

gevolgen zeer gezegende verhindering der overbevolking? Natuurlijk is de oorlog dit alleen uit het hoogverheven standpunt van den liberalen courantenlezer. Ach ja, de courant leeft van de ellende der wereld. De courantenverslinder wordt pessimist, en dit zal niemand hem euvel duiden. Echter kan men er den wensch bijvoegen, dat hij zoo goed leze, dat hij voor morgen optimist zij.”³

Voor kranten en tijdschriften is het uitbreken van een oorlog inderdaad altijd geweest „het gelukkige tijdstip van den ongelukkigen Oorlog”, waardoor de „Leeslust als uit den slaap opgewekt” werd, aldus een uitlating van C. F. Koenig in een in 1784 uitgegeven werk⁴. Na de oorlog van 1870-1871 kan men wat West-Europa betreft met name ook denken aan de Eerste Wereldoorlog, toen film nog nauwelijks en radio en televisie nog helemaal geen rol speelden in het proces van openbare meningsvorming. Het gedrukte woord is tijdens deze oorlog voor het laatst zo exclusief als wapen in het geheel van de oorlogsvoering betrokken geweest.

Hoe merkwaardig het de niet dagelijks met de bibliografieën en tijdschriften van de geschiedwetenschap werkenden ook mag voorkomen, het onderzoek naar WO I en met name naar de oorzaken van het uitbreken ervan, beleeft een ware *revival*⁵. Ruim twintig jaar geleden, toen de Tweede Wereldoorlog vers in het geheugen lag, lijkt de historicus P. H. Winkelman rekening gehouden te hebben met een hernieuwde belangstelling voor de in buitenlandse publikaties nog steeds – ondanks de verschrikkingen van WO II – als de „Great War”, „la Grande Guerre”, geboekstaafde oorlog van 1914-1918. „Voor slappe tijden,” aldus Winkelman in 1954, „heeft men dan nog de vorige oorlog, waarvan zeer veel materiaal onuitgepakt ligt.”⁶ Het gaat ons in dit opstel minder om onuitgepakt als wel om nog te onbekend bronnenmateriaal in de vorm van krantenleggers.

We hebben ons bij de keuze van te onderzoeken kranten drastisch moeten beperken om een langere periode in het jaar 1914 te kunnen

3. Gepubliceerd in *idem*, blz. 420-432, hier blz. 432.

4. Geciteerd bij W. P. Sautijn Kluit, *Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813*. In: *Bijdragen tot de Gesch. van den Ned. Boekb.*, dl. VII, afl. 1, Amsterdam, 1896, blz. 87-284, hier blz. 107.

5. Voor de discussie over de oorzaken van WO I verwijzen wij slechts naar: H. W. Koch (ed.), *The origins of the first world war*, London, 1972; P. Renouvin, *La paix armée et la Grande Guerre, 1871-1919*, Paris, 1960²; Th. Schieder (Hrsg.), *Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und europäische Weltpolitik bis zum 1. Weltkrieg*, Stuttgart, 1968; S. Pollard and C. Holmes, *Industrial power and national rivalry, 1870-1914*, London, 1972, en J. Droz (ed.), *Histoire générale du socialisme, tome II: De 1875 à 1918*, Paris, 1974.

6. P. H. Winkelman, *Ontwikkelingsmotieven in de historische wetenschap*. In: *De ontwikkeling der wetenschappen in de laatste halve eeuw. Gedenkboek van het Thijmgenootschap bij het vijftigjarig bestaan*, Amsterdam, 1954, blz. 158.

onderzoeken. Bestudeert men de reacties in de pers op één gebeurtenis, waarvoor men slechts kranten van minimaal één dag tot maximaal één week hoeft door te werken, dan kan men het aantal te onderzoeken kranten uitbreiden. Wel menen wij met de hier geboden selectie een verantwoorde „steekproef” getrokken te hebben om de veelstemmigheid van het koor van persstemmen voldoende tot zijn recht te laten komen. Wij willen bij het woord steekproef tussen aanhalingstekens aantekenen, dat wij om praktische redenen wat betreft de buitenlandse kranten – behalve met het levensbeschouwelijke karakter – ook rekening hebben gehouden met de bereikbaarheid van de benodigde krantenleggers. Wanneer wij redenen hadden om aan te nemen, dat redacties een andere krant regelmatig op betrouwbare wijze citeerden in zogenaamde „persspiegels”, hebben wij in een aantal gevallen ook gebruik gemaakt van deze citaten. Hetzelfde geldt voor enige aanhalingen die we aantreffen in de literatuur met betrekking tot de hier onderzochte periode. Geen aandacht werd geschonken aan de politieke prenten in de pers die een afzonderlijke studie rechtvaardigen. Wat de Franse pers betreft, hadden alleen al *L'Humanité*, *Le Figaro*, *La Guerre Sociale*, *L'Homme Libre*, *La Libre Parole* en *Le Matin* dergelijke tekeningen.

Zonder in te gaan op de elders door ons behandelde ⁷ problematiek van massacommunicatie als factor in de geschiedenis in het algemeen en het gebruik van kranten als historische bron in het bijzonder, menen wij met de hier geboden „case-study” de volgende stellingname te kunnen illustreren.

Wie krantenleggers uit het bewogen jaar 1914 doorneemt, krijgt een beter inzicht in de uit de geschiedschrijving reeds bekende aspecten van het politieke, economische, sociale, intellectuele en artistieke leven. De verschillend gekleurde kranten verhelderen de gebeurtenissen, weerspiegelen de reacties van diverse partijen en particulieren en stellen ons in staat verder door te dringen in de mentaliteit van bepaalde publieksgroepen. De pers reflecteert niet alleen: zij speelt ook een sturende rol in ontwikkelingsprocessen. Men dient er wel bedacht op te zijn, dat haar getuigenis-van-dag-tot-dag vanuit de huidige stand van kennis beschouwd onvolledig, soms verward en bijna altijd partijdig is. Niet zelden blijkt de krant een instrument te zijn in handen van de overheid, politieke

7. Vgl. voor de methodologisch-theoretische achtergrond en implicaties van het gebruik van kranten als historische bron: Rudolf Auer, *Die moderne Presse als Geschichtsquelle* (Phil. Diss.), Wien, 1943, en Joan Hemels, *Massacommunicatie als factor in de geschiedenis. Een verkennend-bibliografische studie*, Assen, 1971, *idem*, N.a.v. twee voordrachten. In: *Postacademica V* van Kleio, jrg. XV (1974), nr. 11, blz. 865-870, en *Informatie uit krantenleggers. Bronnenkritiek en stand van het pershistorisch onderzoek*. In: *Intermediair*, jrg. XI (1975), nr. 25, blz. 31-35.

partijen of financieel-economische machtsgroepen. Kranten, zouden wij willen concluderen, spelen een niet nauwkeurig te omschrijven rol bij het bepalen van het denken, de houdingen en de gedragswijzen, verspreiden waarheid en leugens en creëren soms zelfs mythen.

Critici die willen vallen over de korte periode die als object van onderzoek gekozen is en de o.i. noodzakelijke en verantwoorde selectie van de kranten die als bronnen zijn gebruikt, zouden we willen toevoegen : „*Men wege kaneel niet bij het pond*”.

DE HISTORIOGRAFIE

Wie meent te kunnen vertrouwen op titels van boeken, tijdschriftartikelen en brochures, waarin het begrip „die öffentliche Meinung” paraisseert, komt bedrogen uit. Hij wordt dan ook geconfronteerd met publikaties die op bijvoorbeeld uitsluitend redevoeringen van politici of zelfs van hoogleraren gebaseerd zijn. Verder moet men t.a.v. tussen de beide wereldoorlogen verschenen literatuur terdege rekening houden met anti-Duitse en anti-Franse tendensen en met de neiging om al te gemakkelijk van het bijzondere naar het algemene toe te redeneren.

Een voorbeeld van onverantwoorde generalisatie biedt de dissertatie van Paul Hugendubel uit 1934⁸. Deze auteur noemt zonder veel uitleg, laat staan enige bewijsvoering, het dagblad met een oplage van een miljoen exemplaren, *Le Matin* (rechts-nationalistisch notabene!), karakteristiek voor de houding van de Franse pers en citeert vervolgens bijna uitsluitend uit deze krant, daarmee de werkelijkheid o.i. vereenvoudigend of zelfs vervalsend.

Een ander voorbeeld betreft het boek van dr. Anton Jux⁹. Jux gebruikte uitsluitend Duitse kranten en ging wat de buitenlandse bladen betreft, af op de uittreksels die hij in de kranten van zijn eigen land vond. Het streven om de niet-Duitse these zo volledig en onpartijdig mogelijk weer te geven mag de auteur hiermee niet bij voorbaat ontzegd worden, maar komt toch wel in een verdacht daglicht te staan¹⁰. Jux behandelt een voorval uit de lente van 1914. In de zwoele atmosfeer van die dagen, waarvan de oorlog als een bliksem de ontlading gaf, verscheen een artikel in de *Kölnische Zeitung*. In het stuk, afkomstig van de correspondent in

8. P. Hugendubel, *Die Vorbereitung des Weltkrieges durch die französische Presse* (Diss. München 1936), München, 1936.

9. A. Jux, *Der Kriegsschrecken des Frühjahrs 1914 in der europäischen Presse*, Berlin-Charlottenburg, 1929.

10. H. Krekel had hiermee geen moeite blijkens zijn recensie in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 46 (1931), blz. 436.

Petersburg, Ulbrich, werd gewezen op de toenemende anti-Duitse gezindheid in Rusland. De lezers kregen de waarschuwing op hun hoede te zijn. De berichtgeving van Ulbrich – volgens Jux niet geïnspireerd door de Duitse legatie – zette veel kwaad bloed bij de Russen, maar ook in Frankrijk¹¹.

De beste studies – hoewel nog geen uitputtende analyses – zijn die van Gilbert Ziebura (1955) en die van Harry Hanàk (1962), terwijl de publikatie van de Oostduitse historicus Heidorn (1960) met grote voorzichtigheid gebruikt moet worden, met name waar conclusies getrokken worden¹². Is de opgave van de oplagecijfers van de Franse pers bij Hugendubel onbetrouwbaar, Ziebura heeft zich goed geïnformeerd door middel van contemporaine bronnen en neemt ruime marges in acht, waar hem dat noodzakelijk lijkt¹³. Bijzonder te waarderen in Ziebura's publikatie is ook, dat hij aandacht schenkt aan acht in de provincie verschijnende kranten van verschillende politieke stelling. Van de oudere publikaties is die van E. Malcolm Carroll verreweg de beste¹⁴.

Een voorbeeldig onderzoeksverslag biedt de publikatie van de Amerikaanse historicus Kevin J. O'Keefe¹⁵. De gangbare en wijd verspreide gedachte was, dat de Verenigde Staten in 1917 Duitsland de oorlog verklaarden, nadat het Amerikaanse volk aan een lange propagandacampagne van de geallieerden blootgesteld was. De Amerikaanse kranten en in het bijzonder de in New York verschijnende bladen, zouden tijdens de jaren van de Amerikaanse neutraliteit feitelijk gecontroleerd zijn door Britse propaganda-functionarissen. O'Keefe toont aan, dat dit bepaald niet het geval was en dat van de rol van de New Yorkse pers in die kritieke periode een erg vertekend beeld gegeven is. Hij maakt duidelijk, dat de redacties van de New Yorkse kranten, ondanks Britse cen-

11. B. D. E. Kraft, *De Daily Telegraph-affaire van 1908*. In: *TvG*, jrg. 49 (1934), nr. 2, blz. 293-296.

12. G. Ziebura, *Die deutsche Frage in der öffentlichen Meinung Frankreichs von 1911 bis 1914*, Berlin, 1955; H. Hanàk, *Great Britain and Austria-Hungary during the first World War. A study in the (in)formation of public opinion*, London etc., 1962, en G. Heidorn, *Monopole-Presse-Krieg. Die Rolle der Presse bei der Vorbereitung des Ersten Weltkrieges. Studien zur deutschen Aussenpolitik in der Periode von 1902 bis 1912*, Ost-Berlin, 1960.

13. Ziebura, *a.w.*, blz. 216-217. Als bronnen heeft hij gebruikt: L. Latzarus, *Le journal moderne*. In: *Revue de Paris* d.d. 1 jan. 1914, blz. 188 e.v. en *Annuaire de la Presse Française et Etrangère et du Monde Politique*, jrg. XXXI (1913). Vgl. G. Weill, *Le journal. Origines, évolution et rôle de la presse périodique*, Paris, 1934, blz. 258 e.v. en Hugendubel, *a.w.*, blz. 31 e.v.

14. E. Malcolm Carroll, *French public opinion and foreign affairs 1870-1914*, New York-London, 1931; zie verder: H. Eich, *Die Nachrichtenspolitik der französischen Presse von der Emser Depesche bis zur Gegenwart* (Diss. Berlin 1938), Frankfurt am Main, 1939.

15. Kevin J. O'Keefe, *A thousand deadlines. The New York city press and American neutrality 1914-1917*, The Hague, 1972.

suur, in staat waren de centrale mogendheden van een opmerkelijk aantal voor dezen gunstige berichten te voorzien. In veel gevallen blijkt in feite een bewuste poging gedaan te zijn om in de onderwerpen m.b.t. de oorlog de Duitse standpunten te laten doorkomen. Het bewijsmateriaal geeft geen steun aan de beschuldiging dat de New Yorkse journalisten door de propaganda van de geallieerden beetgenomen werden. Het onderzoek is voornamelijk gebaseerd op een inhoudsanalyse van zowel de (hoofd-)redactionele commentaren als nieuwsberichten, speciale artikelen (features), ingezonden brieven en boekbesprekingen in zestien dagbladen. De geselecteerde kranten zijn: de (New York) World, Times, Tribune, Sun, American, Press, Herald, Evening Sun, Evening World, Journal, Globe, Telegram, Mail, Post, Eagle en de Journal of Commerce. De periode van onderzoek strekt zich uit van de laatste week van juni 1914, toen het nieuws over de moord in Serajewo binnen kwam, tot 6 april 1917, toen president Woodrow Wilson de oorlogsverklaring ondertekende. O'Keefe heeft aanvullend onderzoek gedaan in Britse, Duitse en Amerikaanse bronnen, zodat een magnifieke studie tot stand gekomen is.

In de Verenigde Staten maakte krantenkoning William Randolph Hearst dagbladen volgens het beginsel „Capture the crowd at any way, let them laugh, let them cry, let them wait”, hetgeen wij zouden willen vertalen met: Pak de massa met alle middelen, laat haar lachen, laat haar huilen, laat haar in spanning. Na het uitbreken van de oorlog stelde Hearst zich op het standpunt, dat de Verenigde Staten zich er niet mee moesten bemoeien; aangezien de politici uiteindelijk toch een andere weg insloegen, moest Hearst zich in 1917 haasten het roer om te gooien om zakelijk geen schade te lijden.

Tot slot zij verwezen naar een artikel van Renouvin uit 1964, waarin deze stelt, dat de aandacht van zuiver diplomatieke en militaire gebeurtenissen verschoven is naar sociale en economische processen en structuren en dat ter completering van het beeld ook het aspect van de publieke opinie aandacht verdient. Enige jaren later heeft Renouvin zelf een voorbeeld gegeven¹⁶. Voor méér literatuur dan wij geven in de literaturopgave over de oorzaken van WO I verwijzen wij naar de bekende handboeken; hetzelfde geldt voor monografieën die enig aspect van de periode vóór 1914 behandelen¹⁷.

16. P. Renouvin, *L'Opinion publique en France devant la guerre en 1914*. *Bulletin de la section d'histoire moderne et contemporaine*, fasc. V (1964), blz. 39-44, en *Die öffentliche Meinung in Frankreich während des Krieges 1914-1918*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, jrg. XVIII (1970), nr. 3, blz. 239-273.

17. Zie voor de persgeschiedenis: P. Albert, *La presse (française) de 1871 à 1914*. In: C. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral et F. Terrou, *Histoire générale de la*

Uit enige titels van Bauer blijkt, dat WO I het wetenschappelijk onderzoek van de publieke opinie sterk gestimuleerd heeft; datzelfde geldt voor de praktijk van en de wetenschappelijke reflectie op propaganda¹⁸. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat met steun van de Duitse regering in 1916 door de bekende Karl Bücher aan de universiteit van Leipzig het eerste Institut für Zeitungskunde opgericht werd. De Zeitungskunde heeft via Zeitungswissenschaft en Publizistikwissenschaft geleid tot de huidige communicatiewetenschap ofwel publicistiek.

HET PERSLANDSCHAP IN FRANKRIJK

In het laatste kwart van de negentiende eeuw heeft de pers in West-Europa een opmerkelijke kwalitatieve en kwantitatieve ontwikkeling doorgemaakt. In Parijs steeg het aantal dagbladen tussen 1870 en 1914 van 41 tot 57 en in de departementen van 179 tot 242. De oplage van de Parijse kranten steeg in dezelfde periode van één tot zes miljoen exemplaren; hiervan namen Le Petit Parisien, Le Petit Journal, Le Matin, Le Journal en L'Echo de Paris er vijf miljoen voor hun rekening. Steeds meer kranten werden verkocht voor de lagere prijs van één stuiver per nummer. De ontwikkeling van het advertentiewezen, de goedkopere produktie door technische vernieuwingen en machinaal vervaardigde grondstoffen en de door de uitbreiding van onderwijs en betere inkomens stijgende oplagen maakten de krant goedkoper en voor velen bereikbaar. Naarmate de dagbladmarkt in het begin van deze eeuw meer verzadigd raakte, konden de kleinere dagbladen de concurrentiestrijd moeilijker volhouden. Ondanks financiële problemen konden zij hun bestaan nog vaak rekken dankzij subsidies („uit de zwarte kas”) en steekpenningen van derden die er belang bij

presse française, vol. III, Paris, 1972; K. Koszyk, *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Geschichte der deutschen Presse*, Teil II, Berlin, 1966 en idem, *Deutsche Presse 1914-1945. Idem*, Teil III, Berlin, 1972; *The history of The Times*, vol. IV, *The 150th anniversary and beyond, 1912-1948*, London, 1952; Kurt Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959. Bnd. I Wien*, Wien-Stuttgart (1960), *Bnd. II Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates*, Wien-Stuttgart (1966); I. Williams (ed.), *Newspapers of the first world war. A selection*, Newton Abbot, 1970; Isolde Rieger, *Die wilhelminische Presse im Überblick (1888-1918)* (Diss. München 1954), München, 1957; Karl d'Ester, *Frankreich. Geschichte der französischen Presse*. In: *Handbuch der Zeitungswissenschaft*, Bnd. I, Leipzig, 1940, Sp. 1068-1121, E. Dovifat, *Großbritannien. Geschichte der englischen Presse*. In: idem, *Lieferung V*, 1941, Sp. 1408-1501, H. Prakke e.a., *Handbuch der Weltpresse*, Bnd. I, Köln-Opladen, 1970 en Heinz-Dietrich Fischer (Hrsg.), *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts*, Pullach bei München, 1972.

18. Wilhelm Bauer, *Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen. Ein Versuch*, Tübingen, 1914; *Der Krieg und die öffentliche Meinung*, Tübingen, 1915, en *Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*, Wildpark-Potsdam, 1929.

hadden, dat hun geluid gehoord kon worden. Kranten waren niet zelden nauw gelieerd aan of afhankelijk van politieke partijen en pressiegroepen en het bank- en kredietwezen of de industrie. Het socialistische dagblad *L'Humanité* was in 1904 uiteraard opgericht met geld van de lezers en niet van kapitalisten.

De persvrijheid, het interessante politieke bedrijf tijdens de Derde Republiek en de levendiger opmaak en journalistieke presentatie van het nieuws „à l'américaine” in de populaire bladen maakten de pers de moeite van het lezen waard. Ook een linkse pers kreeg vanaf 1881 de kans een vast lezerspubliek op te bouwen. De Dreyfus-affaire (1894-1906) gaf aanleiding tot felle en langdurige discussies, ook in de pers. Het aantal pagina's steeg tussen 1900 en 1914 gestadig. *Le Matin* begon in 1901 met het geven van zes pagina's en werd daarin een jaar later gevolgd door *Le Petit Parisien*. In 1914 hadden de kranten dikwijls een omvang van acht en *Le Journal* zelfs van tien of twaalf pagina's; sport ging een steeds belangrijker rol spelen, hetgeen ook in de kranten tot uiting kwam. Als nieuwe thema's dringen in de pers door het succes van het socialisme, de strijd tegen de Kerk en de herbewapeningspolitiek.

Een merkwaardig verschijnsel in de Franse pers van 1914 vormden de zogenaamde „journaux fantômes”; het betreft hier een dertigtal kranten waarvan slechts enkele tientallen exemplaren gedrukt werden. Soms hadden ze dezelfde inhoud, maar verschillende titels. De bedoeling van dit curieuze pershistorische fenomeen was tweeledig: de initiatiefnemers meenden zo het geld dat hen voor advertenties geboden werd, te kunnen rechtvaardigen en voor de politici moest het aantrekkelijke zijn, dat zij in de persoverzichten van de serieuze kranten geciteerd werden.

Naar politieke richting waren de Parijse kranten in 1914: pacifistisch-links (*L'Humanité*, het dagblad van het syndicalisme *La Bataille Syndicaliste* en het weekblad van Gustave Hervé *La Guerre Sociale*), van pacifistisch-links tot nationaal-midden (*La Petite République*, *L'Information* en *La France*), nationaal-midden (*Le Petit Parisien*, *Le Journal*, *La Presse*, *Le Temps*, *Journal des Débats*, *Le Figaro*, *L'Homme Libre* en *Le Petit Journal*) of nationalistisch-rechts (*Le Matin*, *L'Echo de Paris*, *L'Univers*, *La Croix* en *L'Action Française*). Van *L'Humanité* was Jean Jaurès „directeur politique”. Een boulevardblad als *La Presse* had geen duidelijke stellingname in zaken die de buitenlandse politiek betroffen en kan dan ook niet in termen van pro- of anti-Duits beoordeeld worden; gematigd tegenover Duitsland waren *Le Temps* en het een nuance conservatievere *Journal des Débats*; bepaald anti-Duits

waren Le Petit Journal, Le Matin, L'Echo de Paris, La Croix en L'Action Française ; de conservatieve Le Figaro nam een gereserveerde houding aan tegenover de ervvijand.

De kwaliteit en oplagecijfers van de hier genoemde kranten zijn zeer uiteenlopend. Le Petit Parisien was een rechts-republikeinse, populaire krant met de voor die tijd enorme oplage van 1,5 miljoen exemplaren. Le Petit Journal, anti-Duits en met nationalistische tendensen, had een oplage van bijna 1 miljoen exemplaren. Le Matin, scherp anti-Duits, rechts-nationalistisch, had een moderne opmaak en rendeerd bij een oplage van 800.000 exemplaren zeer goed. Le Journal had dezelfde oplage en ondanks het nationale karakter soms linksgeoriënteerde medewerkers. Het boulevardblad La Presse had een oplage van een half miljoen exemplaren, maar was nauwelijks geprofileerd in zaken die de buitenlandse politiek betreffen. Le Temps was een zeer gematigde en betrouwbare krant, zij het dat zij zich soms als het officieuze orgaan van de regering liet gebruiken. Ze had een uitgebreide nieuwsdienst.

DE PERS IN GROOT-BRITTANNIË

Kwalitatief gezien bleven de Franse kranten over het algemeen achter bij de Engelse. Tussen 1908 en 1914 werd The Times – een kwaliteitskrant met een zeer uitgebreide nieuwsdienst – er herhaaldelijk van beschuldigd de Brits-Duitse betrekkingen in de war te sturen door te blijven hameren op de betekenis van het Duitse vlootprogramma. Weinig bekend is, dat The Times in navolging van de populaire pers Duitsland vijandig gezind werd, nadat Lord Northcliffe (= Alfred Ch. W. Harmsworth) de krant in 1908 gekocht had. De bekende – niet door het nazidom besmette – communicatiewetenschapper Emil Dovifat schreef in 1941 in de vijfde aflevering van het Handbuch der Zeitungswissenschaft: „Dieser Kauf zeigt das Wetterleuchten des Weltkrieges ; er ist den Vorbereitungen der beispiellos gehässigen Propaganda zuzurechnen, die Northcliffe gegen Deutschland führte und mit der er dann die Welt vergiftete”¹⁹.

De populaire Daily Mail, opgericht in 1896 en eveneens eigendom van Lord Northcliffe's concern, had in 1914 de grootste oplage van enige krant ter wereld, deed in afkeer van Duitsland niet onder voor The Times en had bovendien een sterk imperialistische strekking. Door de oprichting van een continentale editie in 1905 in Parijs, had Northcliffe ook een greep op het vasteland gekregen. Bovendien waren Amerikaanse kranten, Le Matin (Pa-

19. Dovifat in *a.w.* (noot 15), Bnd. I, Sp. 1433.

rijs), Nowoje Wremja (St. Petersburg), Corriere della Sera (Milaan), Nacion (Buenos Aires) en De Telegraaf (Amsterdam) geabonneerd op de uitstekende nieuwsdienst van Northcliffe. Via zijn nieuwsdienst wist Northcliffe ook de Amerikaanse pers te beïnvloeden, hetgeen de Britse zaak na het uitbreken van de oorlog ten goede kwam. Tot zijn Associated Newspaper Ltd. behoorde ook de populaire conservatieve Daily Telegraph. Cyril Arthur Pearson was eigenaar van de concurrerende Daily Express, die – opgericht in 1900 – aanvankelijk een pro-Duitse koers leek te varen, maar in feite conservatief en imperialistisch was. De liberale kranten met grote oplagen, de Daily News en de Daily Chronicle, konden hun zelfstandigheid voorlopig handhaven. Dat gold ook voor de Morning Post en de Manchester Guardian. De regeringsgezinde liberale Westminster Gazette was sinds 1899 in handen van Charles Starmer. Van de arbeiderspers noemen wij het in 1911 opgerichte orgaan van een radicaal-syndicalistische groep: de Daily Herald.

BEELD VAN DE DUITSE PERS

De belangstelling voor buitenlandse politiek was bij de Duitse pers vóór 1914 geringer dan bij de Franse en Engelse kranten. Door de ontwikkeling van het imperialisme verdrievoudigde de ruimte die gegeven werd aan zaken betreffende de buitenlandse politiek zich in de periode tussen 1900 en 1914. Bij grote dagbladen maakte in het laatstgenoemde jaar de rubriek buitenland toch nog slechts 7 à 10 procent van het totale aantal redactionele kolommen uit. Zelfs de Frankfurter Zeitung besteedde meer ruimte aan het feuilleton.

Volgens onderzoeksresultaten van Karl Bücher besloeg in de week van 23 tot 29 augustus 1909 de rubriek buitenland slechts 5,8 % van de inhoud van de Berlijnse en 6,4 % van de provinciale kranten. Het Frankfurter dagblad besteedde volgens een ander onderzoek 8,35 % van de ruimte aan de rubriek buitenland en veel meer aan bijv. het feuilleton. De pers ondersteunde in het algemeen de buitenlandse politiek van de Wilhelmstrasse zonder de opzienbarende verschillen die bijv. in de rubriek binnenlandse politiek optraden²⁰. Toen de oorlog naderde, was de pers evenals de vloot, het leger, het industriële potentieel, de landbouw, de financiële macht en het verkeerswezen een belangrijk steunpunt voor de keizer en zijn politiek. De regering liet geen kans voorbijgaan om de pers in haar geheel of afzonderlijke bladen voor zich in te nemen en te beïnvloeden.

20. Geciteerd in Heidorn, *a.w.*, blz. 61.

In 1914 werden in Duitsland de volgende soorten dagbladen uitgegeven: (nationaal-)conservatieve kranten (Neue Preussische ofwel Kreuz-Zeitung, Norddeutsche Allgemeine Zeitung en Rheinisch-Westfälische Zeitung), (nationaal-)liberale kranten (Tägliche Rundschau, National-Zeitung, later 8 Uhr Abendblatt geheten, Kölnische Zeitung, München-Augsburger Abendzeitung, Königsberger Hartung'sche Zeitung, Magdeburgische Zeitung en de Vossische Zeitung met een oplage van 25.000 exemplaren), liberaal-democratische kranten (Frankfurter Zeitung en Berliner Tageblatt met een oplage van meer dan 200.000 exemplaren), een katholiek, conservatief-patriottisch blad (Kölnische Volkszeitung met een oplage van 30.000 exemplaren), een dagblad van het Zentrum (Germania), een sociaal-democratisch dagblad (Vorwärts met een oplage van 165.000 exemplaren), een typisch blad voor de commerciële wereld met een opmerkelijke kunstredactie (Berliner Börsen-Courier, aangeduid als blad voor „Börse und Bühne”, met een oplage van 11.000 exemplaren) en typisch populaire bladen met grote oplagen (Berliner Morgenpost, Berliner Lokalanzeiger en BZ am Mittag). Met de Duitse krantenconcerns zijn onverbrekkelijk verbonden de namen van Rudolf Mosse, Leopold Ullstein en August Scherl. De politieke richting van de Duitse dag- en weekbladpers van 1912 blijkt uit het volgende overzicht²¹:

„Partijloos”, „onafhankelijk”	1344
„Nationaal”, „Duits-nationaal” e.d.	111
„Conservatief”	234
„Nationaal-liberaal”	197
„Liberaal”	304
„Zentrum”, „katholieke kranten”	453
„Regeringsgezind”	176
Ambtelijke organen	330
Andere aanduidingen (democratisch, vrijzinnig, Fortschrittliche Volkspartei, christelijk-sociaal e.a.)	149
Sociaal-democratisch	77
Geen opgave	723
Totaal	4098

Wat de persagenschappen aan de vooravond van WO I betreft, kan men het volgende beeld geven. L'Agence Havas (opgericht 1835) had een belangrijke plaats veroverd als persbureau en als advertentiebureau. In Frankrijk had het praktisch een monopolie

21. Idem, blz. 60.

van binnen- en buitenlands nieuws. Bijna alle kranten gebruikten zijn correspondenties en telegrammen. Zijn officieuze karakter deed zijn prestige nog toenemen voor wat de van de regering afkomstige berichten betreft. In het buitenland was de concurrentie beperkt door overeenkomsten met de zogenaamde „geallieerde” agent-schappen Associated Press (1848), Wolff (1849) en vooral Reuter (1851) en door het zuiver Amerikaanse karakter van United Press (1907) en de International News Service (1904) van het Hearst-concern. De Duitse regering slaagde erin de Duitse persbureaus, waarvan de kranten al hun buitenlandse nieuws betrokken, aan haar onderhorig te maken. Het Wolffsche Telegraphenbüro (WTB) bleef ook na de oprichting van de Telegraphen-Union – ontstaan door een fusie in 1913 van zes persbureaus onder patronage van de zware industrie – het officieuze Duitse persagentschap²².

HET VOORSPEL

In het avondblad van maandag 27 juli 1914 gaf de Rijnlandse correspondent van de liberale Nieuwe Rotterdamsche Courant op grond van berichten in de Kölnische Zeitung een sfeertekening. Deze Kölnische Zeitung was tot het voorjaar van 1914 een officieuze regeringskrant, maar had zich daarna onafhankelijker opgesteld. 's Zondags, aldus het hier bedoelde verslag, heeft in Berlijn de warme sympathie voor Oostenrijk-Hongarije plaats gemaakt voor diepe ernst. De mogelijkheid dat Duitsland in een oorlog verwickeld zou raken, zouden de gesprekken op straat, in de koffiehuisen en in de „verkeersmiddelen” beheersen. Deze gesprekken, gekruid met „de fantasie en den geest van den Berlijner”, zouden de standsverschillen uitwissen. Hoewel het vertrouwen in Duitslands kracht onbegrensd was, zou het publiek zich niet zoals anders voelen. De gebruikelijke zondagse wandeling bleef achterwege; voor een tidingzaal bij de Wilhelmstrasse stuwde zich een grote menigte op en ieder nieuwtje ging als een lopend vuur rond. Om de bulletins werd gevochten; wanneer ze uitverkocht waren, boden pientere jongens ze voor tien Pfennig ter lezing aan. Zij maakten daarmee goede zaken: soms stond er een dozijn mensen in een kring om zo'n bulletin heen. De laatste berichten die zondagsavonds door middel van bulletins werden verspreid, leken gunstig, aldus het verslag, waaruit ook blijkt, dat de openbare meningsvorming in de hete julimaand van 1914 niet alleen gevoed werd door het gedrukte woord in de vorm van dag-, week- en nieuwsbladen, tijd-

22. Idem, blz. 63-67. Vgl. ook: *News agencies: their structure and history*, Paris (UNESCO), 1953 en P. Frederix, *De l'agence d'information Havas à l'Agence France Presse*, Paris, 1959.

schriften, brochures, pamfletten, bulletins en aanplakbiljetten, maar vooral ook door gesprekken van mensen onder elkaar, inclusief de geruchten, particuliere correspondentie, demonstraties en meetings en openbare redevoeringen.

Het volgende voorbeeld illustreert dit op een andere wijze. In de jaren 1910 en 1911 verspreidden alleen de sociaal-democraten in Duitsland al 33 miljoen exemplaren vlugschriften. Ter vergelijking: de oplage van de ruim vierduizend Duitse kranten – inclusief de niet dagelijkse verschijnende bladen – bedroeg in 1913 ruim zestien miljoen exemplaren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog steeg het ten behoeve van de propaganda-activiteiten verspreide aantal vlugschriften qua titels en oplagen zeer snel. Zo werden er in juni en juli 1918 resp. 1.689.457 en 2.172.914 exemplaren achter de Duitse linies afgeworpen; in oktober waren er dat 5.360.000²³.

In deze bijdrage zullen wij ons verder beperken tot de rol die een aantal dagbladen heeft gespeeld. Tussen de beide wereldoorlogen hebben zowel Duitse als Franse auteurs geprobeerd respectievelijk de Franse of de Duitse pers de schuld van haatgevoelens in de schoenen te schuiven. Deze voorstelling van zaken moeten wij als onjuist afwijzen; zij berust bovendien op een tijdens het interbellum nog niet geschokt geloof in de bijna onbeperkte macht van de pers om mensen te beïnvloeden.

In de eerste helft van 1914 waren er zoveel spanningen, dat Hans Herzfeld schrijft over een met electriciteit geladen atmosfeer. In het voorjaar raakte de Duitse publieke opinie enigszins in paniek door de toenemende bewapeningsactiviteiten van Rusland. In mei leek de Franse pers niet uitgeschreven te raken over de verkiezingen waarbij de socialisten en de radicaal-socialisten voor het eerst in het parlement de meerderheid behaalden. Laatstgenoemde categorie vormde tijdens de Derde Republiek een burgerlijke partij met ideologische tendens naar links. Hun gedachten werden met name vertolkt door *Le Rappel* en *Le Matin*. In de antimilitaristische socialistische pers bleef de invoering in 1913 van militaire dienstplicht gedurende drie jaar een frequent terugkomend thema. In april 1914 was het Parijse perslandschap verrijkt met het dagblad *Le Bonnet Rouge*, dat eerder in dat jaar opgericht was door Miguel Almercyda (ps. voor Eugène Vige). Het blad vertolkte de ideeën van de omstreden minister Joseph Caillaux en was tot het begin van de oorlog ultra-revolutionair en zeer fel antimilitaristisch. Caillaux ijverde voor een betere verstandhouding met Duitsland. Hij stond bekend als financier van *Le Bonnet Rouge*.

23. Karl d'Ester, *Flugblatt und Flugschrift*. In: *Handbuch der Zeitungswissenschaft* (noot 15), Bnd I, Sp. 1041-1052, hier Sp. 1044.

DE OORLOG IN HET VIZIER

De onrust n.a.v. de gebeurtenis in Serajewo was in heel Europa spoedig geweken : het publiek leek weer in een betrekkelijke zorgeloosheid af te glijden. Medio juli bracht een rapport van de legercommissie van de Franse Senaat onder voorzitterschap van Charles Humbert de slechte staat van paraatheid van de strijdkrachten aan het licht.

Op 13 juli schreef de anti-revolutionaire *De Standaard*, dat er geen materiaal genoeg was om bruggen te slaan over Rijn en Moezel, dat er geen schoenen genoeg waren om daarop zegevierend naar Berlijn te marcheren en dat er geen modern veld- en belegeringsgeschut was. De Franse pers, inclusief de antimilitaristische, socialistische en radicaal-socialistische kranten, publiceerden grimmige commentaren zonder de (galge-)humor van de Nederlandse *Standaard*, die ook wist te melden, dat het nog wel vijf jaar zou duren, voordat in het hele Franse leger het nieuwe uniform zonder de rode broek ingevoerd zou zijn.

Jean Jaurès gaf in een hoofdartikel, gepubliceerd in *L'Humanité* van 14 juli onder de titel „L'Explosion” de schuld van de crisissfeer aan de reactionaire, militaristische en koloniale politiek : „voilà où la politique réactionnaire, militariste et coloniale pratiquée depuis quelques années a conduit la France. Vraiment, vraiment, des dirigeants insensés ont créé un état de choses foncièrement révolutionnaire”, aldus Jaurès in *L'Humanité*.

In de laatste week van juli begonnen de kranten in Parijs, Berlijn, Wenen, Londen en elders de gang van zaken van dag tot dag te volgen. Op 25 juli kenschetste Jaurès de Oostenrijkse nota aan Servië in zijn krant als „effroyablement dure” en erop berekend om het Servische volk diep te vernederen of te vermorzelen. Hij vraagt zich af, of de clericale en militaristische kringen in Oostenrijk-Hongarije misschien aansturen op oorlog, „... le plus monstrueux des crimes”, meent Jaurès. De tekst van de nota wordt in extenso afgedrukt. Uit verschillende persspiegels blijkt, dat de Franse dagbladen over het algemeen nog geneigd waren de aan Servië overhandigde nota te willen zien als een verdediging in plaats van een aanval van de Dubbelmonarchie. Het zou aan Servië zijn om voor vrede en niet voor oorlog te kiezen.

Nog op 27 juli – wanneer Servië mobiliseert en Oostenrijk-Hongarije de staat van beleg heeft afgekondigd – schrijft Jaurès onder de titel „une heure d'espoir” dat het onherroepelijke nog niet is gebeurd en dat er nog reden is om te hopen op een goede afloop. Wie de indruk mocht krijgen dat de kranten alleen nog maar over de internationale politieke gebeurtenissen berichtten,

vergist zich. In Frankrijk vond een internationaal wielergebeuren gewoon doorgang en de kranten, óók L'Humanité, schreven erover. De twaalfde Tour de France werd gewonnen door de Fransman Philippe Thys in 200 uur, 30 minuten en 33 seconden.

Op 28 juli is iedere verwachting van Jaurès de bodem ingeslagen en ziet hij volgens zijn hoofdartikel („Le temps de penser”) hooguit nog iets in een succesvolle bemiddelingsconferentie, bijeen te roepen door sir Edward Grey (Groot-Britannië). L'Humanité roept op tot demonstraties tegen de oorlog. Weer een dag later noemt Jaurès de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië „injustifiable”; hij roept Europa op koelbloedig te blijven en houdt zijn lezers voor, dat er geen enkel excuus voor de oorlog is: „La guerre est sans excuse”. Op 30 juli schrijft Jaurès vanuit Brussel waar hij met Rosa Luxemburg, P. J. Troelstra e.a. aan de vergadering van het Internationale Socialistische Bureau deelneemt. De internationale arbeidersbeweging zou de oorzaken van een wereldoorlog niet bij Duitsland of Frankrijk zoeken. Jaurès omschrijft de schuldvraag als volgt: „Le capitalisme porte en lui la guerre comme la nuée porte l'orage”.

Wanneer L'Humanité op 1 augustus het relaas van de moord op de socialistenleider (31 juli) brengt, onder de kop „Jaurès assassiné”, is de oorlogsmachinerie al enige dagen niet meer tot stilstand te brengen.

De Nederlandse kranten hadden aanvankelijk ook grote moeite de ernst van de situatie reëel onder ogen te zien. De Standaard betoogde bijv. op 25 juli nog, dat er hoogstens een gelokaliseerde oorlog zou komen: „Dat wil zeggen de groote Mogendheden zullen er niet in betrokken worden, en aan Europa blijft dus een algemeene oorlog bespaard,” aldus het antirevolutionaire dagblad. Mocht er toch een uitbreiding aan gegeven worden, dan zou dat aan Ruslands zorg voor zijn „Servisch troetelkind” liggen.

Op 27 juli berichtte De Standaard, dat er oorlog zou uitbreken tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië. Arbitrage zou slechts „grauwe theorie” zijn; de praktijk zou zijn: aangrijpen en verpletteren, „Macht boven Recht”. Ook gaf De Standaard uitvoerig verslag van de stemming in de hoofdsteden. In Wenen zou men buitengewoon geestdriftig zijn over het afbreken van de diplomatieke betrekkingen tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië: „De verkoopers der extra-edities”, aldus het blad, „werden als het ware bestormd, en men rukte hun de bladen uit de hand. Als een loopend vuurtje verspreidde zich het nieuws: het antwoord van Servië is onvolgende! En uit de ontzaglijke menigte steeg de kreet op: Leve de keizer, leve keizer Wilhelm, leve het leger, weg met Servië! Overall

vormden zich manifestatie-optochten, die als in een machtig leger optrokken naar het Deutschmeister-Denkmal. Hier aangekomen, verhieven zich uit het volk verschillende redenaars, die hun geestdrift in vurige patriottische redevoeringen uitten. Herhaaldelijk werd het Oostenrijksche volkslied, 'Die Wacht am Rhein', en het prins-Eugène-lied gezongen, afgewisseld door 'hoog-roepen' op keizer Frans-Joseph, keizer Wilhelm en het leger. Overal waar men een officier of een soldaat zag, werd deze in de hoogte getild en door de straten gedragen. De demonstraties duurden tot laat in den nacht voort."

Ook in Berlijn zou de menigte uitbundige geestdrift voor de bondgenoot tentoongespreid hebben: „Alsof hij op 't snoodst werd aangevallen of belaagd!" Op zaterdagavond 25 juli zouden de straten al om zeven uur overstromd zijn door speciale edities van de kranten die uit de handen van de verkopers gerukt werden. Duizenden personen verzamelden zich voor de krantenbureaux en trokken later naar de Moltkestrasse, waar de Oostenrijkse gezant een ovatie gebracht werd. Deze beantwoordde het „donderend gejuich" met een kort dankwoord.

De opmerkelijkste ommezwaai maakte het antipatriottische en antimilitaristische weekblad *La Guerre Sociale* (met ingang van 6 augustus 1914 dagblad) van Gustave Hervé: kort voor het uitbreken van de oorlog bekeerde het zich tot meer gematigde opvattingen en zocht het toenadering tot de radicalen. Vanaf de eerste dagen van de oorlog legde Hervé een vurig patriottisme aan de dag.

Men kan stellen, dat een groot deel van de Franse publieke opinie, op zijn minst in de steden, vanaf 26 juli met de mogelijkheid van een Europese oorlog begon te rekenen. In Parijs kon men op 29 juli op straat twee tegengestelde tendensen waarnemen: de op die dag uit Rusland terugkerende president Raymond Poincaré werd over de hele afstand van het Gare du Nord tot het Élysée door dikke rijen toeschouwers enthousiast begroet („Vive Poincaré! Vive l'alliance russe! Vive la France!"). 's Avonds echter gaven op de grote boulevards in het stadsdeel Belleville dertigduizend demonstranten gehoor aan de oproep van de vakbonden van het departement van de Seine en van de pacifistische krant *La Bataille Syndicaliste* tegen de oorlog te demonstreren – „A bas la guerre" was ook de titel van een manifest van de *Confédération Générale du Travail* (CGT) –. Vijfendertig demonstranten werden gearresteerd, de volgende dag voorgeleid en veroordeeld tot gevangenisstraffen tot twee maanden. De ommekeer in deze laatste tendens kwam al bijna onmiddellijk, toen de arbeidersorganisaties geen

medewerking meer wilden geven aan de oproep van de krant *La Bataille Syndicaliste* voor een door de regering verboden meeting ter bespreking van maatregelen tegen de mobilisatie. In de avond van 31 juli verwierpen de vakbonden een oproep tot een algemene staking op het moment dat het mobilisatiebevel zou afkomen. De anarchisten zetten hun pogingen op kleine schaal nog kortstondig voort. Nationalistische manifestaties zoals die van 29 juli, bleven echter ook uit.

De houding van *The Times* werd in grote mate bepaald door de ervaringen van de redacteur buitenland Henry Wickham Steed (1874-1956) die Northcliffe aan zijn zijde wist. Als correspondent van *The Times* in Wenen in de periode 1902 tot 1913 was Steed langzamerhand tot de overtuiging gekomen, dat de vermolmde Oostenrijks-Hongaarse monarchie moest verdwijnen om de verdrukte naties levenskansen te geven. Niet Rusland, maar Engeland zou moeten opkomen voor de Slavische volken. Het Britse belang zou bedreigd worden door Pruisianisering van Duitsland en gediend zijn met het verdwijnen van de Dubbelmonarchie. Tijdens de oorlog stond *The Times* achter de Tsjechoslowaken en Joegoslaven. De in Londen wonende Tsjechoslowaken en Joegoslaven wisten Steed op zaterdagmiddag te vinden op zijn kamer in *Printing House*, het heiligdom van *The Times*.

REACTIES IN ENGELAND

In de moord van Serajewo zag het welvarende Engeland aanvankelijk niet veel meer dan een van de irritaties van crises in het oosten en binnen een paar dagen was de opwinding weggeëbd. Het probleem Ierland vroeg de aandacht en het was de heetste zomer sinds jaren, zoals de kranten telkens maar weer herhaalden.

Eerst op 23 juli begon het Britse publiek ongerust in plaats van geïrriteerd te worden door de berichten over de gebeurtenissen in Oost-Europa. Het conservatieve dagblad van de Tories, de *Morning Post*, was de enige krant die al vanaf 1 juli waarschuwde voor de dreigende oorlog en op 21 juli om Britse interventie vroeg. De onafhankelijk-liberale kwaliteitskrant *Manchester Guardian* vertolkte echter het standpunt van de meeste kranten, toen zij twee dagen later schreef, dat de situatie („the talk of war”) niet al te ernstig opgevat moest worden. De *Morning Post* liet zich spoedig door het nationale instinct meeslepen. Vanaf het fatale ultimatum aan Servië schreef *The Times* zonder omwegen, dat Groot-Britannië in de oorlog betrokken zou en moest worden. De meerderheid van de niet-liberale dagbladen (de *Morning Post* bijv. op 28 juli)

nam eenzelfde houding aan. De op een intellectuele elite georiënteerde Pall Mall Gazette waarschuwde zijn lezers van 27 tot en met 31 juli dagelijks, dat het land niet buiten de oorlog kon blijven. Op 1 augustus betoogde de Morning Post zelfs dat er maar één ding slechter was dan een oorlog, namelijk een oorlog waarin Engeland geen rol speelde.

De Manchester Guardian, kampioen van de vrede onder de bekende hoofdredacteur C. P. Scott, was even fel tégen Britse interventie als The Times, de behoudende The Globe, de populaire conservatieve Daily Telegraph en de Morning Post ervóór waren. Op 27 juli schreef zij, dat de oorlog beperkt zou kunnen blijven tot Oostenrijk-Hongarije en Servië; toen dit idee irreal werd, probeerde zij de Britse deelneming er aan koste wat kost te verhinderen (30 juli). De regeringsgezinde Westminster Gazette, een avondblad van liberale huize, raakte geheel in paniek en schreef op 1 augustus ten slotte in wanhoop, dat de oorlog het gevolg was van de geheime diplomatie. Ook de Manchester Guardian leek het spoor bijster geraakt te zijn, toen zij op 1 augustus de hoop uitsprak, dat Servië naar het midden van de Oceaan gedreven zou worden om daar tot zinken gebracht te worden. Vanaf 31 juli publiceerde het blad met de moed der wanhoop pagina's vol ingezonden brieven van lezers met pacifistische en isolationistische denkbeelden. Schrijvers van de linkse vleugel bewonderden Duitsland als een bolwerk van beschaving en lieten zich vijandig uit jegens Rusland en Servië. Van neutraliteit zou ook meer economisch voordeel te verwachten zijn. De onafhankelijk-liberale Daily News verklaarde zich nog op 30 juli tegen uitbreiding van de oorlog buiten de Balkan. De krant publiceerde op 31 juli een artikel over de positie van Rusland. Daarin stelde de auteur, dat een oorlog – waarvoor de hemel eenieder zou mogen behoeden – als gunstige uitkomst zou moeten hebben de versterking van de westerse ten koste van de dan vernederde oosteuropese beschaving.

Op 1 augustus publiceerden vooraanstaande geleerden in The Times en de Manchester Guardian een protest tegen een eventuele oorlog met Duitsland. Door de dreigende oorlog begroeven de Engelse politieke partijen de strijdbijl. Ook in Frankrijk en Duitsland ontstond begin augustus een grote eensgezindheid. In de dagbladen werd deze tendens versterkt door de militaire en burgerlijke censuur die de pluriforme meningsuiting onderdrukten.

REACTIES IN DUITSLAND

In Duitsland uitte de liberale kwaliteitskrant de Frankfurter Zeitung terstond na de bloedige gebeurtenis in Serajewo de ge-

dachte dat het conflict op de Balkan gelokaliseerd zou kunnen worden. Het blad deed ook concrete bemiddelingsvoorstellen, maar het bleef een roepende in de woestijn. Toen duidelijk werd, dat er wel oorlog zou komen, deed de Frankfurter Zeitung alle moeite weer op vrede aan te sturen en verzette ze zich tegen de militaire censuur als strijdig met het recht van vrije meningsuiting. Het burgerlijk-democratische Berliner Tageblatt pleitte vergeefs voor betere verhoudingen tussen Duitsland en Frankrijk en waarschuwde voor een kortzichtige politiek van gelijkhebbij die Duitsland zou kunnen isoleren in Europa. Het Berliner Tageblatt, dat zich vanaf 1906 onder hoofdredactie van Theodor Wolff in aanzien kon meten met de Vossische Zeitung en Frankfurter Zeitung, wees de geforceerde bewapenings- en vlootpolitiek, chauvinisme en nationalisme af. Tijdens de oorlog kwam het blad op voor vreedzamer Europese verhoudingen.

Vorwärts, het orgaan van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands, voer onder hoofdredactie van Rudolf Hilferding na 1907 een gematigd linkse koers. De redactie wilde de oorlog, toen die eenmaal een feit was, niet zien als een verdedigingsoorlog.

De Rheinisch-Westfälische Zeitung, orgaan van leidende figuren in de zware industrie, verdedigde begin 1914 hartstochtelijk de herbewapening. Het is dan ook opmerkelijk dat deze krant zich na Serajewo even hartstochtelijk uitsprak tegen de dreigende oorlog en Duitslands steun aan de Dubbelmonarchie. Op 24 juli verweet zij Oostenrijk-Hongarije op oorlog aan te sturen om in geval van een overwinning naar het oosten te kunnen expanderen. Toen eenmaal duidelijk was, dat aan een oorlog niet te ontkomen viel, zwaaide de Rheinisch-Westfälische Zeitung weer honderdtachtig graden om.

De Magdeburgische Zeitung, nationaal-liberaal georiënteerd, maar kritisch, stond een bewuste koloniale politiek voor en ondersteunde de vlootpolitiek. Het blad was erg bezorgd over de „Einkreisung” van Duitsland door de wereldmachten en over de ontwikkeling in Frankrijk (bijv. in het nummer van 21 juni). Na de aanslag in Serajewo maande zij echter aan tot een rustiger beoordeling en meer zelfkritiek. Op 2 juli verweet zij de Weense pers zonder omhaal van woorden de bloedschuld van Serajewo alleen op de schouders van Servië te willen laden; onder de titel „Ruhig Blut” schreef zij ondermeer: „In der Wiener Presse begegnen wir in immer schärfer ausgesprochener Deutlichkeit dem Bestreben, die Blutschuld von Serajewo Serbien allein aufzuladen. (...) Darin liegt, wie wir meinen, eine ernste Gefahr und darin liegt ein Unrecht...”. Op 6 juli hekelde de Magdeburgische Zeitung

de Franse pers en met name de L'Echo de Paris die het Franse volk „Kassandrarufen” zou verkondigen door telkens te schrijven, dat de oorlog door het toedoen van Duitsland nabij was. Na het uitbreken van de oorlog hield de krant van Maagdenburg vast aan de eenmaal gegeven nationale lijn, maar keerde zich ook tegen hoera-patriottisme en chauvinisme.

Het Hamburger Fremdenblatt – minder kritisch geworden sinds 1910 – ondersteunde na het ultimatum van de Dubbelmonarchie aan Servië zeer nadrukkelijk de houding van de Duitse en Oostenrijks-Hongaarse politici; het blad wilde slechts weten van Groot-Brittannië's arbitrage, indien Oostenrijk-Hongarije zelf de wens daartoe te kennen gaf. De Hamburgse krant wendde voor hoogst verbaasd te zijn over de oorlogsverklaring van Groot-Brittannië aan Duitsland op 4 augustus.

Op 28 juli betoogde De Standaard, dat de Franse pers zich veel scherper uitte dan de Duitse. Le Petit Journal zou zeer grof, Le Journal des Débats zeer wrang en de andere Parijse kranten „niet poeslief” tegenover de ervvijand zijn. Le Matin zou erkennen, dat Duitsland de oorlog niet wilde. Kranten als de Vossische Zeitung zouden de „patriottische” manifestaties in Berlijn ten sterkste veroordelen; het gezond verstand, aldus De Standaard – het anti-revolutionaire orgaan –, keert terug, althans bij de kranten. Het Berliner Tageblatt zou van mening zijn, dat vóór alles en vóór iedere politieke discussie de jongelingen en mannen die in de twee laatste nachten zo geestdriftig door de Berlijnse straten gelawaaaid hadden, ertoe bewogen zouden worden naar bed te gaan. Wel zou nog gedemonsteerd worden bij het Russische gezantschap, maar niet bij het Franse dat er slechts tweehonderd passen van verwijderd lag. Tot slot schreef De Standaard op die 28ste juli: „De hoofden van de verantwoordelijke personen zijn en blijven gelukkig koel. En 't is ook een hoopgevend teeken, dat in alle landen de pers zich zoo betrekkelijk kalm houdt. Ze beseft den ernst van den toestand, en beeft er voor terug om door hartstochtelijk geschrijf het uitbreken van een wereldbrand te verhaasten.”

In de Berlijnse kranten, aldus De Standaard op 29 juli, leest men geen kritiek meer op de houding van Oostenrijk-Hongarije, ook al kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat maar weinigen het Servische antwoord [van 25 juli op het Oostenrijks-Hongaarse ultimatum] zo verwerpelijk achten als de regering in Wenen en de pers – vooral de links-liberale Wiener Allgemeine Zeitung – daar ter plaatse. „Wij hebben”, zo schreef De Standaard, „een hoogen dunk van Duitschlands nobelen, vredelievenden keizer, en durven vertrouwen, dat hij alle kracht zal inspannen om de grootste ramp

af te wenden, die de beschaafde menschheid thans treffen kon." De Franse politieke pers zou er met nadruk op wijzen, dat in geval van oorlog, alle binnenlandse verdeeldheid zou verdwijnen. De meeste kranten, waaronder *Le Matin*, *Le Temps* en – scherper – *Le Journal des Débats* zouden Duitsland verantwoordelijk stellen voor het uitbreken van de oorlog.

DE STEMMING IN NEDERLAND

In Nederland vond op 31 juli de mobilisatie plaats. Op 1 augustus publiceerde *De Standaard* een commentaar („De ure der beslissing") dat als volgt begint: „Niets toont klaarder den angst der volken in deze ure van ontzaglijke beteekenis, dan de wanhoopskreet, in de groote politieke pers geslaakt, dat alleen een wonder Europa redden kan." Op 4 augustus constateerde *De Standaard* dat zowel in Duitsland als in Frankrijk allen eensgezind waren en dat zelfs de „vaderlandloze Hervé" de Franse regering steunde. Het Duitse volk zou in Vorwärts vergeleken zijn met een paard dat men vriendelijk op de nek klopt. Het hoofdartikel onder de titel „De strijd tegen het tsarisme" verraadt iets van de in West-Europa te onderkennen anti-Russische gevoelens.

De liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* schreef op 29 juli 1914 in haar avondblad in een commentaar onder de titel „Oorlog" ondermeer: „Welk een namelooze ellende zulk een oorlog brengt, heeft ons de geschiedenis geleerd, laatstelijk nog in den boerenoorlog. De vrienden van den vrede hebben dus wel reden tot treuren." Oostenrijk-Hongarije zou „in den krop" steken het feit, dat de nog jonge Servische natie zijn volwassenheid getoond had door op roemrijke wijze de vuurproef van twee hachelijke oorlogen te doorstaan. „Een sterk Servië kan de monarchie niet dulden om de gevolgen, die dat voor haar op den duur brengen moet", aldus de NRC. Wenen zou niet verwacht hebben, dat Rusland tussen beide zou komen als de beschermer van de Slaven op de Balkan. Wenen zou hebben willen profiteren van de eenheid in de Dubbelmonarchie en de afhankelijkheid aan de keizer door de haat tegen Servië na de moord op Frans Ferdinand. De NRC betoogde voorts, dat geen enkel volk de oorlog wilde. „Wij laten ons", aldus het commentaar van het Rotterdamse blad, op 2 augustus onder de kop „De Groote Oorlog", „niet meer van de wijs brengen door opgeblazen berichten over straatbetoogingen, zielkundig trouwens zoo licht te verklaren, en door de taal van chauvinistische bladen, maar denken aan de groote massa van het volk, aan de arbeiders, die zich met zooveel nadruk tegen den oorlog hebben verklaard, aan de stille werkers in den lande, aan de vrouwen, die hun mannen en

zonen, hun broeders en geliefden met hun geluk zullen zien wegtrekken. Neen, de volken wilden dezen oorlog niet!". Oostenrijk-Hongarije zou voor de oorlog verantwoordelijk zijn en Nederland zou, zo meende de NRC, wel met rust gelaten worden. De krant ging ook uitvoerig in op de Russische spionageziekte in de Berlijnse bladen: overal zouden spionnen aangehouden worden, soms zelfs gekleed in verpleegstersuniformen, en er zouden bomaanslagen gepleegd worden.

Het liberale Algemeen Handelsblad schoof de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de oorlog in Ruslands schoenen: het zou door de stiekeme mobilisatie de hoofdschuldige zijn.

Het Volk (socialistisch) citeerde op 3 augustus onder de kop „Koelbloedigheid noodig" het laatste artikel van Jaurès en verklaarde in een eigen commentaar („Onze zekerheid") ondermeer: „Dit is het, wat ieder slachtoffer van dezen ontzettenden wereldkrijg tot bewustzijn moet komen: de heerschende klasse in het kapitalistische stelsel draagt in haar geheel de helleverantwoordelijkheid voor alle ellende die thans komt over de menscheid". Een tweede commentaar heeft de kop „Wereldbrand" meegekregen. Het Volk verleende met de sociaal-democratische Kamerfractie steun aan de mobilisatie van leger en vloot om de neutraliteit te kunnen handhaven. In het nummer van 4 augustus werd deze beslissing aan de lezers meegedeeld in een verklaring die getiteld is: „Aan de Nederlandsche Arbeidersklasse, Kameraden".

Vanaf begin augustus – de NRC maakte er in haar avondblad van 1 augustus ook expliciet melding van – kwamen de Nederlandse kranten met hun nieuwsgaring uit buitenlandse kranten voor onverwachte problemen te staan. De redacties van de kranten in het buitenland pleegden zelfcensuur en werden geconfronteerd met burgerlijke en/of militaire censuur. De berichtgeving over de „krijgstoerusting" verdween daardoor bijna geheel uit de pers.

ZALF OP DE WONDE DER ONGERUSTHEID

Onder de titel „De stilte voor den storm. Geruchten en geruststellingen", begint dr. P. H. Ritter Jr. het eerste hoofdstuk van zijn tweedelige populaire geschiedschrijving van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ook Ritter is het opgevallen, dat de Nederlandse kranten op 2 juli 1914 berichtten over het gevaar van lendenjicht dat de Duitse keizer had weerhouden naar Wenen te reizen. De werkelijke reden zou echter geweest zijn, dat keizer Wilhelm de grijze keizer van Oostenrijk het vermoeiende ceremonieel van de ontvangst wilde besparen. Zo, aldus Ritter in 1931, kon iedereen zich in die warme zomer weer aan zomerse genoegens

wijden, want het leek wel, „in het begin, in het midden, ja zelfs nog tegen het einde van de Julimaand van 1914”, of niemand in Europa wilde zien, hoe „het gericht” aanstaande was en men zich „onmiddellijk voor een wending in de wereldgeschiedenis” bevond. Snel van een verkoudheid genezen, schiepte ook keizer Wilhelm zich op 4 juli in voor een vakantieis naar Noorwegen²⁴. Als begindatum van de eigenlijke spanning in Europa, „de zware atmosfeer vol van beangstigende feiten en verschijnselen”, noemt Ritter 25 juli, hetgeen overeenkomt met wat wij op grond van de door ons geraadpleegde kranten konden vaststellen²⁵. De journalist Ritter geeft in één zin zijn oordeel over de Nederlandse pers. Er waren, zo schrijft Ritter, donderkoppen aan de horizon: „En toch bleven de couranten doorgaan het proces, dat zich langzaam maar zeker in den Balkan aan het voltrekken was, te vermelden onder ‘politieke berichten’, zonder eenigen ophef, zonder vlammende koppen en schaars met hoofdartikelen. (...) Hoe argeloos lazen wij onze couranten, als een reeks van spannende verhalen, waar wij ons niet al te zeer om bekommerden.”²⁶ Het zelf smeren op de wonde der ongerustheid kenmerkte politici, journalisten en lezers wel erg lang en dat niet alleen in Nederland.

Het sluiten van de Amsterdamse beurs op 29 juli – de dag van de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië – drukte het Nederlandse publiek met de neus op de feiten. Zoals overal in Europa stonden bulletins en geruchten in scherpe tegenstelling tot de sussende toon van de kranten.

CENSUUR EN PERSPOLITIEK²⁷

Moet men wat betreft de kranten voor 1914 al rekening houden met de invloed van partijen en *pressure groups* op de pers, terstond na het uitbreken van de oorlog komt daar de invloed van de censuur en zelfcensuur (van de redacties) bij.

24. P. H. Ritter Jr., *De donkere poort. Een boek etc. over Nederland in de jaren 1914-18*, 's-Gravenhage, 1931, 2 dln., hier dl. I, blz. 5-6.

25. Idem, blz. 8.

26. Idem, blz. 9 en 11.

27. Vgl. voor Groot-Brittannië: idem, Sp. 1434-1438; voor Duitsland: W. Vogel, *Die Organisation der amtlichen Presse- und Propagandapolitik des deutschen Reiches von den Anfängen unter Bismarck bis zum Beginn des Jahres 1933*. Sonderheft von: *Zeitungswissenschaft*, jrg. XVI (1941), nr. 8-9; W. Nicolai, *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin, 1920, en H.-D. Fischer, *Pressekonzentration und Zensurpraxis im Ersten Weltkrieg. Texte und Quellen*, Berlin, 1973. In Frankrijk verschenen: J. de Narfon, *La presse et la guerre*, Paris, s.d.; R. Narsy, *La presse et la guerre*, Paris, s.d., en J. Bainville, *La presse et la guerre*, Paris, s.d.; in België verschenen: J. Massart, *La presse clandestine dans la Belgique occupée*, Bruxelles, 1917; vgl. voor Oostenrijk-Hongarije: Paupié, a.w., Bnd. II, blz. 141-147; K. Mayer, *Die Organisation des Kriegspressequartiers beim kaiserlichen*

De oorlog leidde niet alleen door de censuur op nieuwsberichten en artikelen tot een plotselinge breuk in het bestaan. De presentatie en het functioneren van de kranten kwamen onder zware druk te staan. De mobilisatie van een groot deel van het personeel, gebrek aan papier en daardoor noodgedwongen een vermindering van het aantal pagina's, het verminderde advertentie-aanbod, transportproblemen, de blokkade van buitenlands nieuws, het ondergeschikt maken van het nationale leven aan de behoeften van het leger en het op een laag pitje branden van de politiek: dit alles had voor de pers ingrijpende gevolgen. Alle kranten moesten van de ene op de andere dag een geweldige stap terug doen. Sommige kranten verdwenen spoedig, andere zakten weg in een verdoving. De kranten die overeind bleven, konden dat slechts door zich geheel aan te passen aan het regime van de staat van beleg. In Frankrijk was de militaire en politieke („civile” was de aanduiding) censuur erger dan in Groot-Brittannië. Nadat de staat van beleg op 2 augustus 1914 afgekondigd was, werden de kranten geplaagd door minutieuze bemoeienissen vanwege de censurerende overheden.

Voor de propaganda werd de pers ook ingeschakeld. In Parijs werd het „Maison de la Presse” het centrale bureau voor de perspropaganda. Onder het ministerie van Oorlog viel het „Bureau de la Presse” dat de censuur uitvoerde. De behandeling van de pers door de burgerlijke en militaire autoriteiten was even weinig uniform en even omstreden als het oordeel van de Fransen over de prestaties van de pers in de oorlog.

In de periode 1914-1918 werden – ondanks papiergebrek – toch nog de volgende kranten opgericht om de Fransen mentaal te ondersteunen: *La Bataille* (1915), *La Feuille* (1916), *L'Heure* (1915), *Journal du Peuple* (1916), *Le Pays* (1917), *Le Populaire* (1916) en *La République Nationale* (1916). Speciaal voor het leger verscheen het „Bulletin des Armées de la République”. Verder werden aan het front soldatenkranten uitgegeven.

Waren er altijd al nauwe banden tussen pers en staat, tijdens de Eerste Wereldoorlog liet het grootste deel van de Franse pers zich door de oorlogspsychose en de haat tegen de Duitsers gaan. De pers speelde een rol in de oorlogsmachinerie: de overheid kon gerust zijn.

und königlichen Armeeoberkommando im Ersten Weltkrieg 1914-1918 (Phil. Diss.), Wien, 1963, en D. Pokorny, *Die Wiener Tagespresse und ihre Einflussfaktoren im Ersten Weltkrieg 1914-1918* (Phil. Diss.), Wien, 1950, 2 Bnde.

Zie voor de situatie in Nederland: Ritter, *a.w.*, dl. I, blz. 116-124, 263-278 (De Telegraaf-affaire met de kwestie rond hoofdredacteur J. C. Schroeder), 304-307, 322-325 en 332-340.

De oprichting van het Kriegspressesamt in oktober 1915 en een Feldpressestelle in maart 1916 markeren in Duitsland het begin van een als één geheel werkend propaganda-apparaat met betrekking tot militaire, politieke en economische propaganda dat bedoeld was voor activiteiten in het buitenland en een afdeling van het ministerie van Buitenlandse Zaken zou worden.

Wat betreft Oostenrijk-Hongarije schrijft Paupié over de kranten na het uitbreken van de oorlog: „Die Presse wurde für die moderne Kriegsführung und für den Einfluss der Armeeführung ein viel zu wichtiges Instrument, als dass nicht gleich zu Beginn der Mobilisierung Ausnahmegesetze und ein Ausnahmezustand für sie geschaffen worden wären”²⁸. In Den Haag werd als propaganda-officier benoemd Prinz Thurn und Taxis die deel uitmaakte van de Propagandagruppe van het Kriegspressesquartier²⁹.

De Engelse pers is naar verhouding bijzonder goed blijven functioneren. Wel werd na 220 jaar de censuur weer ingevoerd. Voor zowel censuur als propaganda trad sinds augustus 1914 het „Official Press Bureau” als uitvoerend orgaan op. Wekelijks werd een persconferentie belegd om de samenwerking tussen pers en regering te optimaliseren. Lord Northcliff en de kranten waarover hij zeggenschap had, hebben de toon aangegeven. Northcliff zelf werd benoemd tot hoofd van het officiële propaganda-apparaat.

REISBRIEF UIT PARIJS EN LONDEN

De Zwitserse pers kreeg tijdens de Eerste Wereldoorlog een belangrijke internationale functie. De Nederlandse pers was – afgezien van de onbekendheid van de Nederlandse taal – te enenmale onvoldoende toegerust om internationaal een rol te kunnen spelen³⁰. Voor het internationale politieke forum heeft met name de *Journal de Genève* een belangrijke rol gespeeld. Op 5 november 1914 publiceerde deze krant een reisbrief van Georges Wagnière vanuit Parijs en Londen onder de kop „Londres et Paris”. Met enige passages uit deze, de situatie van najaar 1914 typerende brief, willen wij dit artikel besluiten.

De aanhef geeft een sfeertekening die wij in het Frans willen citeren: „Paris est une ville grave et austère, où toute vie de plaisirs est suspendue: plus de théâtres, plus de concerts, plus d'autres

28. Paupié, *a.w.*, Bnd. I, blz. 15.

29. Paupié, *a.w.*, Bnd. II, blz. 148 e.v., en Hildegund Schmölder, *Die Propaganda des Kriegspressesquartiers im Ersten Weltkrieg 1914-1918* (Phil. Diss.), Wien, 1965.

30. Vgl. o.m.: Guenther Gils, *Die holländische Presse, ihre Geschichte und ihre Haltung während des Weltkrieges*, o.O. (1938), Berlin Phil. Fak. Diss. von 26. Oktober 1938.

spectacles que les cinématographes où l'on représente des scènes militaires. Les restaurants et cafés sont fermés à neuf heures et demie. Et le soir, les grands boulevards, qui gardent, pendant le jour, l'animation réduite des temps des vacances, sont silencieux et abandonnés."

De reisredacteur heeft ook een bioscoop met explicateur bezocht³¹. Vertoond werd een propagandafilm over het leger. Na afloop probeerde iemand de zaal aan het zingen te krijgen („De Duitsers moeten ons kunnen horen”), hetgeen ook lukte, zodat de hele zaal het krijgszuchtige refrein meezong.

In Londen, aldus Wagnière, waren alle theaters open, ook de variétés: de mensen stonden er, goed gekleed, voor in lange rijen. Ook de kranten in beide steden leverden een totaal ander aanzien op: „A Paris, les journaux, réduits au plus petit format et rigoureusement censurés, ne connaissent qu'un seul sujet: la guerre. Elle les remplit tout entiers de la première à la dernière ligne”, zo leest men in het verslag. In Londen daarentegen, zo gaat Wagnière voort, waren alle kranten even dik als vroeger, werd over alles in de wereld geschreven, ook over de laatste roman, mode en sport.

In Parijs waren de hotels en parken leeg; de autobussen waren voor de oorlog ingezet en ook particuliere auto's waren gerequireerd. In Londen was het straatbeeld zelfs levendiger als anders. Er speelden zich vrolijke militaire schouwspelen af met tambours en fanfares. „A Paris”, aldus het artikel in de *Journal de Genève*, „on est tout près de la guerre”: men zag er gewonden op straat.

Deze situatie zou in de jaren na het bezoek van Wagnière in Parijs en elders alleen maar erger worden. De oorlog kon zijn ware gezicht op de duur nergens meer verborgen houden, ook niet in het neutrale Nederland³².

31. Vgl. voor de rol van de film: Marc Ferro, 1917: *History and cinema*. In: *Journal of Contemporary History*, vol. III (1968), nr. 4, blz. 45-61.

32. Vgl. Ritter. *a.w.*, dl. II (vanaf voorjaar 1916), passim.

Stijn Streuvels en Frank Lateur

door

EM. JANSSEN

Mag ik mijn titel rechtvaardigen? In 1968 liet Hedwig Speliers, te Brugge, zijn *Omtrent Streuvels* verschijnen, *Het einde van een myte. Een anti-essay*. Vierkant keerde hij zich tegen de traditionele Streuvels-cultus, en speelde bijna magisch de familienaam Lateur uit tegen de schuilnaam Streuvels: het zouden pool en tegenpool geweest zijn van een grondig verscheurd mens. Streuvels zelf had hem namelijk geschreven: „Ik heb inderdaad altijd het gevoel gehad dat mijn boeken niet door mij maar door een onbekende, mij vreemde geschreven zijn. Ze zijn buiten mij ontstaan. Vandaar dat ze onder pseudoniem van de markt zijn gekomen”¹. Die thesis en houding laat ik op Speliers' rekening, maar ze riepen bij me oude gedachten op. In 1946, in mijn tastend *Stijn Streuvels en zijn Vlaschaard*², had ikzelf de twee namen geopponeerd. Ik schreef bijvoorbeeld, bij *Lenteleven* en 1899: „Voortaan leefden de bakker Lateur en de schrijver Streuvels naast elkander: een min of meer gesplitste persoonlijkheid”. Ik schreef nóg, bij het pasgebouwde Lijsternest en bij het huwelijk in 1905: „Lateur heeft Streuvels ingehaald”. Die opvatting van mezelf, bijna dertig jaar oud, wil ik voor u corrigeren en bijwerken.

Mijn eerste essay ging tot aan *De vlaschaard*, van 1896 tot 1907; doch na de eerste tien jaar schreef Streuvels nog zestig jaar en mèèr. Die lange levenstijd beschouwde ik nooit aandachtig; nooit onderzocht ik het werkteerrein waarheen veel voor-mij-gestelde vragen me lokten. Mijn eerste inzet vatte ik nog eens samen in 'Van Frank Lateur tot Stijn Streuvels', een artikel in *Streven*³.

Sindsdien vorderde de Streuvelsstudie aanzienlijk: Streuvels zelf die zijn autobiografie bijwerkte; – biografisch en bibliografisch werk van Raf van de Linde, Gerard Knuvelder, Albert Westerlinck, Hedwig Speliers, Johan Roelstraete, Jean Weisgerber, André Demedts, Robert Verschuere, Rob Roemans en Hilda Van Assche, Luc Schepens; – het vierdelige *Volledig werk*, met de verzorgde en verantwoorde inleidingen van Knuvelder, Marcel Janssens,

1. Speliers, 147-148. Aangehaald door Knuvelder (*Volledig werk* I, 52).
2. Tielt-Antwerpen, 1946. De citaten op blz. 47, 93.
3. Oktober 1951. V, 1, 27-35.

Weisgerber, Garnt Stuiveling... Met het meest belangrijke daaruit voor mij* wilde ik mijn oude bevindingen en vermoedens scherp zetten; het werd deze lezing: Streuvels en Lateur in de eerste tien jaar van dat lange schrijverschap. Bij de andere zestig jaar waag ik op het einde een werkhypothese; verder sta ik niet.

*

Onder 'Frank Lateur' versta ik de oudere zoon van kleermaker Kamiel Lateur en van Louisa Gezelle (1871-1969), woonachtig (op twee jaar en enkele maanden na) te Heule, te Avelgem, te Ingooigem; de man die wèl graag reisde doch nooit lang weg bleef, die de vierenzestig jaar van zijn huwelijksleven doorbracht in hetzelfde Lijsternest.

Onder 'Stijn Streuvels' versta ik de schrijver die, drieëntwintig jaar oud, publiciteit zocht met een schets 'Herbeginnen', en die, de negentig al voorbij, nog belangstelling bewaarde en aanwezigheid verleende.

Het is dezelfde mens. Zonder Lateur zou Streuvels anders geschreven hebben, een schrijver op een andere weg; zonder Streuvels zou Lateur anders geleefd hebben, anders zijn brood verdiend (wellicht met brood te bakken!). Maar de ene heeft de andere meegesleept of stiller doen gaan; hun verhouding kon gespannen zijn of goed liggen, doch samen legden ze èèn weg af. Ons onderzoek gaat naar het aandeel van de ene en dat van de andere, naar onderlinge harmonie of antagonisme, naar licht en schaduw op die ène weg.

Bij ieder kunstenaar van formaat wordt dezelfde vraag gesteld: hoe harmoniëren (of harmoniëren niet) de twee mensen in hen? Onlangs lasen we van Georges Simenon en zijn *Lettre à ma mère*: de wereldberoemde Luikenaar had zijn moeder aan haar onrust overgelaten! Telkens zijn er de kalm-huiselijke burger en de veroveraar, de concrete banden-en-kaders en de vrije creativiteit plus het publieke leven. Telkens lopen de lijnen anders, liggen de conflicten elders; doch telkens trekken de twee mensen één spoor. Hoe gebeurde het bij Frank Lateur-Stijn Streuvels?

Eèn optie beheerst daar alles: het Lijsternest te Ingooigem. Laat in zijn leven zou hij daarover schrijven: „Het toeval heeft gewild dat ik 't grootste deel van mijn leven heb doorgebracht op het

4. Ik gebruikte vooral: Stijn Streuvels, *Volledig werk* I, II, III, IV, Brugge 1971, 1972, 1973. André Demedts, *Stijn Streuvels. Een terugblik op leven en werk*. Brugge 1971. Rob Roemans, Hilda van Assche, *Bibliografie van Stijn Streuvels, Werk in boekvorm*. Antwerpen 1972. Luc Schepens, *Kroniek van Stijn Streuvels 1871-1969*. Tweede verbeterde druk. Brugge, 1971.

banaalste dorp dat men uitdenken kan" ⁵; maar in de jaren 1902-1905 was het de grote verovering, het eindelijk-vrije en àlbelovende begin: „de twee-eenheid Lateur-Streuvels die de eigen aard van de Ingooigemse schrijver bepaalt (aldus Marcel Janssens) heeft zich met de vestiging op het Lijsternest voltrokken" ⁶.

Alles werd goed voorzien en berekend: het aankopen van de hooggelegen en niet zeer dure 'kleikop', het naarstig aanleggen van een tuin, het bouwen van het Lijsternest dat vooralsnog door hem alleen bewoond werd, het huwelijk met Alida Staelens op 19 eptember 1905, het bijbouwen (dank zij het geld van een staatsprijs) van de werkkamer met het weidse uitzicht. En aan die koninklijk veroverde Heimat werd bijna onmiddellijk een koninklijk geschreven Heimatroman toegevoegd, *De vlaschaard*.

Het zowat eigengebouwde huis in de zelfgekozen omgeving, het late huwelijk en het professionele schrijversbestaan, het eerste grote meesterwerk dat in zijn genre nooit herhaald en nooit geëvenaard werd: dat alles, samengebracht, besluit de eerste levenstocht van Streuvels en van Lateur, beiden overwinnaars en beiden overwonnenen. Of zijn dat tóch de echte woorden niet?

I

Het scheelde geen haar of Frank Lateur werd, einde 1871, in het Franse Roubaix geboren. Zijn vader, bakkerszoon uit Avelgem, had daar de kleermakersstiel geleerd; hij woonde er als gehuwd man, tot de Frans-Duitse oorlog van '70 het gezin naar Heule dreef. Hoe een ruime en goedgelegen woning vinden voor een kleermaker voorlopig zonder cliënteel, te meer daar vader en moeder Gezelle voorgoed overkwamen uit Brugge. Maar vader Gezelle kwam en overleed; moeder Gezelle zou te Heule nog vier jaar geborgen zijn.

Frank was in het gezin het vierde kind, het tweede (na zijn zuster Eliza) dat de eerste jaren overleefde. Anderhalf jaar na hem (1873) zou Karel nog komen, de latere Brugse beeldhouwer, en vier jaar na Karel (1877) Maria Filomena, de latere Zuster van Liefde te Gent. In mei 1887 (na zeventien jaar Heule) verhuisde het gezin naar Avelgem, naar de aloude bakkerij van grootvader en nonkels; in juli 1897 zou vader daar sterven. Moeder van haar kant (met Karel en Eliza, want Maria Filomena verkoos het klooster) verliet Avelgem voor Brugge, later Assebroek (zomer 1905). Evenals haar illustere broer Guido kwam ze nabij het

5. Aangehaald bij Schepens, 55.

6. *Volledig werk* II, 12.

geboortehuis sterven (1909) ; ze zou graag daar binnenin gestorven zijn.

De Lateurs hingen aaneen, en moeder voerde het bevel. Vanzelfsprekend kwam aan Frank de Avelgemse familie-bakkerij toe, waar zijn twee ooms met tante, later met zijn zuster, de plaats open hielden. Maar de twaalfjarige jongen werd er ziek, – en, bij ontstentenis van een bereidwillig bakker-leermeester, hij kreeg drie jaar Middelbaar Onderwijs aan het Sint-Jan-Berchmansinstituut te Avelgem. Dan eist de bakkerij hem op : zijn ooms scheiden er mee uit, en het gehele Heule-gezin komt over. Frank is de hoop op zegen ; drie jaar lang leert hij de stiel te Kortrijk, te Heule, vooral te Brugge, terwijl een interimaris de tussentijd veilig stelt. In het voorjaar 1891 wordt hij thuis opgevorderd, wanneer Brussel hem liever zou geweest zijn en Brugge misschien het liefst. Hij komt, hij gaat aan de slag : een zelfstandig bakker van bijna twintig jaar.

Men ziet het : Frank is de spil ; in 1887 verhuisde de familie om hem, terwijl zijn broer Karel weldra het beeldhouwen mocht leren. Een tweede maal verhuisde zij om hem in 1905, toen het schrijven zijn toekomst was geworden. De bakermat Brugge trok moeder Louise Gezelle aan, wier eerzucht stellig gestreeld werd met een zoon schrijver, een zoon beeldhouwer, een dochter religieuze.

Zo situeren we Lateur al beter. De kleinzoon van een bakker, die de familie-bakkerij zal overnemen en moderniseren, – de zoon van een kleermaker, maar de kleermakerij zit niet in de familie, – de neef en het petekind van Guido Gezelle, voor moeder de eventuele raadsman en voor iedereen de gerezen ster ! De oudere zoon van een burgerlijk gezin dat, zonder berooid te zijn, toch moest scharrelen, – de erfgenaam van een dapper ondernemende fierheid (langs moeders kant dan) niet zonder ostentatieve overdrijving, en (langs vaders kant) van een zwijgende vastheid, angstvallig gevoelig, schuw onwrikbaar !

Gewillig onderwierp hij zich, lang nog na de jongenstijd, aan een dwingende maatschappelijke afhankelijkheid en aan een onbetwist familiaal gezag. Bleef het huwelijk daarom uit, en geschiedde het daarna zo eenvoudig ? want bij het huwelijk hoorde een eigen tehuis, een vrij bestaan, een veilig gestelde broodwinning. Doch die onderworpenheid gold ook, in een bredere kring dan, de geschreven en ongeschreven wetten van menselijk en van gelovig bestaan, de kosmos en het wentelende jaar, de gang der geslachten met onderling vlechtwerk en durende trouw, de onweerhoudbaarheid en het noodlot. Zo was *Lateur*, en daaraan herkennen we *Streuvels* ook : zijn doorwerkend fatalisme, met enige afkeer voor methodische aanpak, – de altijd weerkerende jaarkring als bijna

enige grondstructuur, – de afhankelijke aandacht voor het concreet ervaren leven : het enige uitgangspunt en houvast, al peilt en boort hij nog zo hardnekkig.

Hoe wás dan Streuvels ? De twee namen, geopponeerd en samengeklonken, geven maar een schijn-van-verklaring. Maar in die gedweë, die volgzame, die gerangeerde jongere en al oudere man ontwaakte en werkte een onnavolgbaar vrije, een ontembaar veroverende persoonlijkheid. Deze kon wel eens hard zijn, misverstand en spanning brengen, zonder een spoor nochtans van gespletenheid of conflict.

*

Streuvels (de schrijver nu) ontwaakte in het Sint-Jan-Berchmans-instituut te Avelgem, waar hij inwoonde van 1883 tot 1885. Het waren Middelbare Studies, na een voltooid Lager Onderwijs en na de Plechtige Eerste Communie. De jonge Frans begon schitterend. Hij schreef opgemerkte schoolopstellen, toonde een actieve belangstelling voor toneel en voor literatuur, geraakte aan boeken die hij alle uitlas, bótste op het einde. Maar vriendschap en trouw bleven, belangstelling voor de hier toegankelijk geworden cultuur. Hij kreeg een vriend uit Heestert, Octaaf Debeurme, met wie hij in de volgende jaren veel zou wagen en ontdekken.

In de daaropvolgende jaren, bij de voorgoed gevestigde bakker Lateur, kwam de schrijver Streuvels maar langzaam los. Niet met zijn eerste verzen, waarbij de vijf jaar jongere Cesar Gezelle inspraak kreeg ; – al mèèr met de avondcursussen en de toneel-opvoeringen in het Sint-Jan-Berchmansinstituut, onder directeur Tilieux ; – nog mèèr met het spelend-lid worden van de harmonie 'De verenigde vrienden', – het meest door het vertalen van teksten, door het kopen en lezen van boeken, allerhande boeken over eender welk onderwerp.

Wie kan het aandeel afmeten van de vermetel-zoekende vriendengroep : de jonge Lateur zelf, ànders teruggekeerd uit Brugge waar hij mèèr dan het bakken had geleerd, – de originele kosterszoon Octaaf Debeurme, een teugelloos gedachten-avonturier, – de knutselaar Richard Vandorpe, die evenveel afwist van fotografie als van fietsen-maken ? Want in die jaren gebeurde het, in 1891-1893 : de jonge bakker schreef schetsen die de seminarist Gezelle afwees ; hij ontwierp een roman. Ergens in een tijdschrift kreeg hij geen plaats ; nu zou hij proberen, waar dan ook !

Na een eervolle vermelding in een letterkundige prijskamp (november 1894) komt de publikatie los : in *De Jonge Vlaming*, in *Biekorf*, in *Vlaams en Vrij*, in *De Nieuwe Tijd*, in *Ontwaking*.

Bijna onmiddellijk ontspringt daaraan het contact met De Bom en Van de Woestijne, van 1896 af de medewerking aan *Van Nu en Straks*. Spoedig duikt een haalbare bundel op; het wordt *Lenteleven* die, pas in 1899 en met vertraging, tegelijk van twee persen komt.

Met *Lenteleven* gaat Holland open, en (gedeeltelijk althans) Vlaanderen dicht. Streuvels kiest een Hollandse uitgever, L. J. Veen van Amsterdam, die voor lange jaren al het belangrijke krijgt; hij heeft meteen toegang tot grote Noordnederlandse tijdschriften. Tegelijk keurt Vlaanderen zijn bundel af: *Jong Dietsland* namelijk, het nieuwe tijdschrift van Dosfel en weldra van Verschaeve; het meest *Het Belfort*⁷, waar (aldus J. Jacobs onder 'Realisme in Vlaanderen') Streuvels „valse en onnatuurlijke schilderijen” zou ophangen van een „bedorven en beestachtig volk”, het onze niet. Diep gekwetst, en van zijn eerste milieu ineens vervreemd, wil de beginnende schrijver toch niet wijken, tenzij in zover hij haast uitsluitend in Holland publiceert. Zijn vriendenkring verschuift. Plaatselijke vrienden gaan of blijven, geselecteerd en anders van allure; daarnaast imponeren zich: de Van-Nu-en-Straksers, – de kunstenaars van Latem, Kortrijk, Antwerpen en verder, – de Nederlanders Verwey, Van Looy, Robbers, Top Naef, – het verdere buitenland. Vervreemding dus en toenadering! een ander middelpunt en brede kringen daarrond! een verworven vrijheid en enige branie! Zonder Lateur uit het zadel te hebben gelicht, zit Streuvels nu vooraan op het even steigerend renpaard.

De jaren 1899-1903 brengen dan een vrij explosieve bewustwording: van hemzelf met macht en bestemming, – van het massale tijdgebeuren rondom de eeuwwende (diep beroerd door duistere machten), – van andere Europese literaturen, werken, schrijvers. Zonder een spectaculaire revolte (integendeel!), zonder verloochening van wezenlijke waarden, kiest de eerder zachte geweldenaar de eigen weg, gaat hij ongestoord met wijde stappen. Honni soit qui mal y pense! Hij brengt creativiteit bij passiviteit, dwingende avontuurlijkheid bij onwrikbare trouw; hij verlaat de oude kring voor zover deze hem afwijst... Intussen houdt hij een dagboek bij, leest en verslindt, liefhebbert en gelooft er in; hij schrijft kortere stukken en zet langere aan. Hij is de pasteibakker in de nieuw uitgeruste bakkerij; niet minder de fotograaf en musicus, de toneelman en dandy, de hartstochtelijke fietser.

Wat wordt eenmaal de toekomst? Voor de nog ongehuwde, voor wie de bakkerij te duister en Avelgem te nauw werd? Voor de familie, want Karel en zijn moeder hadden in dat dorp evenmin

7. Schepens, 35.

iets verloren ? Het moest de schrijversstiel worden (ja, de stiel !), zoals het voor zijn schilderende vrienden de schildersstiel was en voor de pachters het pachthof (alles met vaste werkuren, dag aan dag door de seizoenen heen). Maar dan in een ander Avelgem, kersvers en niet ver van het eerste : het hoger gelegen Ingooigem ! Voorgoed zou hij daar wonen ; nu kon hij trouwen. Het gebeurde in september 1905 ; minder dan anderhalf jaar later was *De vlaschaard* geschreven.

II

Van 1899 tot 1907 kwamen volgende boeken uit, waarvan zo goed als alles vooraf was verschenen : *Lenteleven* (dertien schetsen, 1899), – *Zomerland* (vier schetsen, 1900), – *Zonnetij* (vier schetsen, 1900), – *Dodendans* (acht schetsen, 1901), – *Langs de wegen* (roman, 1902), – *Dagen* (zes schetsen, 1902), – *Vertellingen van Tolstoi* (1902), – *Minnehandel I en II* (tweemaal drie schetsen, 1903), – *Tolstoi. Geluk in 't huishouden* (1903), – *Soldatenbloed* (dramatisch bedrijf, 1904), – *Dorpsgeheimen I en II* (tweemaal drie schetsen, 1904), – *Open lucht* (vijf schetsen, 1905), – *Stille avonden* (vijf schetsen, 1905), *Het uitzicht der dingen* (drie schetsen, 1906), *Reinaart de vos* (een bewerking, 1907), *De vlaschaard* (roman, 1907).

De ontzagwekkende werkkraft en creativiteit van de inmiddels bakkende jonge man behoeven geen vermelding, – van de inmiddels zoekende, bouwende, verkerende, trouwende dertiger, – van de inmiddels gezellige vriend, gastvrij en nogal uithuizig, organisator van parades, uitbundig bij feesten, met voorlezingen in Vlaanderen en in Nederland Hoe heeft èèn mens dat alles gekund, wanneer hij nauwelijks ontkwam aan de huistucht van zijn moeder⁸ ?

Wij nummeren onze eerste opmerkingen over dat geheel :

1° Er zijn vertalingen en bewerkingen, Tolstoj en Reinaart de Vos. Vreemde teksten vertalend bijwerken, ze omzetten in eigen trant en toon, hoorde altijd bij Streuvels' werkwijze, bij zijn passieve creativiteit. Altijd ging hij van de werkelijkheid uit, van concrete dingen en mensen, van de sfeer en het gebeuren in boeken ; altijd was het een omscheppen-in-trouw. In dat veelvuldige dook hij onder en dook daaruit weer op ; hij achterhaalde het en legde het eigene daarin, hemzelf.

2° In november 1897, anderhalf jaar vóór *Lenteleven*, maakte hij zijn eerste groot schrijversplan : vier boeken die samen 'Leven' zouden heten, 'Lente namelijk, Zomer, Herfst, Winter'. Bundels

8. Schepens, 43.

van „onbewust wroetelend leven... Met dierlijke mensen” (... „'t dierlijke van West-Vlaanderen en niet van Zola”): de lente met een beginnend en borrelend bestaan, – de hersft „wat meer *speculatief*”, – de zomer „met wat warmer levenssap opspringender geweld en luider gebaren”, de winter „een horribele blok huilende miserie”⁹. Dat plan kende geen uitvoering; maar titels-van-boeken dragen duidelijke en minder duidelijke sporen: *Lenteleven*, *Zomerland*, *Zonnetij* (later nog: *Najaar*), en verder: *Dagen*, *Openlucht*, *Stille avonden* (later vooral: *Levensbloesem* en *De maanden*). Streuvels tekende zijn geheel œuvre met de seizoenen, die tegelijk levensperioden aanduiden; zijn schetsen en romans kennen hun verloop binnen dat structurerende ritme.

3° Zijn titels duiden op de kosmos of op de mensen: *Lenteleven*, *Zomerland*, *Zonnetij*, *Dagen* tegenover *Dodendans*, *Langs de wegen*, *Minnehandel*, *Dorpsgeheimen*, *Soldatenbloed*, – en tussen de twee groepen, ambivalent: *Openlucht*, *Stille avonden*, *Het uitzicht der dingen*, *De vlaschaard*. Eigenlijk gaat het om mensen, gevat in de bewegende onbeweeglijkheid van de kosmos. In die kooi als in een noodlot wroeten zij, smachten zij naar bevrijding, transformatie, wonder.

4° Zijn titels duiden eerst op zwaarte en druk, daarna op licht en speling. Zo zien we *Zomerland*, *Zonnetij*, *Dagen*, *Dodendans*, *Langs de wegen*, *Soldatenbloed*, enigermate *Dorpsgeheimen*, tegenover *Lenteleven*, *Minnehandel*, *Openlucht*, *Stille avonden*, *Het uitzicht der dingen*. *De vlaschaard*. Na *Lenteleven*, in helderheid aangevat, kende Streuvels korte jaren van rauw geweld en grauwe beslotenheid, van haat en dood. Pas na 1902 verhelderden hemel en toekomst.

5° Verscheidene boeken hebben twee delen, en getelde stukken. *Zomerland* en *Zonnetij* (die bij mekaar horen als deel bij deel) hebben er telkens vier; *Minnehandel* I en II, *Dorpsgeheimen* I en II telkens drie, evenals *Het uitzicht der dingen*. Verder heeft *Lenteleven* er dertien, *Dodendans* acht, *Openlucht* en *Stille avonden* tweemaal vijf: het zijn de vier opraap-bundels, tegenover het structuur-werk van al de andere, waarin gestalten van verhaal naar verhaal soms overlopen: in *Zomerland* en in *Minnehandel*. Schrijvend wilde Streuvels over veel versperringen heen; hij slaagde slechts in *Langs de wegen* en in *De vlaschaard*...

... Ik beschouwde nog slechts de titels; reeds teken ik drie besluiten op. Het eerste: toen Streuvels begon, verwachtte hij zón in zijn materie zelf: *L e n t e l e v e n*; in de plaats daarvan overvielen hem fatalisme en dwang. Kwam dat van hemzelf of had hij

9. Schepens, 29.

het van anderen, mensen of boeken? – Het tweede: van het begin af legde hij het op een brede structuur aan, veel werken bijeen en het geheel een compleetheid. Het ontvlood hem; hij geraakte wel tot twee romans, nooit tot zelfs een beginnende roman-fleuve. – Het derde: bij dat alles was hij eerst de verbeterde wroetende bakker van Avelgem, daarna de vrijgekomen schrijver van Ingooigem, met een huis, een tuin, een vrouw. Met een andere kring en sfeer, met afstand tegenover het oude. Ontzaglijk veel was gewonnen, niet zonder enig verlies.

Mij blijft de taak over hetzelfde nog eens na te gaan, dichter bij de tekst. De tweevoudige tocht: de debuterende en àl-veroverende Streuvels onder het noodlot als vloek, de roem als zegen, – de zich bezinnende Lateur-Streuvels, die een uitweg baant en een meesterwerk klaar heeft.

III

Lenteleven (1899) en *Dodendans* (1901) bestaan hoofdzakelijk uit kortere schetsen, dertien en acht. Voor *Zomerland* en *Zonnetij* (beide 1900) zijn het er telkens vier langere: die van *Zonnetij* werden vroeger geschreven, en toch verscheen *Zomerland* eerst (een titel die aan *Lenteleven* beantwoordde, – het eerste boek bij de Amsterdamse Veen, – vooraan drie onderling verstrengelde verhalen). Vingeroefeningen gaan dus vooraf en worden doorgezet, altijd met tijdschriften als eerste bestemming; maar onmiddellijk dringen een ruimere omvang, een zwaardere inhoud, een bredere samenhang zich op. Die drang haalt het, geheel of gedeeltelijk: in 'Lente' (*Lenteleven*), – in 'De oogst' (*Zonnetij*), – in geheel *Zomerland* ('Groeikracht', 'Zomerland', 'Meimorgen', ineen, 'Het woud' afzonderlijk), – het volkomenst in *Langs de wegen*, de lang begeerde roman-zonder-hoofdstukken.

Bijna altijd en overal spookt de dood. In de schetsen van *Lenteleven* die voor 'Van Nu en Straks' bestemd waren¹⁰. In *Dodendans* vooraan en achteraan¹¹, zodat de glans middenin er ook grijs bij wordt. De vier *Zonnetij*-verhalen zijn stervensverhalen ('De oogst', 'In 't water', 'Zomerdag', 'Avondrust'). In *Zomerland* vertoont 'Het woud' een magische moorddadigheid, terwijl de andere drie stukken een akelige opvoering zijn van wraak en noodlot: de Knuddes en de Schemels, Lander en Ria, uiteindelijk het dode

10. Alleen in die twee stukken, 'Een ongeluk' namelijk en 'Het einde'. 'Een ongeluk' heeft een motto van Montalembert: „Il y a des malheurs qui arrivent d'un pas si lent et si sûr qu'ils paraissent faire partie de la vie journalière.”

11. De twee schetsen, vooraan en achteraan, heten 'Dodendans', en werden de laatste geschreven. Verder komt de dood nog alleen voor in 'Een speeldag'.

kindje. Shakespeare is hier in de buurt, 'King Lear' of 'Hamlet'¹². Toch is de duistere dood maar een onderdeel van het ontluisterende noodlot: al de gestalten zijn bedwongen en geschonden mensen; ja, ook Horieneke van 'Lente', Doorke van 'Een speeldag', de vrome Sofie van 'Wit leven'.

De natuur zelf, die pracht en kracht en macht, lijkt heerlijk en albelovend, verlokkelijk en betoverend, om tenslotte bedwelmend te vernielen. Het smalle en harde leven treedt steeds andere miserie tegemoet, tot de dood daar staat. Wie leeft, wandelt *langs de wegen*: door schaduw en schemer, door ballingschap en tehuis, tot hij neervalt waar hij begon.

*

In de jaren 1895-1902 werd Lateur Streuvels, en werd Streuvels ineens een groot schrijver: Vlaams, Nederlands, reeds Europees, weldra vernoemd voor de toen jonge Nobelprijs. De bakker Frank Lateur, in een Avelgem waar hij zich nooit thuis voelde¹³, in een tijd zwanger van een komende omwenteling, somber van een grootse en grauwe literatuur¹⁴! De geschokte Lateur, aan wie Streuvels ontliep en bij wie hij terugkwam! Een poète maudit die geen nacht verdroeg! een bakker die als schrijver gevierd werd te Brussel en te Amsterdam! Een bedwongene, levenslustig! een bevrijde, voor wie ook dreiging toenam! Het raadsel Lateur-Streuvels, dat van die jaren, kán ik niet oplossen. Zeker hoort het bakkersgezin Lateur-Gezelle daarbij: vader overleden, oom Guido op zijn beurt, de twee nonkels als dwarsliggers; Karel leert voor beeldhouwer, Maria denkt aan haar klooster, moeder praat maar van Brugge! Een ondoorbroken als wantrouwige geslotenheid, bij het opduikend besef dat de familiebakkerij, dat Avelgem, dat het gezin zelf op onveilig staan! Hoe en op welk moment begint de andere toekomst?

Zonder dié jaren-van-geweld (rond dié eeuwewende) is de latere Streuvels ondenkbaar, zonder die duizeling en doem, terwijl een bijna mateloos succes ruimte schiep. Toch mocht het niet duren; maar Lateur waakte, hij herstelde veiligheid en evenwicht. Hij overzag het verworvene. Verworven vooreerst het lange verhaal 'Lente' uit *Lenteleven*¹⁵: het communicantje Horieneke zou de

12. Schepens, 27, 37, 42 en elders.

13. *Volledig werk* IV, 1246.

14. Streuvels was niet alleen gevoelig voor de schrijvers die hij las, ook voor de tijdsfeer van geweld en teerheid, van grofheid en symboliek, die de eeuwewende kenmerkte.

15. Het vitale belang van het lange stuk 'Lente' (uit *Lenteleven*), geschreven in 1897, kan, om verschillende redenen, moeilijk overschat worden. Zie Schepens, 25-26, 59.

eerste worden van de meest voorkomende en meest geliefde Streuvels-gestalten, jonge meisjes en vrouwen. Als allereerste incarneerde hij de drang naar het wonder-van-licht (het thema van de Kerstverhalen, de kinderzieltjes, het mystieke charisma). – Verworven daarna en voorgoed, het machtig-vitale schrijven, tegen elke materie op en worstelend daar doorheen ! ‘De oogst’ en *Langs de wegen* zijn krachtige gewrochten, tot *De vlaschaard* dezelfde macht en kracht koninklijk zou doorlichten. – En een derde verworvenheid : een geheimzinnige afgrondelijke sfeer, in natuurbewegen gevat, die het gewone gebeuren doordringt, dwingt, bepaalt ! Alles herleid tot een schennende dodendans, waar gebed en geloof verwaarloosbaar bijeen horen ! De trilogie van *Zomerland* duikt hier op : wraak, moord, liefde, in een epische vaart die het landschap zou doen uiteenspatten ! En hoe ‘Het woud’ voorbijzien : de boskanters Kerlo en Swane, en de beeldjessnijder Sanctelein ? Swane die strofen van Hadewych zingt, Sanctelein die een Christus „snekkert”, Kerlo die het beeld versplintert en de mensen doodt ! Die allesdurende verbeelding, die eigenschappen wereld waar de waarnemingen fladderen als onhoorbare vleermuizen, is bij Streuvels slechts tweemaal doorgebroken : hier, en een kwarteeuw later met ‘De teleurgang...’ en ‘... den ast’. Habituëel stond de schrijver halverwege : hij schreef hetgeen hij kon ; het was nooit hetgeen hij wilde.

Die periode-als-een-orkaan, demonisch en charismatisch, werd door hemzelf afgesloten (januari 1902), met twee voor het eerst autobiografische stukken : ‘Een lustige begraafing’ en ‘Horieneke’. Meer lyrisch en open, komen ze vooraan in de bundel *Stille avonden* (1905), al gingen ze met bijna twee jaar al de opstellen vooraf van het reeds oudere *Openlucht* (ook 1905).

*

De boeken *Dagen* (1902), *Minnehandel* (1903), *Dorpsgeheimen* (1904), *Soldatenbloed* (1904), *Openlucht* (1905), *Stille avonden* (1905), *Het uitzicht der dingen* (1906), kwamen op *De vlaschaard* uit (1907), zoals de eerste reeks van werken op *Langs de wegen* was uitgekomen. Ze tekenen een tweede grote beweging af, ruimer, helderder, meer majestatisch, maar met minder oerkracht.

Ik onderscheid de drie opraap-bundels (*Dagen*, *Openlucht*, *Stille avonden*) van de drie gestructureerde (*Minnehandel*, *Dorpsgeheimen*, *Het uitzicht der dingen*), en van de roman (*De vlaschaard*). In de eerste drie blijven dood en ongeluk praktisch geheel achterwege¹⁶ ; in de plaats daarvan komen blijde verrassingen, geestige

16. De dood komt voor in ‘De kalkkoe’ (uit *Dagen*, geschreven in 1900), het ongeluk in ‘Zonder dak’ (uit *Openlucht*, geschreven in 1904).

vonsten, schetsen zonder verhaal, lyrische autobiografie. De andere drie, alle voortreffelijk, worden een wennen aan Ingooigem : aan zijn boeren-grondbezitters en het jongere geslacht (*Minnehandel*), aan zijn dorpsgemeenschap die wel op die van Heule en Avelgem zal gelijken (*Dorpsgeheimen*), aan zijn processies en prijskampen (*Het uitzicht der dingen*).

Verleden en toekomst grijpen nu ineen. Stijl en werkwijze hoeven niet anders te worden, behalve door de striktere zelftucht van de schrijver-van-stiel. Maar de materie verschuift : land en mensen, dorp en streek, alles waarvoor de schrijver opteerde. Anders wordt vooral de geest : een vertrouwende openheid, die de vroegere tragiek aflegt, die doemende en dodende noodlot wegduwt. Want het late huwelijk van Lateur, de moeizaam verworven en hoge grond voor het Lijsternest, de golvende Ingooigem-streek : het is de lente op-zijn-laatste, waarbij de zomer onmiddellijk kan beginnen.

Minnehandel, met zijn zes schetsen maand na maand (van oktober 1902 tot maart 1903), verplaatst Streuvels in zijn nieuw milieu : de Vlaamse boeren met hun hofsteden, met kinderen die hofsteden moeten bezetten (daardoor mogen huwelijksaanbiedingen *minnehandel* heten), met hun werkelijke-en-onwerkelijke omgang-en-beminnen, alles omkranst met winter- en lente- en zomerfeesten. Eigenlijk een bittere werkelijkheid onder blij gejoel : Streuvels verkent nieuwe terreinen. Doch de zes hoofdstukken, telkens dezelfde personen, vormen een geheel op de wijze van *Zomerland* ; achteraf ziet men *De vlaschaard* geprefigureerd.

Trad *Minnehandel* naar de toekomst toe, *Dorpsgeheimen* pakt het verleden nog mee. Niet alleen de sfeer van Avelgem en van Heule (weldra die van Ingooigem), maar bijzonderlijk de 'kurieuze' verborgenheden, duister of licht in de dorpsgemeenschap. Met 'Jantje Verdure', met '... de misdadige grafmaker' komen we op zelfmoord uit ; in 'Kinderzieltje' meldt zich een ander Horieneke aan... De twee tweeledige bundels zijn dan een afscheid van het oude, dat tóch voortbestaat.

Inmiddels is Streuvels de jongehuwde op het versgebouwde Lijsternest. Van staatswege bekroond, met het woord Nobelprijs al in de oren, werkt hij plichtmatig aan de drie schetsen van *Het uitzicht der dingen*. Hetzelfde boerenmilieu en nog eens kermissen, taferelen nu om zichzelf.

Zo genaakt *De vlaschaard*. Inspiratie, vooroefening, voorspoed dragen de kunstenaar tot midden in zijn tweede roman ; deze wàs er al vóór het schrijven.

Rond 20 november 1906 begon het schrijven ; einde maart 1907 was alles klaar. De vier hoofdstukken verschenen vooraf in 'De beweging' (het tijdschrift van Verwey) ; begin december 1907 kwam het boek uit¹⁷. Bij die gelegenheid schreef Verwey : „Als de zon kon schrijven, hij zou het min of meer doen als Stijn Streuvels. Hij ziet de aarde van boven af". In 1910 getuigde Streuvels zelf : „Het liep van een leien dakje met die Vlaschaard, ik had hem maar uit de mouw te schudden ; het verloop moest afgeschreven worden gelijk ik het gebeuren zag. De omgeving, het milieu is alles voor een schrijver en, op zulk een hoogte, met zulk een uitzicht, moet men wel meesterstukken maken, weder men wil of niet"¹⁸. De gelukkige schrijver vermeldde wel het milieu, het land rondom, het uitzicht ; hij verzweg het knusse Lijsternest en de verlengde wittebroodsweken ?

De grote vondst is het vlas, en daarvoor had Stijn het bekende 'Jordane van mijn hert' van zijn peetoom Guido niet nodig¹⁹. Het schoonste en edelste gewas van de streek, haar trots en voorspoed ! De teelt van de welstellende boeren : men kon er onderscheiden pachthoeven en opeenvolgende geslachten bij betrekken, jeugdige vernieuwing en oude onverbiddelijkheid, de man zelfs tegenover de vrouw en de jongen tegenover de deerne. Jaargetijden omgaven „het zaaien, het wieden, de bloei, het slijten" ; alles omvlochten met folklore en liederen, gemeenschappelijke inzet en spanning. Bij dat ène conflict om dat ène vlasveld hoefde de kunstenaar geen enkel van zijn registers gesloten te laten.

Het eenvoudige verloop (over een lente, een zomer, een nazomer) kwam uit op een quasi-doodslag en een abdicatie. De doodslag lag wel in Streuvels' lijn, doch de quasi-doodslag was nieuw. De suspense, want misschien zou de zoon Louis niet sterven ; misschien kreeg de jeugd haar kans ; misschien won zij het, zoals Streuvels het te Avelgem gewonnen had ! En zeker had dat onbesliste Vermeulens ommekeer al bewerkt : het afstand-doen van de alleenheerschappij, de ongeloflijk andere toestand²⁰.

Er zijn nog de vrouwen, Barbele en Schellebelle. Barbele, Vermeulens vrouw, blijft in haar rol : de meegaande boerin, die onopgemerkt de dingen recht en harmonisch houdt. Het was Vermeulens fout haar omtrent de zoon niet te erkennen ; na het ongeluk laat zij haar man tóch zijn gang gaan, want dat is de uitkomst. — En Schellebelle, het grootgeworden Horieneke dat nu

17. Schepens, 59.

18. 'Hoe men schrijver wordt', *Volledig werk* II, 1511.

19. *Guido Gezelle's dichtwerken* (drukkuitgave, derde druk) 234-237.

20. Het gebeurt bij Streuvels vrij veel, dat de eindsituatie precies het omgekeerde is van de beginsituatie.

stalmeid werd, hoort met haar vitale lust bij het spel van de jonge boer. Ze wordt wel even een dreiging voor de vader; maar de moeder verstaat ze, en haar onzeker lot gaat mede de suspense in...

... Zo besluit *De vlaschaard*, harmonisch en compleet, de tweede reeks van werken die met *Dagen* eens aanving; hij besluit niet minder heel het gehele verleden van Lateur en van Streuvels. Streuvels heeft iets van de jonge Louis, wanneer deze als bij wonder zou genezen zijn; voor hem kon heel het Nederlandse taalgebied 'vlaschaard' worden! Wat bracht hij dáárvan ooit terecht? In 1946 schreef hij aan mezelf: „een auteur schrijft niet 't geen hij wil, maar wel: 't geen hij kàn. Van al 't geen ik had *willen* schrijven, is er nog niets geschreven – voor *die* dingen vindt men geen vorm”²¹. In 1907 had hij al ontzaglijk veel geleverd; het was nog niets tegenover zijn droom, zijn inzet en aanzet.

IV

Hiermee acht ik mijn taak volbracht. Toch tast ik graag de toekomst even af: de meer dan zestig Ingooigemse jaren, Lateur die er woonde en Streuvels die er schreef. Het vervolg van dit begin, de uitkomst van dit wonder!

Een stuwende openbaring, zoals de dubbele van 1898-1902 en van 1902-1907, kwam nooit meer voor: het was (zou men zeggen) een tè schitterende belofte vanwege een tè late jeugd. De lange periode daarna kan wel ingedeeld worden: hoogten en laagten, misschien zelfs de hoogste top, al berusten de meeste biografen in een tóch ontgoochelende vermindering. Ik kan het niet uitmaken. De meestal voorgehouden curve (een vereenvoudigende projectie volgens de zuiver-letterkundige norm) voldoet me maar half. Mag ik daarop dan schakeringen aanbrengen?

Eerst is het vrij duidelijk dat het boeren- en dorpsmilieu, zijn conventie en fatsoen, de zoeker naar afgronden en geheimen niet blijvend groots kón inspireren. Zijn derde roman, *Dorpslucht* (1914) werd voor het eerst een flop; terwijl de vele vertalingen, bewerkingen, kleinere publikaties (van 1908 tot 1914) het onrustige tasten blootleggen naar betere bezieling, voller vernieuwing, zelfs aangepaste publiciteit. Noodgedwongen greep hij, vrij spoedig en later heel beslist, naar de oude materie terug: dagloners met hun klein behuisde gezinnen, seizoenarbeiders, dompelaars. Daarmee, als bij herhaling dan, besteed hij zijn tweede top: *Werkmensen* (1926), *De teleurgang van de waterhoek* (1927).

21. Schepens, 115.

Daarnaast stond het in de sterren geschreven dat hij, al even cyclisch van aanleg als zijn peetoom Gezelle, met autobiografie zou eindigen. Als man-met succes moest hij over zichzelf vertellen ; zijn meest persoonlijk talent en werkwijze teerden op verzamelde herinneringen en ervaringen ; vanzelf moesten daar de bredere autobiografieën (*Heule, Avelgem, Ingooigem*) uit voortkomen. Hij schreef ze, de eerste twee althans, „pour mon plaisir”²², en verdroeg niet dat een criticus van seniliteit gewaagde²³.

Last not least, wat had Streuvels willen schrijven, zonder daar woorden voor te vinden ? Ik antwoord onbevangen en beslist : het wonder van de transformerende onschuld midden in het drukkende, het dodende kwaad. De openbaring van Kerstmis, met zijn sneeuw, zijn liederen, zijn stakkers. Het ongerepte jonge kind, liefst een meisje : Horieneke dan, Alientje, zelfs Prutske ! En dan de levensstrijd van zo'n meisje : Anneke (Demeyere), Schellebelle, Helène (Grisar), Genoveva van Brabant, Lieveke Glabeke ! Voor Streuvels' ogen kon de ongehuwde vrouw geheel duister zijn (zo Mira uit *De teleurgang ...*) ; liever zag hij ze geheel licht (zo *Alma met de vlassen haren*), en hij probeerde Alma tegen Mira uit te spelen. Altijd hunkerde hij naar een verlossende helderheid, maar schrijvend volgde hij zijn waarneming die anders liep. Door zwaarte en kwaad beklemd, hijgde hij naar paradijslucht. Hij wilde opstijgen : zijn vleugels waren nat en zijn vleugelslag zwaar. Hij leed onder de naturalistische trouw, de conditie nochtans van zijn schrijven. Als wordende vlinder kroop hij uit de cocon, maar kreeg zijn tweede vleugel nooit vrij.

En dit nog, ten allerlaatste. Vóór 1910 verhief het Vlaamse en Nederlandse publiek hem tot in de wolken ; na de eerste wereldoorlog liet het hem in die wolken zitten. Men bewonderde hem meêr dan men hem begreep ; zijn grootheid werd vereenzaming. Timmermans dook op, Claes, De Pillecijn, Walschap : men had bijna een Streuvels gewild, die ze man na man zou overtroefd hebben ! Daar leg nu werken van latere groten naast werken van Streuvels-uit-die-tijd : de balans zal schommelen !... En zo waag ik een vaag, een dubbel besluit : a/ een vereenvoudigd Streuvels-schema, dat mythe dreigt te worden, ontledigt het concrete Streuvels-verloop, – b/ het al te langdurige Lijsternest, in de beroering van twee wereldoorlogen, hield het creatieve veld beperkt ; maar we weten niet welk andere Streuvels, bij grootstad of zwerverschap, voor het voetlicht zou gestaan hebben. Wat hebben we dus aan hypothesen ? De Streuvels-Lateur van Ingooigem

22. 'Heule' (de inleiding). *Volledig werk* IV, 725.

23. Schepens, 115.

deelde zich mee zoals hij wás, misschien in zijn beste conditie. Hij kón veel, en dankbaar aanvaarden wij die machtige verworvenheid, – met daarachter iets van zijn hunkeren (hij wilde méér), dat mede is overgekomen.

Erasmus en Justus Lipsius in hun correspondentie over opvoeding en onderwijs

door

DR. J. KLUYSKENS

Bij Erasmus treft men veelvuldig beschouwingen aan over de wederzijdse plichten van opvoeder en leerlingen. Zijn losse opmerkingen komen vrij duidelijk aan, doch niet altijd op een wijze die aan alle kritiek het zwijgen oplegt. Lipsius' activiteit als paedagoog is ons anderzijds weinig bekend. Het werk, *De recta institutione iuventutis*, dat hem nauw aan het hart ging¹, heeft hij nooit uitgegeven. In tegenstelling met Erasmus die voorstander was van privaat onderwijs, ging Lipsius' voorkeur naar het leven in gemeenschap en collectief onderwijs voor studenten².

Erasmus' standpunt, zijn vertrekpunt, is socratisch: mensen worden niet geboren; zij worden gevormd³. Meteen wordt de verantwoordelijke opdracht van de opvoeder scherp gesteld. In de *Moriae encomium, sive Stultitiae Laus* (1511) hing hij een kleurig beeld op van het leven van de paedagoog en karikaturiseerde in een spotprent de schoolmeester. Zelfvoldaan in hun opvallend geloof in hun kennis brengen zij de kinderen louter onzin bij. Maar als een ander zich soms vergist in een woordje, wat een drama, wat een ruzie, wat een gescheld?⁴

De eisen die de Rotterdamse humanist aan de opvoeders stelde, stonden zeer hoog: hij verwachtte veel van een degelijk onderwijs. In talrijke brieven verheugt Erasmus zich erover dat wereldlijke en kerkelijke gezagdragers het belang van de opvoeding en van een goed onderwijs hebben beseft. De opleiding van de jeugd door een voortreffelijk onderwijs ging Erasmus zeer ter harte. Aan de Gentse

1. M. Delcourt & J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius Correspondance*, I, Parijs, 1950, p. 182, nr. 88bis.

2. H. F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd?*, in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, XI, nr. 8, Brussel, 1949, p. 24.

3. S. Dresden, *Geloof me: mensen worden niet geboren...*, in 'Erasmus', *Genie en Wereld*, Hasselt, 1971, p. 103.

4. D. Erasmus, *Stultitiae laus*, cap. 49: „Adeo sibi placent, dum pavidam turbam minaci vultu voceque territant, dum ferulis, virgis lorisque conscidunt miseros, dumque modis omnibus suo arbitratu saeviunt...”.

schoolmeester Robert de Keyser⁵ schreef hij in het najaar 1503 dat deze moedig de Gentse jeugd het Latijn en andere schone vakken moest bijbrengen, daar, naar zijn gevoel, het onderwijs de eerlijkste opdracht en daarbij de goden het aangenaamste was⁶. Aan de Duitse opvoeder Euricius Cordus⁷ vertrouwde hij op 17 april 1519 toe dat, naar de mening van talrijke kerkelijke en wereldlijke vorsten, niemand verdienstelijker is voor de gemeenschap dan de schoolmeester⁸. Aan bevriende correspondenten gaf Erasmus, als begeleider hunner studies, herhaaldelijk goede raad. Voor hem had de studie tevens een religieuze dimensie. In die zin schreef hij op 28 februari 1522 aan de jonge Jan Erasmus Froben⁹, dat de studie der klassieke oudheid tot godsdienstigheid kan aanzetten¹⁰. Zijn Gentse bediende Livinus Algoet¹¹, die het met zijn studies lastig had, moedigde hij aan op 13 april 1520, hem op zijn verantwoordelijkheid wijzend¹². Al is de geestesgesteldheid voor de studie primordiaal, belangrijk is ook de geschikte methode. Aan zijn Antwerpse vriend Peter Gillis¹³ geeft hij in een brief van 6 oktober 1516 de gulden raad planmatig en zonder overhaasting

5. Robert de Keyser (Caesar), na leraar te zijn geweest te Gent, werd hij drukker, om daarna in zijn geboortestad rechten en Grieks te studeren. Cf. P. S. Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, I, Oxford, 1906, p. 388-389. Verder geciteerd als P. S. Allen.

6. P. S. Allen, I, p. 389, ep. 175, r. I-3: „Perge, mi Roberte, in instituto omnium (meo quidem iudicio) pulcherrimo superisque gratissimo, ut iuventutem Gandavorum puro Latinae lingae sermone pares ad optimas disciplinas percipiendas”.

7. Euricius Cordus (Hendrik Solde) (1486-1535), studeerde te Erfurt. Na zijn rectoraat aan het Mariacollege van zijn geboortestad, ging hij geneeskunde studeren te Ferrara. In 1527 doceerde hij de geneeskunde aan de pas opgerichte universiteit van Marburg (Cf. P. S. Allen, III, p. 533).

8. P. S. Allen, III, p. 534, ep. 941, r. 15-17: „Sed quo alacrius verseris in isto munere, fac memineris secundum principes et episcopos neminem magnificentius posse mereri de republica quam ludi literarii magistrum...”.

9. Jan Erasmus Froben (geb. ca. 1516), jongste zoon van Jan Froben. Na zijn studies te Freiburg, Koblenz, Parijs en Leuven werd hij medewerker van zijn vader in de drukkerij te Basel (Cf. P. S. Allen, III, p. 57, n. 20).

10. P. S. Allen, V, p. 26, ep. 1262, r. 11-14: „Libellus hic (Familiarium Colloquiorum Formulae) nonnihil conducet et ad pietatis elementa percipienda: quo nomine debet tibi chorus innumerabilis aequalium, quod haec utilitas per te ad ipsos pervenerit”.

11. Livinus Algoet (overl. 1547) kwam in Erasmus dienst in 1519. In 1524 liet hij hem geneeskunde studeren te Leuven. Na een mislukking werd hij in 1525 opnieuw briefdrager van Erasmus. Ca. 1532 was hij bediende aan het hof van Maria van Hongarije. In 1534 werd hij tot leraar van de jonge pages aan het hof benoemd (Cf. P. S. Allen, IV, p. 235).

12. P. S. Allen, IV, p. 236, ep. 1091, r. 32-35: „... tibi cum nihil horum non suppetat ex amicorum benignitate, nisi talem te reddideris qualem oportet, non erit quod praetexas, culpa omnis in te unum recidet”.

13. Peter Gillis (Aegidius, Gillius) (1486-1533), humanist, rechtsgeleerde, dichter (Cf. *NBW* IV, 4-8).

te studeren¹⁴. Het uiteindelijke doel tenslotte van ieder goede studie, vertrouwdde hij toe aan Ludovicus Carinus¹⁵, is een blijvende verrijking van het leven¹⁶.

Een humanistisch opvoeder is Erasmus zijn leven lang geweest. Het verwijt dat hij ironiseerde zonder zich ooit te engageren, treft hem bezwaarlijk¹⁷. Wel moet worden toegegeven dat, in zijn ogen, het onderwijs slechts tot de elite moest gericht, doch met het inzicht en de bekommernis het volk te vormen. Asociaal was de humanist Erasmus allerminst. Al zal de studie ongetwijfeld persoonlijke roem bezorgen, zij zal vooral, schreef hij op 26 september 1520 aan Jan Köl¹⁸, de mensheid eeuwig sieren¹⁹.

„Hoewel hij geen volledige en systematisch opgebouwde theorie over opvoeding en onderwijs heeft nagelaten, hoewel zijn bemoeiingen met het onderwijs vooral op de praktische doorvoering in de school waren gericht, blijkt hij richtinggevend werk te hebben geleverd voor het humanistisch onderwijs”²⁰. Het samenstellen van leerboekjes voor de school vond hij derhalve niet te min, omdat hij ook de ‘passio docendi’ in zich droeg op zijn manier²¹.

Zijn zienswijze over het onderwijs, heeft Erasmus uitgesproken, zijn hart en gemoed heeft hij zelden uitgestort als in de brief van de lente 1497 aan zijn gewezen leerling Christian Northoff²², die hij tijdens zijn verblijf in Parijs had gekend. Deze merkwaardige brief kan worden aangezien als een uitzonderlijke synthese van Erasmus’ eisen, wensen en dromen inzake onderwijs en opvoeding.

14. P. S. Allen, II, p. 357, ep. 576, 44-47: „Certum aliquod vitae genus ipse tibi praescribito, quid quibus horis agere velis. Nec alia super alia congere nisi prioribus explicatis: ita diem, qui nunc pene totus intercidit, tibi reddideris longiorum”.

15. Ludovicus Carinus (Kiel) (overl. 1569), was hoofd van de Latijnse school te Frankfurt van 1523 tot 1524. In 1527 was hij leraar te Koblenz. Hij studeerde verder aan de universiteit te Marburg. In 1546 was hij rector van de St. Thomas-school te Straatsburg (Cf. P. S. Allen, III, p. 496-497).

16. P. S. Allen, IV, p. 107, ep. 1034, r. 1-2: „Perge qua instituisti, mi Ludovice, ea vitae praesidia tibi comparare quae ne tum quidem deserunt possessorem cum ipsa deserit vita”.

17. Cf. M. P. Gilmore, *Humanists and Jurists*, Cambridge, 1963, p. 145.

18. Jan Alexander Brassicanus (Köl) (1500-1539), professor te Ingolstadt en Wenen (Cf. P. S. Allen, IV, p. 351-352).

19. P. S. Allen, IV, p. 352, ep. 1146, r. 9-12: „Etiam si sacrum est quicquid ad honesta studia pertinet, sed tamen pulcherrima gloriae laurea, quam eruditissimis scriptis tuis promereri perges, nullo unquam aevo marcescet”.

20. M. A. Nauwelaerts, *Erasmus*, Fibulareeks 46, Bussum, 1969, p. 67.

21. M. A. Nauwelaerts, *Latijnse school en Onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, XXX, Tilburg, 1974, p. 213-214.

22. Christian Northoff, studeerde te Parijs, vestigde zich als handelaar te Lübeck (Cf. P. S. Allen, I, p. 168-169).

Hij werd voor het eerst gepubliceerd in de door Beatus Rhenanus²³ bezorgde uitgaaf der *Familiarium colloquiorum formulae* (1518). Hij werd als voorbeeld opgenomen in de *De conscribendis epistolis* (1518). Na een heruitgave van Froben in 1519, werd het werk opnieuw hetzelfde jaar uitgegeven bij Dirk Martens te Leuven.

De ideale leerling vraagt naar de ideale leermeester. Het beeld van beiden wordt kleurig op schrift gesteld in deze beroemde brief, die de eeuwen trotserend, niets aan actualiteit heeft ingeboet. Deze brief bevat tal van autobiografische gegevens: Erasmus doorloopt de verscheidene stadia van zijn leven, grijpt naar de ervaringen van het verleden. Deze persoonlijke achtergrond verrijkt uitzonderlijk de inhoud. In deze paedagogische aangelegenheden haalt de practicus het derhalve op de theoreticus. Bij lezing en studie van de brief kan men bezwaarlijk de mening bijtreden dat Erasmus de indruk wekt elke vorm van normaal onderwijs te vermijden en in zekere zin te minachten²⁴.

De bevoegdheid, de degelijkheid van de leerkracht, alsmede de optimale verhouding van leermeester en leerling zijn voor Erasmus van essentieel belang. „Laat dan je eerste zorg zijn een van de geleerdste leermeesters te kiezen”, schrijft hij. „Het is toch niet mogelijk dat wie zelf niet geleerd is, een ander degelijk zou onderrichten”²⁵. Ongetwijfeld had de geschreven taal, het boek, voor de humanisten een primordiale functie in de vorming. De bewering nochtans dat het naar Erasmus zelf de enige mogelijkheid tot echte vorming bood, wordt door Erasmus' woorden tegengesproken²⁶. Zonder een bekwame leraar die zijn pupil in de boeken inleidt en wegwijzer wordt der wetenschap, is iedere vruchtdragende studie onmogelijk. „Zodra je die gevonden hebt, zorg er volstrekt voor dat hij tegenover jou een vaderlijke gezindheid heeft en jij jegens hem die van een zoon”²⁷. De vader-zoon relatie beklemtoonde Erasmus uitzonderlijk, waar hij vervolgde: „Daartoe worden wij aangespoord door een billijkheidsgevoel: wij zijn immers niet minder verplicht aan hen die ons leren goed te leven als aan hen die ons tot het leven hebben geroepen. Bovendien

23. Beatus Rhenanus (Bild) (1485-1547), studeerde aan de universiteit te Parijs. Vervolgens werkte hij twee jaar als corrector bij Henricus Stephanus. Van 1511 af was hij medewerker van Froben te Basel. In 1526 keerde hij terug naar zijn geboortestad Schlettstadt, waar hij tot aan zijn dood verbleef (Cf. P. S. Allen, II, p. 60-61).

24. Cf. S. Dresden, *op. cit.*, p. 110.

25. P. S. Allen, I, p. 172, ep. 56, r. 9-11: „Prima igitur cura sit ut praeceptorem tibi eligas quam eruditissimum. Neque enim fieri potest ut is recte quenquam erudiat qui sit ipse ineruditus...”.

26. S. Dresden, *op. cit.*, p. III.

27. P. S. Allen, I, p. 172, ep. 56, r. 11-12: „... quem simulatque nactus eris, fac omnibus modis efficias ut ille patris in te, tu filii in illum vicissim induas affectum”.

draagt die onderlinge genegenheid zoveel bij tot het leren, dat gij vergeefs een leermeester in de letteren hebt, als hij niet tevens uw vriend is" ²⁸.

Zonder te innoveren knoopte Erasmus hierin bij de traditie van A. Quintilianus aan, die als pedagoog de innige noodzakelijkheid van de affectieve verhouding voor een geslaagde opvoeding duidelijk had gesteld, wensend dat de leraar als opvoeder immer als een begrijpende vader zou optreden ²⁹. Nieuw was Erasmus' overtuiging, dat het 'goede leven', de zedelijke waarden boven een verstandelijke vorming en geleerdheid stonden, zich hierin bij Cicero aansluitend ³⁰. In een tijd door zedelijk verval bedreigd, waarin het gevaar niet denkbeeldig was dat de studie der klassieke letteren haar einddoel in zich zelf zocht, ijverde Erasmus voor een humanisme dat de algemene verheffing van de mens beoogde ³¹. Voor hem herleefde de klassieke oudheid niet als een stuk historie maar als een realiteit, gericht op de ontdekking van een wereld die de mens moest veredelen. Bij de bestudering van het verleden ging het bij Erasmus in feite om het heden. Niet de historische interesse overweegt, de verheffing van de mens ging hem ter harte. Hij wil een jonge generatie opvoeden om bij te dragen tot de vorming van een nieuwe wereld, waarin allen in vrede en harmonie zullen leven. Tegenover de beperkingen die Kerk en Staat in de vroegere eeuwen de mens voortdurend oplegden, komt nu het lokkend ideaal van de mens die zijn eigen weg door de wereld kiest. Dit ideaal is echter de vrucht van geleerdheid en van de overtuiging van de waarde der zedelijke normen.

Ontegensprekelijk is de 'scientia' belangrijk, maar einddoel is zij niet: zij dient te leiden tot liefde voor de anderen. „Zorg ervoor”, schrijft hij in de *Antibarbari* (1520), „niet minder goed te zijn dan geleerd: goed is de wetenschap, beter de liefde. Door beide aaneen te rijgen, zult gij de volmaaktheid bereiken” ³².

Na de fundamentele verhouding leraar-leerling, vervolgens de prioriteit van de morele waarden te hebben gesteld, gaat Erasmus

28. *Ibid.*, r. 13-17: „Ad quod quidem cum ipsa honesti ratio nos debet adhortari (quod non minus debeamus iis a quibus recte vivendi rationem quam a quibus vivendi initia sumpsimus); tum mutua ista benevolentia tantum ad discendum habet momenti, ut frustra literarum praeceptorem sis habiturus, nisi habueris et amicum”.

29. Quintilianus, *Institutio oratoria*, II, 2: „Sumat igitur (praeceptor) ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum, a quibus sibi liberi tradantur, existimet: ipse nec habet vitia, nec ferat”.

30. Cicero, *Tusculanae Disputationes*, IV, 3: „Qui cum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum: hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis, quam litteris persecuti sunt”.

31. Cf. D. van Damme, *Erasmus*, Utrecht-Antwerpen, 1960, p. 136-137.

32. *Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia* (ed. J. Clericus), X, Leiden, 1706, 1720 A: „... stude non minus melior esse quam doctior, bona est scientia, caritas melior. Utramque alteri si comitem adiunxeris, rem absolutam conficies”.

over naar de praktijk, de methodologie van de studie. „In de tweede plaats moet gij aandachtig bij hem zijn en volhardend. Een overdreven inspanning breekt dikwijls de aanleg van de leerlingen. Volharding echter blijft duren door matigheid en brengt door dagelijkse oefening een grotere stapel bijeen dan men algemeen aanneemt”³³.

In deze gulden raad spreekt een sterk stoïcijns levensbesef : de matigheid blijkt de grondslag van Erasmus' gedachten over de studie. Men kan zeggen dat de optimale voorwaarde voor een degelijke studie bereikt wordt door het maathouden. „Verzadiging is slecht in alle gevallen”, vervolgt Erasmus in zijn brief, „maar het ergst in de letteren. Daarom moet de inspanning bij de studie van tijd tot tijd worden onderbroken : gij moet er spel tussen mengen, maar waardig spel dat overeenstemt met uw studie en er niet te veel van afwijkt. Beter nog, de studie moet steeds met enig genot vermengd gaan : dan krijgen wij de indruk dat leren veeleer spel is dan inspanning. Want niets kan blijven duren als het de beoefenaar niet enig genot verschaft”³⁴. Sterk legt Erasmus de klemtoon op de ongedwongenheid, psychologische drijfkracht voor de vooruitgang in de studie. „Neem dan nu een manier aan om niet alleen goed maar makkelijk te studeren”^{34bis}.

Aan de actieve, creatieve methode wordt een ruime plaats gelaten : passiviteit is derhalve de grote vijand van de ware studie. „Vanaf het begin, en dat is hoofdzaak, luister aandachtig en begerig naar de uitleg van uw leermeester. Stel je er niet mee tevreden zijn uiteenzetting ijverig te volgen, maar tracht hem soms voor te zijn.... Opdat uw kennis niet zou vervliegen, moet gij die soms voor u zelf en voor de anderen herhalen. Ook daarmee moogt gij niet tevreden zijn ; denk erom een gedeelte van uw tijd te besteden aan stille overweging : dat is volgens St. Augustinus het enige middel om uw verstand en uw geheugen te vormen. De discussie is ook als het ware een worstelperk van het verstand om de spieren van de ziel te tonen, te stimuleren, te sterken. Schaam je niet om te vragen als gij twijfelt en u te verbeteren als gij er naast bent”³⁵.

33. P. S. Allen, I, p. 172, ep. 56, r. 17-21 : „Deinde ut te illi et attentum et assiduum praebeas. Contentione enim immodica nonnumquam obruuntur ingenia discitentium. Assiduitas vero et mediocritate sua perdurat, et quotidianis exercitationibus maiorem opinione acervum accumulatur”.

34. *Ibid.*, r. 21-27 : „Satietae cum omnibus in rebus, tum in literis nihil perniciosius. Laxanda est igitur aliquoties illa studiorum contentio, intermiscendi lusus, sed liberales, sed literis digni, et ab his non nimis abhorrentes. Imo mediis ipsis studiis perpetua quaedam voluptas admiscenda est, ut ludum potius discendi quam laborem existimemus. Nihil enim perdit fieri potest quod non agentem aliqua voluptate remoretur”.

34bis. *Ibid.*, r. 28 : „Optima quaeque statim ac primum discite”.

35. *Ibid.*, p. 173, r. 41-45 : „Principio, quod caput est, praeceptorem interpretantem

In details tredend wijkt Erasmus geenszins af van zijn oorspronkelijk opzet, alles in het werk te stellen om door een beproefde studiemethode de jeugd een degelijke opvoeding te verzekeren. „Vermijd nachtwerk en ontijdige studie, want het dooft de geest uit en brengt grote schade aan de gezondheid. De morgenstond is bemind door de Muzen en geschikt voor de studie. Na het middageten, ga spelen of wandelen of luchtig praten met vrienden... Voor het avondeten moet je even rondkuieren en na het eten ook. Lees voor je slapen gaat een zeer mooie passage die belangrijk genoeg is om te onthouden, laat de slaap u overvallen terwijl je er nog aan denkt, en tracht je die te herinneren als je opstaat”³⁶.

Erasmus' sloteis in zijn brief klinkt erg radicaal, doch moet gezien worden in de pedagogie van het humanisme van de zestiende eeuw. Zij verwoordt de ongebreidelde lust tot kennis en verrijking die de humanisten eigen waren. Steeds worden zij voortgestuwd door een zekere onrust, voortgedreven door een zekere onvrede. Wie studeert moet vooreerst beseffen dat hij steeds op weg is, dat geen enkel bereikte trede als einddoel kan gelden. Nooit is het reeds verworvene voldoende. Kernachtig heeft Erasmus deze visie verwoord in de *Antibarbari*. „Ten slotte wanneer ik er voor zal gezorgd hebben alles te weten, weet ik met zekerheid dat ik ben als een onwetende”³⁷. Elke voltooiing toont derhalve steeds het onvolmaakte van het gepresterde. „Dit woord van Plinius moet steeds in uw geest geprent blijven : al de tijd die gij niet aan de studie besteedt is verloren tijd”³⁸.

Erasmus ziet de mens als een wezen dat onvermoeid zijn opdracht trouw moet blijven nl. zijn mogelijkheden uit te baten, zijn talenten te laten renderen. Ter uitwerking van deze opdracht speelt de studie een zeer aanzienlijke rol. Deze opgave tot het mens- worden heeft hij bondig uitgedrukt in de bekende verwoording uit de

non attentus modo, sed et avidus auscultato. Non contentus impigre aequi disserentem, aliquoties praevolare contende... Audita ne effluent, aut apud te aut cum aliis retracta. Nec his quidem contentus, aliquam temporis partem tacitae cogitationi tribuere memento, quam unam divus Aurelius tum ingenio tum memoriae in primis conducere scripsit. Conflictatio quoque et tanquam palestra ingeniorum nervos animi praecipue tum ostendit, tum excitat, tum adauget. Nec sciscitari si quid dubitas, nec castigari si quid errabis, sit pudor”.

36. *Ibid.*, 55-63 : „Nocturnas lucubrationes atque intempestiva studia fugito ; nam et ingenium extinguunt et valetudinem vehementer offendunt. Aurora Musis amica est, apta studiis... Sub coenam paulisper inambula, coenatus idem facito. Sub somnum exquisiti quippiam ac dignum memoria legito, de eo cogitantem sopor opprimat, id experrectus a teipso reposcas”.

37. D. Erasmus, *Antibarbari*, LB X, 17108.

38. P. S. Allen, I, p. 173, ep. 56, r. 63-64 : „Plinianum illud semper animo insideat tuo, omne perire tempus quod studio non impertias”. Cf. Plinius, *Ep.*, 3, 5, 16.

Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis (1529) : „Homines, mihi crede, non nascuntur sed finguntur”³⁹. Deze visie kan als grondintuïtie van de Erasmiaanse pedagogie worden aangezien. De uitzonderlijke plaats, die aan de ‘bonae litterae’ wordt toegewezen, wordt meteen verduidelijkt. Geest en gemoed kunnen zij kneden tot een volwaardig mens-zijn. „Quis igitur saxeos illos et agrestes homines ad humaniorem vitam, ad mansuetius ingenium, ad mores modestiores adduxit? Nonne literae? Hae animum nostrum fingunt, affectus mitigant, frangunt indomitos impetus, molliunt et ingenium non sinunt esse ferox”⁴⁰.

Heeft Erasmus de klemtoon gelegd op het individueel onderwijs, Lipsius daarentegen is een voorstander geweest van het leven in gemeenschap, zoals hij in zijn jeugd jaren op het Tricornatum te Keulen bij de jezuiten was opgeleid⁴¹. Beide pedagogen nochtans hebben aan de verhouding leraar-leerling een essentiële plaats gegeven.

Lipsius' activiteit heeft zich niet beperkt tot zijn colleges aan de universiteiten te Jena, Leiden en Leuven, hoe aanzienlijk zijn arbeidsterrein op het universitair vlak ook is geweest. Aansluitend bij zijn onderricht aan de hogeschool beschouwde hij zijn ‘contubernium’ als een gewichtig onderdeel van zijn opdracht als opvoeder. Na de voltooiing hunner studies bezorgde hij de discipelen die bij hem inwoonden, een ‘testimonium’ waarin hij getuigenis aflegde van hun bekwaamheid en van hun morele eigenschappen⁴². De dagverdeling aan de kostgangers voorgeschreven, is ons van de hand van Balthasar Moretus⁴³ bewaard. De studie van de klassieke auteur, waarvan Cicero het hoofdbestanddeel vormde, moest op bepaalde tijden worden onderbroken door een wandeling. Het passief registeren van de stof aanzag Lipsius als een reëel gevaar. Aan het persoonlijk initiatief werd derhalve een aanzienlijke rol toegewezen. De auteurs moet de student met een wel omschreven

39, LB I, 493 B.

40. LB X, 1715 C. Vergelijken wij Erasmus' standpunt met de visie van de jezuit Jan Bonifacio (1538-1606) die in 1576 schreef: „Puerilis institutio est renovatio mundi” (geciteerd door F. Charmot, *La pédagogie des Jésuites. Ses principes, son actualité*, Parijs, 1943, p. 42 en M. A. Nauwelaerts, *Les écoles d'Humanités du XVIe siècle, précurseurs de nos Humanités Anciennes*, in *Les Etudes Classiques*, XI - N° 3-4, (1972), p. 330).

41. Cf. J. Kuckhoff, *Die Geschichte des Gymnasium Tricornatum*, Keulen, 1931, p. 120-126.

42. Cf. H. F. Bouchery, *op. cit.*, p. 24.

43. Balthasar I Moretus (Moerentorf) (1574-1641), drukker. Hij maakte deel uit van Lipsius' ‘contubernium’ te Leuven van begin oktober 1592 tot begin 1593 (cf. *BN XV*, 256-258; A. Gerlo-H. D. L. Vervliet, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus. Introduction, Correspondance et Commentaire, Documents, Bibliographie*, Antwerpen, 1967, p. 44).

doelstelling exciperen. Gezamenlijke oefeningen, bestendig toezicht, gezonde wedijver aanzag hij als winstpunten⁴⁴.

Een degelijke methodologie van het onderwijs ging Lipsius even zeer ter harte als zijn beroemde voorganger Erasmus. In zijn brief van 11 oktober 1582 schreef hij aan Adolf van Meetkerke⁴⁵, dat in zijn eerste studiejaren hij in drie verschillende scholen op drie verschillende grammatica's was aangewezen: hij betreunde deze hopeloze hoeveelheid schoolboeken, die soms meer verwarring dan inzicht bijbrachten⁴⁶. Velen beseften het gemis aan planmatig onderwijs. Lipsius werd derhalve met enkele andere geleerden verzocht, naar wij uit Plantins brief van 21 december 1585 aan Gabriel de Cayas, secretaris van Filips II vernemen, om de beste grammatica aan te duiden⁴⁷.

Naast zijn bekommernis voor een degelijk middelbaar onderwijs had de methodologie voor een geschikt universiteitsonderwijs Lipsius' volle belangstelling. Hierover zijn wij uitzonderlijk wel ingelicht door de bewaarde 'Wenschen namens den Senaat door Lipsius ter kennis gebracht van Curatoren en Burgemeesters, met hun antwoord' van 9 februari 1587⁴⁸. Het aantal professoren moet beantwoorden aan een ruime mogelijkheid hun studenten persoonlijk te begeleiden. Met het oog op het individueel initiatief moet de bibliotheek gerieflijk ingericht om de studenten gelegenheid te geven zich aan persoonlijke studie te wijden.

Behoudens deze gegevens die overduidelijk wijzen op Lipsius' zorg voor een pedagogisch verantwoord onderricht, biedt zijn brief van 3 april 1578 aan Filips de Lanoy⁴⁹ ons een synthesebeeld van doel en waarde der studie, van pedagogische principes die hem nauw aan het hart lagen. Naar hij vernomen had, stond de jongeling vertreksgereed voor een reis naar Italië⁵⁰. De indrukken van zijn verblijf in dat land⁵¹ lagen Lipsius nog vers in het gehe-

44. Cf. H. F. Bouchery, *op. cit.*, p. 56.

45. Adolf van Meetkerke (Mekerchus) (1528-1591), hellenist, filoloog, staatsman (cf. *BN* XIV, 277-284).

46. J. Lipsius, *Cent. misc.*, I, 94.

47. *Correspondance de Christophe Plantin*, VII, p. 244-245, nr. 1056.

48. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit (1574-7 febr 1610)*, I, in *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, nr. 20, 's-Gravenhage, 1913, p. 139-140, nr. 121.

49. Filips de Lannoy, verwant met Filips (1487-1543), lid van de Raad van State en hoofd in de Raad van Financiën onder Karel V. Verwant tevens met Karel de Lanoy vice-koning van Napels (1526-1527) en Filips (overl. 1597) gouverneur van Doornik. *BN*, XI, p. 297-302.

50. J. Lipsius, *Cent. misc.*, I, p. 24, 22.

51. J. Lipsius verbleef te Rome in de omgeving van Gravelle van einde 1568 tot begin 1570 (cf. H. D. L. Vervliet, *Lipsius' jeugd 1546-1578. Analecta voor een kritische Biografie*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXXI (1969), nr. 7, p. 24-29.

gen en gemoed, zodat deze brief, net als Erasmus' brief, autobiografisch is gekleurd.

Het is een bekend feit, dat de humanisten uit de 16de eeuw reislustig waren. Zij hielden aan de overtuiging, dat de nieuwe geest de grenzen van de landen heeft verbroken en de wereld heeft opengezet. Zij zochten naar contact met geestesgenoten. De humanisten vonden immers in hun studiegenoten gelijkgestemde burgers van de ene 'respublica literatorum'⁵².

Voor een brede ontwikkeling is het reizen met een verblijf in het buitenland, verzekerde Lipsius in zijn brief, een gewenste verrijking: ten bewijze, het voorbeeld van geleerde mannen in heden en verleden⁵³. De kennismaking met een ander milieu, de ontdekking van nieuwe levenswijze kunnen een bevrijding betekenen, doch een reis kan tevens een reëel gevaar inhouden: het rondzwerfen zonder studiebekommering, zonder een wel bepaald doel. Twee zaken moet de reiziger derhalve vóór ogen staan: het nut, vervolgens het genoegen van de reis. Belangrijk is derhalve de geestesgesteldheid die zich moet vertakken in een juist inzicht van voorzichtigheid, van geleerdheid en van de morele waarden⁵⁴.

Zoals Erasmus het herhaaldelijk deed, accentueerde Lipsius de noodzakelijkheid van de primauteit van de zedelijke vorming, vooral voor de jeugd. Beiden stellen een humanisme dat geestelijk gezond moet zijn. Het is tekenend voor hun volharding waar het om grote beginselen gaat, dat zij in hun humanistische opvoeding steeds het belang van de zedelijke normen hebben behartigd. In zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex qui ad principatum maxime spectant* (1589) zal Lipsius de dringende noodzaak van de zedelijke vorming vooropstellen: „Pravas artes malasque libidines ab iuventute prohibebit (censor)”⁵⁵. Waar nodig zal het openbaar gezag met strenge wetten hiervoor moeten instaan: „Revoca fidem, comprime libidines, et quae dilapsa fluxerunt, severis legibus vinci”⁵⁶.

52. P. L. M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse Humanistenmilieu 1561-1613*, Nijmegen-Utrecht, 1942, p. 98.

53. J. Lipsius, *Cent. misc.*, I, p. 24, 22: „Placet ea mens, quam agnatam scio non nisi optima cuique menti. Humiles istae et plebeiae animae, domi resident et adfixae sunt suae terrae: illa divinius est, quae caelum imitatur, et gaudet motu. Itaque sive prisco sive nostro aevo, peregrinati fere sunt viri magni”.

54. *Ibid.*: „Sed ista hic cautio: ut id fiat non cum voluptate solum, sed cum fructu. Vagari, lustrare, discurrere quivis potest: pauci indagare, discere, id est vere peregrinari... At in utilitate laborandum est. Quam nec secuti omnes; nec qui secuti, adsecuti. Eam tibi ingero, et triplici hoc limite designo, Prudentiae, Scientiae, Morum”.

55. J. Lipsius, *Opera Omnia*, IV, Antwerpen, 1637, p. 66b.

56. *Ibid.*, p. 68a.

Op reis zal een jongeling de zedelijke waarden vóór ogen houden, te meer daar andere volkeren andere instellingen hebben, andere gewoonten, andere zeden. Het observeren van dat alles kan voor de vorming van het oordeel bijzonder vormend zijn.

Feitenmateriaal en mensen moeten echter aan de eisen van een scherpe kritiek voldoen⁵⁷. Aan het persoonlijk oordeel, aan de actieve methode in de opvoeding hecht Lipsius, in het voetspoor van Erasmus, de grootste waarde. Wie zich wil verrijken mag geen vrede nemen met een passief toekijken, dat als waardeloos moet worden aangezien. Al is de omgang met de mensen een gewichtige aangelegenheid, kostbaar is tevens de studie van het geschreven woord, de kennismaking met de boeken⁵⁸, zonder accentverschuiving nochtans, zo niet is het gevaar groot dat men in boekenwijsheid vervalt.

Lipsius' ideaal was derhalve de jeugd opleiden, haar de weg wijzen in de nalatenschap der Oudheid, opdat zij verrijkt met dit erfgoed beter in dienst zou staan van de gemeenschap. Zijn droom en doel der opvoeding verwoordde hij op 26 januari 1591 aan Cornelis Aerssens⁵⁹. Dankbaarheid voor de leiding die hij gaf aan diens zonen⁶⁰ wenste hij niet. Van hen verwacht hij dat zij in dienst zouden staan van hun medemensen. Zijn hartewens is de jeugd bij te staan met zijn goede raad om haar kennis en zin voor de deugd bij te brengen⁶¹. In zijn brief van 4 juni 1591 vertrouwde

57. J. Lipsius, *Cent. misc.*, I, p. 24-25, 22: „Instituta enim illa varia gentium, ritus moresque hominum, formae civitatum, incredibile est ad iudicium et prudentiam quam potenter possint. Si tamen non visa aut libata ea leviter, sed admissa, retenta, et collata inter se examinis quadam lance”.

58. *Ibid.*: „Ad Scientiam te nunc eadem manu duco. Quam mirere fortasse, quod peregre quaeram... Sed desines huius admirationis, si animum flectes ad duplicem, qui ad Scientiam, modum. Aut enim ab Auribus ea, aut ab Oculis est: a Doctore dico, aut a Libris. Et de libris quidem, nemo it negatum quin domi habeantur, tractenturque melius: in doctoribus, aliter esse ratio suadet... hianti ore bibe abditae doctrinae fontes”.

59. Cornelis Aerssens (1545-1627), was in 1574 secretaris van de stad Brussel, in 1580 raadpensionaris van die stad. Hij werd in 1584 griffier der Staten-Generaal, welke betrekking hij tot in 1623 waarnam. Cf. *NNBW*, I, 10-13.

60. Franciscus en Johan Aerssens studeerden aan de Leidse universiteit. Cf. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidse Universiteit (1574-1610)*, I, p. 251 en 467.

61. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'Etat des Provinces Unies des Pays-Bas principalement pendant les années 1580-1597, publiées avec une introduction et des notes*, Amsterdam, 1858, p. 57, nr. 30: „De tuis nolo gratiam mihi haberi aut deberi, quia quidquid in iis promovendis dirigendisque facio, id totum Reipublicae imputo et impendo... Nam haec talia ingenia cum adolebunt, spero patriae proderunt, quae certe subsidiis et eiusmodi virorum fulcris eget. Hoc aspectu nullum beneficium libentius colloco aut usurpo, quam ut ad litterarum et virtutis studia publice privatimque ducam iuventutem”.

hij toe aan Dominicus Lampsonius⁶², dat hij zich voldoende aangemoedigd voelde in zijn taak indien zijn onderricht slechts aan enkelen dienstvaardigheidszin had bijgebracht⁶³.

De twee grote humanisten der Nederlanden, Erasmus en Lipsius, hebben beiden de primordiale waarde van een degelijk onderwijs dat activiteit en creativiteit van de leerling stimuleert, behartigd, als opvoedingsmiddel tot persoonlijke verrijking en tot dienstvaardigheid voor de medemens. Het verwijt dat het humanisme van de zestiende eeuw zich uitsluitend om de vorming van een elite bekommerde, daar het op het individu was gesteld⁶⁴ en zuiver esthetisch gericht⁶⁵ zonder sociaal perspectief, treft geenszins deze beide dragers van de cultuur, die hun volk moreel wilden opvoeren en hen verwijzen naar de blijvende waarden van het mens-zijn⁶⁶.

Beide humanisten blijken, meer dan men zich doorgaans bewust is, in de onderwijsmethode en in de opvoedingsleer, mensen te zijn geweest die hun tijd vooruit waren, nadat zij hun tijdgenoten stof voor baanbrekend werk hadden geleverd⁶⁷.

62. Dominicus Lampsonius (1532-1599), filoloog, raadgever van kardinaal Reginald Pole. In 1558 secretaris van de Luikse prinsbisschoppen. Cf. *BN*, XI, p. 228-233.

63. P. Burman, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I, Leiden, 1727, p. 141, nr. 135: „... amem privatim et in domo mea instituere iuventutem. Non illo scholarum more, absit, nec confuse et multos, sed paucos exiguosque aliquot... producere ad rempublicam”.

64. Cf. C. J. De Vogel, *Het Humanisme en zijn historische achtergrond*, Assen, 1968, p. 19.

65. *Ibid.*, p. 12.

66. J. Kluyskens, *Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek: Erasmus en Lipsius over christendom en verdraagzaamheid*, in *Handelingen XXVII der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1973, p. 181-206.

67. Cf. M. A. Nauwelaerts, *Latijnse school*, p. 214-215; *La Correspondance de Simon Verepaeus (1522-1598)*, in *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, XXIII - 1974, p. 272-340.

De ambtenaar in de ondergeschikte besturen
op het einde van het Ancien Régime.
Het statuut van het openbaar ambt.
De benoemingsprocedures. *

door

P. LENDERS

I. INLEIDING

1. OPZET VAN DE STUDIE

Er is relatief weinig bekend over het statuut, de arbeidsvoorwaarden en de sociale inzet van de ambtenaren van vroeger. Dat kan verwondering wekken in een land waar de opleiding voor de tertiaire sector, tot bedienden en kaderleden van allerlei niveau, een groot gedeelte van de onderwijs- en vormingsinspanning opeist. De achttiende eeuw had belangstelling voor een efficiënte administratieve aanpak in alle geledingen van het bestuur. De bekende Junta der Besturen en der Beden hield bijzonder het oog op de ambtenaren van de ondergeschikte besturen. Wellicht heeft men dit te weinig gezien en ging al de aandacht naar haar activiteit in het domein van de openbare financiën en naar haar politiek van centralisatie.

* Gebruikte afkortingen :

- CAPB : Chancellerie autrichienne des Pays-Bas – Algemeen Rijksarchief te Brussel.
CGR : Conseil du gouvernement général. Algemeen Rijksarchief te Brussel.
FAVIL : Famille-archief Vilain XIII. Rijksarchief te Gent.
G.R. : Geheime Raad : cartons du conseil privé autrichien. Algemeen Rijksarchief te Brussel.
JAS : Jointe des administrations et des affaires des subsides. Algemeen Rijksarchief te Brussel.
OPBA : *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, 3e série, 15 dln., Brussel, 1860-1942.
Pl.v.VI. : *Placcaertboecken van Vlaenderen*, 13 dln., Gent, 1648-1774.
R.F. : Raad van Financiën. Algemeen Rijksarchief te Brussel.
R.K. : Rekenkamer, Algemeen Rijksarchief te Brussel.
SAA : Stadsarchief te Aalst.
SAG : Stadsarchief te Gent.
SEG : Secrétairerie d'état et de guerre. Algemeen Rijksarchief te Brussel.
St.v.VI. : Staten van Vlaenderen. Rijksarchief te Gent.

Vóór de Franse Revolutie waren de ambtenaren veelal bezitters van hun ambt of officie en werden daarom ook met de generieke term officieren aangeduid. Omwille van het statuut van de meeste ambtenaren en omwille van het feit dat die aan de Junta uiterst zelden rechtstreekse verantwoording moesten geven, was haar personeelsbeleid een delikate aangelegenheid van lange adem. De belangstelling van de Junta komt nochtans regelmatig naar voor in haar beraadslagingen, vooral dan natuurlijk wanneer een of andere gebeurtenis een gelegenheid tot modernisatie biedt.

Men weet wel iets meer over de topambtenaren van de centrale administratie, over hun „opleiding” en hun curriculum vitae, over hun benoeming, werkmethodes en collegialiteit. Betreffende de gewestelijke en stedelijke administraties is veel minder bekend. Hier en daar kent men een bijzonder dynamische pensionaris, maar het „plebs” der ambtenarij – hoezeer afkomstig uit de gegoede klassen – werd weinig bestudeerd.

Flandria Nostra trachtte vóór enkele jaren een beeld te geven van het statuut en van het leven in de sociale status der ambtenaren. De auteur, R. Boumans, had hierbij in niet onbelangrijke mate het Antwerpse stadsbestuur voor ogen. Elementen van administratief recht komen ook voor in de *Codex Brabanticus*, die de Brusselse advocaat J. C. Verlooy op het einde van het Ancien Régime uitgaf. In het kader van het Brabants recht raakte hij de problemen aan van het verpachten van officiën en van het benoemen van substituten, van de venaliteit en het medianaat, van de cumul en de residentieplicht, van de eis van poorter- of Brabantschap, van wettige afkomst en van eedaflegging bij de indiensttreding, van machtsmisbruik en geldafpersing van ambtenaren e.d. Hij realiseerde echter geen synthese van administratief recht in de studie, die hij als een praktisch werkboek voor juristen zag. Wel bracht hij op verschillende plaatsen bouwstenen aan, die tot een samenhangend traktaat hadden kunnen worden uitgewerkt. In zijn waardevolle studie over de nationale grondwettelijke regels in België vóór de Franse Revolutie behandelt ook E. Poulet terloops de officieren, zonder echter diep op hun statuut in te gaan¹.

Zo kreeg het beeld van de officieren van vroeger nog steeds geen voldoende belichting. Nochtans komen ambtenaren regelmatig

1. R. Boumans, *Wethouders en stedelijke Functionarissen in de 16e, 17e en 18e eeuw*, in *Flandria Nostra*, dl. V, Antwerpen, 1960, blz. 395-424. J. C. Verlooy, *Codex Brabanticus seu corpus juris edictalis Brabantiae et Limburgiae in materiarum quarumque tractatulos ordine alphabetico dispositos redactum simul etiam indicis vice in edictorum brabanticorum collectiones et alia plura monumenta vulgata perfungens*. Brussel, 1781. E. Poulet, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794*. Académie royale de Belgique, Mém. in 8°, dl. XXVI, Brussel, 1875.

in historische studies aan bod. De nationale, regionale en lokale geschiedenis kwam steeds met hun medewerking of spijs hun verzet en in elk geval met hun medeweten tot stand. Zeker hebben heel wat historici een min of meer duidelijk beeld van de officier van vroeger. Het ligt in onze bedoeling dit beeld wat concreter uit te werken door een studie van de Gentse ambtenarij en magistratuur. Regelmatig zullen wij echter de horizon verruimen tot het graafschap Vlaanderen en de overige vorstendommen.

In deze studie laten wij de beambten van de centrale administratie buiten beschouwing. De Belgisch-Oostenrijkse administratie, die ons land in de tweede helft van de achttiende eeuw aan het werk ziet, gaat terecht door voor de beste van het *Ancien Régime*. Zij werkte hard, was competent en onkreukbaar en voerde de bevelen eerlijk door. Toch kon zij moedig het Zuidnederlandse standpunt verdedigen tegenover de Weense bureaucratie en tegen de vermeende Habsburgse belangen. Er komt wel eens 'n zwakke schakel voor in de kring van de hoogste ambtenarij; P. F. Cordeys († 1759) bv. was „*un homme de ressources*”. Omwille van zijn privé-leven door Maria-Theresia uit de Hoge Raad der Nederlanden verwijderd gehouden, was hij toch gepromoveerd tot voorzitter van de Rekenkamer. Wanneer hij daar wordt beschuldigd van geldafpersing in 1755, is de vorstin pijnlijk verbaasd dat in haar *ministère belge* zo'n plichtsverzuim mogelijk is².

Heel deze generatie hogere ambtenarijen was van kameralistische ideeën doordrongen. Zij verlangde dat haar aanpak en beroeps-ethos in de gewestelijke en gemeentelijke administratie zou ingang vinden, ook al kon hiervoor geen opleiding of stage georganiseerd worden. 'n Beperkte in-service-training van de gewestelijke en lokale administratie was in ondergeschikte orde een reden om regeringscommissarissen ter auditie van de rekeningen uit te sturen. Hun aanwezigheid moest in de provincies voorzichtigjes een zekere uniformisatie van de bestuurlijke werkwijzen bevorderen en het invoeren van kameralistische methodes in de hand werken. Om dezelfde reden – in bijkomende orde – werden ook raadsheren en officialen der Collaterale Raden, van de Junta der Besturen en van de Rekenkamer naar steden en gewesten gestuurd. Trouwens de veelvuldigere contacten tussen lokale en centrale ambtenaren in de

2. Cordeys werd in 1755 door een aantal vooraanstaande Vlamingen bij de landvoogd aangeklaagd voor geldafpersingen ten belope van fl. 4.650. J. Lefevre, *Cordeys Paul-François*, in *Biographie Nationale*, dl. XXIX, Brussel, 1956-1957, blz. 478-481. Cfr. ook P. Lenders, *De Politieke Crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw*. In *Kon. Vl. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, dl. 25, Brussel, 1956, blz. 106-107.

zetel van het gewestelijk of stedelijk bestuur moesten uiteindelijk hun weerslag hebben op de werkgewoonten³.

In de ondergeschikte besturen was de status van ambtenaar of magistraat niet zelden een sinecur. Men botste er op een aanpak en op visies, die terugwezen naar het ontstaan van de bedieningen in de middeleeuwen. Toch was de ambtenaarsloopbaan een gezochte status en was de magistratuur in Vlaanderen in sterke mate voorbehouden aan de ambtsadel. Door de beperkte industrialisatie en de soms wankelende basis van de ondernemingen was een plaats in dienst van stad of staten een functie die aantrekkingskracht bezat: voor adel en niet-handeldrijvende burgerij een uitkomst en een unieke, erfbare status.

2. ONDERSCHIEDEN GROEPEN VAN OFFICIEREN

In de wereld van steden en gewesten onderscheidde men duidelijk 'n viertal categorieën: de vorstelijke en de feodaal-heerlijke officieren, de magistraat en haar leden en het personeel dat van die schepenen, van de hoogpointers of van de statendeputatie afhing⁴.

Deze studie verlangt niet verder in te gaan op de status en het werk van de vorstelijke en van de heerlijkheidsofficieren die in de provincie resideerden. De eersten hadden in principe als taak de rechten van de vorst bij de lagere besturen te verdedigen. In de achttiende eeuw kan men niet zeggen dat zij dat actief deden. Daarom werden voor bepaalde administratieve aangelegenheden vorstelijke ambtenaren gedelegeerd, afkomstig uit de centrale administratie of de provinciale raden van justitie. Voor de controle der rekeningen en de installatie van een nieuw schepencollege is het na 1750 praktisch altijd zo. Men maakt het mee dat Brussel hun de traditionele rol bij zulke gebeurtenissen ontnaemt, hoewel dat ook tegen de oude geplogenheden indruiste. Graaf M. J. de Lalaing (1677-1756), hoogbaljuw van de stad en van het Vrije van Brugge, bezat van ambtswege het recht om de rekeningen van Brugge en Gent namens de vorst te controleren. In 1750 wordt hem dit recht ontnomen ten voordele van een hiertoe gedelegeerd vorstelijk ambtenaar. In zulke gevallen oordeelt de centrale administratie over deze mensen relatief streng: zij zijn te weinig

3. Zie bv. de actie van officiaal de Lannoy van de Junta der Besturen in het voorjaar van 1779 te Gent in verband met de openbare werken (in JAS 770: Rapport van de Lannoy van 17 april 1779 en Consulte van 23 april 1779) en van de regeringscommissaris A. Limpens in verband met de boekhoudmethodes van de huisgelden in 1785 (in JAS 783: Rapport van Limpens van 31 maart 1785).

4. Zie ook E. Pouillet, *o.c.*, blz. 462-463.

„vorstelijk” en te veel in het lokale leven geëngageerd, zij zijn ook te weinig modern⁵.

In het algemeen bezaten de vorstelijke officieren een sociaal-aanzienlijke status zonder dat hun werk uitermate zware verantwoordelijkheden of inspanningen meebracht.

De feodale officieren hadden gezagstaken ten gevolge van het bezit van een of andere heerlijkheid. Hun functie was adellijk en erfelijk. Zij waren veelal werkzaam in plaatselijke heerlijkheids-gerechten of lieten het openbaar ambt uitoefenen door baljuws. Indien er in het statuut van de erfelijke en feodale heren weinig uniformiteit te vinden is, kan men bij hun ondergeschikt personeel – zoals ook bij het ondergeschikt personeel van de vorstelijke officieren – heel wat analoge toestanden ontdekken, zoals wij die voor de stedelijke en provinciale ambtenaren zullen vermelden.

Schepenen en hoofdschepenen – of welke naam de leden van de stedelijke of gewestelijke magistraat ook mogen gehad hebben – hadden naast een administratieve ook een politieke en een gerechtelijke taak. Wij behandelen hen hier slechts terloops en hopen in een latere bijdrage op hun rol en werk terug te komen.

Onze aandacht gaat dus vooral naar de ambtelijke personeels-leden, die van de ondergeschikte besturen afhingen, en naar hun selectie en benoeming.

3. OFFICIE EN OPENBAAR AMBT: DEKKEN BEIDE TERMEN ELKAAR ?

Men kan grosso modo stellen dat in vroegere eeuwen een openbaar ambt officie werd geheten. Deze identificatie heeft echter nuancerings nodig. Vooreerst moeten wij er op wijzen dat men in de gemeentelijke en gewestelijke administratie voor het personeel geen expliciet verschil maakte tussen arbeidskrachten en bedienden. Wel was er impliciet een onderscheid als gevolg van waardering en sociale status. Wij beperken ons tot het bediendenpersoneel, ofschoon het onderscheid niet steeds duidelijk afgelijnd is. Zo lijkt de Gentse beiaardier eerder bij het bediendenpersoneel te horen en de acht stedelijke klokkenluiders niet. De „koning van de Moorkinderen” had ten dele tertiaire functies, ook al vervulden de Moorkinderen taken van reinigingsdienst en brandweer. Moeilijk ook is het onderscheid, omdat bv. het officie van Moorkinderen door welstellende burgers werd gekocht en dan verpacht aan arbeiders. De kopers trokken rechtstreeks van de stad £ 24 per

5. Zie JAS 777 : Consulte van 24 juli 1743, decreet van 24 juli 1749 en dossier. Ook de hoogbaljuw van Gent moet dat recht hebben gehad volgens art. 48 van het reglement van 6 november 1734.

jaar, hiervan gaven zij aan de arbeiders £ 6⁶. Dergelijke situaties waren legio.

Het is ook niet altijd gemakkelijk uit te maken wie van de benoemden een echte openbare functie uitoefende, wie dus ambtenaar was. Waren dat alle bezitters van officiën?

„*L'office est une dignité ordinaire avec fonction publique*”. De definitie van de Franse jurist Charles Loyseau van circa 1600 gold zeker niet meer volledig in de achttiende eeuw, ook al werd zij in de negentiende eeuw overgenomen door de Belgische rechtshistoricus E. Defacqz. „*L'office est une qualité, un titre auquel l'exercice d'une fonction publique est attaché*”, schreef hij in 1859⁷. Deze bepaling legt het accent op de maatschappelijke status van de officier, maar blijft vaag betreffende de taak. Zij geldt evenzeer voor erfelijke opdrachten, uit het feodale stelsel afkomstig, als voor functies door benoeming verkregen. Zij zegt niets over de socio-economische betekenis van het officie en over de arbeidsinzet van de titularis, over de koopsom, de vergoeding voor de taak, de stabiliteit, de residentieplicht, het bezitsaspect en de bevoegdheid, de relatieve onafhankelijkheid van de titularis in zijn bediening enz. Zij maakt helemaal geen onderscheid tussen het arbeidsofficie en het openbaar ambt.

3.1. ARBEIDSOFFICIËN

In onze tijd wordt een ambt gezien als een bediening, die strikt thuis hoort bij de uitoefening van het openbaar gezag door de overheid. Een „officie” kon vroeger zowel slaan op de uitoefening van een bediening van openbare aard als op deze van een beroep met privaat karakter. In dit laatste geval werd voor het ondernemen van deze werkzaamheid toelating gegeven door de overheid en werd zij uitgeoefend tegen een vastgesteld tarief. Men vond ze vooral in de tertiaire sektor: vervoeren, wegen van produkten e.d. Zo waren te Gent messengerdiensten op de verschillende steden van het land officiën, ofschoon zij op private uitbating berustten en de overheid niet tussenkwam in geval van verlieslatende exploitatie. Ook de achttien lijkbidders, tevens begrafenisondernemers, waren „officieren” d.w.z. met een officie belast.

Door de steden was in de loop der eeuwen een exclusiviteitskarakter gegeven aan een aantal werkzaamheden. Het uitoefenen van de beroepen met monopolierecht werd dan ten voordele van

6. F. de Potter, *Gent*, dl. I, Gent, s.d., blz. 382.

7. C. Loyseau, *Cinq livres du droit des offices*, 2e uitg., Parijs, 1613, geciteerd volgens R. Mousnier, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, 2e uitg., Parijs, 1971, blz. 7. E. Defacqz, *Notice sur l'ancienne vénalité des offices civils en Belgique*, in *Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, 2e série, dl. VI, 1859, blz. 97.

de stad openbaar verpacht onder de vorm van officie. Men weet dat tijdens het Ancien Régime alleen de corporatieve nijverheid zonder officiële vergunning mocht beoefend worden. Door het lidmaatschap van een ambacht of nering was men opgenomen in de publiekrechtelijke organisatie van het bedrijfsleven. Naast deze organisatie was er de beroepsbezigheid met vergunning van de overheid. Indien deze activiteit gebonden was aan bepaalde uitbatingsvoorwaarden en vooral indien zij werd ondernomen in opvolging van verdwenen corporaties, dan leidde de vergunning tot een officie. Wij vermeldden reeds dat de officiën bij voorkeur voorkwamen in de tertiaire sektor. Het officie van pijnder of zakkendrager⁸, d.i. vervoerder van graan of dokwerker, is bv. het vervolg van een verdwenen corporatie. Waren er geen uitbatingsvoorwaarden of produktievormen voorzien of gold het een totaal nieuwe activiteit, dan verzocht men bij de ondergeschikte besturen of bij het centrale gezag om een octrooi. Dat dit vergunnen van octrooien voor de ontwikkeling van de nijverheid belangrijk is geweest, is voldoende bekend.

Wellicht is een zekere concurrentie niet altijd uitgesloten geweest in deze dienstensektor onder monopolie. In een aantal steden worden er immers meerdere officiën voorzien voor dezelfde messengerij. In dit geval was het publiek niet verplicht dezelfde uitbater aan te spreken. Daarnaast kon men zich wenden tot „kardiensten” – ook officiën – die onder vergunning een zelfde lijn exploiteerden. Het systeem is in onze tijd niet helemaal verdwenen. Analoge vergunningen vinden wij nu nog in sommige steden in de toelating tot het uitbaten van taxidiensten. De overheid keurt de eenheidsprijs per km – of onderdeel – goed. Alleen zijn de taxi-uitbaters geen officieren meer.

Deze officiën, wel eens arbeidsofficiën geheten⁹, waren dus een recht om een tot stedelijk-monopolie-uitgegroeide-bediening te vervullen van privé-aard. Zij vormden in de steden een belangrijke groep van te begeven bedieningen. In de regionale en provinciale besturen kwam men ze veel minder tegen. De bezitter van zo'n officie was niet verplicht de werkzaamheden aan de titel verbonden zelf uit te oefenen. Hij kon ze aan een substituut overdragen, er alleen de regie van bewaren of ze voor de duur van zijn leven verpachten. Deze omstandigheid stelde deze arbeidsofficiën ook binnen het bereik der goeude klassen.

8. De corporatie van de pijnders was als dusdanig afgeschaft door de Carolijnse Concessie. De akte van collatie vermeldt duidelijk de titel van officie; cfr. een voorbeeld in F. de Potter, *Gent*, dl. III, blz. 61. Bij bepaalde plechtigheden droegen de pijnders „keurlaken of toga” zoals andere officiehouders (*Ibidem*, blz. 75).

9. J. C. Claeys, *De stadsofficiën te Brugge tot in de XVIIe eeuw*, in *Wetenschap in Vlaanderen*, jg. 2, 1937, blz. 100.

Toch lijkt de benaming arbeidsofficiën niet helemaal adequaat. Zij laat niet toe een onderscheid te maken tussen de bedieningen, die tot de private sektor behoren, en de arbeidswerkzaamheden, die de overheid zelf moet ter hand nemen, die nl. in eigen opdracht en niet op verzoek van particulieren worden vervuld, als bv. die van de stedelijke reinigingsdienst.

3.2. PERSOONSOPDRACHTEN OF CHARGES

De officiën werden onderscheiden van de persoonsopdrachten (*charge, simple commission*), die veelal een tijdelijke functie waren. De persoonsopdrachten waren weinig talrijk en betroffen openbare diensten met een moderne inslag zoals functies in het leger, taken van rechter voor in- en uitvoerrechten, in koophandelsbetwistingen e.d. Een *charge* gaf niet de voorrechten, waarvan een officier wel genoot en stond beneden het laagste officie. Bepaalde rechterlijke functies waren te Gent tot aan de Franse Revolutie een opdracht en geen officie, zo bv. in de smalle wet of het vinderschap, een gerechtsinstelling die men best kan vergelijken met een rechtbank van koophandel. De taak van rechter, het halheerschap, was een jaarfunctie. De schepenen van de Keure duiden elk jaar drie halheren aan. Het griffierschap van de smalle wetten of „vinderen” was integendeel wel een officie volgens het reglement voor de stad Gent van 6 november 1734.

Een proces in 1766 maakt het onderscheid tussen officie en persoonsopdracht duidelijk. De opdracht was een tijdelijke bijdrage voor het vlotte verloop van het openbaar leven. Er was geen enkel vast inkomen aan verbonden. Zij werd gekenmerkt door een zekere verplichting: deze rustte niet alleen op de poorters maar op alle inwoners van de stad, ook vreemdelingen. Zo verklaart men dat aan de opdracht niet eens het privilege van het corporatisme verbonden was: een lid van een ambacht werd ipso facto poorter, een vreemdeling, die een *charge* als halheer vervulde, niet.

Toch is het onderscheid tussen officie en persoonsopdracht niet altijd duidelijk. Zo blijkt de plaats van gouverneur van de Armenkamer, na onderzoek, geen persoonsopdracht te zijn. De functie vertoonde er nochtans enige analogie mee. Gouverneursplaatsen, zo schreef de Armenkamer immers, „*ne sont point des emplois ou offices mais de simples charges, aux quelles des citoyens zélés pour le bien public et guidés par la charité veulent bien se soumettre gratuitement.*” Het feit dat deze mensen openbare gelden beheerden maakt er duidelijk een officie van, zo blijkt het¹⁰.

10. G.R. 276: Jacobs, procureur-generaal van de Grote Raad, aan Geheime Raad op 10 december 1766; 278^B: Consulte van 19 januari 1772 en dossier. E. Pouillet, o.c., blz. 462. Over de vinderen zie F. de Potter, *Gent*, dl. I, blz. 340-356.

3.3. OFFICIAELEN

Een apart statuut heeft ook de „officiael”, in de gemeentelijke administratie althans. Een „officiael” was een klerk zonder het bezit van een officie. Hij deed schrijf- en copieerwerk en kon dagelijks op het stadhuis of in een kantoor tewerk gesteld worden. Hij kon ook de functie van boekhouder vervullen zoals in de dienst van de huisgelden¹¹. Uiterlijk wekte hij wel de indruk een ambtenaar van lagere rang te zijn. Hij was echter een bediende in privé-dienst en werd uit eigen beurs bezoldigd door de officie-bezitter, die zijn diensten benutte. Meestal werd hij niet per uur of per dag vergoed, maar per prestatie, bv. per bladzijde schrijfwerk. Officiaelen konden in vast verband tewerkgesteld worden of occasioneel aangesproken worden. Wanneer een administratie het zeer druk had en er veel schrijfwerk te verrichten viel, deed men soms beroep op beschikbare schrijfkrachten van de interim-burelen die de schrijfwinkels waren en waarvan er altijd een of meerdere in de nabijheid van het stadhuis gevestigd waren. Hier werden veelal brieven opgesteld voor ongeletterden. Men verhuurde er ook schrijfkrachten. Te Gent was de trimestriële samenroeping van de Collatie steeds een moment van papieren-drukke.

Het gebeurde wel eens dat een gediensig en ontwikkeld officiael door het schepencollege met een officie bedacht werd. In de zestiger jaren zien wij dat zo'n klerk van het eerste secretariaat van de schepenen van de Keure, Albert Santford, er de voorkeur aan gaf als officiael te blijven verder werken en het ambt van controleur van het lastgeld te laten bedienen door een substituut¹².

In de centrale administratie en in de Staten van Vlaanderen komt men nochtans officiaelen tegen, die rechtstreeks door de overheid betaald worden en wier functie in het personeelskader voorzien is. Wellicht duidt de term officiael hier een andere werkelijkheid aan. De eerste officiael van de Staten van Vlaanderen, Neyt, werkte bv. in vast verband en aan een vaste jaarwedde. Hij hoorde niet tot de categorie klerken, die met copieerwerk belast waren. Hij kon zich in de politieke crisis van 1754-1755 veroorloven een ander

11. Er doet zich circa 1780 een interessant incident voor. De commies van de huisgelden vraagt een speciale vergoeding van fl. 250 per jaar voor het betalen van een boekhouder. De Collatie en de Junta der Besturen verwerpen dit verzoek onder het beding dat de boekhouder door de commies zelf moet worden betaald. JAS 767 : Consulte 24 april 1781. SAG 107/46 : Actum 27 juni 1777.

12. G.R. 276^A Dierickx aan Cobenzl op 15 augustus 1767. Te Antwerpen waren de functies van schrijvers op de Vrijdagmarkt door de stad tot arbeidsofficiën uitgebouwd en bij opbod aan de meest biedende verkocht. De verplichting voor de ambtenaren hun officiaelen zelf te betalen was o.m. ingebouwd in de ordonnantie van 18 maart 1765 (OPBA, dl. IX, blz. 169), die als voorwaarde voor de benoeming van pensionarissen vermeldt „à charge de payer leurs clerks”.

standpunt in te nemen dan de pensionaris van de Staten. Hij had trouwens een diploma van licentiaat in de rechten. Na 50 jaar dienst werd hij in 1772 „gejubilariseerd”, d.i. op pensioen gesteld. Zijn zoon advocaat mocht hem opvolgen.

3.4. SUBSTITUUT-BEDIENAARS

Ten slotte weze eraan herinnerd dat de substituut aan wie in een aantal gevallen de uitoefening van het officie werd toevertrouwd, door deze opdracht geen officier werd. Hij bleef altijd een „bedienelijk man”, ook al kwamen hem de vergoedingen toe die aan de uitoefening van de functie verbonden waren. Slechts in uitzonderlijke gevallen deelde hij in de privileges, die aan het ambt gekoppeld waren. Zo stelde het stadsbestuur in de zeventiger jaren met verontwaardiging vast dat zowel de vier griffiers van de Raad van Vlaanderen als de desservanten van deze functie vrijdom genoten van de taks op wijn en likeur¹³.

3.5. BELASTING-PACHTERS

Een totaal andere plaats bekleedden de pachters van de stedelijke taksen. Zij maakten geen deel uit van het stedelijk of gewestelijk personeel, maar waren privé-ondernemers die een openbare functie uitbaatten. Zij hadden wel intense contacten met hogere en lagere ambtenaren en met de magistraat, maar hoorden thuis in een kleine wereld van ondernemende en avontuurlijke zakenlieden. Zij namen het niet zo nauw met de wettelijkheid. „*Un transgresseur très qualifié des édits*”, schrijft pensionaris Pycke over een van die mensen in 1762; „*fraudeur de profession*” oordeelt raadsfiscaal Dierickx in 1768 over een andere¹⁴. Wegens de afwijkende status van de fiscale ondernemers behandelden wij hen hier niet en komen wij in een andere studie op hen terug.

3.6. VERMENGING PRIVATE EN OPENBARE OPDRACHTEN

In deze bijdrage gaat, zoals reeds vermeld, de belangstelling bij voorkeur naar de bedieningen, die een rechtstreekse emanatie zijn van de taak van de overheid en in de moderne zin van het woord onder het openbaar ambt ressorteren. Toch is in de talrijke be-

13. Uitzonderlijk gebeurt het wel dat na allerlei transacties de substituut-bedienaar van het ambt als ambtenaar erkend wordt. Het betrof bv. in 1782 het officie van lijnwaadmeter en men bevestigde uitdrukkelijk: „*l'office ... dont il est propriétaire à présent durant la vie du susdit Antbeunis ...*”. Maar dit vergt de instemming van de stad en de tussenkomst van de Geheime Raad. Zie G.R. 277A: Consulte van 1 augustus 1782 en dossier.

14. R.F. 3914: Pycke aan Cobenzl op 14 juni 1762 en Consulte van 18 april 1768.

dieningen de afscheiding van de officiën met privaat karakter niet altijd duidelijk. Zo moeten de lijkbidder – officie van privé-aard – bijkomend een openbare functie vervullen: elke week moeten zij in een officieel attest aan de ontvanger van het issuerecht de namen van de overledenen meedelen, zodat deze zijn taak kan verrichten inzake successierechten¹⁵.

Alle officiën hebben trouwens gemeenschappelijke kenmerken: de openbare ambten zijn slechts een eigen verschijningsvorm ervan. Zo verkoopt de overheid evenzeer haar eigen functies aan mensen, die privé-bezitter worden van de bediening als vreemde functies, die zij onder monopolievorm in concessie geeft. Daarom kunnen wij over het openbaar ambt en zijn titularissen niet handelen tenzij met referentie naar dit algemeen kader¹⁶.

3.7. GEEN HIËRARCHIE

Onder de „officieren” bestond er geen echte hiërarchie. Wel waren er sommigen, die belangrijke functies bekleedden en beter betaald werden en anderen, die minder aanzienlijke taken volbrachten. Tot de groten behoorden te Gent en ook elders de pensionarissen en secretarissen, de stedelijke trezorier, de directeur van de stadswerken en -gebouwen, de commiezen van de Gemene Middelen en van het Huisgeld en wellicht nog anderen, misschien de ontvanger van het pontgeld.

II. BENOEMINGSPROCEDURE

1. HET SOLLICITEREN

1.1. PUBLICATIE VAN DE VACATURES

Voor veel functies in openbare dienst kwam men solliciteren op grond van „horen zeggen”. Publicatie van vacatures bestond in de achttiende eeuw nochtans evenzeer als nu. Zij gebeurde door affiches op zegelpapier en door mededeling 's zondags van op de kansel of na de mis bij het buitenkomen van de volksmassa door een omroeper met bel. De affiches werden aan de kerkdeuren aangeplakt en ook nog aan het stadhuis en op andere plaatsen. Zo werd er – theoretisch – een algemene bekendheid aan de vacature gegeven. Na zijn aanstelling moest de nieuw benoemde officier in elk geval acht schellingen betalen aan de stadsbode, die voor de

15. Decreet van 20 september 1743: OPBA, dl. IV, blz. 561-562.

16. J. C. Verlooy, *Codex Brabanticus*, blz. 128 en 334. Pl.v.VI., dl. I, blz. 219. Voor Luik zie E. Pouillet, *o.c.*, blz. 468.

„affixie” gezorgd had. Daarom ook mocht een opengekomen plaats ten vroegste na drie volle dagen toegewezen worden. Vooral voor officies, die *à la haulche* begeven werden, werd de publicatie erg belangrijk geacht: zij moest twee maal gebeuren met een tussentijd van acht dagen¹.

1.2. DE AANBEVELINGEN

Wanneer de aanstelling niet na opbod gebeurde of door aankoop van het ambt bij de vroegere titularis (de resignatie), ging de kandidaatstelling steeds gepaard met aanbevelingen bij de collator. Persoonlijke relaties speelden dus een grote rol. Zo bleven de ambten binnen een bepaalde kring van bekenden of althans – in geval van lagere functies – binnen de „kliënteel” van een burgergroep. In 1780 maakte raadsheer en commissaris De Grave hierover zijn beklag aan de regering². Wel rijst er tegen de procédés van protecties en aanbevelingen af en toe verzet. Het zijn stemmen in de woestijn. Niet echter in de Deputatie van de Staten van Vlaanderen, die in 1754 totaal omvormd werd. Wanneer in juni 1756 een fiscaal ambtenaar van de provincie, Alexander Cornand, is afgezet, reclameert de stad Dendermonde en vraagt zijn wederopname in de dienst. Zeer duidelijk antwoordt de Deputatie dat zij haar personeelsbeleid heeft herzien en dat „*gheene personen, die niet bequaem ende util en sijn door hun gedragh, in den dienst en ten coste van de provintie sullen geemployeert worden bij faveur, recommandatien ofte andere particuliere insichten.*”³ Overeenkomstig het hervormingsreglement van 6 november 1734 was de stedelijke magistraat te Gent collator voor de meeste functies, in tegenstelling tot de zeventiende eeuw toen de hoogbaljuw of de voorschepen het benoemingsrecht hadden voor sommige postjes. De pachter van de stedelijke fiscaliteit kon ook enkele personeelsleden benoemen: wachters e.d. De provinciale ambtenaren werden naar het belang van de functie door de Staten in een *Sermo-collegiis* of door de Bestendige Deputatie benoemd: na 1754

1. Zie reglement der stadsboden in G.R. 276^A: Decreet 6 juli 1735 en dossier. Reglement van 6 november 1734, art. 72 en 123 in OPBA, dl. V, blz. 10. Het reglement van 10 december 1672 voorzag in art. 11 slechts een tussentijd van twee volle dagen tussen de vacant-verklaring en de benoeming. Zie Pl.v.VI., dl. III, blz. 264. De ordonnantie van 1734 maakte er drie volle dagen van. Te Gent is er sprake van aanplakken aan de zes kerken en op de „gewone plaatsen”. Een af en toe gehoorde klacht wil echter dat deze bekendmakingen alleen mondeling gebeurden, d.i. zonder te voldoen aan het zegelrecht. J. J. P. Vilain XIII vermeldt in zijn *Réflexions sur les finances de la Flandre*, (Gent, 1755), blz. 255-256: „*La plus grande partie des advertances ou publications se fait verbalement et sans affiches et le mandataire n'en est pas moins chargé dans son compte.*”

2. JAS 781: C. De Grave aan Starhemberg, october 1780.

3. St.v.VI. 445 en 911, fol. 151^v-158^v.

werden de pensionaris en de trezorier-generaal door de Staten benoemd, de „lagere bedienden”, „garden” e.d. door de Deputatie.

1.3. INMENGING VAN HET CENTRAAL GEZAG

Aanvankelijk waren er in de Vlaamse steden buiten de magistraat weinig ambten, die door de centrale regering begeven werden. Te Gent benoemde de regering alleen voor de belangrijke functies van directeur der stadswerken en stedelijke trezorier en voor de onbelangrijke ontvangerspost van het issuerecht. Principieel werden deze drie titularissen samen met de installatie van de nieuwe magistraat vervangen. Vóór 1750 gebeurde dat regelmatig. Nadien waren zij praktisch *ad vitam* benoemd. De lijst van de ambten in regionale en lokale besturen, waarvan de regering het benoemingsrecht bezat, vindt men in de ordonnanties van 9 december 1727 en 8 juli 1728. Deze hebben betrekking op het geheel van de Zuidelijke Nederlanden met uitzondering van Limburg en Luxemburg, het Land van Waas en Dendermonde. De daar vermelde ambten zijn weliswaar niet zeer talrijk, maar hadden des te meer invloed op de bestuurlijke gang van zaken ⁴.

Met verloop van jaren trachtte de regering te Brussel meer medezeggenschap te krijgen bij de benoemingen: zo te Gent voor de aanstelling van de pensionarissen en secretarissen, voor de twee andere directiefuncties in de stedelijke fiscaliteit, bij de aanduiding van de pachters der belastingen enz. De groei van de macht der raadsfiskalen en hun grotere bemoeizucht speelden hierbij een belangrijke rol. Zij rapporteerden onmiddellijk alles aan Brussel, zodat de regering kon tussenbeide komen. En dit gebeurde dan zonder verwijl: de Sekretaris van Staat en Oorlog of een Collaterale Raad vroeg aan de magistraat de benoeming voor de opengekomen plaats op te schorten en de regering eerst van alles op de hoogte te stellen.

Vanaf dat ogenblik ontspint zich een hele correspondentie met Brussel, waarbij zelden de hele magistraat achter een kandidaat staat, maar veelal een prominent lid bv. de voorschepen voorstellen doet. Gewoonlijk worden die voorstellen aangenomen. Deze procedure geeft de voorschepen, die een vertrouweling is van de centrale administratie, een groter moreel gezag in zijn college: zijn kandidaat wordt benoemd.

Het kan ook zijn dat een lid van de regering een kandidaat steunt. Zo wordt Pierre-François Pycke (1721-1779) achtereenvolgens pensionaris benoemd te Aalst (1746), te Brugge (1749) en te

4. OPBA, dl. IV, blz. 127-128 en blz. 172-174.

Gent (1750) op aanbeveling van zijn vader, lid van de Geheime Raad. In zulke gevallen is het de Landvoogd of de Gevolmachtigde Minister, die de magistraat opdraagt zijn kandidaat te willen „kiezen”. Reeds bij voorbaat wordt hem dispensatie verleend van bepaalde voorwaarden, waaraan hij niet voldeed zoals bv. het poorterschap of andere onverenigbaarheden.

In de vijftiger jaren durfde een bestuur al eens heenstappen over een „benoemingsadvies” van de regering. Het bekwam de benoemende instantie steeds slecht. Zo had in augustus 1754 de pas aangekomen Gevolmachtigde Minister Cobenzl op verzoek van Cordeys de burgemeester van het Vrije van Brugge, Le Bailly d’Inghuem, aanbevolen voor de opengevallen plaats van ontvanger generaal van het Vrije. De magistraat van het Vrije had dit advies echter naast zich neergelegd en schepen de Basseghem benoemd. In regeringskringen was men niet tevreden. De benoeming werd gecasseerd. Uiteindelijk liet het college van het Vrije op 27 november weten dat het gevolg had gegeven aan het „advies” van de minister en Le Bailly had verkozen ⁵.

Het valt af en toe voor dat dit ingrijpen van Brussel wrevel verwekt bij de begevende instantie. Zo zijn in 1755 een aantal leden van de Staten van Vlaanderen misnoegd over de benoemingsprocedure van de nieuwe trezorier-generaal van het graafschap. Op voordracht van de Statenvoorzitter, J. J. P. Vilain XIII (1712-1777), had Minister Cobenzl met koopman Cornelis Carpentier (1716-1799) onderhandeld over de financiële voorwaarden van deze aanstelling en een benoemingspatent in naam van Maria-Theresia laten uitvaardigen. Dan had hij aan de Staten gevraagd dit patent te registreren. Eigenlijk hadden de Staten het recht van begeving. ’n Nipte meerderheid – na wellicht heel wat intriges – redde de beslissing van de minister ⁶.

5. SEG 1946: Cobenzl aan het Vrije 20 augustus 1754 en dossier. Consultatie van de regering voor een benoeming van stadsmajoor te Gent in SEG 1944: Vilain XIII aan Cordeys september 1755. Het bevel de regeringskandidaat te benoemen werd in de rococotijd steeds zeer vriendelijk meegedeeld, maar was daarom niet minder gemeend. Wanneer de plaats van ontvanger van de Armenkamer in 1745 vakant was, wilde Kaunitz, Gevolmachtigd minister te Brussel, de hoogpointer van Oudenaarde J. B. de Keerle doen benoemen. Hij schrijft daarom het volgende aan baron d’Huyse, voorschepen van Gent: „*Je vous prie très instamment de faire en sorte qu'elle lui soit conférée par votre magistrat sur le pied du règlement du 6 novembre 1734. En quoi vous me ferez d'autant plus de plaisir que le service de Sa Majesté exige que ledit de Keerle obtienne cette place. Je vous connais trop zélé, monsieur, pour que je doute un moment que vous manquiez en cette occasion de m'en donner des marques. Je vous en serai très obligé ...*”

SEG 1944: Kaunitz aan d’Huyse 29 januari 1745.

6. P. Lenders, *o.c.*, blz. 205-206.

1.4. REDENEN TOT SOLLICITEREN

Waarom men zich kandidaat stelde is niet altijd te achterhalen. Soms kon een plaatselijk of gewestelijk bewindsman als Vilain XIII iemand verzoeken te postuleren. Hij beschouwde, wanneer het om een belangrijke functie ging, de aangesprokene als een bekwaam en ervaren man, soms zag hij in hem alleen maar een vriend. Vilain XIII zorgde er 25 jaar lang voor mensen met moderne, aufgeklärte ideeën te pousseren om zo de hervorming van de stedelijke en gewestelijke administratie te bevorderen en een stroming in Vlaanderen te verwekken. Zo spoorde hij in 1775 een advocaat met een druk cabinet, Lieven Corthals, aan tot het solliciteren naar de belangrijkste stedelijke pensionarisplaats. De man bleek later een eminente werker te zijn⁷. Hij zocht steeds zelf de geschikte pensionaris voor de Staten van Vlaanderen: J. F. De Bisschop (1690-1771), C. C. Van der Straeten de ten Aerde (1714- ?) en J. F. De Causmaeker († 1785). Hij was het ook die in 1755 de groothandelaar Corneel Carpentier (1716-1799) aanzette zich kandidaat te stellen voor de functie van trezorer-generaal van Vlaanderen. Hij had de negen „commiserijen” tot een centrale dienst omvormd en verlangde nu de leiding van de nieuwe instelling aan een modern man te geven. Op deze wijze selecteerde hij vanaf het midden der eeuw een corps van ambtenaren en van magistraten op ideologische gronden en bevorderde zo in Vlaanderen de triomf van het progressisme in 1789⁸.

Wanneer het om minder invloedrijke functies gaat, is een benoeming wel eens een beloning voor trouwe dienst. In 1770 kandideert Charles Lavendy voor de opengekomen plaats van Koning der Moorkinderen te Gent. De functie is niet zwaar: zij verplicht hem als ceremoniemeester op te treden bij officiële plechtigheden en dan de magistraat plechtstatig aan te kondigen en te begeleiden. Als hoofd van de reinigingsdienst en de brandweer moet hij zorg dragen voor het schoonhouden van de straten en de brandveiligheid. De man blijkt als voornaamste troef voor zijn benoeming, zijn ervaring als huisknecht en butler bij burggraaf Vilain XIII te bezitten! De Gentse voorschepen gunt hem die functie o.m. omdat hij dan beter de kleine familiale handel kan verzorgen⁹!

Analoog is het geval van de jonge architect Louis 't Kint. Hij was de zoon van de grote architect David 't Kint († 1770), directeur

7. JAS 782: Rekwest van 13 december 1779.

8. P. Lenders, *o.c.*, blz. 200-203.

9. JAS 765: Brieven van J. F. Dierickx van 13 juli en 15 augustus 1770 en dossier. Is het ondenkbaar dat Katrien-Trees Lavendy een verwante – wellicht een zuster – is van Charles? Zij is op dat ogenblik concierge van het stadhuis. Dat zou kunnen duiden op het feit dat voor kleinere bedieningen meerdere leden van een verknochte familie steun kregen van een invloedrijk man als Vilain XIII.

der stadswerken, en wilde zich op 31-jarige leeftijd verder bekwamen aan de *Académie d'Architecture* te Parijs. Klaarblijkelijk was de vader niet zeer bemiddeld, hoe bekend hij nu ook moge zijn als rococo-specialist. Zijn weduwe zou het trouwens na zijn dood financieel erg moeilijk hebben. Maar de Gentse magistraat was zeer tevreden over haar directeur. Zij liet hem in 1765 aanzeggen dat zijn zoon zich mocht kandidaat stellen voor twee officies: boekhouder van het pontgeld en van het bierrecht. Zij zou hem benoemen. Als hij de ambten door een substituut liet bedienen, zou hij voldoende overhouden om zijn opleiding te Parijs te bekostigen¹⁰.

Sommigen zagen in een benoeming gewoon een geldbelegging. Dat was het trouwens. Wij komen op dit aspect verder nog terug. Anderen zochten een plaats om bijkomende voordelen. Zo lieten de vier griffiers van de Raad van Vlaanderen hun werk door anderen verrichten: zij verpachtten dit, maar genoten toch van de vrijstelling van de taks op wijn en likeur. Hun weduwen genoten dit privilege verder na hun dood, maar ook de substituten profiteerden van deze fiscale vrijstelling.

Verder gold soms als reden voor het solliciteren niet zozeer het materiële voordeel doch de statusverhoging, het zoeken naar een situatie of naar promotie. Een officie gaf in elk geval meer veiligheid en soms ook meer aanzien dan handel en nijverheid, ook al brachten ambten – evenzeer als grondbezit – minder op dan risico-dragende ondernemingen.

Niet zelden werden deze zaken in een familiaal kader besproken. De Gentse eerste pensionaris Corthals beveelt zo zijn neef Philip Speelman in 1781 aan voor een plaats van griffier te Desteldonk. Hij heeft hem zelf – zo beweert hij – geschoold voor dit werk¹¹. J. F. De Causmaecker, pensionaris van de Staten van Vlaanderen, beveelt in 1784 zijn schoonbroer Papelu aan voor de plaats van trezorier der stad Gent. Zijn schoonbroer is reeds als schepen van de Gedeede met stedelijke milieu's vertrouwd. Het trezorierschap is duidelijk een promotie. De familie haalt de slag thuis tegen vier andere kandidaten¹².

Indien de aanbevelingen essentieel waren bij elke benoeming, gaf dit soms achteraf aanleiding tot blijvende contacten tussen de nieuw-benoemden en hun beschermheer en tot clanvorming. Ook kon het gebeuren dat de benoemden hun beschermheren uit de

10. G.R. 276^B: Dierickx aan Cobenzl op 15 augustus 1767, waaruit o.m. blijkt dat raadsfiskaal Dierickx tegen dergelijke benoemingen gekant is; 277^B: Verzoekschrift van Louis 't Kint in 1770.

11. JAS 782: Corthals aan Limpens op 24 november 1784.

12. JAS 765: Consulte van 12 februari 1784 en dossier.

clan zorgen gaven. In de zeventiger jaren gingen twee ontvangers van stedelijke wijnrechten failliet. Zij werden openbaar uitverkocht en in de gevangenis opgesloten. De eerste had als schoonbroer een stadspensionaris, de tweede was een neef van een schepen¹³.

In elk geval was de kandidaatstelling meestal zeer informeel, afgezien van de geldelijke bedingen. Tegen het einde van de eeuw richtten de sollicitanten zich meer en meer tot de regering te Brussel voor allerlei benoemingen in stad of gewest. Dan vermeldden zij ook hun kwaliteiten en de redenen, waarom zij hoopten de benoeming te bekomen. Dit leidt ons tot het onderzoek naar de voorwaarden voor een benoeming.

2. ALGEMENE VOORWAARDEN TOT BENOEMING

De algemene voorwaarden tot opname in een stedelijk of gewestelijk officie werden nooit op voorhand expliciet meegedeeld. Men was verondersteld ze te kennen. Eventueel konden de gepubliceerde ordonnantiën of de costuymen hierover inlichten. De costuymen van Gent stelden echter geen bijzondere voorwaarden, andere deden het wel. De Carolijnse Concessie van 1540 vermeldde alleen twee gevallen van incompatibiliteit. Wij kunnen dus de algemene voorwaarden tot aanstelling best in de levende praktijk terug vinden en zullen eventueel verwijzen naar de oorsprong ervan of naar de wetteksten waarop zij berusten.

2.1. MEERDERJARIGHEID

De meerderjarigheid werd pas bereikt op 25-jarige leeftijd. Zij was een theoretische eis waarvan men echter zonder moeite vrijstelling gaf, wanneer de begever de kandidaat bekwaam achtte. Zelfs voor benoemingen tot schepen kwamen dispensaties van deze voorwaarde vrij veel voor. Ligt hierin een aanwijzing dat de verlaging van de meerderjarigheidsgrens tot 21 jaar na het Ancien Régime in de lijn der verwachtingen kwam?

2.2. ROOMS-KATHOLIEK GELOOF

Het behoren tot de Rooms-Katholieke Kerk was in de middeleeuwen een eis geweest, die in de zestiende eeuw haar vanzelfsprekendheid verloren had. Na de Spaanse restauratie bleef natuurlijk alle godsdienstvrijheid opgeheven. Tot in de achttiende eeuw kwam men in de akkoorden en regelingen betreffende de Barrière-troepen terug op het principe van de staatsgodsdienst, ook wanneer

13. JAS 781 : C. De Grave aan Starhemberg, oktober 1780.

men hierop aan de Staatse militairen een uitzondering toestond. De kandidaat-ambtenaren of -magistraten moesten katholiek gedoopt zijn en gelovig. Sympathie voor protestantse belijdenissen of verdenking van ketterij maakten iemand – ook na absolutie – onbekwaam voor een ambt. In het Waalse landsgedeelte moesten alle officieren bij hun ambtsaanvaarding een eed op het R.K. geloof afleggen „*touchant des doigts la croix ou les saintes évangiles*”. In het bisdom Gent moesten ten laatste twee dagen vóór de vernieuwing van de dorpswetten de namen van de toekomstige overheids-personen aan de pastoor voorgelegd worden, zo besliste een ordonantie van 1688. Deze mocht ketters of personen met een leven dat aanstoot gaf weren. Verder kon tijdens de uitoefening van het openbaar ambt deelname aan de cultus gevraagd worden, zoals bv. het meegaan in de jaarlijkse sakramentsprocessie, eventueel met kaars of flambouw. Deze deelname werd echter blijkens de stadsrekeningen meestal ruim vergoed¹⁴.

Bij deze algemene voorwaarde bleef het steeds voor de leke-officieren. Er werd bij de benoeming geen reserve gemaakt t.o.v. sympathisanten voor de stromingen, die in de moderne periode de kerk doorkruisten en door Rome veroordeeld waren. Men kon dus evenzeer Jansenist, regalist of Febroniaan zijn als anti-Jansenist of ultramontaan. Wel kon men van op de kansel of door andere kerkelijke tussenkomsten op het verkeerde van deze sympathieën de aandacht vestigen. En wellicht hebben pastoors de samenstelling van de dorpswetten overeenkomstig hun eigen voorkeur beïnvloed. Op hoger plan hebben deze sympathieën echter rond het midden van de achttiende eeuw zelden of nooit een promotie verhinderd, integendeel.

2.3. POORTERSCHAP

Normalerwijze eiste men voor een baantje bij de stad het poorterschap sinds één jaar en één dag en voor een baantje bij de Staten of bij de Raad van Vlaanderen, Vlaamse afkomst. Als grondwettelijke regel, bevestigd door het plakkaat van 7 mei 1555 gold dat geen vreemdelingen in Vlaanderen enig officie konden bekleden, zo de Vlamingen in hun landen uitgesloten waren. Doch van het Vlamingschap gaf de regering geredelijk vrijstelling, wanneer zij haar kandidaat wilde pousseren, vooral voor de hoogste functies. In Brabant was dit anders: hier werd zelden of nooit van het Brabanderschap gedispenseerd: de Staten keken hierop zeer nauwlettend toe en stonden geen uitzondering toe. De Blijde

14. Pl.v.VI., dl. I, blz. 111, 116, 125, 160, 190; dl. II, blz. 4, 89; dl. IV, blz. 80-81; dl. V, blz. 172.

Inkomst was hun grondwettelijke toevlucht¹⁵. In Vlaanderen was men vlotter. Zo worden burgers van de ene Vlaamse stad gemakkelijk in belangrijke functies in een andere Vlaamse stad aangesteld. P. F. Pycke (1721-1779), sinds 1746 stads- en landspensionaris te Aalst, wordt in 1749 stadspensionaris te Brugge en in 1750 te Gent. Deze bouwt door deze promoties een echte carrière op. De stadspensionaris van Oostende J. P. De Wulf en de landspensionaris van het Land van Waas worden respectievelijk in 1779 en 1785 in dezelfde functie aangesteld te Gent. C. A. Le Bailly de Marloop (1725-1807) verhuist kris-kras door Vlaanderen naar gelang hij door het centrale gezag gepromoveerd wordt: in 1749 schepen te Brugge, in 1752 hoogpointer van de kasselrij Kortrijk, in 1755 burgemeester van het Vrije van Brugge, in 1770 burgemeester van de stad Brugge en in 1777 voorschepen te Gent. M. J. Pyl du Fayt woont te Geraardsbergen, wanneer hij in 1743 eerste schepen te Aalst wordt. Tientallen gevallen kunnen opgesomd worden van benoemden in de magistratuur of in andere stedelijke of gewestelijke functies, die het poorterschap niet bezitten. In feite primeerde hier een veel belangrijker conditie: lid zijn van de ambtsadel of nauw met haar verbonden zijn.

2.4. AFKOMST UIT GEGOEDE STAND

De ambtsadel had de macht in handen in de ondergeschikte besturen. Zij leefde weliswaar over heel Vlaanderen verspreid maar was toch nauw onder elkaar verbonden: huwelijken, gemeenschappelijke belangen, ontmoetingen naar aanleiding van tuinfeesten en vieringen onderhielden de relaties.

Wij stoten hier op een voorwaarde, die misschien nooit adequaat geformuleerd werd, maar zeer reëel was: voor ambten met enig aanzien moesten de kandidaten tot goeude klassen behoren. Reeds het algemeen reglement voor het bestuur van het Vlaamse platteland beval in 1672 dat men alleen zou benoemen „goede en eerbaere luyden”, „prefererende altijd de meest ghegoede”¹⁶. De benoemingspolitiek maakte duidelijk wat men met deze termen bedoelde. Een eeuw nadien – in 1779 – resumeert C. J. De Grave zijn benoemingspolitiek in de instellingen van de Gentse stedelijke financiën op dezelfde wijze. Hij was raadsheer bij de Raad van Vlaanderen en regeringscommissaris voor de financiën te Gent. Hij liet in de openvallende officies aanstellen, zo rapporteert hij aan de Junta der Besturen, „des gens aisés, presque tous vivant de leurs biens, puisque les pensions sont médiocres et qui n'ambitionnent

15. J. C. Verlooy, *o.c.*, blz. 128 en 334. *Pl.v.Vl.*, dl. I, blz. 219. Voor Luik zie E. Poulet, *o.c.*, blz. 468.

16. *Pl.v.Vl.*, dl. III, blz. 354 en 355.

un emploi que pour leur servir de passe-temps, enfin des personnes en qui nous avons toute la confiance et que nous cherchons et demandons nous-mêmes sans attendre qu'ils se mettent sur les rangs. Persuadé que de cette façon d'agir dépend principalement le bonheur de la ville ...".

Weliswaar wordt dit criterium op het einde van de achttiende eeuw niet meer unaniem en zonder bedenken aanvaard. In dat zelfde jaar 1779 replikeert de Gentse voorscheper C. A. Le Bailly de Marloop op de stellingname van raadsheer De Grave met een aanval op het principe dat men eerlijk is en vertrouwen verdient, omdat men uit de gegoede burgerij afkomstig is. Bescheiden mensen mogen ook een kans maken, als zij bekwaam en eerlijk zijn. In verband met de aanstelling van een substituut voor het officie van staatmaker der bieren had De Grave zijn veto gesteld tegen een kandidaat van bescheiden afkomst. Le Bailly de Marloop uitte hierover zijn verontwaardiging te Brussel: „*J'ai appris que sur sa capacité, probité et diligence il n'y a rien à dire. Mais il est vrai qu'il n'est pas fortuné: d'où on le suppose corruptible et récusable pour desservir cet office. Vous savez, monsieur, que ce ne sont pas les gens aisés qui se présentent pour de pareils offices. Quand leur probité est à l'abri de toute suspicion et qu'ils sont capables, on peut sûrement les admettre*". Het veto van de regeringscommissaris werd in dit geval door de regering verbroken¹⁷.

Deze principiële houding belette dus niet dat men al eens 'n kleine man benoemde zoals ook in 1759 gebeurde voor het hoofdambt van commies der Gemene Middelen te Gent. Maar hier lag de bedoeling duidelijk voor: door deze aanstelling, die men niet voor het leven wenste te doen, wilde men een meer moderne mentaliteit in het beheer van de openbare gelden bevorderen en meer medewerking bekomen. Voor zo'n hervorming was de gewone man meer open dan een lid van de adel¹⁸.

Wordt door C. J. De Grave de aanwerving van personeel uit de gegoede klassen als onontkoombaar gezien wegens de middel-

17. JAS 765: C. De Grave aan Junta 25 januari 1779. Elders heet het dat twee benoemden „*sont des gens aisés, sans famille et d'une conduite admirable. Le dernier vient d'être nommé intendant de l'évêché de Gand ...*". En verder: „*Comme ils sont généralement tous mal payés, il convient de ne prendre que des gens aisés. C'a été le principe qui m'a dirigé dans la nomination de toutes les personnes, qui ont été établies de mon temps*". JAS 781: De Grave aan Starhemberg in oktober 1780. Vgl. ook Y. Vanden Berghe, *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de Revolutietijd 1780-1794*. (Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in 8°, n° 32), dl. I, Brussel, 1972, blz. 3-15.

18. De bedoeling van deze aanstelling laat geen twijfel over: „*confier la recette à un homme intelligent, exact et d'une naissance médiocre par préférence à ceux d'un état plus relevé*". JAS 778: consulte van Raad van Financiën 10 juli 1761. 276^B: decreet van 27 maart 1759 en dossier.

matige vergoeding voor het werk, dan klinkt toch ook de eis van vertrouwen en impliciet van een zekere competentie door in zijn rapport. Werden er wel eisen van bekwaamheid gesteld voor een aanstelling tot ambtenaar ?

2.5. BEKWAAMHEID

Als vanzelfsprekend gold het dat de kandidaat kon lezen en schrijven. Zelfs voor de officiën, die niet onder de bedienden-kategorie ressorteerden maar door arbeiders vervuld werden, vond men deze eis circa 1750 normaal. Ongeletterden konden zulke bedieningen alleen als substituut uitoefenen.

Of er nog verdere voorwaarden gesteld werden is niet onmiddellijk duidelijk. De negentiende-eeuwse historiografie beweerde dat er in de praktijk geen eisen van bekwaamheid gesteld werden voor aanstellingen in ondergeschikte besturen. Wat de rechtshistoricus A. Defacqz in 1856 schreef, heeft men immers zonder controle overgenomen. Hij vond terecht dat principieel elke toewijzing van een ambt „*ne doit être fait qu'à celui que sa capacité et sa moralité rendent le plus propre à bien servir l'intérêt général.*” Het Ancien Régime bleef ver van dit ideaal verwijderd : „*Il n'est pourtant que trop certain que partout le mérite du candidat ou – ce qui revient au même – le soin de l'intérêt général n'a été le plus souvent qu'une considération secondaire*”.

De bekwaamheid liet men weinig meespelen bij de aanduiding van de uitbaters der arbeidsofficiën. De uitoefening van de bediening door substituten of arbeidspersoneel kwam er veel voor. Nog in 1781 heette men deze officiën in een schrijven aan Jozef II „*les emplois où les offres d'argent peuvent entrer en considération sans occasionner des effets pernicieux*”¹⁹.

Voor de echte overheidsdiensten of ambten werden de eisen van bekwaamheid vroeger weliswaar niet gesteld met de expliciete formules, die men er na de Franse Revolutie op vond. De aanvaardingsformaliteiten evolueerden heel sterk tussen 1750 en 1850. Maar betekenden de nieuwe vormen niet vooral een expliciteren van verlangens, die reeds vóór 1794 bestonden ? Natuurlijk als de aanbevelingen sterk genoeg waren, kon er alles door. Maar is dat ook in onze tijd nog niet enigszins zo ?

Men kan ter ondersteuning van de overtuiging van A. Defacqz zelfs teksten aanhalen als deze van Antoine Louis Bauwens in zijn verzoekschrift van 1750. Deze advocaat had het ambt van eerste sekretaris van de stad Gent gekocht via het procédé van de

19. A. Defacqz, *o.c.*, blz. 97. E. Hubert, *Les finances des Pays-Bas à l'avènement de Joseph II*, in *Bulletin de la commission royale d'histoire*, dl. 68, 1899, blz. 540.

resignatie. Hij voldeed aan de gestelde minimum-eisen: hij was licentiaat in de rechten. Verdere bekwaamheid lijkt hij te aanzien als een *considération secondaire*, wanneer hij schrijft: „*Il doit donc suffire qu'il n'y ait rien à dire à la personne du résignataire. L'exposant ose se flatter de cet avantage. Il estime même avoir et la qualité et la capacité requises pour remplir fidèlement et exactement les fonctions ...*”²⁰. Maar dan mag men niet vergeten dat deze kandidaat niet werd benoemd, omdat hij niet de meest bekwame was. De reden werd hem niet meegedeeld: „*il vaut mieux bien souvent que l'on ignore la raison de refus au lieu de la savoir*”, zo rechtvaardigt het Gentse schepencollege bij de regering haar houding hierin²¹. De advocaat had nochtans in 1747 zijn ambt gekocht van de 80-jaar-oude en dove baron Triest d'Aughem en hem naast het betalen van de ambtstaks een jaarinkomen van fl. 2000 voor de rest van zijn dagen beloofd. De magistraat wilde echter de resignatie niet goedkeuren. Eerst had de voorschepen de akte twee jaar achter gehouden. Daarna moest hij hem wel aan het college voorleggen. De kandidaat-koper bleek niet zo bekwaam te zijn. Daarom zochten de schepenen van de Keure steun bij de regering. Zij verbraken de resignatie en benoemden een naamgenoot: Karel-Amandus Bauwens, een stadspensionaris. Deze was bekwamer dan de kandidaat, vervulde reeds zeven en een half jaar een functie van pensionaris en had al drie jaar de oude secretaris af en toe vervangen. Hij moest ook de ambtstaks betalen en zijn voorganger een lijfrente van fl. 1.400 per jaar storten zolang deze nog leefde²².

Bepaalde wettelijke bekwaamheidseisen waren door de ordonnantiën gesteld. Om te Gent een plaats van pensionaris of secretaris te kunnen bekleden moest men volgens de ordonnantie van 1734, art. 2 een universitair diploma bezitten en licentiaat in de rechten zijn. De stad kende 15 dergelijke kaderfuncties²³. Van deze voorwaarde werd in de loop van de eeuw nooit afgeweken. Zij hing

20. G.R. 267^A: Vertoogsschrift van A. L. Bauwens in 1750.

21. G.R. 276^A: College van de Keure aan landvoogd op 23 februari 1750.

22. G.R. 276^A: Decreet van 9 maart 1750 en dossier. Antoine-Louis heeft geen ervaring van stadszaken. Nu is het officie van eerste stadssecretaris een promotieambt: „*C'est cette seule raison et parce que l'office, dont il s'agit, requiert un homme dont l'expérience est reconnue, qui a mis les rescribents à ne pas admettre une résignation, qui tendrait au désavantage de la ville.*”

23. OPBA, dl. V, blz. 4-6. Door art. 5 van de Carolijnse Concessie was de verkoop van secretaris-officiën voorzien. Doch hieruit, aldus de ordonnantie „*résulteraient de grands inconvénients par des personnes incapables, qui pourraient s'y introduire à la faveur de pareilles fermes.*” Daarom vraagt zij de benoeming van „*personnes licenciées ès-lois, versées dans les droits, coutumes et placards*”. De ordonnantie zegt uitdrukkelijk dat de eis van het diploma gesteld wordt opdat de magistraat geen beroep meer zou moeten doen op juristen van buiten het college en om naast de koopsom de bekwaamheid als eis te hebben.

trouwens nauw samen met het werk van deze beide categorieën ambtenaren. Dit was in ruime mate van rechterlijke aard: de pensionarissen en de secretarissen leidden in feite de gerechtelijke onderzoeken, zij bereidden de gedingen voor en stelden de vonnissen op, die de schepenen uitspraken. De getuigenis van eerste stadssekretaris Gobert in 1760 laat aan duidelijkheid niets te wensen over: „*Tous les procès devant nous sont avisés par les secrétaires et pensionnaires concurremment au nombre de trois ordinairement. Ces avis sont seulement prélus au collège et de là passent en sentence sans qu'il soit fait d'autre rapport ou prise d'autre lecture du procès. De là naît une nécessité indispensable d'avoir des personnes instruites et d'expérience.*”²⁴

In de praktijk werd daarom meer dan de universitaire titel voor deze functies gevraagd. Het eerste pensionaris- en secretarisschap waren promotie-ambten. Zij werden slechts begeben aan mensen met ervaring in het werk. De argumentatie bij de opvolging van Triest d'Aughem maakt dit duidelijk. Ineens eerste secretaris worden gaat niet te Gent, schrijft het schepencollege, want het betekent „*commencer où un autre finit.*”²⁵ De andere plaatsen van pensionaris en secretaris werden slechts gegeven aan advocaten met praktijk, die bewijs hadden geleverd van hun bekwaamheid.

Voor de gevallen waar er geen diplomavereisten gesteld werden, gebeurde het nochtans soms dat men als voorafgaandelijke voorwaarde voor bepaalde benoemingen het oordeel van een competent college vroeg betreffende de bekwaamheid van de kandidaat. Zo werd het hoge gerechtshof, dat de provinciale raad was, ingeschakeld bij de benoeming van notarissen of tabelliones. Alleen mochten benoemd worden „*vermaerde en wel gefameerde lieden*”, die na onderzoek „*bevonden zullen worden daertoe bekwaem te zijn ende dat daerof blijken bij acte van voorseyde Raden*”²⁶. In andere gevallen ziet men dat aan een weduwe de opvolging van haar man in zijn ambt geweigerd wordt op grond van onvoldoende bekwaamheid. Zo werd in 1777 aan weduwe Herman de continuatie van de bediening van haar man geweigerd. Hij was ontvanger van de bierrechten te Gent. De magistraat vond dit een belangrijk officie, dat moest „*onder de directie en bedieninge van eenen seer habilen persoon*” staan²⁷.

Voor andere functies zoals voor deze van stedelijk beiaardier, van dokter in een stedelijk hospitaal zoals in de Bijloke te Gent werd natuurlijkerwijze beroepskennis gevraagd. Weliswaar werd er

24. SEG 1848/1: Gobert aan Cobenzl op 26 september 1760.

25. G.R. 276A: Keurecollege aan landvoogd 23 februari 1750.

26. Pl.v.VI., dl. I, blz. 751: ordonnantie van 7 oktober 1531, art. 4.

27. SAG 107/46: Actum 19 september 1777.

nooit een bekwaamheidsproef georganiseerd of een proeftijd voorzien, maar men kan de vraag stellen of dit veel meer inzicht zou hebben gegeven in de technische kennis van een kandidaat. Onze steden waren toch nog steeds samenlevingen van beperkte afmetingen, horizon en bekendenkring, waar men mekaar persoonlijk kende, zeker in gegoede kringen.

Indien voor sommige functies als controleur, boekhouder e.d. niet altijd naar de technische bekwaamheid gezien werd, lag dit aan het feit dat gegoede burgers dergelijke officiën solliciteerden om ze te laten bedienen door een substituut. De eigenaar van het officie had dan zelf de zorg – en hij was ervan bewust – een bekwaam bedienaar te vinden, die tot geen klachten aanleiding gaf.

In elk geval, wanneer men naast de wettelijke verordeningen, die duidelijk zijn, de administratieve praktijk legt, blijkt het dat bij benoemingen de bekwaamheid niet een verwaarloosd aspect was. Wel zien wij in de tweede helft van de achttiende eeuw een stijgende belangstelling voor de kwaliteit van het openbaar personeel. In de provinciale administratie van Vlaanderen valt er duidelijk een kentering vast te stellen bij de omvorming van de Staten. In Gent geeft de oprichting van de onderscheidene commissies van financiën vanaf 1769 de stoot aan een bestuurlijke vernieuwing. In kleine stadjes als Geraardsbergen en Veurne zal men bij gebrek aan plaatselijke competenties op financieel gebied beroep doen op de directeurs van de provinciale financiën voor het beheer van de stedelijke fiscaliteit en van de openbare gelden. Deze hebben zich immers als bekwame technici doen kennen.

Dergelijke feitjes wijzen er nogal duidelijk op dat de wettelijke eisen van bekwaamheid niet verwaarloosd werden in de tweede helft van de achttiende eeuw, maar ook in de benoemingspraktijk tot hun recht kwamen ²⁸.

2.6. ONVERENIGBAARHEDEN

Onverenigbaarheid, leidend tot onbekwaamheid voor een ambt of magistratuur, kende de achttiende eeuw ook, zij het dan niet in zo'n uitgebreide mate als onze eeuw. De incompatibiliteit sloeg vooral op elementen van verwantschap en stand. Te Gent en te Brugge waren bepaalde schepenzetels voorbehouden aan de ambtsadel en zonder bezit van die titel niet toewijsbaar: de koopman Corneel Carpentier (1716-1799) kon er maar een bezetten omdat zijn vader kort ervoor, in 1747, de opname in de adelstand had gekocht. Zo was het ook aan vader en zoon, broeders, en „rechtsweers” verboden samen in een magistraat te zetelen.

28. JAS 54: fol. 134-137.

Onverenigbaarheden voortspruitend uit bepaalde functies waren niet zo talrijk. In het algemeen kon men niet terzelfder tijd vorstelijk officier en stedelijk magistraat of ambtenaar zijn, ook al werd men in deze laatste functies door de vorst benoemd. Toch waren er op deze regel uitzonderingen. Zo werd de Gentse voorschepen J. J. P. Vilain XIII in 1774 vorstelijk officier, nl. hoogbaljuw van Gent en baljuw van de Oudburg. Door Maria-Theresia was hem hiervoor de nodige dispensatie gegeven. Verder kennen wij met betrekking tot Gent slechts één duidelijk geval van onverenigbaarheid. De Carolijnse Concessie van 30 april 1540 had nl. in art. 20-21 vastgesteld dat een pachter van stadsrechten in dezelfde stad geen schepen, pensionaris, fiscaal ambtenaar of stadsklerk kon worden²⁹. Deze stipulatie werd in de achttiende eeuw op ruime wijze geïnterpreteerd: geen fiscaal ambtenaar kon terzelfder tijd in het schepencollege zitten. Daarom bood Denis-Antoine Papeleu in 1784 zijn ontslag aan als schepen van de Gedeele te Gent, wanneer hij stedelijk trezorier werd. Hij hoopte echter op een schepenzetel in de Oudburg. Volgens de interpretatie van de Jozefistische administratie was dit ontslag echter niet nodig geweest³⁰.

Daarbuiten waren er geen onverenigbaarheden voorzien. Zo mocht een pensionaris te Gent er rustig een advocatenpraktijk op na houden. Hij moest nochtans de vonnissen opstellen, zoals wij vermeldden. Geen wonder dat het pensionarisschap zijn advocatenkantoor erg ten goede kwam. Zo iets moest tot misbruiken leiden. Dat het op bepaalde ogenblikken te ver gegaan is en dat de gerechtsinstanties soms hun onpartijdigheid verloren, wordt duidelijk door het vorstelijk decreet van 2 juli 1768.

Er bestonden immers wel arbeidsregelingen voor het personeel van de vorstelijke raden. De edikten van 16 december 1622 en 15 september 1679 verboden aan raadsheren en griffiers juridische adviezen te geven aan degenen, die voor hen terecht zouden staan. Zelfs was het hun verboden buiten familieverband tussen te komen in de uitvoering van testamenten of huwelijkscontracten. Deze regels waren echter nooit toegepast op het personeel van de stedelijke rechtbanken. Deze gaven dus wel juridische adviezen aan cliënten, waarvan zij daarna de rechters waren. De Geheime Raad

29. Pl.v.VI., dl. III, blz. 238. Het plakkaat van 1672 verbood in art. 11 de cumul van vorstelijk en gemeentelijk ambtenaar. *Ibid.*, blz. 266. Ordonnantie van 10 december 1672, art. 11. Pl.v.VI., dl. III, blz. 266. Verboden was ook het cumuleren van twee officiën van „judicature” „... gemerckt dat eenen staet den geheelen persoon vereyscht”, aldus art. 8 van de ordonnantie van 9 juli 1570 in Pl.v.VI., dl. V, blz. 174.

30. JAS 765: de Causmaecker aan Limpens op 13 en 22 mei 1784. J. A. Cabilliau de Triponseau († 1759) had ook het college van de Gedeele verlaten om commies van de Gemene Middelen te worden te Gent. Hij was daarna wel voorzitter geworden van het college van de Oudburg.

was in 1768 zeer bekommerd met deze toestand : hij beschuldigde advokaat en schepen de Crombrugge en advokaat en sekretaris Goethals ervan dagelijks cliënten te „beschermen” in hun rechterlijke functie. In zijn rapport schreef de scherp toeziende en waardige Raad : „*Ceux qui ont des affaires devant lesdits échevins – soit en matière de finance, soit en fait de justice, – commencent régulièrement par consulter lesdits échevins et secrétaires et les rendent favorables à soutenir leur cause à l’assemblée du magistrat. En quoi souvent les parties réussissent, ne fut – comme on les accuse publiquement – que la partie adverse les détourne par des gratifications et présents plus considérables ...*”.

De Geheime Raad was erg gealarmeerd door deze feiten en liet daarom het decreet van 2 juli 1768 uitvaardigen. Dit verbod aan de Gentse schepenen, pensionarissen en secretarissen voortaan nog de personen, die voor hen terecht moesten staan, in bescherming te nemen. Ook te Luik was het zo. De Raad nam zich daarbij voor bij de vernieuwing van de Gentse magistratuur iedereen uitdrukkelijk te verbieden nog personen te patrocineren d.i. nog een advokatenkantoor open te houden. Wij menen dat dit echter nooit gebeurd is : er kwam geen uitgesproken incompatibiliteit uit dit misbruik³¹.

Men kon ook van meerdere colleges deel uitmaken. J. B. de Keerle (1712-1787) was lange jaren schepen van de Gedeelte te Gent, hoogpointer van de kasselrij Oudenaarde en ontvanger van de Armenkamer te Gent.

Theoretisch bestond in Vlaanderen een onverenigbaarheid in het cumuleren van meerdere officies, vooral wanneer de uitoefening van het ene de bediening van het andere onmogelijk maakte. Dit euvel werd steeds opgevangen door het aanduiden van een waarnemer of substituut. Daarom zag de confererende instantie, de magistratuur, er geen graten in. De raadsfiskaal van Vlaanderen echter wel. In 1765 verbood hij de Gentse magistratuur nog zulke benoemingen te doen. Aanleiding waren de benoemingen van Louis 't Kint tot boekhouder van het pontgeld en van het bierrecht, van officiaal Charles Minnaert tot controleur van het pontgeld, drie functies waarvan de benoeming kosteloos was, en van officiaal Albert Santford tot controleur van het lastgeld, een functie die eigenlijk in 1734 was afgeschaft. De magistratuur stoorde zich echter niet aan het verbod en de benoemingen werden niet verbroken. Men heeft de indruk dat men hier voor een groei naar een verruimde incompatibiliteit staat, die iets te maken heeft met het stijgend verzet tegen de waarnemers van officiën.

31. OPBA, dl. IX, blz. 104. G.R. 277^B : Consulte van 23 juni 1768 en dossier. Ook E. Poulet, *o.c.*, blz. 469.

In 1772 verzette de fiskaal zich opnieuw tegen een cumuleren van officiën. Deze keer met succes. De situatie was echter ten dele verschillend. Een vorstelijk officier, Pierre Woets, de griffier van Hare Majesteits indaginghe te Gent, wilde voor een ruime tijd op reis gaan en vroeg aan de Geheime Raad als substituut notaris Vergult, tevens procureur, te mogen aanstellen. Hier lag de incompatibiliteit duidelijk in een tegenstrijdigheid van belangen: terzelfder tijd advocaat-pleitbezorger zijn voor een rechtbank en griffier. Vergult mag dan ook het griffierschap maar waarnemen op voorwaarde het procureurschap niet uit te oefenen.

Trouwens wellicht nergens buiten Brabant kende men een duidelijk algemeen verbod inzake het cumuleren van officiën. Ook te Luik was het niet totaal verboden. Alleen bestond er onverenigbaarheid bij het cumuleren van officiën in meerdere lagere rechtbanken³².

Hoe beperkt de wetgeving op de onverenigbaarheden ook was, zij was zeker niet altijd duidelijk. Een decreet van 27 maart 1543 had beslist dat er tegenstrijdigheid van belangen was tussen het houden van een herberg of wijnhuis en het officie van wijnroeier of wijnmeter. Een ander decreet, op 12 december 1716 uitgevaardigd, had vastgelegd dat gezworen wijnroeiers herbergier of handelaar in wijnen moesten zijn. In het midden van de achttiende eeuw staat men te Gent een ogenblik perplex en spreekt men van „*contrariété des sentences*”. Achteraf bleek dat het eerste decreet sloeg op de stedelijke officiën en het tweede op zuiver corporatieve regelingen³³.

Wel gebeurt het dat men van hogerhand het wapen van de incompatibiliteit hanteert, zonder dat men voor een duidelijk geval van onverenigbaarheid staat. Het argument camoufleert dan veeleer redenen van verzet tegen een aanstelling, die men niet duidelijk wil uitspreken. Zo verzet in de tachtiger jaren de Vlaamse raadsfiskaal zich tegen de benoeming tot dorpsgriffier van iemand, die reeds in een ander dorp een openbaar ambt bekleedt en er woont. De fiskaal sluit dit cumuleren van functies uit wegens het elders wonen, de non-residentie. Achteraf blijkt dat hij zich vooral verzet tegen het opkopen van ambten om ze te laten vervullen door waarnemers via onderverpachting³⁴.

Uit alle administratieve documenten blijkt nochtans duidelijk dat het Ancien Regime onverenigbaarheden kende, maar niet over

32. G.R. 276^A: Pycke aan Botta Adorno op 4 maart 1752 (over de Keerle); 276^B: Rekwest van Marius op 30 juni 1767, Dierickx aan Cobenzl op 15 augustus 1767; 277^A: De Causmaecker aan Geheime Raad in maart 1772. E. Pouillet, *o.c.*, blz. 468.

33. G.R. 276^A: Schepenen van Gent aan Geheime Raad op 18 mei 1753.

34. C.G.G. 2021: Consulte van 2 juli 1787 en dossier.

zo'n duidelijke en uitgebreide lijst beschikte als de latere eeuwen. Dit feit hangt ten dele samen met het statuut van het openbaar ambt en de mogelijkheid van substitutie voor de bediening.

Ook vindt men in de achttiende eeuw wetteksten, die uitdrukkelijk de idee van enige incompatibiliteit verwerpen. Bij de oprichting van een dienst van vorstelijke tabellariï, die men best met de ambtenaren van de dienst der registratie en domeinen kan vergelijken, werd door de ordonnantie van 10 december 1728 uitdrukkelijk voorzien „*que les fonctions de leurs charges ne seront pas incompatibles avec celles de magistrature ou telles autres qu'ils pourraient prétendre.*”³⁵

2.7. EERBAARHEID

Verder dan het bekwaam achten ging het onderzoek naar het gedrag van een kandidaat. Wie in concubinaat leefde of een onwettige afkomst had, kon niet benoemd worden. Een plakkaat van oktober 1540 formuleerde het in art. 12 als volgt: „*verbiedende zeer scherpelyk te nemen openbare overspelders ofte notoirelyk gediffameert van andere delicten ofte misusen ofte gesuspecteert van secten ofte die gewoon zyn henlieden dronken te drinken*”. En te Luik vroeg men „*gens honnêtes, prudents, bons et discrets*”. Toch is er wel eens een klacht over lagere officiebezitters. De vier stadssergeanten van Gent op het einde van het Ancien Regime worden beschreven als luierikken en dronkaards. Waren zij dat reeds bij hun aanstelling? Of bracht hun werk dat mee? Maar zo iets moet toch wel een uitzondering geweest zijn. In het algemeen werd zeker met het voorschrift van Keizer Karel rekening gehouden.

In 1779 blijkt advocaat D'Hoop om reden van zijn gedrag niet in aanmerking te komen voor een pensionarisschap. Wat men hem juist ten laste legt, is niet duidelijk. De stad Gent was eventueel bereid hem als resignataris aan te nemen, maar op aanwijzing van de raadsfiskaal laat de regering hem het ambt ontzeggen: de magistraat aanvaardt dan ook de resignatie niet³⁶.

Toch zijn alle schepenen niet altijd even kieskeurig met hun aanbevelingen. In de zeventiger jaren durven enkele onder hen aandringen op een benoeming tot ontvanger van het „klein bier” van twee kandidaten, die reeds een faillissement hadden doorgemaakt. Zij worden door de regeringscommissaris ter verantwoor-

35. OPBA, dl. IV, blz. 202.

36. JAS 768: Dierickx aan Starhemberg op 5 maart 1779. J. C. Verlooy, *o.c.*, blz. 334. E. Pouillet, *o.c.*, blz. 468. G.R. 278^B: Consulte van 16 december 1793.

ding geroepen en delen hem mee dat zij dit deden uit medelijden met het droevig lot van de gefaalden...³⁷

Uit dergelijke feiten blijkt dat bepaalde ambten vertrouwensposten waren. Van de kandidaten werd dan vooral vereist dat hun persoon en hun optreden vertrouwen inboezemden. Ook kan men dan vinden dat een zekere waardigheid van leven nodig was. Toch blijven de eisen van algemene geschiktheid veelal relatief vaag: „*les plus capables et les plus utiles pour les dits offices et charges*”³⁸.

2.8. UITZONDERINGEN OP DEZE VOORWAARDEN

Indien er inbreuk gemaakt werd op deze vereisten, kwam dit veelal voor bij de resignatie of de verkoop bij opbod. Wij komen op de overdracht door resignatie later nog terug. De magistraat had het recht zich te verzetten tegen de overdracht en weigerde dan de akte van afstand te registreren. Zij argumenteerde dan vanuit een notoire incompetentie of vanuit onregelmatigheden in het private leven. Wij vermeldden reeds enkele gevallen. Dit gebeurde hoofdzakelijk, wanneer de resignerende verkoper zo ziek, zwak of oud was geworden, dat hij niet meer in staat was de transactie persoonlijk voor het college te verdedigen. En natuurlijk werd de zoon van een hoofdambtenaar nooit onbekwaam geacht om zijn vader via een akte van resignatie op te volgen! Ging het in de negentiende en twintigste eeuw ook niet zo bij de overdracht van een notariaat? Zo blijkt de oudste zoon van de eerste stads-pensionaris van Gent P. F. Pycke niet bekwaam te zijn: het woord „*incapacité*” staat in een brief van de raadsfyskaal. Maar hij was licentiaat in de rechten en zou wellicht zijn vader in 1779 opgevolgd zijn, indien de regering het ambt niet had afgeschaft³⁹.

Ook de verkoop van officiën bij opbod kon een rem zijn op het aanstellen van de meest geschikte kandidaat en is dit ongetwijfeld meermaals geweest. Te Gent waren het nochtans niet de meest belangrijke ambten, die bij opbod geveild werden. Daarbij was door het reglement van 1734 uitdrukkelijk voorzien dat de stad vrij was iemand anders dan de hoogste bieder aan te duiden. Met het oog op de bekwaamheid mocht zij een keuze maken tussen de drie meest-biedenden.

In de zeventiger jaren verandert er nochtans iets. De actie van de Junta der Besturen leidde ertoe dat men bij aanstellingen niet alleen meer expliciet lette op de bekwaamheid maar ook op het

37. JAS 781: De Grave aan Starhemberg in oktober 1780.

38. Reglement voor Kortrijk van 11 mei 1754 in OPBA, dl. VII, blz. 325.

39. JAS 768: Dierickx aan Starhemberg op 5 maart 1779 en dossier.

dynamisme : een ambtenaar moest *actif et intègre* zijn, zo heette het. Bijzonder voor de hogere ambtenaren – maar ook voor de schepenen – werd gezegd: „*Il faudra surtout quelqu'un assez appliqué et assez instruit pour avoir un coup d'œil sur toute la machinerie et faire opérer ensemble et de concert toutes les différentes parties*”⁴⁰. Daarom bestreed de Junta de resignatie- en verkoopspraktijken, want zij waren de bron van de benoeming van onbekwamen.

Van sommige echt juridische voorwaarden als leeftijd en onbekwaamheid wegens onverenigbaarheden werd geredelijk vrijstelling gegeven, althans voor meer belangrijke officiën of magistraturen. Ook van het poorterschap, nooit echter van de Brabantse afkomst, indien deze vereist was. Dispensaties van het Roomse kerktoebehooren moeten, indien zij in ons land voorkwamen, zeldzaam geweest zijn. Het toebehoren tot de goeude stand was veelal een sociologische en niet een juridische voorwaarde tenzij voor bepaalde schepenambten. De technische bekwaamheid was afgezien van diplomaveristen, hoofdzakelijk een kwestie van appreciatie. Dispensaties van deze twee laatste voorwaarden komen niet voor. Het was de regering, die zich het verlenen van dispensaties reserveerde.

Gezien de betekenis van de verkoop der ambten is het duidelijk dat de akten van dispensaties betaald moesten worden. In 1775 kost een akte van dispensatie voor leeftijd en onverenigbaarheid voor een schepenzetel in het college van de Keure bijna fl. 150, juist geteld fl. 149-17-6. Wanneer de agent bij het hof, Dotrengé, aan de kandidaat de *Etat des déboursements* voorlegt, voegt hij er in nota aan toe dat de deurwaarder van het staatssekretariaat en het huispersoneel van staatssecretaris Crumpipen zich nog aanbevolen houden voor een gratificatie...⁴¹

2.9. INTERIMS

De beslissing in een benoeming kon soms lang uitblijven. Dit gebeurde echter zelden en kwam vooral voor, wanneer Brussel de aanstelling voor niet-belangrijke ambten tot zich getrokken had. Het onderzoek viel dan stil en men hoorde er jaren niets meer van. De plaatselijke gezagsdragers waren er niet altijd kwaad om en drongen dan ook niet aan op een beslissing. Zij konden rustig een

40. JAS 781 : De Grave aan Starhemberg oktober 1780.

41. FAVIL 4724 en 4727. De dispensatie is zeer duidelijk omschreven en laat Philippe Vilain XIII jr. toe in het schepencollege te zetelen met zijn vader; „*dispense d'age requis ainsi que celle d'incompatibilité pour desservir ladite place d'échevin conjointement avec son père ... à la charge et condition néanmoins que le suppliant n'aura point de voix délibérative dans les affaires dans lesquelles son père interviendra et qu'il n'assistera à aucune cause concernant l'office de grand bailli*”. (Dispensatie van 13 juli 1775).

interimaris aanduiden, die jaren de functie vervulde. Zo was in 1782 nog niet voorzien in de plaats van Koning der Moorkinderen te Gent, die in 1770 open gekomen was, noch in 1787 in de functie van griffier te Desteldonk, die vanaf 1781 vacant was⁴².

Een aanstelling was zelden totaal gratis. De financiering kende allerlei vormen, sommige legaal, andere illegaal. Wij moeten daarop in een volgend deel wat uitvoeriger ingaan.

3. DE FINANCIERING VAN DE BENOEMING

Indien de bekwaamheidsvereisten voor een aanstelling tot ambtenaar beperkt en vaag waren, kende het *Ancien Regime* uiterst ontwikkelde regelingen voor de financiering van de benoemingen. Achter deze regelingen staken trouwens een eigentijdse filosofie en een privatiserende opvatting over de uitoefening van het openbaar gezag.

3.1. DE GEÏNSTITUTIONALISEERDE VERKOOP VAN OFFICIËN

De geldelijke implicaties van de benoemingen waren van de meest diverse aard. Zij konden de vorm aannemen van een verkoop aan de meest biedende of van een wettelijk vastgestelde geldsom aan de overheid te storten vóór de ambtsaanvaarding en dan ambtstaks (*taxe d'office*), koninklijk tiende (*dîme royale*) of medianaat (*mediannat*) geheten en van een jaarlijks te betalen „recognitie” (*reconnaissance*). Zij konden betekenen dat men aan zijn voorganger in het ambt een som geld ten titel van leenpand (*engagée*) stortte of dat men een waarborg stelde. Zij konden ook steekpenningen zijn of geldelijke voordelen aan de resignerende voorganger. Het past dat wij wat meer ingaan op de hoofdvormen van de venaliteit der bedieningen en ook de afferente verschijnselen bekijken.

3.1.1. Omschrijving van de wettelijke verkoop van ambten

De Belgische historiografie heeft steeds herhaald dat de Spaanse zowel als de Oostenrijkse regeringen in hun wetgeving tegen de venaliteit der officiëen gekant waren. De ordonnanties gebruiken inderdaad de term *venalité des offices*. Dit heeft misleidend gewerkt. Andere ordonnanties organiseerden immers expliciet het verkopen van ambten. Auteurs als A. Defacqz, E. Pouillet, G. Bigwood, R. Boumans e.a. stonden perplex voor het fenomeen. Algemene wetten zouden volgens hen de verkoop illegaal gemaakt

42. JAS 765 : decreet van 8 januari 1782 en dossier. C.G.G. 2021 : decreet van 11 juli 1787 en dossier.

hebben. Bijzondere ordonnanties organiseerden de veilheid als instituut en erkenden ze zonder aan de eerste regelingen te derogeren. Zij weten deze tegenspraak in de wetgeving aan zwakheid, gebrek aan logica, geldnood e.d. Vlaanderen zou daarbij het Mekka van deze onregelmatigheden zijn geweest⁴³.

Enkele jaren geleden bracht Roland Mousnier met betrekking tot Frankrijk een terminologie naar voor, die verhelderend werkt in de zaak van de veilheid der officiën⁴⁴. Hij onderscheidde nl. *commerce des offices* en *vénalité des offices*. Het eerste duidde uitsluitend op een handeldrijven in officiën tussen privé-personen, het schenken van steekpenningen inclus. De tweede, de echte koopbaarheid der ambten, sloeg op de gelegaliseerde en geïnstitutionaliseerde verkoop van officiën door de overheid. Het eerste werd in ons land steeds verboden, het tweede wettelijk geregeld en beschermd. Jammer genoeg gebruiken onze ordonnanties de term *vénalité* in de eerste betekenis en dat scheidt verwarring.

Wanneer men de ordonnantie van 2 mei 1626 van de Spaanse overheid en de ordonnanties van 15 februari 1734 en 12 januari 1746 van het Oostenrijks regime naleest⁴⁵, is het duidelijk dat de vorst steeds het besteken van de collatoren met het oog op hun privé-belangen verbiedt. Regelmatig komen daar volgende uitdrukkingen voor: „*d'en faire leur profit particulier, premièrement au moyen de reconnaissances secrètes et puis par voie de vente ou ferme de revenu des offices*”⁴⁶. Van de private persoon der begevers wordt gezegd „*qu'il n'est permis ... de faire leur profit*” of „*d'en*

43. Zo schrijft G. Bigwood in *Les impôts généraux dans les Pays-Bas Autrichiens*, Leuven, 1900, blz. 301: „*Bien que la vénalité des charges fut toujours officiellement réprouvée et combattue par le gouvernement, diverses institutions avaient, de fait, contaminé la pureté des principes constitutionnels. C'étaient les engagères et les ventes d'office de tous genres, l'impôt du médianat et celui de la dime royale*”. Verder A. Defacqz, o.c., blz. 99-108, o.m. „*Le prince secoua ouvertement pour le fisc le joug des considérations morales et politiques qui servaient de base aux édits. Il ne voulut pas qu'on vendit les offices, mais il les vendait lui-même ...*”. E. Pouillet, o.c., blz. 448-449. R. Boumans, *Het verhandelen der stedelijke Officiën te Antwerpen in de XVIIIe eeuw*, in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III, 1948, blz. 43-44. R. Bodart, *Le recrutement de la magistrature royale au XVIIIe siècle*, in *La Belgique judiciaire*, dl. 95, 1937, blz. 456 schrijft: „*Jusqu'à la révolution française la Flandre restera au point de vue de la lutte contre la vénalité (des offices) une province d'exception, à laquelle il faudra toujours appliquer un traitement 'de faveur'*”.

44. R. Mousnier, *La plume, la faucille et le marteau. Institutions et société en France du moyen âge à la révolution*. Parijs, 1970, blz. 387. Hij herneemt daarmee een onderscheid dat onze rechtshistoricus A. Defacqz, o.c., blz. 108 reeds in 1859 maakte: „*La vénalité a deux manières d'être: les offices sont vénaux lorsque le collateur les vend; ils le sont encore lorsque les titulaires ont le droit de les vendre*”. In een ander werk spreekt R. Mousnier van „*vénalité publique*” en „*vénalité privée*”. Zie zijn *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, (Parijs, 2e uitg., 1971), blz. 13-14.

45. OPBA, dl. IV, blz. 540-543; dl. VI, blz. 183-185.

46. OPBA, dl. IV, blz. 541.

retirer ou recevoir ou s'en faire promettre soit par eux-mêmes ou par des tierces personnes quelque rétribution". De voorgeschreven „grote eed" bij de ambtsaanvaarding slaat uitsluitend op vergoedingen aan privé-personen : alleen van deze moet men zweren dat men ze niet gegeven heeft⁴⁷. Wat de steden en gemeenschappen betreft, inzake het verkopen van officiën heet het in 1626 (art. 3) : „*celles qui prétendent de ce avoir droit seront tenues d'exhiber leurs titres.*"⁴⁸ In dit perspectief is er bv. geen tegenspraak tussen de hervormingsordonnantie voor de stad Gent van 1734 en de algemene vigerende normen. De ordonnantie confirmeert deze laatste zelfs. Artikel 58 zegt dat wat uit de verkoop van ambten, resignatie en collatie voortkomt „*soit profité par la ville à l'exclusion de tous autres*". Hoogbaljuw noch schepenen mogen voor een benoeming iets aannemen „*à peine de correction arbitraire*". Eén uitzondering wordt terloops gemaakt : het betreft de hoogbaljuw. Hij mag vrij beschikken over de benoeming van zijn twaalf hallebardiers en er eventueel iets voor aannemen⁴⁹.

De wet op de veilheid der officiën van 1746 erkent zelfs expliciet de dubieuze instelling der resignaties. Zij verbiedt alleen dat de resignerende van de resignataris meer voordelen zou krijgen dan de officiële koopsom (art. 6).

Het is duidelijk dat wat verboden wordt, slaat op de handel in ambten tussen privé-personen. Het is anderzijds even duidelijk dat ons land tot aan het einde van het *Ancien Régime* een geïnstitutionaliseerde verkoop van officiën door de overheid kende.

3.1.2. Betekenis van deze instelling

Het begeven van ambten mits het storten ten voordele van het openbaar gezag van een niet-terugvorderbare geldsom was een wijd verspreid fenomeen in de 16e-18e eeuw. Het vindt zijn oorsprong in de algemene trend, die de opkomende moderne staat verplichtte bronnen van inkomsten te zoeken in het verkopen van ambten en magistraturen, van verheffingen in de adelstand, van beroepen door er een officie van te maken, van academische titels soms en van brieven van meesterschap.

Naar analogie van de leningen waren deze verkopen een belasting van de toekomst ten voordele van het heden. Het ten gelde maken

47. OPBA, dl. VI, blz. 183-185.

48. OPBA, dl. IV, blz. 542.

49. OPBA, dl. V, blz. 7. De vorst maakt nog wel eens 'n uitzondering : zo mag de heer van Assenede geld aannemen voor het begeven van officiën, daar het voor hem anders niet doenbaar is. Zie Reglement van 8 februari 1675 in Pl.v.VI., dl. III, blz. 368 : „*que les Seigneurs ou Dames (d'Assenede) pourront faire profit des offices y mentionnés avec telle modération que, parties ouïes, sera trouvé convenir*".

van de ambten betekende immers niets anders dan het ineens betalen van een kapitaal, dat met verloop van jaren zou afgelost worden door het inkomen van de bediening. De verkoop was in feite een soort emissie van een lijfrente. De overheid stond aan een privé-persoon een van zijn bevoegdheden af en liet de inkomsten van die bevoegdheid in privé-handen vloeien.

Zo leidde dit zoeken naar nieuwe geldbronnen tot allerlei detacheringen van gezagsfuncties. Niet alleen werden immers openbare ambten aan particuliere personen overgedragen, de „moderne” staat kende ook het opdragen van het oorlogvoeren aan militaire ondernemers, van de kolonisatie aan monopolieaanschappijen, van het innen van taksen aan pachters enz. Deze detacheringen brachten de overheid niet alleen een ontlasting, maar veelal ook winst⁵⁰.

In principe werd een ambtenaar, die zijn officie van de overheid had afgekocht, niet bezoldigd door wie hem aanstelde, maar vergoed door degenen, die zijn diensten inriepen.

De bezitter van een arbeidsofficie moest het met dit inkomen stellen. De ambtenaar in de strikte zin van het woord kreeg althans in ons land, wel een vaste wedde of „gagie”, maar in principe was dit geen loon voor werk maar een lijfrente. Het inkomen van zo'n ambtenaar bestond dus uit een vast gedeelte en een werkingstoelag, dat afhing van de geleverde prestaties, het casueel gedeelte. Dit laatste was aanvankelijk belangrijker dan het eerste. In een poging om die situatie recht te trekken was de overheid in een aantal wettelijke verordeningen van het principe van de niet-bezoldiging door de besturen afgestapt en had zij ernstige wedden voorzien vooral in de gevallen, waar zijzelf de voornaamste opdrachtgever was. Wij hopen in een latere bijdrage op de bezoldigingen terug te komen.

De bezitter van een ambt had, ook wanneer hij heel zijn inkomen naar aanleiding van zijn diensten van het publiek kreeg, het voordeel tot het overheidspersoneel te behoren en een „waardigheid” te bezitten. De definitie van Charles Loyseau zag daarin zijn voornaamste distinctief. Hij genoot daarenboven bij de uitoefening van zijn taak vorstelijke bescherming: „*in officii sui ministerio sub ducis patrocinio seu salvagardia*” schrijft Verlooy⁵¹. Zijn situatie

50. W. Reinhard, *Staatsmacht und Kreditproblem. Zur Struktur und Funktion des Frühzeitlichen Ambtenhandels*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, dl. 61, 1974, blz. 303. Zie ook K. Swart, *Sale of offices in the 17th century*. Den Haag, 1949.

51. J. C. Verlooy, *o.c.*, blz. 339. Wie de officieren in dienst van de stad Brussel beledigen, zijn „*stoorders van de gemeyne ruste ende infracteurs van Syne Majesteits protectie ende sauvegarde*”, zegt een ordonnantie van de Raad van Brabant op 11 juni 1717. Zie OPBA, dl. III, blz. 62.

was bv. de iure et de facto verschillend van die van de aannemer, die voor rekening en in opdracht van de overheid openbare werken uitvoerde. De laatste deelde niet in de voorrechten van de gezagdragers, ofschoon zijn situatie ook juridisch een aantal gelijkenissen vertoonde met die van de ambtenaar. Het levenslang bezitten van de opdracht en de ambtseed blijken in dit geval een doorslaggevend verschil te vestigen.

3.1.3. Ongeoorloofde steekpenningen

Het afkopen van een bediening van de overheid met een som geld werd dus nog in de 18e eeuw als een normale zaak aangezien⁵². Het was meestal de enige mogelijkheid om van de centrale, regionale of lokale gezagsinstanties een ambt te bekomen. Het onderscheid met omkoperij was voor alle tijdgenoten duidelijk.

Dat het verhandelen van ambten tussen privé-personen veel voorkwam d.w.z. dat er veel aan omkoperij gedaan werd i.v.m. benoemingen blijkt wel uit de noodzakelijkheid de ordonnantie van 1746 herhaaldelijk opnieuw te publiceren zoals voor Namen op 20 februari 1770 en voor Limburg op 20 december 1771 en uit de decreten voor Aalst (15 juli 1769) en voor Brugge (23 augustus 1784), die – moedwillig – verkeerd geïnterpreteerde clausules duidelijk maakten⁵³.

Wanneer de omkoperij als duidelijk bewezen ontdekt was, werd er streng opgetreden. De gezagdrager, die er zijn handen mee had vuil gemaakt, werd afgezet. Dit moest bv. de hoogbaljuw van Dendermonde, markies de la Verne, in 1758 ondervinden. Hij was door de Grote Raad van Mechelen wegens steekpenningen bij het begeven van ambten veroordeeld. Hij werd daarna netjes afgezet door keizerin Maria-Theresia zelf⁵⁴.

Komt men ook te Gent het ongeoorloofde afkopen van bedieningen tegen? In de resignaties zeker, wij komen daar later nog op terug. Van de andere gevallen hebben wij weinig sporen. Toch gebeurt het in de zeventiger jaren dat een kandidaat aan de

52. In Aalst wordt bv. in 1743 gewoon in het resolutieboek genoteerd hoeveel geld de nieuwe burgemeester en de nieuwe schepen aan de centrale regering na onderhandelen hebben betaald voor hun functie. Cfr. SAA reg. 15, fol. 197-198. Wanneer Maria-Elisabeth in 1728 een dienst wil oprichten zoals de negentiende eeuwse dienst voor registratie en domeinen, verlangt zij van de nieuwe officieren erfelijke ambten te maken en ze te verkopen. Dit gebeurt bij edikt van 10 december 1728. Zij verantwoordt in een schrijven aan de keizer deze oprichtingen onder het beding o.m. dat, zo zij dit niet deed, „je perdrais par là l'occasion de tirer, aussi promptement qu'il convient, une finance considérable de cet établissement pour les nécessités pressantes du service ...”. OPBA, dl. IV, blz. 199, noot 1.

53. OPBA, dl. VI, blz. 183-185; dl. X, blz. 214-215; dl. IX, blz. 516; dl. XII, blz. 373-374. *Pl.v.Vl.*, dl. VI, blz. 1783-1784.

54. CAPB 441: dépêche van 26 juni 1758.

rapporteur van de Junta der Besturen Massez £ 100 steekpenningen aanbiedt in ruil voor zijn steun bij een benoeming te Gent. De rapporteur maakte dit voorstel onmiddellijk aan zijn collega's bekend met het resultaat dat de onvoorzichtige kandidaat van meet af aan werd uitgeschakeld. Maar tegenover het bekend worden van één poging tot omkoperij bij de gestrengte en ver verwijderde Brusselse ambtenaren staan er wellicht veel meer analoge initiatieven op het niveau van het gewest of van de stad. En van de geslaagde pogingen is begrijpelijkerwijze geen spoor overgebleven. Men weet reeds dat artikel 58 van het reglement voor Gent van 1734 het aannemen van steekpenningen verbodt op straffe van arbitraire boeten. En waarom zou Gent vallen buiten de vaststelling van de regering in 1770 in verband met het verbod op de steekpenningen: „on y contreviendrait journellement par conventions illicites et par des pratiques de toute espece ...”⁵⁵?

3.1.4. Erkende vormen van verkoop

Hoe stond het met de legaal erkende venaliteit der ambten? Gent was de eerste stad in het land, die tijdens het Oostenrijks bewind een algemene vorstelijke regeling bekwam voor het be-geven van ambten. Dit gebeurde door de ordonnantie van 6 november 1734⁵⁶. Zij introduceerde een rangschikking van de officieën in drie categorieën; zij legaliseerde de verkoop bij opbod van één soort officieën, bracht een tarifiering voor een aantal andere bedieningen door de publicatie van een lijst ambtstaksen en verbodt enige koopprijs te vragen of ambtstaks te heffen voor een derde categorie officieën. Art. 62 voorzagt ten slotte uitdrukkelijk de aanvraag aan de regering om andere bedieningen bij verkoop te mogen be-geven en ontnam hiermee aan de plaatselijke autoriteiten een oud recht. De verplichting een borgstelling te eisen van bepaalde ambtenaren werd met vernieuwde kracht aan het stadsbestuur opgelegd. Het probleem der leenpanden en van het koninklijk tiende liet de ordonnantie onaangeroerd. Tenslotte stelde deze wet een eindpunt aan de proliferatie van officieën. In de geschiede-

55. OPBA, dl. VI, blz. 183, noot 1. Het was de voormalige pachter der stedelijke taksen J. B. Van Goethem, die aan de verslaggever voor Vlaanderen £ 100 aanbood opdat hij van de Junta zou bekomen dat zij hem te Gent zou aanbevelen voor de nieuw te creëren plaats van controleur-generaal. Massez moest de oprichting van het nieuw officie ter goedkeuring voorleggen aan de Junta maar besprak daarbij ook de acht kandidaten, die voor dit ambt opgekomen waren. Zie JAS 762: Consulte 17 mei 1768. Secretaris van de Keure Rooman schreef in 1776 dat hij als resignataris aan de resignant in 1760 fl. 7366-13-4 gaf. Dit betekent dat hij fl. 5366-13-4 boven de officieel-voorzien som aan de eigenaar van het officie privé bood tegen het verbod van de ordonnantie van 12 januari 1746, artikel 6! JAS 767: Consulte 8 november 1776.

56. OPBA, dl. V, blz. 1-20.

nis van de venaliteit der ambten moet de ordonnantie als een eerste rem gezien worden. Analoge ordonnanties werden nadien voor Antwerpen (1 oktober 1738), Kortrijk (7 januari 1739), Oostende (4 februari 1741), Oudenaarde (7 maart 1750) en Brugge (18 maart 1765) uitgevaardigd⁵⁷. De regelingen voor Gent werden er in belangrijke mate in overgenomen.

Zoals vermeld schikte de ordonnantie voor Gent de officiën in drie categorieën : 1. de ambten waarvoor een diploma of bepaalde technische kennis vereist waren als die van pensionaris en secretaris en de vertrouwensposten als die van de twee concierges van het stadhuis, van de ontvanger van de huisgelden, van de eerste klerk van de trezorier, van de boekhouder der provinciale en stedelijke wijnrechten. Voor het bekomen van deze plaatsen werd een voor lijfrente te betalen kapitale som vastgelegd in art. 59-60, ambtstaks geheten. 2. De z.g. arbeidsofficiën. Deze moesten bij opbod verkocht worden. De magistraat was niet verplicht ze aan de hoogste bieder te begeben, maar mocht ze aan een der twee volgende opbidders toevertrouwen (art. 61 en 71). 3. Een derde groep ambtenaren kreeg het ambt gratis. Titularissen kregen echter geen toezegging van stabiliteit in de bediening. Zij waren afzetbaar *ad nutum collegii* (art. 61). Zij konden echter wel verplicht worden tot een borgstelling.

Wij onderzoeken nu meer van nabij deze toestanden en de verschillende vormen van venaliteit.

3.2. DE VERKOOP VAN OFFICIËN BIJ OPBOD

3.2.1. *De voorziene gevallen*

De verkoop van een ambt bij opbod was de meest brutale vorm van venaliteit. De ambten waarvoor deze procedure gold, waren voor de stad Gent door het reglement van 1734 in art. 61 en 71 op beperkende wijze vastgesteld nl. voor 'n 170-tal officiën ; art. 62 voorzag uitdrukkelijk de aanvraag aan de regering om andere bedieningen bij verkoop te mogen begeben.

De verkoop bij opbod gold in hoofdzaak voor de arbeidsofficiën in de ruime zin van het woord. Op die wijze gaven de steden, zoals reeds vermeld, monopolistische uitbatingsvergunningen aan ondernemingen voor de tertiaire sector : aan messengerie- en kardiendiensten naar de voornaamste steden en aan allerlei vervoer- en meetdiensten in de stad. De laatste betroffen te Gent specifiek hout, kolen, wijn, bier, zout, kalk, graan, bloem en lijken, want de lijk-bidders waren tevens begrafenisondernemers. Maar „arbeidsofficiën” sloeg hier ook op stadspersoneel, dat vooral arbeidsprestaties

57. Respectievelijk in OPBA, dl. V, blz. 239-242, 253-259, 421-422 ; dl. VI, blz. 526-527 ; dl. IX, blz. 169-174.

levert: de stadsboden, wachters aan de poorten, nachtwakers, stadssergeanten, boomhouders, Moorkinderen, klokluiders enz. Slechts enkele klerk-officiën werden bij opbod begeven: die van inspecteur van de rechten op de Sassevaart aan de Muiderpoort geheven, van de deurwaarders voor de huisgelden en van de poortklerken.

Dergelijke voorzieningen bestonden ook in andere steden als Antwerpen (voor circa 350 officiën), Brugge (voor 301 officiën), Kortrijk (voor circa 125 officiën), Oostende (voor 'n 40-tal officiën) en Oudenaarde (voor 'n 30-tal officiën). De hervormingswetgevingen van de jaren 1739-1765 vermeerderden in alle steden het aantal benoemingen onder dit brutale verkoopsregime. Voor Oudenaarde werd in 1750 zelfs uitdrukkelijk gezegd dat de verkoop bij opbod werd ingevoerd om de slechte financiële toestand met nieuwe inkomsten een hulp te bieden. De ambtenhandel lijkt dan ook rond het midden van de achttiende eeuw een hoogtepunt te bereiken.

Met het oog op de eis van bekwaamheid was, zoals boven reeds gezegd, de stad Gent niet verplicht de hoogste bieder te nemen. Zij mocht een keuze doen tussen de drie hoogste inzettters en onder hen de meest geschikte kiezen.

Bij dit soort verkoop schikken wij tevens het verpachten van bepaalde bedieningen aan de hoogste bieder. Art. 66 van de ordonnantie van 6 november 1734 voorzag bv. dat Gent bij opbod de woning en de functie van concierge van het pakhuis op de Korenmarkt zou verhuren voor 3 of 6 jaar. Aan deze woning waren sinds 1734 enkele bedieningen verbonden zoals die van het innen van de stadsrechten in het pakhuis en de factorij van de dienst der karren op de voornaamste steden. Te Oostende werden voor een zelfde termijn van 3 of 6 jaar de officies van meester van de vismijn en van concierge van het stadhuis bij opbod verpacht.

Ook het verpachten van het stadsinkomen voor drie jaar hoort thuis in deze categorie. Het gebeurt echter in zulke uitzonderlijke voorwaarden, dat wij er hier niet verder op ingaan. De pachter werd trouwens geen officier of ambtenaar maar bleef ondernemer.

Hoe gebeurde de verkoop bij opbod? Art. 73-74 van het vermelde reglement voorzag een dubbele openbare zitting voor het bod – zoals bij de verkoop van onroerende goederen – met een tussenperiode van een week. Een affiche moest elke sessie aankondigen, die duurde tot het uitdoven van de aangestoken kaars.

Een voorbeeld kan de werkwijze nog meer toelichten. In 1771 werd de bediening van poortklerk bij de Brugse poort te Gent wettelijk te koop gesteld. Op enkele dagen tijd bieden zich tien

kandidaten via een stroman aan. Op de eerste zitting werd £ 200 ingezet. Tijdens de volgende sessie boden de anderen op tot £ 935. De twee hoogste bidders werden na afloop meegenomen naar een apart zaaltje om te zeggen wie hun „kornuit” was. De tweede hoogste bidder weigerde er de naam van zijn opdrachtgever vrij te geven, omdat hij niet het hoogste bod gedaan had. De stroman van de hoogste bidder was de ontvanger van het pontgeld, een zeer eerlijk man, van wie de poortklerken eigenlijk de ondergeschikte ontvangers – in feite alleen de toeleverars – waren.

Buiten enkelen, die reeds modern dachten, leek niemand zich een vraag te stellen over de verhouding van de koopsom en het jaarinkomen aan het ambt verbonden, dat slechts £ 114-15-2 bedroeg. Afgezien van de intrest zou de titularis van het ambt – indien hij eerlijk was – meer dan acht jaar moeten werken vooraleer hij de betaalde som had teruggetrokken. En dan had hij nog geen cent verdiend en geen rekening gehouden met een rechtmatige intrest. Zo iets moest wel – samen met het speculatieve van zo'n koop – enig bedenken oproepen bij verlichte ambtenaren en politici te Gent en te Brussel.

Raadsfiskaal Dierickx, steeds uit op een scherpzinnig toezicht, stelde vast dat sinds 1734 de geboden sommen sterk gestegen waren en dat de hausse helemaal niet in evenredigheid met het aan het ambt verbonden inkomen was. Hing zij samen met de lage intrestvoet of hing zij samen met de stijging van het casueel inkomen, was zij een gevolg van de stijgende bevolking van Gent of van het tekort aan toekomstmogelijkheden voor kaderpersoneel en dus een uiting van verdoken werkloosheid bij de gegoede klassen? ⁵⁸

3.2.2. Niet-voorzienne gevallen

Ook buiten de bij wet voorziene gevallen werd bij opbod verkocht. Ofschoon de regering er principieel tegen was – heel bijzonder de Junta der Besturen – deed zij er toch aan mee. In 1783 had zij aan de trezorier te Gent, E. C. Van Hoobroeck, heer van Asper en Zingem († 1789), de toelating geweigerd zijn ambt over te

58. JAS 768 : J. F. Dierickx aan Raad van Financiën op 9 augustus 1771 en dossier. Het monopolie van de arbeidsofficiën werd soms aangevallen. Dan reageerden de eigenaars van het officie onmiddellijk. Zo hadden de stokhouders het monopolie van de openbare verkopen van roerende en onroerende goederen. Hun officie werd openbaar verpacht of was via een recognitierecht aan de stad schatplichtig. In de tachtiger jaren waren er te Brugge notarissen, die verkopen begonnen te organiseren. Onmiddellijk kwam er protest vanwege de stokhouders : deze verkopen waren in strijd met het hallegebod van 6 maart 1724. De zaak geraakte tot in Brussel, waar de Geheime Raad en de Junta de stokhouders in het gelijk stelden. Hun officie bood trouwens reële voordelen aan de gemeenschap, zo werd erkend. Zij gaven een legaal aspekt aan de verkopen en stonden in voor de betaling van de verkochte goederen aan de verkopers. G.R. 273^A : Consulte van de Junta 14 augustus 1784 en dossier.

dragen aan zijn jongste zoon onder de vorm van een akte van resignatie. De regering had het benoemingsrecht van deze bediening op dezelfde wijze en met dezelfde procedure als zij de schepenen benoemde. Weldra meldden zich te Brussel een vijftal kandidaten : allen deden zij aan het centraal gezag een voorstel van financiële aard in een richting, die zij vermoedden de juiste te zijn. Ofschoon de regering haar standpunt nog niet officieel had bekend gemaakt, scheen de ambtsadel van Gent en omgeving te weten dat Brussel dacht aan de amortisatie van de *engagères* of leenpanden. Nu rustte op het ambt van trezorier een leenpand van fl. 40.000. Elke kandidaat bood natuurlijk aan dit leenpand integraal aan zijn voorganger uit te betalen en deze lening over te nemen. Maar ook boden zij allen aan deze schuld van de vorst met fl. 10.000 aan te zuiveren en tevens af te zien van de jaarlijkse intrest van fl. 400, door de vorst voor dit gedeelte van het leenpand te betalen. Dit kwam dus neer op een koopsom van fl. 10.000. Twee kandidaten, de jongste zoon van E. C. Van Hoobroeck en een procureur van de Gentse magistraat, De Rouck, boden niets meer. Een derde kandidaat, de oudste zoon van E. C. Van Hoobroeck, tevens schepen van de stad, bood daarenboven nog een som van fl. 400 per jaar. Een vierde was minderjarig en nog student aan de universiteit te Leuven. Zijn vader deed voor hem hetzelfde bod als de derde kandidaat en voegde er nog een eenmalige som van fl. 1000 aan toe. De vijfde, Denis-Antoine Papeleu, schepen van de Gedeede, deed dezelfde financiële voorstellen als de derde kandidaat en voegde er een vage belofte bij : hij zou „doen wat de regering graag zou hebben”. Hij zou in geval van benoeming aftreden als schepen, daar hij een onverenigbaarheid zag in het cumuleren van de twee bedieningen. Papeleu werd benoemd op voorspraak van zijn schoonbroer, de pensionaris van de Staten van Vlaanderen⁵⁹.

De reden van het hoge bod lag in dit geval zeker in de financiële betekenis van de functie. De directeur van de stedelijke trezorij beschikte over heel wat geld : grote sommen berustten bij hem maanden en soms jaren intrestloos. Hij kon dit geld rustig uitlenen en aan de hand van die liquiditeiten een kassiers- of bankiersfunctie beginnen. Vreemd genoeg vond de regering de incompatibiliteit niet gegrond, ofschoon het in zekere zin een samenbrengen was van de taken van controleur en gecontroleerde in één persoon.

Heel wat benoemingen, die de centrale regering in de loop van de eeuw deed, werden op die wijze gefinancierd d.i. buiten elk medianaat of koninklijk tiende om. Het waren dus echte opbiedin-

59. JAS 761 : consulte van 29 mei 1781 en dossier ; 765 : consulte van 12 februari 1784 en patent van 19 mei 1784 en dossier. In dit geval verving het bod het koninklijk tiende cfr. OPBA, dl. V, blz. 127.

gen. Vóór zijn benoeming tot burgemeester te Aalst in 1743 had J. J. P. Vilain XIII zelf een contract afgesloten met de toezegging fl. 5.000 cour. aan de staat te betalen voor een ambtsperiode van tien jaar⁶⁰.

3.2.3. *Verhouding Koopsom - Inkomen*

Men kan zich afvragen welke de verhouding was van koopsom en inkomen. Wegens de samenstelling van de inkomens der ambtenaren is de berekening hiervan meestal niet gemakkelijk, ja praktisch onmogelijk. Zij omvatten immers naast een vast jaargeld ten laste van het openbaar bestuur heel wat casuele emolumenten, veelal ten laste van de particulieren. Om enig inzicht te hebben in deze verhouding brengen wij hieronder een lijst van koopsommen en gemiddelde inkomens, zoals deze berekend werden door de eigentijdse stedelijke commissie voor financiën te Gent. Het betreft de zeven poortklerken van Gent. Zij waren geen topambtenaren. Bij hun normale vergoeding hoorde de kosteloze huisvesting; deze woning diende echter tevens als kantooruimte. Hun taak bestond in het heffen van een hele boel stedelijke invoerrechten: taksen op het binnenkomende lijnwaad, brandhout, „rond en gezaagd hout”, bouwmaterialen, tabak, huiden, boomschors en mercerie. Zij hieven het pontgeld en het muddegeld, de taks op de olie („de oliepot”), op het gebruik van de stadswaag e.d. Zij moesten ook op zon- en feestdagen werken.

Koopsom en inkomen van de zeven Gentse poortklerken en van een geassimileerde klerk¹. Toestand in 1773.

Poort	Benoemingsdatum	Koopsom in £	Jaarinkomen in £ ²	Woning gratis	Aantal jaren ³
St. Lievenspoort	23 dec. 1734	150-	45-12-2-11	Ja	3,3
Dampoort	20 april 1741	400-19-11	65-0-5-7,5	»	6,15
Heuverpoort	27 febr. 1744	270-13-4-6	27-11-5-0,5	»	10,-
Muidepoort ⁴	18 april 1748	241-13-4	68-6-2-0,5	»	3,54
Keizerpoort	1 dec. 1763	600-	62-6-10-0,5	»	9,63
Peterseliepoort	21 juli 1768	835-	75-15-9	»	11,-
Brugse poort	2 mei 1770	935-	114-15-2-10,5	»	8,13
Klerk ter Plaetten ⁴	20 juni 1771	551-	32-12-0-10,5	Neen	17,-

¹ Bron: JAS 769: *Tantième van het gonne de Clercquen ter poorten jaerlyckx hebben geprofiteerd, gecalculeert een jaer door 20*. Bijlage bij brief van het College van de Keure aan Crumpipen op 19 januari 1773.

² Gemiddelde van twintig jaar.

³ Aantal jaren wedde nodig voor het afbetalen van de koopsom.

⁴ Was ook boomhouder of sasmeester. Van de tweede wordt vermeld dat hij apart vergoed werd voor het versassen van de schepen.

Het is in dit geval duidelijk dat – afgezien van de gratis woonst waarvan de geldelijke betekenis moeilijk berekenbaar is – de koopsom hoog ligt. De laatste kolom hierboven is sprekend genoeg. Zij beduidt dat men feitelijk een aantal jaren gratis en intrestloos presteert, indien men althans zo lang leeft... Zij lijkt ook te wijzen op een duurder worden van de openbare ambten na de Oostenrijkse Successie-Oorlog.

In 1745 was het ambt van koning der Moorkinderen verkocht voor fl. 2.100 cour. Het baantje bracht gemiddeld fl. 240 per jaar op⁶¹. De man moest dus acht jaar en negen maanden gratis en intrestloos werken.

Wij zagen reeds dat in 1784 een nieuwe trezorier te Gent werd benoemd mits een koopsom van fl. 10.000 en een jaarlijks bedrag van fl. 400. De directie van de stedelijke trezorie leverde hem gemiddeld bruto fl. 2.800 tot 3.000 's jaars op. Deze som was te verminderen met fl. 400 à 500 voor het onderhoud van één of meer bedienden. Dit brengt ons tot een ratio van circa 5 jaar⁶².

De hoogste koopsom is wellicht in 1755 geschonken voor het ambt van trezorier-generaal van de Staten van Vlaanderen. De rijke, in adelstand verheven koopman, Jonker Cornelis Carpentier (1716-1799) kocht dit ambt voor fl. 80.000. Deze som moest niet aan de Staten betaald, maar mocht rechtstreeks aan de voorganger overhandigd worden voor de afrekening van allerlei geldelijke aanspraken, die deze ten laste van de Staten gevormd had. Daarnaast nam Carpentier een leenpand over van fl. 335.000. Alles tezamen moest hij voor de overname van het ambt de som van fl. 415.000 neertellen en daarenboven nog een grote borg stellen voor het eerlijk uitoefenen van zijn ambt. Een contract in forma regelde de aankoop van het ambt, de uitoefening van de functie en de wedde. Het ambt wordt aan Carpentier voor heel zijn leven geschonken, zo stipuleerde de overeenkomst. Sterft hij echter binnen de dertig jaar, dan krijgen zijn erfgenamen het ambt tot het einde

61. JAS 765 : Dierickx aan Raad van Financiën 13 juli 1770 en dossier. Ofschoon de ambstaks voor deze bediening niet vermeld wordt in art. 59 van de ordonnantie van 1734, wordt de betaling ervan duidelijk geattesteerd door raadsfiscaal Dierickx.

62. JAS 762 : Consulte van 12 februari 1782 en dossier. De ordonnantie van 9 december 1727 (OPBA, dl. IV, blz. 127-131), die de betaling van het vorstelijk tiende, soms ook medianaat geheten, voor de gemeentelijke ambtenaren regelde, is zo onduidelijk voor het ambt van de Gentse trezorier, dat in de koopsom het medianaat zou kunnen inbegrepen zijn.

van deze periode. In elk geval wordt de koopsom na dertig jaar als geamortiseerd beschouwd. In de loop van de eerste dertig jaar bedraagt de wedde fl. 22.000 : in deze som zijn begrepen, de intrest op het leenpand, de aflossing van de koopsom en het loon van de officiaelen of privé betaalde bedienden. Na deze periode valt de wedde op fl. 17.000. Daarnaast krijgt Carpentier nog fl. 600 's jaars voor bureelbenodigdheden, licht en vuur. Hij geniet dezelfde fiscale exempties als de leden van de Statendeputatie, maar mag geen recht doen gelden op tantièmes en gratificaties. Hij wordt verder door Maria-Theresia ontslagen van alle taksen bij ambtsaanvaarding en medianaten⁶³.

Te Brussel, waar over het contract onderhandeld werd, was men verbaasd over de vlotheid van de besprekingen. Men rapporteerde er over aan Wenen en maakte daarbij de volgende bemerking „*Il y a des gens, – même du ministère, – qui pensent que Carpentier n'a pas bien fait son calcul. Mais quoiqu'il en soit, c'est là son affaire. Il est notoirement riche et le gouvernement ni la province n'y risquent rien*”⁶⁴. De hoge koopsom zal hier – evenals in het geval van de stadstrezorier van Gent – wel hoofdzakelijk zijn verantwoording gevonden hebben in de financiële betekenis van het ambt. Het verschafte immers grote liquiditeiten, die een koloniale groot-handelaar, zoals Carpentier was, zeker een kostbare hulp konden bieden. Toch werd hem in 1762 een verhoging van fl. 2.000 op zijn jaarwedde toegestaan.

Deze enkele *cases* van het kopen van bedieningen zijn slechts specimens van een in Vlaanderen ruim verspreide gewoonte. In het stadsarchief te Gent berusten meerdere registers betiteld *Boeck van de commissiën van officiën* : hierin werden de aanbestedingen opgetekend⁶⁵. Andere besturen bezitten analoge documenten in hun archieven. Niet alle verkopen slaan op echte ambten, wij wezen er reeds op. Voor sommige bedieningen, de z.g. arbeids-officiën, zijn de verkopen in feite gelijk te stellen met vestigingsvergunningen zoals bv. voor de messengeriediensten op de voor-naamste steden.

63. Contract in St.v.Vl. 443 en 910, fol. 263-268. Zie CAPB 426 : Relation van 13 september 1755. De trezorier-generaal van Vlaanderen was technisch de opvolger van de commies der impositiën voor het kwartier van Gent. In die hoedanigheid moest hij aan de stad ten titel van „recognitie” een jaarlijkse schuldbrief van fl. 2000 honoreren. Hij werd ervan ontslagen door het contract en daarmee volledig van de stedelijke administratie gedetacheerd. Hij neemt daarbij ook het werk over van acht andere commiezen naar gelang deze overlijden : hun leenpanden moet hij niet overnemen en ook hun jaarlijkse geldelijke verplichtingen tegenover de steden van Gent en Brugge en tegenover het Vrije van Brugge niet betalen. Zie P. Lenders, *o.c.*, blz. 205-210.

64. CAPB 426 : Relation van 13 september 1755.

65. SAG serie 142.

3.3. BENOEMINGEN MITS WETTELIJK VASTGESTELDE KOOPSOM

De regering kende dus evenzeer als de ondergeschikte besturen het verkopen van officiën bij opbod. Wij vermeldden het. Dit gebeurde echter nooit op zo'n brutale wijze als in de steden: in een openbare zitting tot het uitdoven van de kaars of tot de derde hamerslag. Het had plaats in mooie salons en ging samen met onderhandelingen, die met veel geheimzinnigheid te Brussel gevoerd werden. De beslissing werd souverain genomen door de Geheime Raad.

Voor de meeste officiën of magistraturen had het centrale gezag de verkoopstarieven gecodificeerd. Deze heetten medianaat (*médiannat*), koninklijk tiende (*dîme royale*), officie- of ambtstaks (*taxe d'office*) en recognitie (*reconnaissance*). De eerste twee tarieven, van jongere datum dan de twee laatste⁶⁶, kwamen de vorst toe, de laatste twee de ondergeschikte besturen, gewest of stad. Medianaat en officietaks waren een eenmaal te betalen geldsom, koninklijk tiende en recognitie een jaarlijks te storten contributie. Jammer genoeg werden de termen al eens door elkaar gebruikt; vooral officietaks komt veel voor en krijgt soms een generische betekenis in deze zin dat zij heel deze soort geldsommen aanduidt. Dit gebeurt ook wel met de term medianaat.

3.3.1. *Het Medianaat*

Het medianaat (*media annata* = half jaar inkomen) was in 1651 ingevoerd en werd na 1715 meerdere malen aangepast. Het werd geheven op de vorstelijke officieren in het burgerlijke leven: op de leden van de hogere gerechtshoven, de z.g. provinciale raden, op de vorstelijke beambten, bedienden van de douanediens ten enz. Het medianaat zou volgens historici van de vorige eeuw dikwijls op het inkomen van een heel jaar beslag leggen en werd daarom in onze historiografie als een zware last – *lourde charge* – omschreven⁶⁷. In feite overtrof hetgeen de raadsheren van de provinciale gerechtshoven in Brabant en Vlaanderen hadden te betalen ver hun jaarinkomen, dat op fl. 4.000 geschat werd: zij moesten bij hun benoeming immers fl. 8.000 betalen. De raadsheren in de Grote Raad van Mechelen betaalden ook fl. 8.000 en de overigen minder wegens het geringere inkomen aan de functie verbonden. Zo betaalde men bij de intrede in de Raad van Henegouwen fl. 6.000, in de Raad van Namen en van Luxemburg fl. 5.000 en in de

66. G. Bigwood, *o.c.*, blz. 301. Benoemingstaksen kwamen in de vijftiende eeuw reeds sporadisch voor in onze gewesten, definitief vanaf Karel V. Zie bv. R. Boumans, *o.c.*, blz. 45-46.

67. G. Bigwood, *o.c.*, blz. 302.

Raad van Gelder fl. 2.000. De som, die de vorst uit dit inkomen trok, bedroeg in 1778 fl. 55.232 wiss.⁶⁸.

3.3.2. *Het Koninklijk Tiende*

Het koninklijk tiende werd geheven op de officiën in de ondergeschikte besturen, die door de vorst begeben werden. Lijsten hiervan werden in 1727 en 1728 gepubliceerd : zij sloegen hoofdzakelijk op de functies van de magistraat in de steden en op enkele meer belangrijke ambten. Deze officiën waren in principe elk jaar opnieuw te begeben : de titularissen werden dus niet voor het leven benoemd en waren steeds vervangbaar. Daarom werd de som bij elke aanstelling van een nieuw schepencollege geheven en bij elke verlenging van het mandaat. Te Gent betaalden de schepenen en de drie door de vorst benoemde ambtenaren jaarlijks fl. 1.822 wiss. De voorschepen betaalde het meest : fl. 600 wiss. Na hem kwam de directeur der stadswerken met fl. 100 wiss. Alle anderen betaalden minder. Vilain XIII, die 22 jaar voorschepen was, betaalde in deze tijd aan de regering dus fl. 13.200 wiss. De Brugse collega's betaalden jaarlijks fl. 1.828 wiss. en die van het Vrije van Brugge fl. 1.300 wiss., de magistraat van Doornik en van Bergen elk fl. 950, die van Antwerpen, Brussel en Leuven respectievelijk fl. 2.160, fl. 2.270, en fl. 1.050, die van Namen fl. 640 enz. Globaal trok de regering voor haar benoemingsrecht in 22 steden en omschrijvingen jaarlijks fl. 17.446. Dit geld sloeg op 162 schepen- of burgemeesterzetels en op 46 ambten. En dat deze som niet het volledige rijksinkomen was, afkomstig uit het begeben van gemeentelijke of regionale functies, blijkt uit de ordonnanties. Zij vermelden immers *pro memoria* bilaterale overeenkomsten met sommige besturen, die periodisch herzien werden, en nog te treffen regelingen met andere ondergeschikte gezagslichamen⁶⁹.

Deze heffingen op benoemingen waren, zoals men weet, in nood- en oorlogsjaren ingevoerd. Zij waren voor de vorst een middel geweest om de intrestdienst en de amortisatie van leningen te verzekeren. Zo was al in het begin van de achttiende eeuw het inkomen van het medianaat en vanaf 1727 – datum van de openlijke

68. CAPB 486 : rapport van Kaunitz van 18 juni 1776. OPBA, dl. III, blz. 175 en dl. V, blz. 43-44. E. Hubert, *o.c.*, blz. 538-539. De rekeningen van 1754 geven als inkomen uit het medianaat slechts een som van fl. 2824 op. Daarnaast werden een bedrag van fl. 21.201-9-4 vermeld voor *collation d'emplois* (koninklijk tiende ?) en fl. 80.000 ten titel van leenpand (*engagée*). In de rekeningen van 1755 worden fl. 50.646-16-4 aangegeven voor *collation d'emplois* (medianaat + koninklijk tiende ?). Zie P. Moureaux, *Le rapport du trésorier-général Nény sur les finances des Pays-Bas Autrichiens en 1754*, in *Acta historica Bruxellensia*, dl. II, Brussel, 1970, blz. 297 en 306.

69. OPBA, dl. IV, blz. 127-131 en 172-174. Ordonnanties van 27 december 1727 en 8 juli 1728.

regeling bij ordonnantie – ook dat van het koninklijk tiende verpacht aan de rijke brouwersnatie van Brussel. Pas in 1776 kon de regering haar schuld van fl. 1.065.000 aflossen en zelf het inkomen overnemen. Geen wonder dat pas vanaf dat ogenblik het immobilisme verbroken wordt en voorstellen tot verandering voorkomen ⁷⁰.

Het feit dat zij geen gelden inde voor andere benoemingen met zuiver lokale betekenis dan de boven vernoemde, belette de regering niet tussenbeide te komen in deze aanstellingen, zeker niet in de tweede helft van de achttiende eeuw. Aan de hand van de lijsten van 1727-1728 kan men steeds nagaan voor welke functies zij haar kandidaten wederrechterlijk opdrong. Op de meeste van deze ambten werd echter de officie- of ambtstaks in de strikte zin van het woord geheven. Deze wettelijk vastgestelde geldsom kwam steeds het gewestelijke of lokale bestuur ten goede.

3.3.3. *De Ambtstaks*

Ook de ambtstaksen, reeds vroeger ingevoerd, waren in de rampspoedige zeventiende eeuw gecodificeerd en in de achttiende eeuw nog verhoogd. Voor de ondergeschikte besturen speelden hierbij dezelfde motieven als voor het centraal gezag: verzekering voor de betaling van intresten en voor de amortisatie van de schulden. Zij betroffen veelal leningen, die men voor het betalen van de bedde had moeten aangaan, en die in vreedstijd werden betaald aan de natuurlijke vorst en bij oorlog en bezetting aan de bezettende overheid. Te Gent was bv. de aankoop van munitie in 1672-1674 voor de verdediging van de stad tegen de Franse oorlogsdreiging de aanleiding geworden van de definitieve regeling der ambtstaksen. Het octrooi voor deze taks dateerde er van 9 april 1674. In de achttiende eeuw was het inkomen van de ambtstaksen nochtans te gering om een stipte en volledige betaling van de intresten op de aangegane leningen te kunnen verzekeren ⁷¹.

Men heeft zich in de twintigste eeuw soms verbaasd getoond over het hoge bedrag van deze koopsommen, die nochtans wettelijk vastgelegd waren. De vastleggingen zijn waarschijnlijk gebeurd in een beperkende zin. Toch komt men gevallen tegen, waar deze tarieven overschreden worden: te Gent bij resignaties, te Antwerpen bij het officieel begeven. Te Gent komt men wellicht de hoogste tarieven tegen. De eerste raadspensionaris bekwam er zijn benoeming voor fl. 21.000 cour. en de commies van de huisgelden voor fl. 14.000 cour. Een grote middengroep van ambtenaren betaalden voor hun ambtsaanvaarding fl. 5.000 wiss.: de tweede pensionaris

70. G. Bigwood, *o.c.*, blz. 303-304.

71. JAS 787, *Mémoire*, fol. 18 en 26.

van het schepencollege van de Keure en de eerste pensionaris van het college van de Gedeele, de vijf secretarissen van de Keure en de vijf van de Gedeele, de griffier van de stedelijke trezorie, – de adjunct van de door de vorst benoemde trezorier – de concierge van het stadhuis (en van de Keure), de boekhouder van de wijnrechten. Anderen betaalden fl. 3.000 wiss. : de derde en de vierde pensionaris van de Keure, de concierge van de Gedeele, de twee stadsmajoor. De ontvanger van de issuerchten betaalde fl. 1.800 wiss. : hij was de adjunct van de door de vorst benoemde commies. Anderen – 46 in aantal – betaalden minder ⁷².

Te Antwerpen werden de meeste officiën bij opbod verkocht. De vaste officietaksen in 1738 ingevoerd sloegen alleen op enkele hoge stedelijke functies als die van de griffiers, secretarissen en pensionarissen. En de kandidaten voor deze ambten konden dan nog soms hun waardigheid bekomen beneden de officieel vastgestelde som van fl. 12.000. Hierbij speelde de clangeest wel een belangrijke rol ⁷³.

In kleinere steden waren de tarieven vanzelfsprekend minder hoog. Toch moesten in het berooide stadje Oudenaarde de eerste pensionaris en de stadssecretaris fl. 2.400 cour. betalen, de tweede pensionaris fl. 2.000 cour. en de griffier fl. 1.200 cour. Te Kortrijk betaalden de eerste pensionaris en de twee stadsgriffiers fl. 2.100 cour. bij hun ambtsaanvaarding, de tweede pensionaris fl. 1.600 wiss. en de eerste en tweede griffier van de weeskamer fl. 1.400 wiss. Te Oostende betaalden de stadsgriffier en de pensionaris respectievelijk fl. 1.400 cour. en fl. 900 cour. De beide kaaimesters en de beide wijnroeiers betaalden elk fl. 1.000 cour. en de twee ijkmeesters fl. 700 cour. ⁷⁴.

72. JAS 787, fol. 18. OPBA, V, blz. 7. Uit documenten uit de zeventiger jaren blijkt dat men niet zelden meer aan de stad Gent gaf dan de officieel voorziene ambtstaks. Zo gaf de secretaris van de Keure Van Alstein fl. 6000 aan de stad bij zijn benoeming en Rooman fl. 4000, zijnde 2/3 van de ambtstaks bij de overname door resignatie. Deze moet dan op fl. 6000 berekend zijn. Zie JAS 767 : consulte 8 november 1776.

De adjuncten van de trezorier en de commies van het issuerrecht werden door de stad aangesteld naast de hoofdamttenaren, van wie de regering het bevestigingsrecht had. De door de centrale overheid benoemde ambtenaren werden theoretisch om het jaar veranderd. De door de stad aangeduide adjuncten waren het permanente hoofd van de dienst. Wanneer het na 'n halve eeuw blijkt dat de regering deze titularissen tot aan hun dood in dienst liet, ging men zich afvragen waarvoor de adjuncten nog benoemd moesten worden. De eersten hadden zich immers opgewerkt tot vast hoofd van de dienst. Cfr. JAS 780 : Verslag van De Gheus 9 mei 1776. C.G.R. 420 : Zitting 26 mei 1789 en dossier. SAG 107/46 en 107/48.

73. R. Boumans, *o.c.*, blz. 52. In 1740, 1769, 1773, 1781 en 1786 betaalden raadsekreterissen en -griffiers bij hun benoeming slechts fl. 7000 cour. en in 1756 zelfs één keer maar fl. 6000 cour. Dergelijke feiten schijnen erop te wijzen dat ook na het wettelijk tarifieren van de ambtenverkoop de sluikse verkoop bij opbod bleef voortbestaan.

74. OPBA, dl. VI, blz. 527 ; dl. V, blz. 259 en 422.

Elke *survivance* zonder kosten of tegen een te lage recognitie was dus schadelijk voor de stedelijke financies. Deze bestond erin dat men na de dood van de titularis de uitoefening van het officie overliet aan de weduwe, de kinderen of andere rechthebbenden. Zo stelt de hervormingscommissie van het Gentse college van de Keure in 1770 vast dat de concierges van het college van de Keure en van de Gedeede beide overleden zijn. In het eerste geval had de magistraat de *survivance* overgelaten aan de weduwe zonder enige geldelijke vergoeding en in het tweede geval aan de kinderen mits een jaartaks van fl. 100. De ambtstaks voor beide officies bedroeg minstens fl. 3.000. Daar de geruïneerde stad dit geld best kon gebruiken, stelde de commissie dan ook voor beide officies vakant te verklaren en aan kandidaten, die de ambtstaks betalen, toe te vertrouwen.

De resignatie hoort ook thuis bij de benoeringen voor een wettelijke koopsom. Het was een akte waardoor de vorige bezitter zijn officie aan een door hem aanvaarde kandidaat overmaakte. Hij mocht dan een deel van ambtstaks – te Gent $\frac{2}{3}$ – zelf bewaren, maar moest de akte op straf van nulliteit 21 dagen overleven. De magistraat moest echter de aangeduide kandidaat goedvinden. Niet alle steden kenden deze mogelijkheid en zelfs daar waar het statuut erkend was, gold het alleen voor enkele meer belangrijke officiën. Bij de onderhandelingen over de resignatie werd door de gegadigden niet zelden in het geheim meer geld geboden en gegeven aan de resignerende ambtenaar dan officieel voorzien was. De hoogste bieder kreeg dan het officie meestal. Het statuut van de resignatie doet denken aan de notariaatssuccessies in de negentiende en twintigste eeuw. Daar de resignatie door de officieren werd gezien als een bron van inkomen, hopen wij er in onze studie over de inkomens uit de officiën op terug te komen.

De vaststelling bij de verkoop met opbod gedaan, geldt ook voor het procédé van ambtenhandel met vaste koopsom : circa 1750 bereiken de ambtstaksen een nooit meer overtroffen peil. Hetgeen de ondergeschikte besturen – vooral de steden – uit de officietaksen trokken, betekende voor hen een niet onaanzienlijke bron van inkomen. Deze taks bracht te Gent in 1760-1769 jaarlijks gemiddeld fl. 10.814 cour. op. Te Antwerpen brachten officietaksen en verkoop bij opbod in 1738-1792 gemiddeld fl. 21.644 cour. per jaar op⁷⁵. Geen wonder dat de stadsmagistraat zich steeds zeer behoudsgezind opstelde t.o.v. een eventuele verandering van het regime van venaliteit : voor de veelal benarde financiële toestand bleef dit inkomen een veilige zekerheid.

75. JAS 787, fol. 18 en 26 en R. Boumans, *o.c.*, blz., 52-53.

3.3.4. De jaarlijkse Recognitie

De recognitie (*reconnaissance*) was in principe een jaarlijks te betalen recht en doet denken aan een exploitatievergunning. Toch ging het hier niet om echte arbeidsofficiën. Het procédé geeft de indruk dicht bij het verpachten van een officie voor 3 of 6 jaar te staan. De officier onderworpen aan de recognitie had echter het voordeel van inamovibiliteit. Hij betaalde daarbij een officieel bij wet vastgelegd jaargeld. De pachter had geen vastheid van beroep en moest telkens een nieuwe jaarsom betalen, die om de drie of zes jaar bedongen werd. Zijn aanstelling had iets te maken met een verkoop bij opbod en werd daar behandeld. De recognitie doet denken aan toestanden, die ook onze tijd nog kent: de wisselagenten moeten bv. nog steeds een jaarlijkse bijdrage storten om op de beurs te mogen opereren.

Te Brugge waren de stokhouders, die de openbare verkopen leidden, aan de stad vóór 18 maart 1765 een recognitie verschuldigd ten belope van $\frac{1}{3}$ van hun inkomen en na die datum ten belope van $\frac{3}{4}$ van hun emolumenten. Hun helpsters moesten jaarlijks aan de stad respectiefflijk fl. 20 vóór 1765 en fl. 50 nadien betalen. Te Kortrijk was er zelfs een schepenklerk, die aan de stad een jaarlijkse recognitie verschuldigd was.

Te Gent kwam de recognitie na 1750 niet meer zo veel voor. Art. 74 van de ordonnantie van 1734 had ze voor een hele reeks posten afgeschaft. Men had ze alleen behouden voor ambten, die begeven werden door de Staten van Vlaanderen en met medewerking van de stad uitgeoefend werden. Zo moest volgens art. 67-69 van de ordonnantie de commies van de impositiën voor het kwartier van Gent jaarlijks fl. 2.000 cour. aan de stad betalen en zijn beide collega's, de commiezen van de impost en van het maalgeld, elk fl. 500⁷⁶. De beide laatste functies werden in 1755 naar aanleiding van de hervorming van de Staten van Vlaanderen echter principieel afgeschaft en aan het eerste ambt gehecht en dit werd totaal gedetacheerd van het Gentse stadsbestuur. Betreffende de jaarlijkse recognitie werd in de loop van 1760 een akkoord bereikt tussen stad en Staten. In het kader van de regeling van een hele reeks financiële betwistingen werd overeengekomen dat de Staten aan de stad Gent de jaarlijkse recognitie van fl. 500 zullen blijven betalen in plaats van de titularissen van de afgeschafte

76. OPBA, dl. V, blz. 10, 253-259; IX, blz. 169-174. Ook het centrale gezag eiste jaarlijkse recognities o.m. voor de uitbating van sommige nijverheidsoctrooien. Zo betaalden de zaagmolens te Oostende dertig jaar na hun oprichting nog steeds een jaarlijkse som van fl. 3000 aan de regering. Het Land van Aalst, dat de bediening van de sluizen op de Dender had overgenomen, betaalde hiervoor jaarlijks fl. 4700 aan Brussel. Zie E. Hubert, *o.c.*, blz. 542-543.

officiën van de impost en het maalgeld. De recognitie van de commies van de impositiën van fl. 2.000 viel echter weg. Zijn opvolger was immers de trezorier-generaal van Vlaanderen geworden, wiens statuut door akte van de Raad van Financiën van 20 oktober 1755 geregeld was ⁷⁷.

3.4. HET LEENPAND, BIJKOMENDE FINANCIËLE VERPLICHTING

Naast de verkoop bij opbod en het verhandelen van officiën aan vastgestelde tarieven kende het Ancien Régime een derde vorm van financiële provisie : het leenpand of de *engagère*. Deze provisie kon samen gaan met een der reeds vermelde vormen en kwam dan cumulatief ten laste van de nieuw-benoemde. Het leenpand in de strikte zin kwam alleen voor in de gevallen, waarin de vorst collator was : dus meer bij de benoeming van schepenen of magistraten in de ondergeschikte besturen dan van plaatselijke of gewestelijke ambtenaren. Eigenlijk was de *engagère* geen koopsom, maar een lening, waarvan de intrest door de vorst werd betaald.

Uitzonderlijk slechts komt men ze tegen in gevallen waar andere instanties begevers waren van een ambt of van een opdracht : zo het toewijzen van het innen van de taksen aan een pachter door de stad Gent. Maar hier heeft het leenpand wel enigszins de betekenis van een borgstelling. De ondergeschikte besturen zijn in elk geval nooit op een even massale wijze overgegaan tot leningen bij hun ambtenaren als de staat.

Theoretisch duidde men met leenpand de daad aan van het begeven onder de bezwarende conditie van een officie of magistratuur, praktisch beduidde men met de term steeds het bedrag van de lening. Zo zegde men dat het ambt van trezorier van de stad Gent belast was met een leenpand van fl. 40.000 cour. De rechts-historicus A. Defacqz definieert dan ook de *engagère* als „*l'acte par lequel un office est conféré à quelqu'un en considération et pour sûreté d'une avance qu'il fait au collateur et que celui-ci doit rembourser, quand il reprend la libre disposition de l'office. Dans nos usages cependant le nom d'engagère désignait particulièrement la somme prêtée ou la créance de l'engagiste*” ⁷⁸.

Het leenpand was een gevolg van het klasse-toebehoren van magistraten en hogere ambtenaren. Gezien alleen de gegoede standen magistraturen en officiën ambieerden, had de regering behendig gebruik gemaakt van de ambities van de ambtsadel en de rijke koopmansklasse om ze te dwingen haar geld te bezorgen in noodtoestanden, desnoods zonder intrest.

77. St.v.VI. 484 : decreet van 19 april op overeenkomst tussen stad Gent en Staten.
78. A. Defacqz, *o.c.*, blz. 108.

In de achttiende eeuw nam de nieuw benoemde het leenpand over van zijn voorganger en betaalde hem de hele som uit plus de tot dan toe verschuldigde intrest. Vanaf dat ogenblik trok hij een intrest ten laste van de bede, die in vele gevallen 4 % netto bedroeg. Pas na het voldoen aan deze financiële verplichting ging de benoeming in.

Hoe dan ook, dergelijke leningen beperkten de keuze van de vorst bij benoemingen of promoties. Zij konden immers op zeer hoge sommen slaan. Indien het leenpand de keuzevrijheid van de vorstelijke collator indijkte, stelde zij geen hindernis aan de vervanging van degenen, die slechts een tijdelijke aanstelling hadden zoals de schepenen der steden. Niet de vorst of de regering moest immers de lening terugbetalen bij ontheffing uit de functie van een onderdaan, wel de opvolger : hij kocht gewoon de schuldbrief over aan zijn nominale waarde.

Vele administraties kenden de belasting van deze leenpanden ; zowel de ambtenaren van de Staten van Vlaanderen als de magistraten der voornaamste „corpora” in Vlaanderen bezaten titels van deze gedwongen leningen. De bedragen van deze engagères konden hoog oplopen : de trezorier-generaal van de Staten van Vlaanderen was belast met een leenpand van fl. 335.000, de hoogbaljuw van Gent bezat een vorstelijke schuldbekentenis van £ 70.000 of fl. 420.000 wiss., en de baljuw van de Oudburg van Gent van fl. 57.000 ⁷⁹.

Volgens een officieel rapport van 1758 waren de stedelijke of gewestelijke besturen in Vlaanderen met volgende leenpanden belast (zie tabel blz. 134).

Uit dit – klaarblijkelijk onvolledig – verslag betiteld „*Etat des engagères de Flandre, leur nature et comment on pourrait les éteindre avec profit*” kan men een aantal interessante conclusies trekken. Vooreerst dat vooral de door de vorst benoemde magistraten van grote steden en belangrijke landelijke omschrijvingen met leenpanden belast waren naast enkele belangrijke officieren, waaronder die van de Staten van Vlaanderen, die niet op de lijst voorkomen. Verder ook dat er nog leenpanden onmiddellijk na het einde van de Oostenrijkse Successie-Oorlog uitgeschreven werden. De regering was klaarblijkelijk onmiddellijk na het einde van de Franse bezetting geld gaan zoeken bij de door haar benoemde magistraten zoals die van Oudenaarde, van het Land van Waas en van de kasselrij Kortrijk. Maar zij had terzelfder tijd over delging van deze leenpanden gesproken en dat was voordien nooit gebeurd.

79. C.G.G. 2021 : Zitting van 13 oktober 1788. SAG 143/2. Van het leenpand van de Gentse hoogbaljuw was slechts £ 10.000 op intrest geleend en £ 60.000 zonder intrest.

Tenslotte lijkt men te Brussel in 1758 nog geen duidelijk overzicht te hebben op de leningen door magistraten en ambtenaren sinds tientallen jaren toegestaan, maar onderneemt men vanaf dat ogenblik pogingen tot delging of tot afwenteling van deze schuld. Het is trouwens in dit perspectief dat de *Etat* werd opgesteld.

Leenpanden gevestigd op plaatselijke en regionale administraties in Vlaanderen in 1758⁸⁰
80. SEG 1944. Het document is s.d., maar blijkt uit 1758 te zijn.

Titularissen	Bedrag	Rentevoet	Amortisatie	Aanmerkingen
Gent : magistraat	fl. 233.000 wiss.	4 %	niet voorzien	Geen octrooi in Rekenkamer
Gent : trezorier	fl. 140.000 wiss.	zonder intrest	»	Patent van 27 februari 1726, niet in Rekenkamer
	fl. 40.000 wiss.	4 %	»	—
Gent : directeur der werken	fl. 3.000 wiss.	4 %	»	—
	fl. 1.000 wiss.	zonder intrest	»	—
Brugge : magistraat	fl. 190.720 wiss.	4 %	»	Octrooi in Rekenkamer
Vrije van Brugge : magistraat	fl. 60.000 wiss.	4 %	»	»
Aalst : magistraat	fl. 73.916-13	4 %	»	Geen octrooi in Rekenkamer
Oudenaarde : stedelijk magistraat	fl. 28.000 fl. 6.000	5 % zonder intrest	gebeurt bij vernieuwing van magistraat	— —
Land van Waas : hoofdschepenen	fl. 50.000 wiss.	5 %	Misschien in 1755 gebeurd (?) 1/30 per jaar	Geen octrooi in Rekenkamer
Land v. Dendermonde : hoofdschepenen	fl. 100.000	4 %		Was fl. 144.000. Sinds 1749 op huidige som gebracht
Kasselrij v. Kortrijk : hoofdcollege	fl. 65.000 fl. 70.000	4 % 4 %	niet voorzien in 12 annuïteiten	Octrooi in Rekenkamer Decreet 7 februari 1750

Dat de wanorde stilaan opgeklaard werd door de Junta der Besturen en dat de pogingen tot delging onvermoeid verder gingen blijkt o.m. uit een rapport van circa 1780. Het handelt alleen over de leenpanden berustend op de stedelijke administratie van Gent en wijkt af van de *Etat* van 1758. Dit rapport geeft tot allerlei vragen aanleiding o.m. de volgende : was de *Etat* foutief ? Klaarblijkelijk wel, want de directie der stadswerken was reeds in 1758 zwaarder belast. Ook was de uitdrukking der bedragen niet steeds

correct. Zijn er tussen 1758 en 1780 aflossingen gebeurd? Het leenpand van de trezorier is immers teruggevallen op fl. 40.000. De lening van fl. 140.000, door de toenmalige trezorier Medard De Clerq (1720-1731) in 1726 intrestloos toegestaan, en door zijn opvolger, baron de Reyloff (1731-1742), overgenomen, lijkt terugbetaald.

Wij brengen de cijfergegevens van het rapport van de Junta der Besturen hieronder. Zo kan de lezer zelf de vergelijking maken met de informatie van de *Etat*.

Leenpanden gevestigd op de stedelijke administratie van Gent circa 1780⁸¹
81. JAS 783: *Note du montant des engagères des magistrats de la ville de Gand.*

Datum van constitutie	Titularissen	Bedrag en Rentevoet	In gulden courant	
			Kapitaal	Intrest
29 juli 1689	<i>Schepenen van de Keure</i> Zeven laatste schepenen (7e tot 13e) elk	fl. 3.500 cour. à 3 3/7 %	fl. 24.500	840
12 juli 1702	Eerste schepen	20.000 cour. à 4 %	20.000	800
12 juli 1702	Twaalf overige schepenen elk	10.000 cour. à 4 %	120.000	4.800
29 juli 1689	<i>Schepenen van de Gedeele</i> Negen laatste schepenen elk	1.000 wiss. à 3 3/7 %	10.500	360
12 juli 1702	Vier eerste schepenen elk	5.000 cour. à 4 %	20.000	800
12 juli 1702	Negen laatste schepenen elk	4.000 cour. à 4 %	36.000	1.440
29 juli 1689	<i>Stedelijke ambtenaren</i> Directeur der stadswerken	2.000 wiss. à 3 3/7 %	2.333-6-8	80
12 juli 1702	Directeur der stadswerken	5.000 cour. à 4 %	5.000	200
Onbekend	Directeur der stadswerken	3.000 cour. à 4 %	3.000	120
Onbekend	Trezorier	40.000 cour. à 4 %	40.000	1.600
		Samen	281.333-6-8	11.040

De lijst toont duidelijk de verwarde groei van de leenpanden aan. Deze heeft nooit aan een vooropgezet plan beantwoord. De zeven laatste schepenzetels in het college van de Keure zijn onredelijk zwaar belast, meer dan de zetels twee tot zes, die toch in alle opzichten belangrijker waren. Enige verhouding tussen het bedrag van het leenpand en het inkomen of de waardigheid van de functie hebben wij niet kunnen ontdekken. Alleen lijkt het dat

functies, die manipulaties van openbare gelden meebrachten, met een bijzonder hoog leenpand belast zijn zonder dat hier echter een duidelijke ratio naar voor komt.

De chaotische ontwikkeling had meegebracht dat alleen al in het gebied dat ressorteerde onder de Staten van Vlaanderen – d.i. zonder het z.g. West-Vlaanderen met het kwartier van Ieper – in het midden van de achttiende eeuw voor een bedrag van circa fl. 1.400.000 en veertig jaar later van circa fl. 700.000 leenpanden uitstonden. Hun intrest belastte de bede jaarlijks met fl. 41.387-8-1⁸².

In de tweede helft van de achttiende eeuw vond zowel de centrale administratie als de lokale magistraten de toestand vreemd: men nam de leenpanden over als een onvermijdelijk en bijna even onbegrijpelijk spoor van een rampspoedig verleden.

Men mag nochtans niet uit het oog verliezen dat deze leenpanden na 1750 een goede belegging geworden waren. Wellicht waren deze gedwongen leningen circa 1680-1710 onereus. De intrestvoet lag toen heel wat hoger en kon tot 6,25 % opklimmen zoals uit de *Etat* van 1758 blijkt. Wanneer na de Oostenrijkse Successie-Oorlog de intrestvoet op 3 % valt, bekijkt men deze gedwongen lening met grage ogen en mort niemand over deze lucratieve dwang. Zij betekende een supplementair inkomen. Het is dan ook wel verwonderlijk dat de centrale regering aanvankelijk niet denkt aan een systematische aflossing van deze schuld, daar waar zij voor alle leningen een amortisatieplan voorziet en bekommerd is geen leningen te laten uitstaan aan hoge intrestvoeten. De eerste voorstellen waren immers vage pogingen tot het afwentelen van de schuld. De *Etat* van 1758 suggereerde in dat perspectief dat de regering deze leenpanden voor een groot deel ten laste zou leggen van de titularissen. Men kon ze ten belope van de helft of van twee derden als een koopsom *à fond perdu* aanzien en zo het bedrag laten wegteren overeenkomstig het aantal jaren dienst.

82. Het bedrag van circa fl. 700.000 komt van een verslag van de Junta der Besturen van 12 februari 1784. De Junta klaagt erover dat de leenpanden zo'n wildgroei hebben gekend, dat zelfs de Rekenkamer er niet helemaal meer aan uitraakt. Constituties en amortisaties, verhogingen en verlagingen volgden elkaar op. Nu eens komt de intrest ten laste van de bede en dan weer ten laste van de lokale of regionale administratie. Daarbij verschillen de intrestvoeten. In een aantal gevallen wordt er gewoonweg geen intrest betaald. JAS 765: Consulte van 12 februari 1784. De intresten op leenpanden ten laste van de bede werden gepubliceerd in J. J. P. Vilain XIII, *Réflexions sur les finances de la Flandre* (Gent, 1755), blz. 72-73. In 1754 zou de vorst voor fl. 130.000 *engagères* hebben terugbetaald en voor fl. 80.000 hebben ontvangen volgens P. Moureaux, *o.c.*, blz. 297 en 302 en tableau I en II.

3.5. DE BORGSTELLING VOOR FINANCIËLE BEROEPSBEZIGHEDEN

3.5.1. *Reden van de waarborgen*

Een vierde vereiste van financiële aard waren de borgstellingen, die gevraagd werden aan ambtenaren in dienst van de stedelijke of gewestelijke financiën. De reden van deze wettelijke eis is duidelijk. De overheid had onvoldoende controle op het hanteren van haar gelden en verlangde zich hiermee veilig te stellen. Aan een zelfde vereiste moeten ook nu nog de wisselagenten voldoen om gelijkwaardige redenen: beveiliging van het cliënteel en van het beroep.

Met deze borgstelling waren opnieuw grote bedragen gemoeid. Wel was het geen vervreemden van een roerend of onroerend bezit, maar alleen een recht op uitwinning in geval van nood. Theoretisch moest de kandidaat-ambtenaar niet zelf eigenaar zijn van de borg, die hij moest stellen. Het volstond een bereidwillige vriend te vinden, die bepaalde goederen wilde verpanden. Hij kon er verder een vrij vruchtgebruik van hebben. Alleen mocht hij ze niet vervreemden of hun waarde in een aanzienlijke mate doen dalen. Toch remde ook deze financiële eis de vrijheid bij de benoemingen.

Een eis tot borgstelling kwam meestal niet voor bij ambten, die met een leenpand belast waren. De reden hiervan ligt voor de hand. Niet alleen zou deze eis aan zo'n functionaris een al te zware financiële hypotheek opleggen, maar daarbij was zij ook overbodig. In geval van falings van zo'n ambtenaar kon de overheid voor het recupereren van het nagelaten deficit steeds beslag leggen op de som, die door de opvolger werd uitbetaald bij het overnemen van het leenpand.

Er kwamen echter uitzonderingen voor op deze algemene regel. Een bekend geval is dat van de directeur-generaal van de provinciale financiën in Vlaanderen, Corneel Carpentier. Zijn ambt was belast met een leenpand van fl. 335.000. Toch eiste het *resultat provinciael* van 14 november 1755 – d.i. de uitslag van de stemming van de staten van Vlaanderen – het stellen van een borg vóór de in dienst-treding. Een verklaring voor deze eis ligt wellicht in de ontstemming van de Staten. Carpentier had immers zijn patent als trezorier-generaal van de regering bekomen, zij het dan met goedvinden van de deputatie der Staten. De Staten waren ontevreden over deze procedure: zij mochten alleen maar hun goedkeuring hechten aan dit patent en hadden niet meer de vrije keuze van de kandidaat⁸³.

83. St.v.Vl. 910, fol. 278-285, 443: dossier. Dat het leenpand meteen als waarborg dient, wordt uitdrukkelijk vermeld bij de afschaffing van de functie van ontvanger van de bede in Vlaanderen. Dit ambt was belast met een leenpand van

Anders was het geval van de pachters der stedelijke rechten. Zij waren immers geen ambtenaren. Zij moesten bij het begin van hun kontrakt te Gent een leenpand ten laste van de stad ten belope van fl. 30.000 overnemen en daarnaast nog een borg stellen⁸⁴. De verklaring hiervan ligt zonder twijfel in de algemene achterdocht t.o.v. deze categorie ondernemers en ook in het feit dat het leenpad erg gering was in verhouding tot de grote sommen, waarvoor zij de verantwoordelijkheid droegen. Dit impliceert een verhouding tussen de waarde van de borg en de ontvangsten. Wij komen daar verder op terug.

Helaas was de magistraat soms erg slordig: zij vergat na de benoeming al eens een acte van borgstelling te doen opstellen en hield zich te gemakkelijk aan de vage beloften van de kandidaat. Ook controleerde zij deze waarborgen niet regelmatig op hun waarde en ging niet na of zij niet vervreemd werden. Deze laksheid zou in de achttiende eeuw de zorg van de Junta der Besturen opwekken.

3.5.2. *Controle op de borgstellingen*

Eigenlijk had de borgstelling niets te maken met de venaliteit van de ambten. Het ging hier om een totaal verantwoorde eis. De vele falingen van belastingsontvangers en andere financieofficiëren bewijzen ten overvloede hoe gerechtigd deze voorzorgsmaatregel was⁸⁵. Des te meer verbaast de slordigheid van de magistraten bij het eisen van deze waarborgen. Was zij een gevolg van de toegeeflijkheid, die men voor elkaar had in de gegoede klassen? Was zij een uiting van de inertie van het magistrataatscollege, die door de afwezigheid van specifieke bevoegdheden voor elk der schepenen werd in de hand gewerkt? Immers wie uit het college moest zich deze zaken aantrekken? Wie moest controle uitoefenen op het stadspersoneel? Wie op de financies?

fl. 90.000 wiss. Een der directeurs van de provinciale financiën, Emmanuel Pyle, neemt in 1763 dit leenpand over van de weduwe van de ontvanger. Pyle had zelf een waarborg in rentebrieven gedeponerd ten belope van fl. 70.000 wiss. Deze som gaat nu totaal op in de overname van het leenpand. De Staten van Vlaanderen blijven echter dit gedeelte van het leenpand als waarborg beschouwen. Niet de vorst maar de Staten betalen in dit geval voor het geheel van het leenpand een intrest van 3 3/7 %. G.R. 277^A: Vilain XIII aan Crumpipen 27 december 1763.

84. JAS 762: Consulte van 30 maart 1765.

85. Naar aanleiding van de controle der rekeningen in 1755 klaagt raadsheer de Wavrans over de slordigheid van de Gentse administratie, niet alleen voor de waarborgen maar ook bij falingen. In 1742 was de pachter der volmolens failliet gegaan. Toch bleef hij tot het derde jaar nadien de volmolens uitbaten. De trezorier had zelfs het tweede jaar het nog niet nodig geacht de magistraat van de niet-betaling van deze officier op de hoogte te brengen. Zo was het verlies voor de stad verder gegaan. De magistraat had bij zijn aanstelling verwaarloosd een borgstelling te vragen. JAS 778: de Wavrans aan Cobenzl 11 juli 1755.

De Staten van Vlaanderen zijn de eerste geweest om het probleem van de waarborgen grondig aan te pakken. Na de hervorming van het politiek bestel in 1754-1755 werd ook de administratie gemoderniseerd. Reeds in het voorjaar van 1756 laten de gedeputeerde Staten een controle op de borggen uitvoeren „*bij het vierde capittel fol. 37 verso van onse arrangementen vastgesteld sijnde dat geene ontfangers in hunne administratie en sullen gecontinueert worden tensij voorsien van suffisanten borge ende certificant*”. Wanneer drie jaar nadien blijkt dat nog niet alles in orde is en dat dit te wijten is aan de directeurs van de provinciale financiën, laat de deputatie hen een verklaring ondertekenen dat zij verantwoordelijk zullen zijn voor alle niet-binnenkomende gelden van hun ondergeschikten, de ontvangers. Pas in 1762 werden zij bevrijd van deze verplichting : alles was nu in orde.

In 1769 werd een nieuw reglement opgesteld voor de directeurs. Punt één vermeldde hun verantwoordelijkheid voor alles wat de borgstellingen van de ontvangers aanging. Zij moesten een lijst ervan bijhouden. Zo leefden de Staten rustig en veilig verder : hun financiën waren in goede handen ⁸⁶.

Te Gent werd de eis van borgstelling uitdrukkelijk gesteld door de ordonnanties van 1672 en 1734 ; aanvankelijk zonder veel resultaat, zo lijkt het. Onder druk van de Junta voor de Auditie der Rekeningen en van de Junta der Besturen komen de regerings-commissarissen er na de Vrede van Aken naar aanleiding van de auditie der rekeningen regelmatig op terug. Vilain XIII stond als voorschepen volledig achter deze eis ⁸⁷. Wellicht zou hij ze zelf hebben geurgeerd. Maar zijn taak als voorzitter van de Staten van Vlaanderen nam hem zozeer in beslag, dat hij zelden tijd vond om het college van de Keure voor te zitten.

Pas in het voorjaar van 1774 werd de zaak van de borgstellingen ernstig aangepakt. In 1772 was in de schoot van de Gentse schepenbank van de Keure een nieuwe commissie voor de stedelijke financiën gevormd met uitgebreide volmachten. Op het einde van 1773 was het failliet van de belangrijke ontvanger der wijnrechten, Blommaert, openbaar geworden. Het had de stad een zwaar verlies van inkomen bezorgd. Wellicht heeft dit feit de aandacht van de commissie op het probleem van de ambtelijke waarborgen gevestigd.

86. St.v.Vl. 914, fol. 103-104 ; 917, fol. 349-350. JAS 560 en 583 : Reglement van 24 juli 1769.

87. Bv. SEG 1944 : Mémoire sur l'entremise des moyens courants (1759). Artikel 6 van de ordonnantie van 10 december 1672 voorzag zelfs een driejaarlijkse controle op de consistentie van de waarborgen.

Wat er ook van zij, in de lente van 1774 hield zich deze commissie uitdrukkelijk met het onderzoek van de borgstellingen bezig. Zij maakte een reeks voorwaarden op waaraan de borgen moesten beantwoorden. Zo stelde zij o.m. dat persoonlijke borgen niet voldeden; de ambtenaren moesten reële waarden aan de stad beschikbaar stellen in de vorm van roerende of onroerende goederen. Daarna ontbood zij alle titularissen, die verantwoordelijk waren voor een financieel beheer. Elk geval werd nauwkeurig onderzocht. De in pand gegeven goederen werden op hun venale waarden gecontroleerd. De commissie besliste zelfs een jaarlijkse controle op de borgen door te voeren. Het doel ervan was niet alleen het zeker stellen dat er geen waardevermindering gebeurd was, het ging verder en bewijst dat de commissie haar taak op intelligente wijze aanpakte en bewust was van – wat men nu zou heten – de opgaande conjunctuur. Haar jaarlijkse controle moest nl. nagaan of de borgen nog toereikend waren t.o.v. de steeds grotere sommen geld, die de ontvangers manipuleerden. Want, zo stelde zij vast, het stedelijk inkomen maakte een stijgende trend door. Zo werd de commies van de Gemene Middelen in 1780 omwille van het gestegen kasinkomen verplicht een hogere borg te stellen.

Tijdens het onderzoek in 1774 werden een aantal ambtenaren afgezet wegens gebrek aan ernstige borgstelling. De commissie probeerde hierbij echter met mildheid op te treden. Een van de twee ontvangers van het lastgeld, die om deze technische reden ontslagen worden, bleek iemand te zijn over wie men zeer tevreden was. Maar de man kon geen voldoende waarden als borg inbrengen. Men liet hem dan zijn officie omwisselen met dat van controleur van het lastgeld. De controleur kon wel de nodige borgstelling inbrengen en werd ontvanger. De afgezette ontvanger was tevreden met het officie van controleur; hiervoor was geen borg vereist, want de controleur manipuleerde geen geld⁸⁸.

Niettegenstaande de strenge controle van de commissie van financiën, die zich tot de taakuitoefening van de functionarissen uitstreckte, deed zich toch nog in 1780 een faling voor. Wat dan tot openbaarheid kwam, werpt een eigenaardig licht op de mentaliteit van sommige fiscale ambtenaren van de stad. Dat jaar ging Lieven Gaubeen failliet. Hij was ontvanger van de taks op het fijne zout. Uit de verkoop van de als borg gestelde goederen, die eigendom van J. Fostier waren, kon men slechts fl. 200 wiss. halen. De verkoop van de inboedel van Gaubeen bracht fl. 360 wiss. op. Dit was te weinig om het deficit te dekken. Bij onderzoek bleek

88. SAG 107/27, fol. 49-53, 80-81; 107/46: Actum 16 en 19 april 1774; 107/48: 16 juni en 12 september 1780. SEG 1956: Starhemberg aan Vilain XIII en 25 januari 1774 en dossier.

dat het voornaamste deel van de waarborg niet meer bestond. Men legde aan de commissie van financiën een akte voor van het college van de Keure, getekend door Blootacker. Deze akte ontsloeg Fostier van zijn borgstelling. Dit document bleek vals te zijn: Blootacker was totaal onbekend in de stedelijke administratie. Wie had schuld aan deze fraude? Het onderzoek leidde tot geen resultaat: de stad moest het deficit zelf dragen⁸⁹.

3.5.3. *Aard en Bedrag der Waarborgen*

Waaruit bestond de waarborg? De besturen, die deze aangelegenheid ernstig opvolgden, verwierpen veelal de persoonlijke borgstelling en verkozen de zakelijke borg. Men was immers nooit zeker over de financiële evolutie van een persoon. In noodgevallen was een persoonsborg steeds een delikate aangelegenheid. Het gebeurde dat zo'n persoon zijn voorzorgen had genomen, wanneer hij zijn vriend in groeiende financiële moeilijkheden zag wegzinken en niets meer bezat, wanneer hij voor de borgstorting werd aangesproken. In 'n aantal gevallen werden onroerende goederen als pand opgegeven. Maar deze vergden een voortdurende waakzaamheid: zulke goederen werden immers al eens verkocht zonder dat de stad op de hoogte gebracht werd of zij verminderden in waarde. In vele gevallen gaf men rentebrieven in pand. De Staten van Vlaanderen lieten zelfs maar één keuze: of rentebrieven of baar geld⁹⁰.

Vooraleer wij deze beschouwingen over de waarborgen mogen besluiten blijft er nog een laatste vraag. Wanneer men verneemt dat vanaf 1774 het bedrag van de borg af en toe moest worden aangepast aan de groeiende omvang van de ontvangsten, komt men spontaan tot de vaststelling dat er tussen de beide elementen een verhouding moet bestaan hebben en vraagt men zich af welke ratio hierbij onderhouden werd. Zo'n ratio werd meestal niet uitgedrukt. Dit stelt een typisch voorbeeld van de beheerspraktijk in het praewetenschappelijke stadium. Men is zich wel bewust dat een ver-

89. R.K. 35086 en 35087. Het jaar nadien is Lieven Gaubeen overleden en heeft de stad nog £ 100-16-9 kunnen recupereren.

90. St.v.Vl. 932, fol. 42-43. G.R. 277^A: Vilain XIII aan Crumpipen op 27 december 1763. SEG 1956: Starhemberg aan Vilain XIII op 25 januari 1774 en dossier. SAG 107/48: Actum 13 september 1776. Zelfs in het gunstigste geval gaf een persoonlijke borgstelling na falingsaanleiding tot vervelende en langaanslepende procedures. In 1754 was de commies van het maaldertijgeld in het Vrije van Brugge na zijn dood in falingsaanleiding bevonden. Hij bleef de Staten van Vlaanderen fl. 11.219 schuldig. Zijn borg was een mevrouw De Vos. Deze had na tien jaar onderhandelen fl. 9.219 betaald en om kwijtschelding van de resterende fl. 2000 gevraagd. Na haar dood bekwamen de erfgenamen een transactie, waarbij de Statendeputatie fl. 500 liet vallen ten voordele van de armendis van de Onze Lieve Vrouwekerk te Brugge en de betaling van de resterende fl. 1500 bekwam. De erfgenamen bekwamen dus geen enkel voordeel voor zich. Zie dossier in St.v.Vl. 467 en 932, fol. 253-261.

houding moet onderhouden worden tussen de omvang van de ontvangsten en het bedrag van de borgstelling, maar men reageert op een intuïtieve manier op deze noodzaak. Geen enkele ambtenaar van de oudere stijl lijkt trouwens in de zeventiger jaren tegen deze aanpassing van de borgstelling een fundamenteel bezwaar te hebben gehad. Zij is wel onprettig, maar men weet dat met het manipuleren van stijgende geldsommen, de ambtsvergoedingen in dezelfde mate vermeederen. Deze waren veelal in verhouding tot de ontvangsten van de ambtenaar. Het achteraf berekenen van de ratio is omzeggens onmogelijk, daar de waarde van de nieuwe borgstelling in de bronnen niet wordt meegedeeld. Zij moest alleen de „satisfactie” van de commissie wegdragen.

Anders is de toestand in een administratie, die zich reeds door kameralistische beheersprincipes liet leiden. Hiervan zijn de hervormde Staten van Vlaanderen een typisch en wellicht uniek voorbeeld. In het reglement van 24 juli 1769 voor de directie van de provinciale financiën wordt duidelijk gesteld dat de directeurs bij de benoeming van nieuwe ontvangers een borgstelling moeten eisen ten belope van 17,5 % tot 25 % van de te verwachten gemiddelde jaarontvangsten. Deze ratio lijkt de inkomsten van een trimester in veiligheid te stellen d.i. de maximale som die een ontvanger in kas kon hebben. Hij moest immers minstens om de drie maanden zijn geld aan de directeurs overmaken⁹¹.

Tot op zekere hoogte waren de wettelijke voorzieningen voor de koopsommen gemakkelijker te onderhouden dan die der waarborgen. Het eisen van borgstellingen en de controle op hun waardebehoud hingen samen met de specialisatie van de opdrachten in de magistraten en regionale bestuursorganen. In de Staten van Vlaanderen was het de voorzitter, die de finances als eigen attributie kreeg. Vanaf dat ogenblik was er alles in orde; want hij was persoonlijk verantwoordelijk. Op andere plaatsen zoals te Gent en te Brugge kent men in de zeventiger jaren in de schoot van de magistraat een commissie voor financiën. Vanaf het ogenblik dat dit groepje schepenen collectief verantwoordelijk werd, kwam er orde op de zaken.

Met dit overzicht van het probleem der waarborgen hebben wij de voornaamste financiële regelingen voor de benoeming van officieren onderzocht. Zij waren erg gevarieerd en ingewikkeld. Het systeem had zijn weerslag op het ruime publiek, omdat men zijn ambt soms te lucratief zag. Het schaadde ook wel aan de reputatie van de ambtenaren. Schampere aanmerkingen kwamen nogal eens voor. Wij denken hier o.m. aan de nieuw-benoemde

91. JAS 560 : Reglement, art. 2.

commies van de Staten in het Vrije van Brugge, Peellaert de Steenmaere. De man is al in september 1749 meerdere weken in functie, maar kan de administratieve bescheiden van zijn voorganger wegens allerlei omstandigheden niet in handen krijgen. Nu kon hij zonder deze documenten zijn voornaamste taak niet vervullen: het uitbetalen van intresten op rentebrieven. De mensen kwamen bij hem aan om hun renten op te halen en drongen bij hem erg aan om hun geld. Sommigen scholden hem uit „*que je me rembourse avec leur argent de la somme que j'ai donnée à Son Altesse Royale ...*”⁹².

Heel hoog zal dan wel het aanzien van kopers van ambten niet altijd geweest zijn. Maar was het dan vóór de Franse Revolutie onmogelijk een officie te bekomen zonder een pak geld neer te tellen?

3.6. AMBTSHALVE BENOEMINGEN ZONDER KOOP SOM

Ambtenaren aanstellen zonder enige koopsom te vragen of recognitierecht op te leggen was zeer ongewoon in het Ancien Régime. De term „ambtshalve benoeming” gebruiken wij duidelijkheidshalve: wij willen ermee een onderscheid stellen met het benoemen als *don par le roi*, met al de secundaire vormen, die deze beschenkeningen kenden (*don de l'expectative*, *don d'un office disponible*, *don d'un office pourvu et exercé*, vrijstelling van de taks op de resignatie, toewijzing van geld afkomstig van de verkoop van officiën, enz.) en die vooral in Frankrijk voorkwamen. Dergelijke benoemingen waren wel kosteloos, maar veronderstelden het verkopen als statuut. Zij waren slechts een dispensatie van dit statuut. Wij hebben in de Zuidelijke Nederlanden die „gift van de vorst” niet – of praktisch niet – gekend bij het begeven van officiën; wel komen wij ze tegen bij het verlenen van adellijke titels. Voor het bekomen van een adellijke titel was ook een geldsom vereist, maar het gebeurde dat de vorst omwille van de verdienste van de sollicitant deze som kwijtschold. De ambtshalve of statutaire benoeming van een officier in burgerdienst zonder koopsom hoorde tot het minder gebruikelijke in de ondergeschikte besturen. Toch werd ze op 6 november 1734 te Gent ingevoerd door het art. 64 van het hervormingsreglement, dat wij reeds meerdere malen citeerden⁹³. Of ze elders navolging vond, is

92. G.R. 273^B: Steenmaere aan Botta Adorno 9 september 1749.

93. OPBA, dl. V, blz. 9. Dit art. 64 wordt ingeleid als volgt: „*Offices, qui seront à l'avenir conférés sans payer aucune reconnaissance ou taxe, à condition que ceux qui en seront pourvus ne profiteront que la moitié des gages de ceux qui les possèdent à présent et qu'ils seront amovibles à la volonté du collège sans devoir alléguer aucune raison*”. Cfr. R. Mousnier, *La vénalité des offices*, blz. 117-124.

niet bekend. In de later verschenen en reeds vermelde hervormingsreglementen voor de steden Antwerpen, Kortrijk, Oostende, Oudenaarde en Brugge werd het statuut van de kosteloze benoeming niet opgenomen. Deze reglementen waren nochtans erg door het Gentse model geïnspireerd. Men kan zich afvragen waarom men niet doorging in deze richting en niet verder evolueerde naar een afschaffing van de ambtenhandel. Moest Gent als experiment dienen? Of hebben de besturen zich verzet? In elk geval kende het statuut van de kosteloosheid geen ruime verbreiding vóór de Brabantse Omwenteling.

3.6.1. *De zin van de hervorming van 1734*

De officieren, die gratis benoemd werden, kenden ten gevolge van de ordonnantie van 1734 een financieel en professioneel statuut, dat erg afweek van dat van hun betalende collega's en tegen heel wat usanties inging. Deze ambtenaren ontvingen slechts de helft van de wedde van de voorgangers, die nog mits financiering in hun officie benoemd waren. Zij waren steeds afzetbaar zonder dat het schepencollege hiervoor enige reden moest opgeven of enige term van opzeg eerbiedigen. Beschouwingen van werkzekerheid of verzekerd inkomen telden in deze eeuw immers nog niet mee. Wel kon men deze ambtenaren tot borgstelling verplichten.

Een van de fundamentele bedoelingen van dit statuut moet het bekomen van een grotere gewilligheid t.o.v. de stedelijke magistraat geweest zijn. De regeling betekende immers een grondige wijziging van de oude ambtelijke opvattingen. De kosteloos benoemde ambtenaar was amovibel en kon dus niet meer als eigenaar van het officie aanzien worden met het *jus utendi et abutendi*, zoals het brutaal heette. Iemand, die niet meer bezitter van het officie was, moest zich wel schikken naar de richtlijnen van de overheid. Anders werd hij afgezet. Vanaf dat ogenblik krijgt een hiërarchische ondergeschiktheid zin en groeit een nieuwe verantwoordelijkheid. Zo'n financie-ambtenaar was bv. niet meer éénmaal per jaar verantwoording verschuldigd bij de auditie of de jaarlijkse controle der rekeningen, maar moest steeds gewillig de bevelen van zijn superieuren uitvoeren, indien hij onder het statuut van de afzetbaarheid zijn officie wilde bewaren. Vanaf deze innovatie kon ook de bekwaamheid primeren bij de benoeming.

Een bijkomende reden voor de overgang lag in de veranderende beoordeling over het nut van de lijfrenten. Enkele bewindslieden vonden dat het ontlenen van geld door het aangaan van lijfrenten zeer ongunstig was voor de overheid. Met verloop van jaren zou deze opvatting door steeds meer verlichte geesten gedeeld worden.

Schreef ook Vilain XIII niet in 1755 een heftig hoofdstuk over deze vergissing van het Ancien Régime? De inleiding ervan laat aan duidelijkheid niets te wensen over: „*Avant de procéder aux moyens du remboursement il ne sera peut-être pas hors de propos de montrer ici l'aveuglement de ceux, qui séduits par de faux principes adoptent les rentes viagères comme utiles à l'état*”.

Nu kwam het kopen van een officie neer op het aangaan van een lijfrente, die soms een zeer hoge intrest opbracht. Ook daarom wilde men een einde maken aan het systeem van de ambtenhandel en de kosteloosheid invoeren. „*L'administration s'est constamment fait du tort en vendant cet emploi et plusieurs autres de pareille nature*”, zo luidt het in 1770 in een beoordeling van raadsfiscaal Dierickx, „*en ce qu'elle a créé par ce moyen autant de rentes viagères, qui sont revenues à 12, 14 et quelques fois à 15 %*”⁹⁴.

Trouwens door het wegvallen van de koopsom, de grotere mogelijkheid van richtlijnen en de nieuwe betekenis van controle en inspectie kon een officie nog moeilijk als een sinecuur en een geldbelegging beschouwd worden. De geringere wedde leidde tot „zelfbediening”, daar er geen geldreserves meer overbleven voor de officier-bezitter. Er was trouwens geen veilige plaats meer voor een substituut of een „bedienelijk man”, die de titularis verving en zonder zijn controle werkte. Deed deze immers 'n stommitieit, dan was de titularis zelf verantwoordelijk en afzetbaar. Zo komt het dat men in deze categorie van ambtenaren geen plaatsvervangers meer tegenkomt: iedereen oefende zijn ambt persoonlijk uit.

Hoezeer dit statuut ook indruiste tegen heersende opvattingen en seculaire gewoonten, zij bracht een innovatie, die weliswaar veel later, maar nog vóór de Brabantse Revolutie, bescheiden haar weg zou maken in discussies en hervormingspogingen, doch pas na 1794 volledig zou triomferen. De auteur van de ordonnantie van 1734, de raadsheer en specialist van financiën J. J. Bervoet (1678-1757), heeft een te weinig opgemerkte mini-revolutie doorgevoerd⁹⁵.

3.6.2. Doorvoering van de regeling van 1734 te Gent

De maatregel van 1734 sloeg op 22 financie-ambtenaren en op de beheerder van de stedelijke waag. In de lijst komen zowel belangrijke als minder-belangrijke ambten voor. Tot de meer aanzienlijke horen het commiesschap van de Gemene Middelen, een van de drie grote commiesschappen, de ontvangerijen van het bieraccijns, van het stedelijk invoerrecht of pontgeld, van de wijntaks en van het maalgeld. Geringer in aanzien en inkomen waren de

94. J. J. P. Vilain XIII, *Réflexions sur les finances de la Flandre*, blz. 147. JAS 765: Consulte van 12 september 1770.

95. Zie over hem J. B. Windey in *N.B.W.*, dl. V, blz. 58-61.

officijs van boekhouder van taksen, van staatmakers van bier en wijn en van sommige kleine ontvangers. De situatie van deze ambtenaren verschilde in elk geval essentieel van die der diensten van de tesorij en der huisgelden, waar alle officiën, – hoofdambten zowel als bijambten, – te koop waren. Door de ordonnantie waren zij de mindere collega's geworden. Het is bijna overbodig te signaleren dat de onmiddellijke reden voor de mutatie van het statuut het wantrouwen tegenover deze pleiade financiers en fiscalisten geweest is.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat de mogelijkheden, die in het nieuwe statuut vervat lagen, onmiddellijk uitgeput werden. In de administratieve gewoonten veranderde er de eerste decennia niet zoveel. Een aantal ambtenaren, die onder het nieuwe statuut benoemd werden, bleven aan voor het leven. Zo werd in 1759 de eerste commies der Gemene Middelen onder het nieuwe statuut benoemd. Met behulp van de Brusselse regeringscommissaris de Wavrans had het college een bekwaam man van geringe afkomst gezocht. De bescheiden afkomst zou zijn openheid voor richtlijnen zeker versterken, vond men. Wanneer het college dan de *procureur d'office*, Pieter Van Doorne benoemde, drukte men hem goed op het hart dat hij eigenlijk maar voor één jaar benoemd was. De verlenging van zijn officie zou afhangen van het gewillig doorvoeren van nieuwe administratieve en technische gewoonten bij het beheer der stadsschuld. De man werkte aanvankelijk heel goed. Zowel te Brussel als te Gent was men tevreden. Doch na enkele jaren verviel deze neofietenijver en gedroeg Van Doorne zich zeer zelfstandig. Hij leek praktisch onafzetbaar en bleef zijn officie uitoefenen tot aan zijn dood in 1787⁹⁶.

Andere officiën kenden een grotere afwisseling van titularissen. Bij het doorbladeren van de jaarrekeningen, ziet men vlug dat sommige ontvangers nog al eens veranderen. Sommige lagere beambten nemen 'n ander officie over en geven eventueel ontslag voor hun eerste ambt. Het nieuwe officie lijkt zo ongeveer een promotie-ambt te zijn en het is niet altijd mogelijk de twee ambten

96. Pieter Van Doorne was als procureur van het college van de Gedeele belast met het opmaken van staten van goed en het liquideren van sterfhuizen. Hij bleef steeds dit officie bewaren, dat vast was. De wedde van zijn voorganger, die zijn officie gekocht had voor fl. 12.000, was fl. 3400 geweest. Bij de aanstelling van Van Doorne bij resolutie van 9 april 1759 werd zij minder dan gehalveerd en op fl. 600 wiss. gebracht. Vanaf 1761 werd er fl. 250 bijgevoegd. In oktober 1780 schrijft regeringscommissaris De Grave over hem aan de Junta der Besturen: „il est encore loin de cette exactitude et régularité, qui font l'âme d'une bonne régie" (JAS 781). Zie verder SAG 107/27, fol. 60-61. SEG 1944: *Mémoire sur l'entremise des moyens courants* (van 25 februari 1759). JAS 781: Consulte van 10 juli 1761. G.R. 276^A: Verzoekschrift van Jozef-Albert Cabiliau s.d.; 276^B: Decreet van 27 maart 1759 en dossier.

op een manier, die voldoening geeft, uit te oefenen, of een substituut aan te stellen.

Ook de stadsgeneesheren van Gent werden door de ordonnantie van 6 maart 1756 aan hun afzetbaarheid herinnerd. Zij waren wel geen officieren in de strikte zin van het woord, maar waren op een gelijkaardige wijze aangeworven nl. gratis. Zij kregen een „pensioen” van de stad om hulpbehoevende zieken in het stedelijk hospitaal van de Bijloke gratis te verzorgen. Zij bleken echter te weinig beschikbaar te zijn en de magistraat kreeg de opdracht ze zo nodig door andere geneesheren te vervangen⁹⁷.

In het nieuwe kader van de kosteloze benoemingen lijkt men ook het statuut van „verlof zonder wedde” te kennen. In 1768 creëerde de Gentse magistraat een nieuwe functie: die van algemeen inspecteur der gemeentelijke financiën. Dit ambt was een logisch uitvloeisel van het nieuwe systeem. Aan de titularis werd opgedragen de verrichtingen van de kosteloos-benoemde officieren na te gaan. In de ontvanger van het pontgeld, J. B. Van Crombrughe, vond de magistraat de meest geschikte man voor dit promotieambt. Deze aanvaardde de kosteloze benoeming, die een gunstige financiële regeling meebracht, nl. een wedde van fl. 600 wiss. Zijn opdracht was in 'n overeenkomst met de Junta der Besturen omschreven. Daar Van Crombrughe niet belust was op deze promotie, mocht hij eerst drie jaar in het nieuwe officie proberen, maar moest ondertussen zijn oud officie van ontvanger verlaten. De magistraat stelde in dit officie een interimaris voor drie jaar aan en liet aan Van Crombrughe de kans na deze tijd af te zien van zijn benoeming tot inspecteur, indien deze functie hem niet meeviel. Hij kon dan rustig zijn vroeger ontvangersofficie weer vervullen⁹⁸.

3.6.3. Verdere ontwikkeling van dit statuut

De procedure van de kosteloze benoeming druiste zo erg in tegen de gevestigde gebruiken dat de stedelijke magistraat van Gent toch af en toe afweek van de regeling van 1734 en probeerde naar het oude systeem terug te keren. Zo deed hij tussen 1746 en 1757 in de categorie van de aanstellingen zonder kosten minstens vier benoemingen op financiering. Nog veertig jaar na de ordonnantie, in 1774, ontstond daarover een erge heibel in het schepencollege.

97. OPBA, dl. VIII, blz. 16, art. 6.

98. G.R. 277A: Dierickx aan Junta der Besturen 9 april 1768 en dossier. Aanstelling door decreet van 17 mei 1768. Het blijkt dat de fiscale officieren en de pachters der stadsrechten deze controle niet graag zagen gebeuren. Daarom neemt de controleur nadien opnieuw weer de ontvangerij van het pontgeld ter hand, waar de stad in de persoon van J. Mechelynck een „gesubstitueerd ontvanger” had benoemd.

Dit moest een opvolger aanduiden voor de afgezette en aangehouden ontvanger der wijnrechten, Blommaert. Deze officier had geld verduisterd en daar hij niet aan zijn verplichtingen kon voldoen, werd hij in faling verklaard en openbaar uitverkocht. Een aantal kandidaturen voor dit ambt waren bij de magistraat binnengekomen. Sommige sollicitanten hadden een bod in geld gedaan, ofschoon het ambt tot de categorie der kostelozen behoorde. Dit bod hadden zij niet gedaan ten titel van koopsom. Zij kenden hun wereld en wisten dat dit onwettig was. Maar zij voorzagen deze som gelds als „gratuiteit”, als gift aan de stad ter ontlasting van de falende voorganger... Een van de gegadigden bood zelfs £ 500 wiss. De bespreking van de benoeming verliep erg verward. „Mocht men deze som gelds wel aanvaarden?” vroegen de enen. „Moest men ze niet aanvaarden?” vroegen de anderen. Het ging hier immers niet om een onwettige koopsom, maar om een gratuiteit. Was de magistraat niet verplicht als een *bonus pater familias* de belangen van de stad te verdedigen en dus ... de meestbiedende te benoemen? De discussie werd zo geanimeerd dat men de afwezige voorschepen Vilain XIII moest gaan halen om te zeggen dat men geen geld mocht aannemen en o.m. de luidruchtige schepen Van der Varent de mond te snoeren bij de verdediging van zijn geld-biedende kandidaat⁹⁹.

In andere gevallen zien wij hoe titularissen na hun benoeming aan de stad een „gratuiteit” overmaken. Dit „geschenk” kon alleen maar betekenis hebben in het perspectief van het bekomen van de onafzetbaarheid. De belangrijke ontvanger der bierrechten Herman, die op zijn bureel vier personeelsleden te werk stelde, bood in 1755 aan de stad Gent de aanzienlijke gratuiteit van fl. 7.205 aan. Dit bedrag was geen steekpenning voor de schepenen, want een resolutie van 7 mei 1755 acteert officieel deze gift aan de stad¹⁰⁰.

Hoe ongewoon het begeven van officies zonder financiering en hoe uitzonderlijk dit ambtenarenstatuut te Gent ook was, toch is er in de zeventiger jaren in de achttiende eeuw, een eerste poging om dit regiem uit te breiden. Achter dit vernieuwingsvoorstel stond natuurlijk de Gentse voorschepen Vilain XIII, die hierbij de steun had van raadsfiscaal Dierickx van de Raad van Vlaanderen en van de Junta der Besturen. Karel van Lorreinen vaardigde op 12 september 1770 zelfs een decreet uit in die richting. Toch mislukte alles. Welke was de juiste toedracht van zaken in deze aangelegenheid?

99. SAG 107/27, fol. 63-65. Het artikel 64 van de ordonnantie van 6 november 1734 verbood alleen het betalen van „aucune reconnaissance ou taxe” en verbood niet het schenken van een „gratuité”, redeneerde men spitsvondig.

100. JAS 787, fol. 3-3^v: Resolutie van 7 mei 1755.

In 1769 had Gent bij decreet van 4 augustus de instelling verkregen van een onderzoeks- en hervormingscommissie in de schoot van het schepencollege. Deze commissie was zonder dralen begonnen met het inventariseren van het stedelijk financiewezen. Zij stelde lijsten op met de stedelijke taksen, met de leningen en de schulden, met de inkomsten en uitgaven, met de financie-ambten, enz. In een rapport bracht zij een aantal saneringsvoorstellen samen. Toch had zij sommige hervormingsvoorstellen om opportuniteitsredenen niet in dit rapport geformuleerd. De ideeën hieromtrent leefden echter wel in de geest van de vier commissieleden en wachtten en slechts op een gunstige gelegenheid om naar voor te komen.

Een aanleiding was het voorstel, in de zomer van 1770 door voorschepen Vilain XIII gesteund, het officie van koning der Moorkinderen kosteloos te begeben aan zijn vroegere butler Lavendy. De man, die op dat ogenblik deurwaarder was, leek uitstekend voor de functie geschikt, dat gaf iedereen toe. Maar reglementair moest het ambt bij opbod verkocht worden. Raadsfiskaal Dierickx, die alles wat in zijn rechtsgebied gebeurde nauwgezet in het oog hield, rapporteerde deze zaak aan Brussel. Hij deelde mee dat de hervormingscommissie in het geheim voorstander was van de afschaffing van de brutale verkoop van officiën bij opbod en deze officiën wilde laten begeben mits betaling van een vaste taks. De Junta der Besturen was heel blij met deze informatie. Zij dacht modern en wilde verder gaan dan de Gentse commissie. Het voorstel tot benoeming van Lavendy vond zij een ideale gelegenheid om een begin te maken met de afschaffing van alle ambtstaksen en, daarmee samenhangend, met een verlaging van de wedden en een vervanging van het statuut *ad vitam* der ambtenaren door een herroepbare aanstelling. De Junta wist dat er heftig verzet tegen zo'n innovatie zou loskomen. Raadsfiskaal Dierickx had haar verwittigd. De magistraat zou aanvoeren dat de verkoop van officiën een onontbeerlijk inkomen voor de stad betekende. Zware leningen waren gehypothekeerd op de ambtstaksen. Het wegvallen van deze taksen zou – overeenkomstig het principe van de specificiteit van inkomen en besteding – deze schulden zonder mogelijkheid van intrestuitkering en amortisatie laten. Men moest er zich zelfs aan verwachten dat de voornaamste geldschietters het protest van de schepenen zouden steunen: zij zagen immers de hypotheek wegvallen, die contractueel voor hun rentebrieven voorzien was.

Toch werd de knoop doorgemaakt. Een decreet van 12 september 1770 liet het college van de Keure toe het officie van koning der Moorkinderen gratis te schenken aan Lavendy. Dit kosteloos be-

geven zou een voorzichtig precedent worden. Er kwam echter verzet vanwege het college van de Keure, niet zozeer tegen het feit als tegen het principe. Aanvankelijk was er een meerderheid voor de idee van Vilain XIII gewonnen geweest. Men bleef ook de geschiktheid van Lavendy erkennen en het gevaar bij een verkoop een ongewenste kandidaat te moeten benoemen. Maar na het decreet veranderde de stemming in het college: de verkoop van het officie bleef toch de meest profijtige oplossing voor de stad. Vilain XIII maakte daarop zijn beklag bij de raadsfiskaal: er was op een onduldbare wijze geïntregerd in het college. Daarom stelde deze laatste aan de Junta voor toch het officie gratis aan Lavendy toe te wijzen. De Junta ging daar echter niet op in en zo bleef de zaak jaren hangen¹⁰¹.

Onder Jozef II zijn er aanduidingen van een verdere evolutie van de benoemingsvoorwaarden.

Een van zijn maatregelen gold de erg-berooide stad Brugge. Zij had wel geen directe weerslag op de kosteloosheid der benoemingen, maar wilde de onafzetbaarheid in de arbeidsofficiën afschaffen. Nu was de inamovibiliteit een der ergste gevolgen van de verkoop der officiën. Zij gaf aanleiding tot allerlei plagerijen en remde de uitbreiding van de handel tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog af, daar men moest beroep doen op allerlei dure, monopoliehoudende arbeiders. Het totaal vrijmaken van de arbeid vond niet iedereen een goede oplossing, dit was een principiële kwestie. Zij was daarbij structureel niet doorvoerbaar in de financieel-gehavende stad Brugge. De dienst van een aparte klas van leningen hing van dit inkomen af en moest verzekerd blijven. Daarom stelde men voor 301 officiën jaarlijks bij opbod te verpachten, 150 waren echter erfelijk.

Een hele berekening vergezelde het dossier. Daaruit blijkt dat de 151 niet-erfelijke arbeids-officiën de som van fl. 122.144-3-0 aan de stad opgebracht hadden. Het jaarlijks verpachten zou wellicht fl. 11.194 opbrengen. Dit cijfer was gebaseerd op de prijs van de jaarlijkse onderverpachting door de eigenaars. Met dit geld zou men de dienst van de schuld kunnen voortzetten en geleidelijk officies van hun bezitters kunnen loskopen.

Het decreet van 23 augustus 1784 voorzag dan ook een jaarlijks verpachten van 301 officies bij opbod. De stad Brugge werd er

101. JAS 765: Consulte van 12 september 1770 en dossier. In het dossier berusten tevens de verkoopvoorwaarden voor het officie, met o.m. de omschrijving van de taak. De verkoop had moeten doorgaan op 17 mei 1770. Het blijkt dat in 1745 de prijs van het opbod ten bedrage van fl. 2100 cour. een ambtstaks van fl. 300 cour. omvatte, die in de kas van de *axes d'office* moest gestort worden. Het opbod wordt door Dierickx verklaard: „*un secours momentané que la ville payait chèrement au moyen de gros gages*” (brief van Dierickx van 13 juli 1770).

tevens door gemachtigd bedieningen af te kopen van hun bezitters. 't Voornaamste doel was de erfelijkheid, de benoeming *ad vitam* en de bezitshouding wegstrijken. Daarom moest de stad „*stipuler expressément l'amovibilité de chaque office*”. De regering was zich bewust dat het begeven van officies na openbaar bod, ook al gebeurde dit voor een beperkte duur, geen ideale formule was. Daarom insisterde het decreet erop dat men naar de kwaliteit en de eerlijkheid van de kandidaat moest kijken en niet naar het bedrag van het bod. De stad mocht zelfs de laagste bieder benoemen. Maar wie zij benoemde, moest normalerwijze in de loop van het jaar zelf zijn taak uitoefenen en, waren er klachten over zijn optreden, dan werd hij het volgend jaar geweigerd.

In 1784 kreeg dus ook Brugge een statuut, dat in het kader van de financiële mogelijkheden van de stad de onafzetbaarheid en de bezitsmentaliteit bij de arbeidsofficiën aantastte. De Geheime Raad was trouwens in haar consulte van 14 augustus zeer expliciet : „*par ce moyen l'on parviendra successivement à la libre disposition des places dont il s'agit et à introduire et maintenir une bonne police dans l'exercice de leurs fonctions respectives au grand avantage de la liberté publique*”¹⁰².

Een laatste schakel in de evolutie naar de kosteloze benoemingen ligt in de beslissing van de Algemene Regeringsraad van 26 mei 1789. Zij doet denken aan het decreet van 12 september 1770. Zij machtigde de Gentse magistraat de ambtstaks van fl. 5.000 wiss. te laten vallen voor de benoeming van Karel van Bambeke tot griffier van de trezorij. Deze kandidaat mocht dus gratis benoemd worden, maar kreeg een wedderegeling, die minder gunstig was dan die van zijn betalende voorganger¹⁰³. Er werd, voorzover wij konden nagaan, in de strijd tegen de ambtenhandel geen verdere vooruitgang gemaakt vóór het einde van het Ancien Régime.

Een halve eeuw na de innovatie van 1734 was er weinig veranderd in de richting van het gratis begeven van officies, hiërarchische subordinatie en permanente verantwoordelijkheid. De praktijk van de verkoop der officïën zat vanaf haar oorsprong in oude financiële structuren geklemd. Toch was de gedachte blijven leven en probeerde men enkele malen de geslagen bres te verruimen, nieuwe structuren voor te bereiden. De veranderingen, die de Franse Revolutie invoerde, zullen dit op gang zijnde proces doen zegevieren.

102. OPBA, dl. XII, blz. 373-374. G.R. 273^A : Consulte 14 augustus 1784 en dossier.

103. C.G.G. 420 : Zitting 26 mei 1789 en dossier.

3.7. AMBTENAAR ZONDER BENOEMING

Een aantal officiën werd door geen overheid begeben. Zij betroffen erfelijke bedieningen. Deze erfelijkheid kon ontstaan door het hechten van een ambt aan een feodale functie. Zo was het ambt van ontvanger der bede voor het Land van Waas in 1520 door een vorstelijk patent gehecht aan het leen van Wissekerke langs de Schelde en werd in de achttiende eeuw door de graven van Rupelmonde bediend. Overeenkomstig het opzet van deze studie gaan wij niet verder in op de feodale officiën.

De erfelijkheid der officiën kon ook zijn oorsprong vinden in een koop. De steden waren veelal tegen dit statuut. Zij waakten er jaloers over alle beslissingen over hun personeel in handen te houden. Door de erfelijkheid verloren ze die. Zij verloren ook het inkomen van de ambtenhandel, want de erfelijkheid kocht men meestal van de vorst over het hoofd van het lokale bestuur heen. Wel vindt men de erfelijkheid soms bij de stedelijke arbeidsofficiën, afhankelijk van corporatieve middens. Zo bezat de stad Brugge – blijkens het decreet van 23 augustus 1784 – 150 arbeidsofficiën, die erfelijk waren.

In de Vlaamse kasselrijen waren echter een aantal ambten erfelijk. Voor de achttiende eeuw bestond dit statuut bijna niet op de Vlaamse buiten. Het Angevijs bewind, dat hier de Franse gewoonten had ingevoerd, was ermee begonnen. De verkoop van erfrechten op officiën had heel wat geld opgebracht. Sinds 1703-1704 waren zo de functie van ontvanger-generaal in het Land van Aalst, het Land van Dendermonde, het Land van Waas, de kasselrij van de Oudburg, van Oudenaarde en van Kortrijk erfbaar geworden in een of andere grote, lokale familie. De definitieve verkoop had de kasselrijen erg ontstemd: door het autoritair optreden van Filips V hadden zij kansloos het begevingsrecht van die bedieningen verloren. Het Vrije van Brugge was verstandiger geweest: het had voor fl. 500.000 een patent in datum van 26 januari 1704 gekocht om het begevingsrecht voor alle regionale officiën te bewaren. Het Ambacht van Assenede had dit voorbeeld wijselijk nagevolgd en dit recht voor fl. 10.286 laten bevestigen.

In de twintiger jaren hadden de Oostenrijkers de erfelijkheid van de officiën geconfirméerd. De families, die door de veranderde krijgskansen in hun erfelijk bezit verontrust waren, wilden daarvoor trouwens sommen geld geven olopend van fl. 16.600 tot fl. 55.500. Het Land van Waas had bij deze gelegenheid geprobeerd het begevingsrecht terug in handen te krijgen. Het had evenveel geboden voor de vrijmaking van het officie als de familie Van der Vaere voor de bevestiging van zijn erfrechten, nl. fl. 40.000. De

regering had echter aan de wettige bezitter de voorkeur gegeven tot grote ontevredenheid van het kasselrijbestuur. Dit zou gedurende 14 jaar (1723-1737) zoon Van der Vaere niet toelaten tot de eedaflegging als ontvanger-generaal.

Na de Vrede van Aken was men alles behalve gelukkig met deze toestanden. Met het oog op het vrijmaken van erfelijke officies maakte de Junta der Besturen er een inventaris van op en probeerde gelegenheden te benutten om deze officies te desengageren¹⁰⁴.

4. DE AMBTSEED

De aanstelling of benoeming werd door de begevende overheid beslist bij de aanduiding of de keuze van de kandidaat. Over deze aanduiding werd in de magistratuur of in de Statendeputatie gestemd volgens vastgelegde regels. Uitzonderlijk werden de volledige Staten om een beslissing gevraagd. Het betrof dan steeds belangrijke functies zoals bv. in Vlaanderen het ambt van Statenspensionaris of van trezorier-generaal. Dat er bij het begeven van vacante plaatsen soms partijvorming gebeurde en rond de persoon van de kandidaten ruzie gemaakt werd was te verwachten. Wij brachten er reeds voorbeelden van aan.

Bij resigntaties moest de begevende overheid alleen de akte van resigntatie goedkeuren en de persoon van de begunstigde, de resigntaris, aanvaarden¹⁰⁵.

De aanstelling zelf heette de commissie (*la commission*) of het toevertrouwen van de opdracht. Vooraleer de kandidaat, die door de begevende overheid verkozen was, in het bezit gesteld werd van zijn officie, moest hij een aantal formaliteiten vervullen. Hij moest de akte ondertekenen, die de benoemingsvoorwaarden, het vaste inkomen en de taakomschrijving bevatte. Dat gold als zijn

104. JAS 783 : Consulte 24 september 1768. In het Land van Waas werd het officie van ontvanger-generaal in 1703 erfelijk verpand aan J. B. Van der Vaere voor fl. 50.000 cour. en bevestiging gegeven in 1723 voor fl. 40.000. Het officie van ontvanger-generaal van het Land van Aalst werd in 1694 geschonken aan Ign. Vilain XIII voor fl. 24.500 en erfelijk gemaakt in 1726 voor fl. 55.500. Hetzelfde officie werd in het Land van Dendermonde erfelijk geschonken aan François Eraerts voor fl. 30.000 en bevestigd in 1727 voor fl. 16.000. In de Oudburg bezat de familie Louis van den Hecke, heer van Lembeke, hetzelfde officie erfelijk, doch oorsprong van dit recht en koopsom zijn ons onbekend. In de kasselrij Kortrijk bekwam Alexander Le Camus het officie van ontvanger-generaal erfelijk in 1703 voor fl. 38.084. Dit werd hem in 1726 bevestigd voor fl. 20.000. In de kasselrij Oudenaarde boden in 1703 twee families om ter meest. J. F. de Castro fl. 25.000 en I. L. Lefebvre fl. 30.000. Het Angevijs bewind nam de beide offertes aan en besliste dat zij het ambt om het jaar zouden bedienen. Het erfelijk bezit werd de beide families in 1726 bevestigd voor fl. 20.000.

105. Art. 8 van de wetten van 2 mei 1626 en 16 februari 1734 voorzag dat in geval van resigntatie de overeengekomen koopprijs in de akte moest opgenomen worden en onder ede bevestigd.

contract. Hij betaalde daarbij de koopsom, zo dit nog niet gebeurd was bij de trezorier. Eventueel moest de benoemde een getuigschrift voorleggen, waaruit bleek dat hij het leenpand van zijn voorganger had overgenomen. Indien hij financie-ambtenaar was, was hij verplicht een door het benoemingscollege goedgekeurde akte van borgstelling te deponeren. Maar, zoals wij reeds zegden, niet altijd werd aan dit element veel aandacht geschonken. Tenslotte moest hij de ambtseed afleggen. Deze eedaflegging was een religieus element bij de ambtsaanvaarding en sloeg veelal op twee punten : het trouw vervullen van het ambt en het niet-schuldig zijn aan verboden kooppraktijken. Eventueel kon een bijkomende eed opgelegd worden. Zo moest J. B. De Moerloose in 1765 bij het aanvaarden van het contract van pachter der stadsrechten te Gent de eed afleggen geen handel te drijven in goederen onderworpen aan de stadsrechten. Hij was immers niet alleen inspecteur van de in- en uitvoerrechten in het departement van Gent en fabrikant van kammen, maar ook commissionair en *brasseur d'affaires*¹⁰⁶. De Rooms-Katholieke geloofsbelijdenis kon er apart en expliciet bijkomen.

De eed werd ontvangen door de begevende overheid : door de stedelijke, regionale of provinciale bestuurscolleges voor de van hen afhankende officies, door de regeringscommissaris voor de nieuwe magistraat en voor de enkele officieën waarvan de vorst collator was. Eventueel moest men de ambtseed afleggen in de handen van een officier, zoals een klerk van het H. Bloed, die door traditie en costuymen daartoe gemachtigd was.

De nieuw aangeduide officier moest steeds beloven integer te zijn in de ambtsuitoefening, geen geld of goed te zullen eisen of aannemen om mensen te bevoordelen en rijken en armen op dezelfde wijze te behandelen. In Frankrijk kende men een gelijkwaardige eed en wellicht kwam iets dergelijks wel overal voor in West-Europa. Er was echter bij de eedaflegging geen taks voorzien zoals in Frankrijk. Alleen werd in 1746 de registratie van de benoemingsakte (*la provision*) en van de eed verplicht gemaakt en hiervoor een schrijfrecht van 20 stuivers geheven¹⁰⁷. Na deze belofte kon er een tweede gedeelte bijkomen. Het heette „de grote eed”. Het artikel vier van het plakkaat van 2 mei 1626, hernomen door de ordonnantie van 16 februari 1734, schreef voor dat de

106. G.R. 277^A : Mémoire s.d. bij verzoekschrift van De Moerloose 11 april 1768.

107. J. C. Verloop, *o.c.*, blz. 128-129. Cfr. art. 14 van de ordonnantie van 12 januari 1746 in OPBA, dl. VI, blz. 183-185. R. Mousnier, *La vénalité des offices*, blz. 66-67 en 115. De trezorier van Gent bv. moest de eed afleggen in de handen van de klerk van het H. Bloed in aanwezigheid van de hoogbaljuw. JAS 765 : Notes bij brief van de Causmaecker van 13 mei 1784.

benoemde moest zweren „dat hij om den voorschreven staet te verkrijgen oft ter oorsaecke van dien geen geldt noch eenige andere dingen niemanden geboden, belooft nocht gegeven en heeft, nocht doen bieden, beloven noch geven, nocht geven en sal, wien dat het oock zij, directelijck oft indirectelijck, nocht andersints in eeniger manieren behalvens 't gene dat men gewoonelyck is te geven voor d'expeditie en de depesche". Dit gedeelte werd niet altijd uitgesproken, zeker niet door een resignataris.

Het doen uitspreken van de grote eed is in de loop van de achttiende eeuw een voorwerp van blijvende bekommernis geweest bij de regering en een voorwerp van betwisting bij de ondergeschikte besturen. Telkens de regering aandrang op de inlassing van de grote eed in de plechtigheid van de installatie, werden de lokale instanties dit af. Zij argumenteerden dat dit tegen de usantie indruiste. En indien zij toegaven bij de gewone benoemingen, bleven zij zich verzetten tegen de grote eed bij de resignaties. Dit verzet geeft te denken over de verboden praktijken van het omkopen! De grote eed is echter nooit in onbruik geraakt zoals in Frankrijk. Wel moest de regering er regelmatig op terug komen¹⁰⁸.

Er deden zich bij het herhaalde aandringen op het inlassen van de grote eed kleurrijke incidenten voor. Het is de raadsfyskaal, die steeds opnieuw bij de steden en kasselrijen de verplichting van de opname van de grote eed inscherpt. In de zeventiger jaren zijn sommige schepenen van de Keure dat zo moe dat zij een klein onderzoek organiseren omtrent de persoon van raadsfyskaal Dierickx. Zij herinnerden zich dat Dierickx in het begin van zijn carrière zijn officie als resignataris bekomen had. Zij lieten daarom nagaan of hij weleer bij het aanvaarden van zijn ambt van stadssekretaris te Gent zelf de grote eed had afgelegd. Dierickx blijkt echter reeds op dat ogenblik onkreukbaar geweest te zijn.

Om alle weerstand definitief te overwinnen, legde de regering in 1746 de registratie van de eed op. Deze moest binnen de maand gebeuren en samengaan met het optekenen van de benoemingsakte of provisie. Anders was het officie opnieuw vacant. Vóór de registratie was de benoemde onbekwaam het ambt uit te oefenen. Deed hij het toch, dan waren zijn daden strafbaar. Ook deze maatregel bracht echter geen einde aan de betwistingen¹⁰⁹.

108. OPBA, dl. IV, blz. 540-543; dl. VI, blz. 183-185. Nederlandstalige tekst in Pl.v.VI., dl. IV, blz. 85.

109. J. C. Verlooy, *o.c.*, blz. 128-129. OPBA, dl. VI, blz. 185-187. Als reden voor de maatregel vermeldde de ordonnantie van 12 januari 1746: „le peu de soin qu'on a en différens lieux de faire prêter par ceux, qui sont pourvus de quelque office, le serment prescrit par les ordonnances".

De eedaflegging in het schepencollege gold als ontvangst in het overheidspersoneel. De inbezitneming van het officie kon dan onmiddellijk gebeuren. De nieuwe benoemde was nu een officier met recht op alle voordelen, pre-eminenties en uitzonderingsbehandelingen, waartoe zijn nieuwe staat hem titels gaf zoals eventueel het dragen van een tabbaard, fiscale exempties enz.

III. BESLUIT

Het is wellicht op het einde van dit overzicht van de benoemingsprocedures voorbarig definitieve besluiten te trekken over de ambtenarij van vroeger in stad en gewest. Verdere studies over de uitoefening van de functies zijn daarvoor onontbeerlijk.

Toch lijkt het nu reeds vast te staan dat de begrippen officie en openbaar ambt mekaar niet helemaal dekken en dat de algemeen aanvaarde definities van het officie niet helemaal adequaat zijn en aan een herziening, die rekening houdt met alle fenomenen van de instelling, toe zijn. Voor de arbeidsofficiën kan de definitie helemaal niet meer mee.

Verder zouden wij enkele vaststellingen betreffende de benoeming van de officieren in de ondergeschikte besturen op het einde van het Ancien Régime willen doen. Deze punten lijken ons vaster te staan dan de conclusies over de officiën zelf, die uit latere bevestigingen meer consistentie moeten krijgen. Wij letten hierbij, zoals in de voorafgaande studie, vooral op de bedieningen in directe dienst van de overheid meer dan op de arbeidsofficiën.

Het is duidelijk dat het verkopen van officiën en magistraatsfuncties alles overtrokken en beïnvloed heeft in de overheidsdiensten. Er bestond een van overheidswege georganiseerde ambtenarenhandel en een verdoken en privaat omkopen om een postje te bekomen. De eerste was legaal en kende bij wet vastgelegde tarieven, de tweede werd voortdurend verboden en bij ontdekking beteugeld. Van de legale verkoop van officiën ontleedden wij de hoofdvormen met benoeming *ad vitam* en bijvormen zoals de verpachting zonder inamovibiliteit.

De regelingen van de ambtenhandel waren minutieus. Nu eens voorzag men globale koopsommen, dan weer jaargelden. De beide categorieën kenden wettelijk vastgestelde bedragen en opbiedingen *à la hausse*. Deze geldelijke voorwaarden waren een rem op de keuzevrijheid van de begevende instantie. Zij werden niet zelden door andere financiële condities als leenpanden en borgstellingen verzaard. Het gevaar van een slechte recrutering van ambtenaren

was door dit systeem niet alleen maar denkbeeldig. Ook de eigentijdse kritiek onderstreepte dit.

Wij stelden daarbij een tegenstrijdige evolutie vast. Enerzijds kwam de ambtenhandel tot een nooit bereikt hoogtepunt door de uitbreiding van de verkoop bij opbod en de verhoging van de ambtstaksen en recognitiegelden. Anderzijds kende het statuut van de kosteloze benoeming een begin en groeide de aandacht voor de competentie. Deze laatste kreeg een impuls bij de omvorming van de Staten van Vlaanderen en culmineerde in het decreet van Jozef II dat toeliet de minst biedende koper te benoemen op voorwaarde dat hij de bekwaamste was. De hausse van de prijs der ambten was een gevolg van overheidsmaatregelen, – die rekening hielden met de zware lasten die op de ondergeschikte besturen drukten, – van de stijgende geldvoorraad en dalende intrestvoet en van de groeiende verdoken werkloosheid. De techniciteit van de rechterlijke en financiële zaken noopten tot de aanstelling van meer bekwame officieren. Door de sanering der financiën der ondergeschikte besturen, die de Oostenrijkers en vooral de Junta der Besturen bij ons doorvoerden, maakten zij ook van overheidswege de weg vrij voor een goede selectie van de ambtenaren. De omslag naar een nieuw statuut van kosteloos benoemde en geselecteerde ambtenaren gebeurde weliswaar traag en aarzelend, maar was aanwezig en viel samen met de triomf der veiligheid.

In heel deze evolutie gaat ook een groeiend onderscheiden schuil tussen de officiën met openbare functie en de arbeidsofficiën met bijna volledig geprivatiseerde dienstverlening. Voor de eerste steeg, zoals aangetoond, de aandacht voor de bekwaamheid. Voor de tweede categorie vond men de verkoop bij opbod niet zo erg: zij was „*sans occasionner des effets pernicieux*”, gezien er 'n zekere concurrentie-marge was bij de uitbaters van de vervoers- en andere vergunningen.

In de loop van de studie is het wellicht ook duidelijker geworden hoe ook in de Zuidelijke Nederlanden de legale ambtenhandel met de structuren van de openbare financiën verweven zat. Op het einde van de middeleeuwen moet de organisatie van de openbare financiën wel erg moeilijk geweest zijn in West-Europa. De ambtenhandel moest gecreëerd en als aanvulling van het openbaar krediet georganiseerd worden. Dat dit bij ons met veel nauwgezetheid gebeurde blijkt uit het voorafgaande overzicht. Maar dat hij ontevredenheid schiep komt duidelijk tot uiting in eigentijdse vertogen en bedenkingen. En die kritieken zijn niet minder talrijk in de vorige eeuwen dan in de laatste decennia vóór de Franse Revolutie.

De bemoeiingen de benoemingen los te maken van de financiering, zoals dit reeds ten dele bestond in de centrale administratie, zijn meteen pogingen om de structuren te veranderen en leidden tot vaststellingen, die gunstig uitvallen voor de Brusselse gezagdragers.

Van de illegale ambtentratiek is uiteraard weinig bekend. Wel ziet men naar aanleiding van benoemingen of provisies groepsvorming en partijenschappen optreden, maar zij bewijzen uiteraard niets. Het verzet tegen het afleggen van de grote eed en de veelvuldige publicatie van de ordonnanties, die het geven van steekpenningen verboden, doen echter vermoeden dat de afgekeurde praktijken welig tierden in onze rococo-samenleving.

Het is niet louter fantazie dat het ambt werd gezien als een investering en dat daardoor winstmotieven gewekt werden. Het kopen van een ambt was een titel om zich schadeloos te stellen en dit gebeurde ook wel eens door oneerlijke procédés. Gaf het bezit, ook van een officie, niet het *jus utendi et abutendi* volgens de ethiek van toen?

Het is duidelijk dat het verkrijgen van een officie in niet onbelangrijke mate gelijkstond met het kopen van een lijfrente. Welke de verhouding was van de koopprijs van het ambt en de opbrengst ervan is om allerlei redenen moeilijk te berekenen.

Op de eerste plaats is het moeilijk te bepalen welke de reële koopssom of investering was, indien het illegaal besteken ruim tot de gewoonten behoorde. Van de officiële koopssom kan men het bedrag bij benadering berekenen: zij bestaat uit de geboden prijs vermeerderd met de kosten van de affichering, van de registratie van de eed en eventueel van de stroman, die het bod deed. Voor het tweede element van de kosten, de illegale steekpenningen, tast men totaal in het duister.

Het is daarbij niet minder moeilijk het werkelijke inkomen te berekenen. Er zijn vooreerst de vaste wedde en het casuele inkomen. Onze latere studie zal die verder omschrijven. Voor sommige officiën heeft men te Gent een gemiddelde berekend van beide inkomens samen, over 'n aantal jaren gespreid. Wij hebben ons daarop gebaseerd om enkele ratio's te berekenen. Maar deze berekeningen verwaarloosden een aantal voordelen als de waarde van de statusverhoging, de eventuele fiscale vrijstellingen, het geruime tijd beschikken over grote geldsommen, die men kon uitlenen of waarmee men op een of andere wijze een geldhandel kon organiseren, het aantrekken van cliënteel naar het private advocatenkantoor bij een advocaat-pensionaris of naar een winkel of de ... herberg van een politie- of stadswakende man, de geld-

afpersingen of het misbruik van macht die ook nog al eens voorkwamen, enz. Ook werden bepaalde onereuze verplichtingen over het hoofd gezien als de aankoop van een tabbaard, de passende verlichting van zijn woning met lampions bij feestelijke gelegenheden e.d.

Een laatste onbekende is de arbeidsinzet. Op welke leeftijd kocht men zijn officie en welke was dan nog de verwachte levensduur? Hoeveel uren per week werkte de officier en in welke mate deed hij beroep op officiaelen, die hij betalen moest? Welk was het gebruikelijk loon voor gekwalificeerde taken en welke voor prestaties van minder technische aard?

Om al deze redenen en ook om de onoverzichtelijke verscheidenheid van de officiën is het vastleggen van de verhouding koopprijs-opbrengst en de onderlinge vergelijking ervan een onbegonnen werk in de huidige stand van de kennissen.

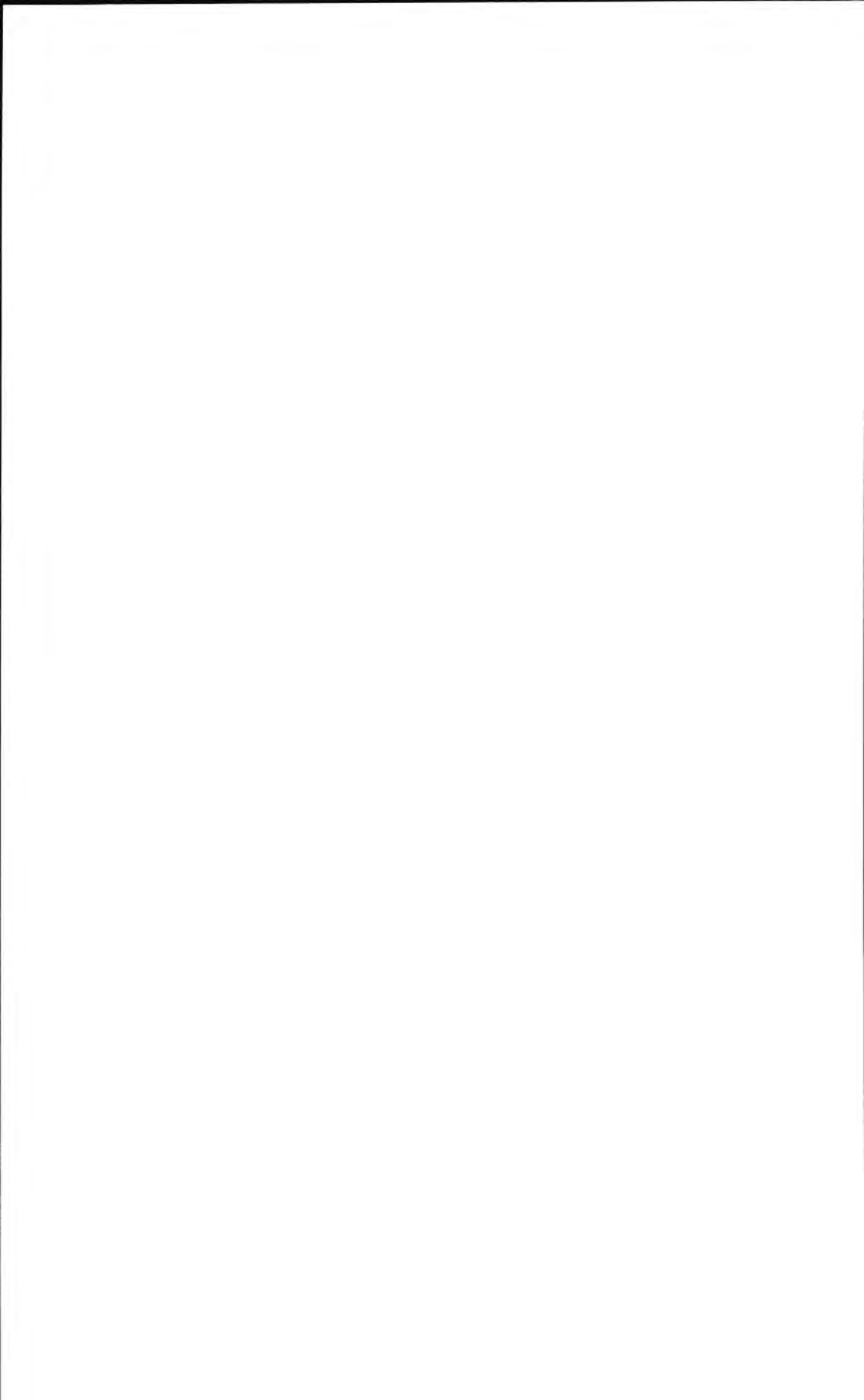
Indien de verschillende elementen, die bij de koop van een officie in beschouwing moeten genomen worden om een duidelijk inzicht in de transactie te krijgen, moeilijk nauwkeurig te onderkennen zijn, is het des te duidelijker dat de benoeming of provisie aan de titularis van het ambt een mentaliteit van bezitter-eigenaar gaf. Hierdoor werd de idee van dienst aan de gemeenschap erg afgezwakt, de onafhankelijkheid van de officier werd er des te sterker om. Elk bezat zijn taak voor zichzelf. Geen hiërarchie bond de ambtenaren in een pyramide: hij werkte niet onder gezag en leiding maar gedroeg zich bijna als een zelfstandige.

Wegens de statusverhoging en de grotere veiligheid van de investeringen of de geldplaatsingen heeft de venaliteit van de officiën wellicht ook krachten en geld aan handel en nijverheid onttrokken. Het lijkt ons echter overdreven zo maar te beweren dat zij leidde tot *the perversion of entrepreneurial talent*¹¹⁰.

Ten slotte is het pogen tot andere structuren te komen en de venaliteit van de officiën af te schaffen door de ordonnantie van 1734 en latere maatregelen een prettige vaststelling. Het bevestigt de indruk die men uit andere domeinen van het openbare en private leven krijgt, dat ons land in volle ontwikkeling was naar een nieuwe maatschappij.

Deze besluiten moeten echter getoetst worden aan de ambtsuitoefening. Wij hopen daar in een latere studie op terug te komen.

110. W. Reinhard, o.c., blz. 311.

Gedachten over het leven en de dood in de Carmina Latina Epigraphica : eigenheid en literair-filosofische afhankelijkheid

door

DOROTHY PIKHAUS
Aspirant bij het N.F.W.O.

De Latijnse literatuur had, van af haar ontstaan in de sterk gehelleniseerde familie der Scipiones, tot in haar laatste fase, waarvoor de kring der Gallische senatoriale adel rondom Sidonius Apollinaris representatief kan worden genoemd, een uitgesproken aristocratisch karakter. Gedurende al deze eeuwen immers, was literatuur uitsluitend bedoeld voor een sociale elite en werd ook meestal slechts door vertegenwoordigers ervan bedreven¹. Weliswaar kreeg een talentvol auteur van geringe afkomst, dank zij het mecenaat van *nobiles* en keizer, een kans, doch literaire doorbraak betekende steeds opname in en omgang met de hogere kringen². Het spreekt vanzelf dat de lagere klassen niet geheel van de eigentijdse literaire produktie verstoken bleven; vooral via theater,

* Aan de basis van dit artikel ligt de lezing die wij voor de Koninklijke Zuid-nederlandse Maatschappij hielden, op zaterdag 11 maart 1972. Graag danken wij hier Prof. Dr. G. Sanders, directeur van het Seminarie voor postklassiek en Middel-eeuws Latijn aan de Rijksuniversiteit te Gent, voor de nuttige informatie die wij van hem mochten ontvangen.

Naar volgende werken zal met een afkorting of siglum worden verwezen :

AE = *L'Année Epigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1889 ss.

CE = F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica*, Lipsiae, I. 1895; II. 1897; III. 1926 (= *Supplementum* curavit E. Lommatzsch) (repr. Amsterdam 1972).

Cholodniak nr: = J. Cholodniak, *Carmina Sepulcralia Latina Epigraphica*, Petropoli 1904².

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863 ss.

Engstroem nr. = E. Engstroem, *Carmina Latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*, Gotoburgi 1912.

ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berolini, I. 1925; II. 1927; III. 1931 (editio altera cr. J. Moreau, Berolini 1961); IV. *Supplementum*, ed. J. Moreau & H. I. Marrou, Dublini et Turici 1967.

1. Zie E. Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958, pp. 178-180; A. Guillemin, *Le public et la vie littéraire à Rome*, Paris 1937, pp. 26-28 en 88-91.

2. Over mecenaat: zie Auerbach, *o.c.*, pp. 180-181; Guillemin, *o.c.*, pp. 95-96, 108-109.

gerechtszaal, schoolwezen en bibliotheek kwamen zij ermee in aanraking. Doch tot een actieve deelname aan deze literaire productie waren zij wegens gebrek aan *otium*, aan ontwikkeling en taalvaardigheid niet in staat³. Erich Auerbach vat de sociale draagwijdte der antieke literatuur dan ook zeer juist samen: *Es ist doch die gebildete Elite, die durch ihre Teilnahme, ihr Verständnis und ihren Reichtum die dauernden Existenz der Literatur ermöglicht und gewährleistet*⁴. Literaire bedrijvigheid kreeg zelfs een sociaal differentiërende functie: het was de kenmerkende bezigheid van de hogere kringen of van wie daartoe behoren wilde⁵.

In deze sociale context ligt het voor de hand dat de literaire werken uitsluitend de ideeën en gevoelens van een elite vertolken. Al te gemakkelijk vergeet men dat deze bronnen een gevoels- en gedachtenwereld ontsluiten die niet de enige en niet de gehele realiteit omvat. Sociaal gezien zijn zij slechts representatief voor een minoriteit, hoe belangrijk deze ook mag geweest zijn⁶. Men kan zich immers terecht de vraag stellen wat het grootste gedeelte van de Romeinse of geromaniseerde bevolking dacht en voelde.

Literaire documenten alleen kunnen hierop geen afdoend antwoord geven. Met epigrafisch materiaal echter, komt men al een bescheiden stap verder. Inscripties zijn nl. grotendeels ontstaan in een populaire omgeving. Hiermee is geenszins gezegd dat de hogere klassen geen aandeel hebben in de epigrafie. Rome's groten zijn schitterend aanwezig in hun graf-tituli en ere-inscripties⁷; bouwinscripties en sacrale opschriften moeten van hun rijkdom getuigen, decreten en wetten van hun reële macht⁸. Doch daarnaast komt ook het volk aan het woord en wel in veel grotere mate dan in de literatuur. Niet alleen de graffiti op de muren van Pompeï,

3. Zie Guillemin, *o.c.*, pp. 6-7 (gerechtszaal), pp. 42-53 (schoolwezen), pp. 8-17, 80-82 en 106-107 (theater, mime), pp. 103-105 (bibliotheeken). Gebrek aan taalvaardigheid: Auerbach, *o.c.*, pp. 186-188; Guillemin, *o.c.*, p. 46.

4. Auerbach, *o.c.*, p. 180.

5. *Ibid.*, p. 183: *„In einer Gesellschaft, in der die literarische Tätigkeit als die obligate Musse der Vornehmen gilt, schreibt beinahe ein jeder, sei es, weil er dazu gehört, sei es, weil er dazu gehören möchte.*

6. Auerbach, *o.c.*, p. 178 schat deze minoriteit, in de beste periodes, op enkele tienduizenden.

7. Over de grafitituli: zie J. E. Sandys, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge 1927² (repr. Groningen 1969), pp. 65-70. Vgl. ook de epigrafische bewaarde *Laudatio Turiae*, uitstekend gecommentarieerd door M. Durry, *Eloge funèbre d'une matrone romaine*, Paris 1950. Over de ere-inscripties: zie I. Calabi-Limentani, *Epigrafia Latina*, Milano-Varese 1968, pp. 235-261, vooral pp. 238-239; Sandys, *o.c.*, pp. 93-117.

8. Bouwinscripties: zie Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 264-282; Sandys, *o.c.*, pp. 118-133. Epigrafisch bewaarde decreten, wetten, acta, fasti, e.a.: zie Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 231-268; Sandys, *o.c.*, pp. 156-180.

Ostia en Rome zijn hier representatief⁹, doch ook de ontelbare grafschriften, wij-opschriften, *acta privata* en *tabellae defixionum*¹⁰. Deze verschillende domeinen der volkse epigrafie laten ongetwijfeld toe een dieper en objectiever inzicht te verwerven in de mentaliteit van deze sociale groepen.

De metrische funeraire epigrafie is hiervoor zelfs bijzonder geschikt¹¹. Versinscripties immers, ontsnappen aan de bondigheid en stereotiepe formulering van de duizenden proza-tituli, bewaard in de monumentale banden van het CIL¹². Carmina sepulcralia laten ons binnendringen in de intimiteit van het gewone volk: zij geven uiting aan liefde en verdriet van de alledaagse mens, aan zijn verwachtingen voor het leven en zijn confrontatie met de dood. Ongeveer 1850 heidense funeraire carmina bleven volledig genoeg bewaard om voor interpretatie in deze zin vatbaar te zijn. Ze zijn uit alle streken van het Romeinse Rijk afkomstig, en liggen ongeveer over zeven eeuwen verspreid¹³. Vanaf de 1ste E. v.C. tot in het begin van de 4de E. n.C. echter, zijn auteurs en *publicum* der

9. Graffiti: zie o.a. Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 411-417; A. B. Purdie, *Some Observations on Latin Verse Inscriptions*, London 1935, pp. 181-184; Sandys, *o.c.*, p. 188; R. P. Hoogma, *Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung*, Amsterdam 1959, pp. 12-16 (Stand der Forschung).

10. Wij-opschriften (uitgaande zowel van de hogere als van de lagere standen): zie o.a. Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 181-195; Sandys, *o.c.*, pp. 83-92. Specifiek over de metrische *tituli sacri*: H. Roth, *Untersuchungen über die lateinischen Weidgedichte auf Stein*, Giessen 1935 en J. Tolkieln, *Die Inschriftliche Poesie der Römer*, in *NJA* 4 (1901) pp. 160-177. *Acta privata*: zie Calabi-Limentani, *o.c.*, pp. 376-387; Sandys, *o.c.*, pp. 185-187. *Tabellae defixionum*: zie A. Audollent, *Defixionum Tabellae*, Lutetiae Parisiorum 1904, pp. XXXI-CXXVIII; J. Jeanneret, *La Langue des tablettes d'exécration latines*, Paris 1918, pp. 1-12.

11. Epigrafisch beeld corrigeert het literaire: F. J. Bruns, *Vier Kapitel zu den Carmina Sepulcralia Latina in ihrer Eigenschaft als Zeugnisse für das Leben und Denken des kleinen Mannes der römischen Kaiserzeit*, Göttingen 1950, p. 1; E. Galletier, *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris 1922, p. 118; A. D. Nock, *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Oxford 1933 (repr. 1969), p. 123; Purdie, *o.c.*, pp. 9-10; G. Sanders, *Verwantschap en vervreemding in de Latijnse Carmina Epigraphica*, in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal, Lett. en Gesch.* 22 (1968), pp. 347-348 (voortaan geciteerd als Sanders, *Verwantschap*).

12. Bondigheid der proza-tituli: zie Durry, *o.c.*, pp. XXVII-XXIX; G. Sanders, *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome: de begrippen „licht” en „duisternis” en verwante themata*, Brussel, 1960, pp. 25-26 en 28-29 (voortaan geciteerd als Sanders, *Heidense*).

13. Geografische verspreiding: Gallietier, *o.c.*, p. 3; Tolkieln, *o.c.*, pp. 161-162. Vroegste epitaphia in verzen ca. 250 v.C. (*Scipionen-elogia*): Sandys, *o.c.*, p. 61 en pp. 65-69; Sanders, *Heidense*, p. 26. Over de *Scipionen-elogia*: zie o.a. F. Plessis, *Poesie latine. Épitaphes. Textes choisis et commentaires*, Paris 1905, pp. 1-34 en R. Till, *Die Scipionenelogen*, in *Festschrift Karl Vretska*, Heidelberg 1970, pp. 276-289. De pagane metrische grafinscripties reiken tot op het einde van de 4de E. n.C.: zie Galletier, *o.c.*, p. 3; Sanders, *Verwantschap*, p. 357.

grafverzen uitsluitend volks¹⁴. Pas in de loop van de vierde eeuw komt hierin een kentering en treft men zowel in kristelijke als in niet-kristelijke carmina opnieuw vertegenwoordigers van de aristocratie aan¹⁵. Van Caesar tot Constantijn beschikt men dus over een bij uitstek volks genre, dat parallel met de „grote” literatuur beoefend werd. Literaire en epigrafische bronnen zijn niet enkel synchronisch, ze komen bovendien uit dezelfde geografische ruimte: het Latijn sprekende gedeelte van de mediterrane wereld en het geromaniseerde deel van Europa¹⁶.

Aan verwantschap en complementariteit van literaire en epigrafische bronnen, werd reeds herhaaldelijk aandacht besteed¹⁷. In het domein der carmina epigraphica spitste deze aandacht zich toe op het opsporen van *loci similes* en inspiratiebronnen. Na de nog steeds onvervangbare studies van Lier (1903-1904) en Lissberger (1934), na Hoogma's meesterlijke analyse van het procédé der ontlening¹⁸, volgden een bijna onoverzichtelijke reeks publicaties die steeds nieuwe reminiscenties aan steeds andere auteurs ontdekten in de grafverzen¹⁹. Omgekeerd poogde men de impact der carmina op bepaalde literaire genres nauwkeurig te omschrijven²⁰. Deze studies bleken ongetwijfeld verrijkend binnen het literair-historische vlak – de weerklink die beroemde auteurs vonden bij het volk kwam hierdoor verrassend duidelijk aan het licht – minder echter op het plan van de mentaliteitsgeschiedenis. Een volgehouden onderscheid tussen formele gelijkenissen en naar inhoud verwanti *loci* werd immers zelden gemaakt. Frequentielijsten van de ontleningen, niet alleen uit verschillende auteurs doch ook aan verschillende werken van éénzelfde auteur, ontbreken evenzeer²¹.

14. Zeer goed overzicht van de sociale milieus waaruit de CE stammen: Galletier, *o.c.*, pp. 172-186. Bondig, doch overzichtelijk: Purdie, *o.c.*, pp. 86-99.

15. Over de eeuwenlange afwezigheid der aristocratie: zie Bruns, *o.c.*, pp. 43-44; Galletier, *o.c.*, pp. 156-157 en 158-159; Sanders, *Heidense*, p. 29.

16. Over de provinciale herkomst van literaire auteurs: zie Auerbach, *o.c.*, pp. 177-178.

17. Recent: R. Chevallier, *Epigraphie et Littérature à Rome*, Faenza 1972.

18. Hoogma, *o.c.*; B. Lier, *Topica carminum sepulcralium latinorum*, in *Philologus* 62 (1903) pp. 445-477 en pp. 563-603 en 63 (1904) pp. 54-64; E. Lissberger, *Das Fortleben der römischen Elegiker in den Carmina Epigraphica*, Tübingen, 1934.

19. Uitvoerige bibliografie in Chevalier, *o.c.*, pp. 44-49, vooral noten 243-249 en Sanders, *Verwantschap*, p. 346 noot 3.

20. Zo by. voor Horatius: zie D. Korzeniewski, *Exegi monumentum. Hor. carm. 3,30 und die Topik der Grabgedichte*, in *Gymnasium* 79 (1972) pp. 380-388. Martialis: zie W. C. Korfmacher, *S.t.t.l. in two epigrams of Martial*, in *CF* 23 (1969) pp. 254-256. Zie ook Chevalier, *o.c.*, pp. 66-68.

21. Over deze problematiek als geheel: zie Chevallier, *o.c.*, pp. 54-63. Een studie als die van Hoogma waarin met ongelooflijke exhaustiviteit alle Vergiliaanse ontleningen zijn verzameld, vergt eigenlijk een appendix waarin nagegaan wordt waar en hoe vaak een grafscript aan een passage ontleent die naar inhoud verwant is en of de ontlening aan de individuele situatie wordt aangepast. Dergelijke studie

Dit alles draagt bij tot de indruk dat de grote poëzie enkel als metrisch-technisch patroon diende voor de carmina-dichters en laat de vraag naar de relatie tussen literaire werken en grafverzen, wat de inhoud betreft, onbeantwoord. Bij de doorstroming van gedachtegoed uit de literatuur naar de carmina, hebben de volkse dichters immers een selectie gemaakt die men niet eenvoudig verklaren kan door het toeval of door een gebrek aan poëtische vlucht of originaliteit²². Men dient dus niet enkel de vraag te stellen waar zij een metrische clausule ontleenden of op welke literaire passage zij hun verzen modelleerden, doch evenzeer welke ideeën uit het onderricht der verschillende filosofische scholen en uit het werk der grote dichters de massa bereikten. Wat dringt door tot in volksmilieus en in welke mate wordt het eventueel aangepast aan de eigen situatie?

De metrische funeraire epigrafie is daarenboven een zeer bijzondere bron: haar emotionele context, haar bedoeling en haar tendens zijn specifiek en sterk verschillend van die der literaire werken. De carmina sepulcralia zijn vooreerst ontstaan uit de directe confrontatie met de dood van een geliefd of tenminste bekend persoon: zij geven weer wat de gewone, filosofisch-ongeschoolde mens²³ op dit ongewone ogenblik dacht over het leven én de dood. De literaire bronnen daarentegen, hebben de mentaliteit in de hoge wereld gangbaar, op vele verschillende ogenblikken van het leven vastgelegd. Doch over een met de carmina funeraria vergelijkbare informatiebron beschikken wij voor deze milieus niet²⁴. Filosofische traktaten over de dood en zijn problematiek staan meestal ver van persoonlijk beleefd verdriet. Epicedia en consolationes zijn weliswaar ontstaan naar aanleiding van de dood van een bekende, doch niet zelden ligt er tussen dit gebeuren en het tot stand komen van het literaire werk een aanzienlijk tijdsinterval: Seneca richt zijn troostschrift aan Marcia pas drie jaar na het verlies van haar zoon²⁵. Verder zijn de carmina, anders dan om

zou zeer verrijkend kunnen zijn in verband met de authenticiteit van de ontleeningen in de CE.

22. De onderwereld-mythologie blijkt in de carmina opvallend soberder en minder gedetailleerd dan in de literatuur, doch de CE behouden wel de algemene sfeer van de infernaliteit: zie Sanders, *Heidense*, pp. 253-271 en pp. 248-249.

23. Over de verspreiding van filosofische gedachten bij de gewone mens: zie Guillemin, *o.c.*, pp. 130-131; P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Die urchristliche Literaturformen*, Tübingen 1912, pp. 81-91.

24. De aristocratische *laudatio funebris* benadert het best het volkse carmen: zie Durry, *o.c.*, pp. XXVII-XXIX. Doch van dit genre bleef weinig bewaard: *ibid.*, pp. 65-66.

25. Sen., Cons. ad Marc. 1,7. Zie ook H. Th. Johann, *Trauer und Trost. Eine quellen- und strukturanalytische Untersuchung der philosophischen Trostschriften über den Tod*, München 1968, pp. 36-40.

het even welk letterkundig werk, niet ontstaan uit een drang naar creativiteit of een zoeken naar schoonheid, doch uit de noodzaak een herinnering aan de dode na te laten; ze zijn niet gegroeid uit een fictieve wereld van gevoelens en ervaringen doch uit een reële situatie. Tenslotte verleent ook de idealiserende tendens die aan elk grafvers ten grondslag ligt, een zeer eigen karakter aan deze bronnen. De carmina immers, brengen geen getuigenis van een onbezorgd en onbelangrijk ogenblik uit het alledaagse leven, zoals graffiti en papyri doen²⁶. Bestemd om gelezen te worden door tijdgenoten en *posteritas*, tekenen zij de mens zoals hij had willen zijn en zoals hij wilde voortleven in de herinnering²⁷. Het beeld dat zij van de kleine man voor ons hebben geregistreerd, is ongetwijfeld geïdealiseerd, doch het is in elk geval niet vertekend door de vooroordelen van een hogere klasse²⁸.

Rekening houdend met de mogelijkheden en beperkingen van het gebruikte materiaal, kan men zich dus afvragen wat en hoeveel de carmina sepulcralia en de belletrie aan gedachtengoed gemeen hebben. Deze relatie naar inhoud, verloopt zeker even complex als de louter formele verwantschap. Niet alleen de parallelle aanwezigheid van een bepaald thema in literatuur en grafverzen is hier bewijskrachtig, doch evenzeer de lacunes die zich tussen beide bronnen voordoen. De volledigheid, het juiste begrip of de eventuele modificatie, de frequentie en de chronologische afstand spelen eveneens een rol bij de overgang van een bepaalde gedachte uit de literatuur in een volks genre.

Deze talrijke facetten willen wij hier aan de hand van een drietal concrete voorbeelden scherper belichten.

I. Een eerste vorm van verwantschap tussen literatuur en carmina treft men aan, wanneer bepaalde ideeën onder al hun aspecten en zonder belangrijke accentverschuivingen, in beide bronnen gelijktijdig aanwezig zijn. Dit relatietype kan men illustreren aan de hand van een onsterfelijkheidsopvatting die in belletrie en volkse

26. Sanders, *Verwantschap*, pp. 346-347.

27. Zie G. C. Susini, *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford 1973 (uit het Italiaans: *Il lapicida romano*, 1967), pp. 61-65, vooral p. 61: *inscriptions help us reconstruct, not the history of the individual as it actually was — as we might do if we could hear a taped conversation of his or read his letters — but the individual as he wanted to appear vis-à-vis both contemporary and future society*. Over het authenticiteitsprobleem: zie G. Sanders, *Sur l'authenticité des Carmina Latina Epigraphica funéraires*, in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München 1973, pp. 410-412.

28. Vooroordelen tegen het plebs in de literatuur: zie o.a. W. Warde Fowler, *Social Life at Rome in the Age of Cicero*, London 1908 (repr. 1965) pp. 26-28 en pp. 42-44 en J. W. Spaeth, *Martial and the Roman Crowd*, in *CF* 27 (1931-1932) pp. 244-254.

grafpoëzie een fundamentele plaats inneemt. Het gaat hier om de opvatting dat het fysieke sterven niet het definitieve einde betekent doch dat de dode nog enige vorm van voortbestaan bezit, zolang de levenden met hem in contact blijven, zolang zij hem gedenken. Het streven van de antieke mens, zo talrijke en zo duurzaam mogelijke sporen van zijn korte bestaan na te laten aan de komende generaties, is een direkt uitvloeisel van deze opvatting.

In de hogere kringen was dit streven naar onsterfelijk makende roem niet enkel bijzonder levendig, het werd bovendien uiterst positief gewaardeerd²⁹. Cicero bv. noemt zichzelf een *hominem perustum gloria*³⁰ en Plinius verklaart in één van zijn brieven dat niets hem meer bezig houdt dan het verlangen zijn naam ver-eeuwigd te zien; edeler ambitie kan men, in zijn ogen, niet koesteren³¹.

Bij het volk is dit verlangen niet minder diep ingeworteld: ook zij willen een onvergankelijk getuigenis van hun leven nalaten³²:

CE 420, 6-8

qu]atinus hoc volgo persuasum credimus, hospes,
in]dicia ut vitae titulo conscripta relinquat,
ne] grave sit, quaesso, paucis cognoscere casus
(Puteoli, niet gedateerd)

Bij het volk bezitten wij deze vaste overtuiging, voorbijganger, dat men de gegevens van zijn leven, in een grafscript vastgelegd, na laten (kan). Het weze daarom voor u geen last, in 't kort mijn lotgevallen te vernemen.

1. Voor het bestendigen van hun gedachtenis, was zowel de aristocraat als de kleine man aangewezen op het geschreven woord, en wel op het poëtische of tenminste kunstige woord. Weinige dichters hebben, vóór Ausonius en Claudianus, aan de vereeuwigen-

29. Over de roem: M. R. L. De Malkiel, *L'idée de la gloire dans la tradition occidentale. Antiquité, Moyen-Age occidental, Castille*, Paris 1968 (uit het Spaans: *La Idea de la Fama en la Edad Media Castellana*, Mexico 1952); U. Knoche, *Der römische Ruhmesgedanke*, in *Vom Selbstverständnis der Römer*, Heidelberg 1962; A. D. Leeman, *Gloria. Cicero's waardering van de roem en haar achtergrond in de hellenistische wijsbegeerte en de Romeinse samenleving*, Rotterdam 1949.

30. Ad familiares XIII, 15. Zie F. A. Sullivan, *Cicero and Gloria*, in *TAPhA* 72 (1941) pp. 382-391, besluit op p. 390: *These numerous quotations from Cicero's writings show that, during most of his life, gloria was seldom far from his thoughts.*

31. Epist. V,8,2: geciteerd bij De Malkiel, *o.c.*, p. 23. Zelfde verlangen bij Plinius: Epist. V,5,7-8 en Epist. III,7,14. Zie hierover: J. H. Brouwers, *Dood en onsterfelijkheid in de brieven van Plinius Minor*, in *Lampas* 7 (1974) pp. 60-74, hier pp. 68-70. Positieve waardering van dit streven in de Romeinse maatschappij: Knoche, *o.c.*, pp. 21-22.

32. Over het thema „voortbestaan in de herinnering" in de CE: J. P. Jacobsen, *Les Manes, I: Les morts et la vie humaine*, Paris 1924, pp. 94-117; Sanders, *Heidense*, pp. 52-75.

de kracht van hun verzen getwijfeld³³. Ze waren niet enkel in staat zelf onsterfelijkheid te verwerven, maar konden deze ook schenken aan alwie zij bezongen: *Quem referent Musae, vivet...* (Tibullus, I, 4, 65). De aspiraties van de volkse carmina-dichters zijn even hoog: ook zij willen eeuwige duur veroveren door hun verzen en die tevens waarborgen aan de bezongene³⁴. Zoals Ovidius aan zijn vrouw verzekerde:

Ovid., Trist. I, 6, 35-36.

Quantumcumque tamen praeconia nostra valebunt,
carminibus vives, tempus in omne meis.

zo schreef, ongeveer drie eeuwen later, een patronus aan zijn geliefde en liberta Allia Potestas:

CE 1988, 42-43

quantumcum(que) tamen praeconia nostra valebunt,
versiculis vives quandiucunque meis.
(Rome, ca. 300 n.C.)

Doch zolang onze lofzang zijn kracht bewaren zal,
even zolang zult gij leven door mijn kleine vers³⁵.

Hoewel de hoogste *ordines* groot belang hechtten aan de standbeelden en ere-inscripties, die hun werden opgedragen³⁶, hoopten

33. Twijfel bij Ausonius en Claudianus: De Malkiel, *o.c.*, pp. 63-65. Zo ook Sidonius Apollinaris: *ibid.*, pp. 65-66. Sterke bevestiging van de vereeuwigende kracht van poëzie bij Ennius (*ibid.*, p. 17), Lucretius (*ibid.*, pp. 18-19), Horatius (*ibid.*, pp. 35-38), Propertius (*ibid.*, pp. 40-41), Ovidius (*ibid.*, pp. 44-48), Lucanus (*ibid.*, pp. 52-54) en Martialis (*ibid.*, pp. 59-60). Vereeuwigende kracht van proza bevestigd bij Sallustius (*ibid.*, pp. 24-26) en Seneca (*ibid.*, p. 51).

34. Zie CE 877 (graffito, Rome, 1ste E. n.C.):

. . m tu nulla morte pe[r]ribis
sempe]r in aërio mundo sine c[orpore] vives :
propter Musa]m unam, docte, sup[er]stes eris.

Fragment bij Buecheler, hersteld door G. Kaibel, *Sepulcralia*, Hermes 35 (1900) pp. 567-572, hier p. 572. Vgl. ook CE 922, 1-2 (cursieftekst, Concordia, 66 n.C.).

35. Lissberger, *o.c.*, p. 55. Vgl. ook CE 1300, 5-8:

hanc potius dicant vate]s qui sidera dicunt
aetheris, haec curast dignior] Aonia.
nam sine fine bonae vi]tae fulgentia signa
egregiumque decus, sider]a vera micant.

(Rome, niet gedateerd)

36. Dat „epigrafische” vereeuwiging niet werd versmaad, blijkt o.a. uit de absolute toon van funeraire en niet-funeraire inscripties uit aristocratisch milieu. Zie bv. CE 9,3 (Rome, ca. 150 v.C.), 958, 1-4 (Rome, ca. 130 v.C.) en de carmina gepubliceerd door A. Riese, *Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften*, Leipzig 1914, nr. 2510 (Trier, niet gedateerd) en door G. Ch. Picard, *Rapport sur l'archéologie romaine en Tunisie pendant l'année 1951*, in BCTH (1951-1952) [1954] pp. 189-217, hier p. 199 nr. 12 (Mactar, niet gedateerd). Niet-funerair: CE 282, 1-2 (bij Thubursicum) en CE 1906 (Malaca, ca. 160 n.C.).

zij toch duurzamer voort te leven in het oeuvre van een beroemd dichter³⁷. De man uit de straat beschikte niet over dit alternatief: hij kon voor de vereeuwiging van zijn naam slechts beroep doen op zijn grafsteen. Als hij voldoende realiteitszin bezat, moest hij wel aanvoelen, dat hij slechts op aandacht kon rekenen in een beperkte kring van vrienden en verwanten³⁸, en dit slechts zolang zijn grafsteen materieel bewaard bleef³⁹. Maar de carmina, gegroeid uit liefde en smart, laten zelden de beperktheid van dit voortbestaan aanvoelen. Integendeel, zij bevestigen herhaaldelijk en met klem, dat wie zijn naam in steen liet beitelen, beveiligd is tegen vergetelheid⁴⁰. Zo schreef een amateur-dichter, op het (graf?) reliëf dat een poelierster in haar winkeltje te Rome voorstelt, Vergilius' verzen (Aen. I, 607-609):

CE 1786 = CIL VI 9685

Dum montibus umbre lustrabunt,
convexa polus dum sidera pascet, semper honos nomenq.
tuum laudesque manebunt.

(Rome, niet gedateerd)

Zolang de schaduw en glijden over de bergen, zolang het hemelgewelf de sterren hoedt, zolang zullen uw eer, uw naam, uw lofprijzingen duren⁴¹.

37. Zo bv. Hor., Od. IV,8, 11-20; Ovid., Pont. IV,8, 49-50; Stat., Silv. V,1; Sen., ad Polyb. 18,2; Tac., Agr. 46, 3-4. Ook de gewone mens laat soms een standbeeld van de dode oprichten: zie CE 480, 3-9 (Ammaedara, 2de E. n.c.) en CE 1551F, 1-3 (Carales, 2de E. n.c.).

38. Zie b.v. CE 480, 6-9:

(...) nam pignus amoris
pectore contegitur memor[i] dulcedine mentis
nec poterit facili labium oblivione perire,
set dum vita manet, toto est in corde maritus.

(Ammaedara, 2de E. n.c.)

Zie nog CE 400, 5-7; 647, 4-5; 1009, 1-4; 1043, 1-2.

39. Sanders, *Heidense*, p. 55 en pp. 72-75. Vgl. ook CE 2149, 8-9:

et multos mea fama [tanget]
possit dum retiner[i] carmen].

Fragmentair bij Buecheler, aangevuld door H. Armini, *Symbolae epigraphicae*, in *Eranos* 33 (1935) pp. 75-80, hier pp. 79-80.

40. Beveiligd: CE 642,1: Hoc nuc nos po[si]to titulo nomenq[ue] tuemur (Samnium, niet gedateerd) en CE 1126,3: nunc e]x nomine, nunc titulo, Maiania, tua tuo (Rome, niet gedateerd).

41. Zelfde Vergiliaanse reminiscentie in een kristelijk carmen te Rome: I. B. De Rossi & A. Silvagni, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova Series*, vol. II, Romae 1935, nr. 4205, 1-3 en in een vijfde-eeuwse honorifieke inscriptie uit Aemilia: CE 2047,3. Vgl. nog CE 598,1: nomina tue superos laudesq. manebunt (Siscia, einde 3de E. n.c.).

En elders nog, zonder direkte aansluiting bij de literatuur :

CE 2165, 12-13

istu[d] statuit mo[numentu]m nomen vite pagat ho[nor
ma]neatque per aevom.

(Madaura, niet gedateerd)

Dit grafteken liet hij oprichten. Moge zijn naam en het sieraad van zijn leven hier ingebeteld staan en eeuwig duren ⁴².

Epigraphica 2 (1940) p. 146 nr. 428, 9-10 :

Sed mors rapiat semper licet omnia secum

apsumatque [. . .] nomina non pereunt

(Milaan, einde 1ste-begin 2de E. n.C.)

Al sleurt de dood alles met zich mee en rooft hij alles weg, namen vergaan niet ⁴³.

Meer nog, de grafverzen stellen dit voortbestaan in de herinnering soms gelijk met een triomfantelijke overwinning op de dood : nergens spreken zij met zoveel zekerheid over onsterfelijkheid ⁴⁴.

CE 978, 3-4

Parcae falluntur, Fontanum quae rapuerunt,
cum sit perpetuo fama futura viri.

(Saguntum, 1ste E. n.C.)

De Parcen die ons Fontanum ontroofden, kwamen bedrogen uit, want eeuwig zal de man duren door zijn komende vermaardheid.

42. Soortgelijke wendingen : CE 275, 1-2 (niet-funerair) ; 499, 1-3 ; 598, 1-2 ; 603, 6-7 ; 926, 1-2 (niet-funerair) ; 1552A, 1-8 en 58-59 ; 2296, 19-20 verbeterd door L. Poinssot, *Note sur l'épitaque latine en vers de Cincari*, in BCTH (1930-1931) [1934] pp. 216-217 ; AE 1941 nr. 44, 2-3 ; AE 1968 nr. 74, 16-17. Zie ook het CE gepubliceerd door S. A. Baghli en P. A. Février, *Recherches et travaux en 1966-1967*, in BAA 2 (1966-67) pp. 1-9, hier p. 9 en door F. X. Herrmann, *Eine neugefundene römische Grabinschrift in Gymnasium 66* (1959) pp. 137-141, hier pp. 138-139. Bescheidener uitdrukkingen : CE 1086, 4 en CE 1085, 4 : sat felix videor si modo fama manet (beide uit Rome).

43. Vgl. ook CE 1148, 7 : omnia Ditis habet praeterquam nomen eoru (Salona, 1ste E. n.C.). Belang het nomen te bewaren : zie CE 826, 1 ; 1044A, 1-6 ; 1073, 5-6 = 2119, 5-6 ; 1100, 7-8 ; 1103, 3-4 ; 1160, 5-6 ; 1185, 5-6 ; 1218, 1-2 ; 1254, 8 ; 1831, 4 ; Engstroem nr. 54, 1-2 ; CE gepubliceerd door S. Panciera, *Tra epigrafia e topografia*, I, in *Archeologia Classica* 22 (1970) pp. 131-163, hier pp. 151-163.

44. Zie bv. CE 1196, 9-10 : ha]s laudes tumulo nostro pa[ter ipse notavit i]ndice quo solo mors m[ea morte caret. (Tarraconensis, einde 2de E. n.C.) ; CE 1396, 5 : num]quam fama tamen cum titulis mo[ritur. (Tusculum, 4de-5de E. n.C.) ; CE 2260, 2 : g]loria non mor[itur (Lyon, fragment, niet gedateerd). Soortgelijke wendingen : CE 545, 2-3 ; 592, 4 ; 594, 3 ; 1111, 15 ; Cholodniak nr. 893, 1-2 ; Cholodniak nr. 1016, 1-2. De dode leeft in het Elysium doch door zijn fama ook nog op aarde : CE 394, 1-3 ; 525, 1-2 en 5-7 ; 1200, 5-6.

CE 618, 2-4 en 9

tollere mors vitam potuit, post fata superstes
fama viget. periit corpus, sed nomen in ore est.
vivit laudatur legitur celebratur amatur
(...)
nil, scelus, egisti : fama est quae nescit obire.
(Trier, 4de E. n.C.)

De dood kon het leven ontnemen, maar na het sterven leeft de faam krachig voort. (Vitalis') lichaam verging, doch zijn naam ligt in eenieders mond. Hij leeft, geprezen wordt hij, gelezen, bezocht, bemind. Niets, boosaardige Dood, hebt gij bereikt : de faam is het, die niet sterven kan.

HAepigr. 8-11 (1957-60) p. 12 nr. 1488, 1-4

Vincitur hic fatus
salvum sub Tartara
nomen. Hic sedis hic terra
hic [tib]i eter[na domus]
(Couto do Baixo, Spanje, einde 3de-begin 4de E. n.C.)

Hier wordt het stervenslot overwonnen. Veilig is uw naam diep in de Tartaros. Hier is uw verblijf, hier uw grond, hier uw eeuwige woonst ⁴⁵.

2. Aangezien de gewone mens hoge verwachtingen koesterde omtrent zijn grafscrift, leek het hem geraadzaam, reeds tijdens zijn leven hiervoor de nodige schikkingen te treffen. Hierin verschilt hij geenszins van de hogere klassen want ook zij kijken reeds tijdens het leven uit naar een dichter of geschiedschrijver die hun naam vereeuwigen zal : Cicero's en Plinius' correspondentie zijn hier nogmaals representatief ⁴⁶. In een carmen uit Florence krijgt de lezer uitdrukkelijk volgende raad mee :

CE 1190, 3-7

si tamen at Manes credimus esse aliquit,
vivere quo prodest, nisi si post morte cavemus
nomen ? fama volat tantum corpusque crematur,

45. Carmen gepubliceerd in *Hispania Antiqua Epigraphica* 8-11 (1957-1960) p. 12 nr. 1488. Zie nog CE 249, 20-23 : Taurinus kari iussus pietate arentis / hoc posuit donum, quod nec sententa Mortis / vincere nec poterit Fatorum summa potestas, / sed populi salvo semper rumore manebit. (Rome, niet gedateerd), en CE 549, 2 : nomen Curtiorum Fabiorum compositum tumulo semper sub Tartara vibunt (Rome, niet gedateerd).

46. Zie Cic., Epist. ad Attic. I, 16, 15. Vooral Ad familiares V, 12 : De Malkiel, *o.c.*, pp. 18-19. Plinius, Epist. VII, 20 (aan Tacitus) : *ibid.*, p. 62.

aeternamque domum petimus et fine laborum.
 dum legis hoc, disce ponere et ipsi tibi ⁴⁷.
 (Florence, niet gedateerd)

Zo wij tenminste geloven dat bij de Manes nog iets bestaat, wat baat het dan te leven, als wij onze naam niet vrijwaren na de dood. De faam ontsnapt, slechts het lichaam wordt verbrand, een eeuwige woonst zoeken wij op, het einde van (alle) lasten. Terwijl gij dit leest, leer ook voor u een grafsteen te plaatsen.

Het bouwen van een graf, tijdens het leven was de enige werkelijke voorbereiding op de dood, die elk wijs mens treffen moest ⁴⁸. Het was bovendien de enige blijvende besteding van rijkdom :

CE 1552A, 17-20

haec est fortunae melius laudanda facultas,
 sic sibi perpetuas faciunt impendia sedes,
 sic immortales scit habere pecunia mores,
 aeterno quotiens stabilis bene figitur usu
 (Colonia Cillitana, 2de E. n.C.)

Deze aanwending van rijkdom dient meer (dan alle andere) geprezen ; zo bouwen grote uitgaven een eeuwige woonst, zo kan geld goede zeden onvergankelijk bewaren, telkens als het blijvend uitgezet wordt voor eeuwige rente.

3. De gedachte aan postume roem was in aristocratische kringen de krachtigste morele drijfveer en de laatste maatstaf : slechts verheerlijkt en vereeuwigd, kreeg voortreffelijkheid beloning en zin. Zoals Horatius het treffend uitdrukte :

Hor., Od. IV, 9, 29-30

Paulum sepultae distat inertiae
 celata virtus ⁴⁹

Hoewel de hellenistische Stoa verkondigde dat de deugd om zichzelf diende gezocht en in zichzelf haar beloning vond, moest deze filosofie, zodra zij voet vatte op Italische bodem, aan dit typisch Romeinse streven naar roem een plaats toekennen in haar

47. Interpunctie van vers 3, volgens Gori. Zo ook Sanders, *Heidense*, p. 61. Buecheler CE 1190 adn. zet een vraagteken na *cavemus*.

48. Zie vooral CE 191, 6-14 (Mutina, niet gedateerd).

49. Zo ook Ovid., *Pont.* IV, 8, 45-48. Vgl. Hier., *Epist.* 77, 2 : *Celata virtus, et in conscientiae fota secreto, Deum solum iudicem respicit.*

ethiek⁵⁰. Haar twee eminente vertegenwoordigers te Rome, Cicero en Seneca, hebben dit verlangen naar vereeuwiging bijna uitsluitend positief beoordeeld: voortreffelijkheid had in de ogen van een Romein uiteindelijk slechts zin, indien zij beloning vond in de goedkeuring van tijdgenoten en *posteritas*⁵¹.

Dit retributieve aspect van het voortbestaan in de herinnering is ook in de carmina aanwezig en reeds zeer vroeg zelfs. Het graf-schrift van een jonge liberta, Larcia Horaea, besluit:

CE 56, 5-6

supremus fecit iudicium dies,
mors anima eriquit, non veitae ornatum apstulit.
(Minturnae, ca 50 v.C.)

Haar stervensdag heeft over haar een oordeel geveld: de dood heeft haar levenskracht vernield, doch het sieraad van haar levenswijze (kon) hij niet roven⁵².

Na de dood rest slechts de herinnering aan een *vita honesta*, ver-
eeuwigd door de verzen op de grafsteen. Een carmen is dus voor
de gewone mens in de eerste plaats een *testis vitae*⁵³: het moet de
sociale goedkeuring die hij tijdens het leven genoot, registreren:

AE 1968 nr. 142, 1-2

Heic est illa sita felix Pomponia Eleusis
quae eximia virtute animi peperit sibe laudem
(Beneventum, niet gedateerd)

Hier ligt zij, welzalig, Pomponia Eleusis,
die zich door de uitzonderlijke voortreffelijkheid van haar
gemoed lofspraak verwierf⁵⁴.

50. Hellenistische Stoa: Leeman, *o.c.*, pp. 28-31. Poging de Griekse ethiek, met absolute normen, te verbinden met de Romeinse roem-ethiek, door Panaetius (*ibid.*, pp. 44-45) en Posidonius (*ibid.*, pp. 60-61).

51. Cicero: De Malkiel, *o.c.*, pp. 20-23. In de *orationes*: Leeman, *o.c.*, pp. 145-148. Seneca: De Malkiel, *o.c.*, pp. 48-49. Zo ook Plinius: *ibid.*, pp. 60-61.

52. Kommentaar op dit carmen: Plessis, *o.c.*, pp. 163-167.

53. CE 1287, 3. Zie ook CE 238, 3-4; 476, 4-6; 1604, 1-6 (*praeteritae vitae testimonia*); 1967, 8-9 (... versus ... / testantes vitam multa per saecula); het CE gepubliceerd door E. Albertini, *Note sur la nécropole antique de Tiklat* (Tubusuctu), in BCTH (1934-1935) [1938] pp. 93-105, hier p. 97 nr. 7.

54. Dode geniet *laus* van zijn omgeving, is *probatus*: CE 72, 2; 363, 1-2 (republikeinse periode); 487, 2 (3de E. n.C.); 839, 1; 1972, 3; AE 1928 nr. 5, 9-10 (niet-funerair, 102 v.C.); AE 1960 nr. 40 = AE 1962 nr. 151 (tweede helft 1ste E. v.C., voor een *equus*).

want juist deze goedkeuring garandeert de approbatie der komende generaties :

BCTH (1930-1931) pp. 135-136 nr. IX ⁵⁵

qualem te putem fuisse cum viveres
 cuius post obitum tale est fama
 (Périgotville, Noord-Afrika, 313 n.C.)

Zoals je in mijn ogen was, toen je nog leefde,
 zo is je faam nu na je heengaan.

Goede faam is voor het volk belangrijker dan rijkdom ⁵⁶ want het is het enige dat na de dood nog bewaard zal blijven ⁵⁷.

Het spreekt vanzelf dat de man uit de straat niet in staat was tot werkelijk gedenkwaardige *facta* ; hij vergeleek zijn prestaties dan ook zelden met die der groten ⁵⁸. Hierbij dient genoteerd dat in de keizertijd, zelfs in de aristocratische poëzie, niet langer politiek-militaire verwezenlijkingen aan de basis van de roem lagen. Reeds Propertius bv. nam duidelijk afstand van het republikeinse roem-ideaal en baseerde zijn aanspraken op *gloria* enkel op zijn kunst en zijn trouwe liefde voor Cynthia ⁵⁹. In de carmina heeft deze verburgerlijking van het roemideaal zich uiteraard het sterkst voltrokken. Slechts een zeldzame keer vermelden zij de artistieke prestaties van de dode ⁶⁰, meestal echter, spreken zij van zijn moeizaam streven naar sociale vooruitgang :

55. CE gepubliceerd door E. Albertini, *Note sur des inscriptions romaines de Sétif et de la région* in BCTH (1930-1931) [1934] pp. 132-144, hier pp. 135-136 nr. IX. Zie nog : CE 2091, 1-2. Vrienden loven de dode na zijn heengaan : CE 1095, 7-9 en CE 2094, 1-4.

56. Zie CE 1319, 5 : paupere patre quidem set fame divite vixi (Venafrum) en CE 1589, 3 : qui apud superos honestus vixi plus fama quam fortuna (Milaan).

57. CE 2171, 2-4 :

quae vixit mecum sine ulla controversia
 ann. XVIII m. II d. VIII, quae tulit secum ann. XXXXVI,
 quae duxit secum honos et gloria

(Verona, niet gedateerd)

58. Zie echter CE 1251 (integraal) :

Conditus has Romanus est tellure Iovinus
 docta loqui doctus quique loqui docuit.
 Manibus infernis si vita est gloria vitae
 vivit et hic nobis ut Cato vel Cicero

(Rome, ca. 235 n.C.)

59. Zie J. H. Brouwers, *Properce et la gloire, Mnemosyne* S. 4, vol. 23 (1970) pp. 42-62, hier vooral pp. 43-51 en pp. 55-58. Vgl. echter een vierde-eeuws carmen voor een *duumvir* uit Trier, gepubliceerd door F. Vollmer, *Ein verschollenes Grabgedicht aus Trier, Trierer Zeitschrift* 1 (1926) pp. 26-30, waarin wel belang gehecht wordt aan militaire prestaties.

60. Zo bv. CE 235, 1-2 (Tarraco, niet gedateerd, waarschijnlijk voor een jonge slaaf) en AE 1956 nr. 122, 1-5 (Timgad, einde 2de-begin 3de E. n.C., voor een pantomimespeler Vincentius).

CE 1583, 7-9

diis parentibus suis hunc lapidem posuit supremum semoto loco,
suptus quem factus est ut remanerent ossa et cineres

C. fratris et sua ube requiescerent,
et per quem testari posset quam laboriose et non secure vixserit.
(Rome, niet gedateerd)

Voor zijn goddelijke voorouders plaatste hij deze laatste steen, op een afgelegen plaats. Deze uitgave heeft hij gedaan opdat de beenderen en de asse van zijn broer Caius en van hemzelf hier zouden blijven en rust vinden; tevens om hierdoor te kunnen getuigen hoeveel werk en zorgen hij in zijn leven had gekend⁶¹.

of van de eensgezindheid die de leden van éénzelfde *familia* verbond. Aldus A(ulus) Memmius Urbanus op het graf van Clarus die samen met hem slaaf en later vrijgelatene van éénzelfde huis was:

Cholodniak, nr. 794, 5-8

hoc quoque titulo superos et inferos testor deos,
una me tecum congressum in venalicio, una
domo liberos esse factos, neque ullus unquam
nos di(i)unxisset, nisi hic tuus fatalis dies.
(Rome, niet gedateerd)⁶²

Door dit grafschrift ook, getuig ik bij de goden van het licht en bij de goden van de onderwereld: samen met u ben ik op de slavenmarkt verkocht, in hetzelfde huis werden wij vrijgelaten en geen dag heeft ons ooit gescheiden tenzij deze, uw stervensdag.

Toch bleef ook de gewone mens hopen dat zijn bescheiden prestaties, de waardering zouden wegdragen van velen⁶³ en dat zij als een

61. Zie nog: CE 990, 1-2 en 9-10; AE 1960 nr. 116, 1-4; AE 1946 nr. 62, 1-4. Voor de interpretatie van *di parentes* in vers 7: zie Jacobsen, *o.c.*, pp. 45-47. Anders geïnterpreteerd, als individualisering van *di Manes* van de auteur/opdrachtgever van het het carmen: zie F. Bömer, *Abnenkult und Abnenglaube im alten Rom*, Leipzig 1943, pp. 17-20.

62. Zo ook, indien de aanvullingen juist zijn: CE 471, 4-5:
hic sedem aet]ernam vivi facere volentes,
utq. foret titu]lus concordiae posteris sanctae.
(Rome, niet gedateerd)

Nog voorbeelden: CE 58, 4-6; 88, 3-4; 393, 1-2; 595, 1; 1030, 1-4; 1134, 1-2; 2213, 1-2; AE 1955 nr. 53, 7-8; Engstroem nr. 410.

63. Vgl. vooral de wending in een niet gedateerd carmen uit Rome: CE 461, 5: de cuius fama multi cum laude locuntur, met Cicero's definitie van *gloria* in De inventione 2, 166: gloria est frequens de aliquo fama cum laude. Zie nog: CE 596, 3-5; 832, 1-2; 986, 1-2; 2120, 1-4.

exemplum[*perenne*]⁶⁴ in zijn grafschrift zouden bewaard blijven. Hierdoor kreeg al zijn streven tenslotte een diepere zin. Macrobius uit Parma besluit dan ook zijn carmen met volgende raad, geïnspireerd op de tiende Aeneis-zang⁶⁵ :

CE 1273, 9-10

discite qui legitis, factis extendere famam :
 ut probat hic titulus, non perit esse bonos.
 (Parma, niet gedateerd)

Leer, gij die dit leest, uw faam door daden te vergroten :
 zoals dit grafschrift bewijst, vergaat een goed leven niet⁶⁶.

4. Het belang dat het publiek der carmina sepulcralia aan deze vorm van voortbestaan hechtte, weerspiegelt zijn ontvankelijkheid voor een onsterfelijkheidsopvatting die in essentie aristocratisch is. Deze ontvankelijkheid dient wellicht verklaard doordat „voortbestaan-in-de-herinnering” verder bouwde op het traditionele en bij het volk diep doorgedrongen geloof in grafbestaan en dodencultus⁶⁷. In de literaire bronnen is deze brand bijna geheel vervaagd⁶⁸, doch in de carmina blijft hij nog duidelijk aanwezig.

64. Wending uit een nog niet gepubliceerd carmen, medegedeeld door Prof. S. Mariner-Bigorra, aan prof. G. Sanders, op het VI. Kongress für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972. Het carmen komt uit Osuna en is niet gedateerd ; het werd opgedragen aan de veertigjarige Valeria Irene. Verzen 3-4 luiden als volgt :

Sex et viginti nobiscum de[gerat annos ;]
 casta, pia exemplum sola [perenne dedit]

Zie ook CE 423, 1 en 5 ; 437, 15-17 ; 1077, 1-2.

65. Vgl. Verg., Aen. X, 467-469 :

Stat sua cuique dies, breve et irreparabile tempus / omnibus est vitae ; sed famam extendere factis, / hoc virtutis opus ... (Zeus tot Hercules die het betreurt, de jonge Pallas niet van de dood te mogen redden). Over de ontlening : Hoogma, *o.c.*, p. 50 en p. 324.

66. Soortgelijk carmen CE 1238 (Mactar, begin 3de E. n.C.) besluit na de uitvoerige beschrijving van de sociale opgang van een kleine boer tot *decurio* :

25. vitae pro meritis claros transegimus annos,
 quos nullo lingua crimine laedit atrox.
 discite mortales sine crimine degere vitam :
 sic meruit, vixit qui sine fraude, mori.

Over dit boeiende carmen : zie J. M. Lassère, *Sentiments et culture d'après les épitaphes latines d'Afrique*, in BAGB 2 (1965) pp. 209-227, hier pp. 212-214.

67. Volk blijft geloven aan grafbestaan : zie F. Cumont, *Lux Perpetua*, Paris 1949, pp. 14-25 (voortaan geciteerd als Cumont, *Lux*). Specifiek voor de CE : Galletier, *o.c.*, pp. 27-29 en vooral pp. 42-43 ; Lattimore, *o.c.*, pp. 90-95 ; Sanders, *Heidense*, p. 53.

68. In de literatuur vervaagd, doch niet verdwenen : zie Jacobsen, *o.c.*, pp. 107-110. Vgl. bv. CE 106, 2-3 voor T. Flav. Postumius Varus, consul in 271 n.C. :

2. Manes colamus, namque opertis Manibus
 divina vis est aeviterni temporis.

(Rome, 3de E. n.C.)

Bewaart de steen naam en herinnering aan de dode, dan herbergt het graf als *domus aeterna* zijn lichaam⁶⁹. De grafplaats is, tenminste voor de eerstvolgende generaties, de plaats waar zich het dodenritueel voltrekt, waar verwanten offers, tranen en bloemen brengen, waarrond eventueel een graftuin wordt aangelegd. Zij is het contactpunt tussen twee werelden, de ontmoetingsplaats tussen levenden en doden :

CE 1183, 9-12

huc animam transmittite tuam p[acataque nostris
adsidue votis ad pia sa[cra veni.
te divisa locis mens co[gitat et lapis hic est
deflendus lachrim[is quas petit ipse cinis
(Corfinium, niet gedateerd)

Breng hierheen uw ziel en kom, verzoend door ons bidden, getrouw naar het vrome offer. U gedenkt mijn geest, verdeeld tussen hier en daar en deze steen moet worden beweend met tranen waarnaar uw asse verlangt⁷⁰.

Deze betrekkingen tussen levenden en doden, zijn oorspronkelijk familierelaties⁷¹. Van wie anders kon men deze nabestaansverzorgering verwachten dan van de eigen verwanten of beter nog, van de eigen kinderen, wier leven nog zoveel verder strekte in de tijd :

CE 1216, 9-15

et faciet suboles multos memorata per annos
sacra deis patribusque suis, memoresq. priorum
et memores nostri nostrorumq. alta propago
aeterno servant semper memorabile nomen.

69. Algemeen over deze wending: E. Stommel, *Domus aeterna*, in *Reallexikon für Antike und Christentum* IV (Stuttgart 1959) pp. 117-119; Cumont, *Lux*, pp. 25-28. Specifiek in de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 28-31; Lattimore, *o.c.*, pp. 165-169; J. A. Tolman, *A Study of Sepulchral Inscriptions in Buecheler's „Carmina Epigraphica Latinae”*, Chicago 1910, pp. 108-109; Van Bleek, *o.c.*, pp. 76-78. Functie van het graf samengevat in CE 225, 1-3: *Aeterna domus hec est, / pausum laboris hic est, / aliquid memoriae hoc est.* (Numidië, niet gedateerd). Zie ook: CE 1254, 8; 1831, 3-4; 1942, 4; Engstroem nr. 54, 1-2; Cholodniak nr. 289 d, 7-8 en de CE gepubliceerd bij L. Leschi, *Fouilles de Mopib (avril-mai 1949)*, in *BCTH* (1946-1949) [1953] pp. 655-668, hier p. 663 nr. 9 en bij A. Degrassi, *Epigraphica III*, in *Scritti vari di Antichità III*, Venezia-Trieste 1967, pp. 119-121.

70. Over dodencultus: Cumont, *Lux*, pp. 29-54; Galletier, *o.c.*, pp. 35-41; Sanders, *Heidense*, pp. 380-384; Van Bleek, *o.c.*, pp. 99-111. CE waarin voortbestaan in de herinnering samengaat met materiële dodencultus: CE 371 (integraal); 431, 1-3; 633, 4-5; 965, 1-6; 966, 1-4; 1223, 9-14; 1981, 1-5; 1998, 5-7 en het CE gepubliceerd door S. G. Mercati, *Iscrizione sepolcrale di Pamfilo scoperta presso Borghesiana*, in *RAPARA* 7 (1929-1931), pp. 211-214.

71. Zie bv. CE 179, 1-2; 1080, 3-4 en 1290, 7-8.

Quisquis es aut olim nostra de stirpe futurus,
 sis memor antiqui nominis et tituli
 (Rome, niet gedateerd)

Een roemrijk nageslacht zal doorheen vele jaren, het heilig ritueel voor de goddelijke voorvaderen voltrekken. Onze voorouders indachtig, zal het hoog opklimmend geslacht van de onzen, ook ons gedenken; moge het voor eeuwig, de immer te gedenken naam bewaren. Wie ge ook zijt of eens zult zijn, van onze stam, gedenk de oude naam en het opschrift.⁷²

Pas in een later stadium nemen deze relaties de vorm aan van toevallige ontmoetingen, tussen een vreemde, de *viator*, en een willekeurige dode.

Voor het volk dat hardnekkig bleef geloven in de macht van de dode in het graf, aan zijn interesse voor en zijn inmenging in de wereld van de levenden, waren het vaak nog geïndividualiseerde en bewust beleefde relaties: het sprak immers vanzelf dat de dode wist dat de levende hem gedacht en vreugde vond in deze herdenking⁷³. Zoals in de literatuur voltrok zich ook in de CE een spiritualisering van het voortbestaan in de herinnering; daardoor werd dit voortbestaan losgehaakt van de materiële dodencultus, doch het geloof aan de in het graf huizende Manes, bood het een stevige basis en bewerkte dat het ook in de *carmina sepulcralia* de enige vorm van onsterfelijkheid was waaraan men niet twijfelde.

5. In ongeveer 140 funeraire *carmina*, alle in volks milieu ontstaan, speelt dit voortbestaan in de herinnering, gespiritualiseerd of nog verbonden met de traditionele dodencultus, een rol. Dit is een relatief klein aantal in vergelijking met het totale aantal bruikbare *carmina sepulcralia* (ongeveer 7,5%), echter niet in vergelijking met het aantal inscripties dat over andere onsterfelijkheidsopvattingen spreekt⁷⁴. Vanaf de 1ste E. v.C. tot op het einde van de 4de E. n.C. bezitten wij, zonder belangrijke lacunes, een voldoende aantal dateerbare inscripties, zodat men veilig aannemen kan, dat deze gedachte permanent aanwezig was bij de bevolkingslagen die zich van de *carmina* als uitdrukkingmiddel bedienden.

72. Vgl. CE 2156, 7: *nec remisere saltem subolem qui meminerit suos*, en het carmen bij S. Mariné Bigorra, *Inscripciones hispanas en verso*, Barcelona 1952, pp. 214-216 nr. 3, 6-7 en 11-15.

73. In de literatuur twijfelt men hieraan soms. Positief bv. bij Cicero: Leeman, *o.c.*, pp. 62-65, 73-74 en 77-78. Negatief volgens Seneca, *Epist.* 77, 17 en Cicero *Tusc. Disp.* I, 45, 109 (einde): Leeman, *o.c.*, pp. 58-59. In de *carmina* twijfelt men hieraan niet: zie bv. CE 572, 1-2: *Sic ego pro meritis [ca]pio nomineque salutor / et sum post obitum felix, cui cari sodales / hoc titulo fixerunt nomen aeternum.* (Amaedara, niet gedateerd).

Zie ook AE 1946 nr. 208 (Reggio Emilia, niet gedateerd).

74. Zie *infra* noot 127 en 142.

Deze grafverzen komen bovendien uit alle delen van het *Imperium Romanum*⁷⁵.

Deze enkele gegevens over de reële achtergrond van deze carmina, bewijzen mede dat het thema „onsterfelijkheid door de roem”, niet alleen in al zijn aspecten in de CE aanwezig was, doch dat deze aanwezigheid permanent en zeer verspreid was.

Vergelijkt men verder de gedachtenwereld der carmina-dichters met de filosofische en religieuze stromingen, die de bovenste bevolkingslagen beroerden, dan blijkt toch, ondanks treffende gelijkenissen, het zeer eigen karakter van deze gedachtenhorizon. Deze eigenheid kan men verduidelijken aan de hand van twee problemen, die in de carmina worden aangesneden, nl. de verklaring voor de nooit onderbroken afwisseling van leven en dood en de relativering van de waarde van het aardse bestaan ten opzichte van het bestaan na de dood. Het eerste thema laat toe de meest markante goddelijke aanwezigheid in de CE, het Fatum, te vergelijken met de korresponderende macht in het filosofisch systeem dat de keizertijd domineerde, de Stoa. Het tweede thema laat toe na te gaan in hoeverre de gewone mens werd aangeprezen door de nieuwe spiritualistische stromingen van deze tijd.

II.1. Zowel de carmina als de stoïcijnse filosofie verklaren de eeuwige kringloop van leven en dood door de werking van een goddelijke macht, het Fatum. Om het ingrijpen van deze macht in het leven van een geliefd persoon te verwerken, ontwikkelde de stoïcijnse moraalfilosofie een waaier van troostende gedachten en praktische raadgevingen ter voorbereiding op of ter overwinning van verdriet. De carmina-dichters namen deze gedachten uit de filosofische consolatio-praktijk over⁷⁶. In overeenstemming met de

75. CE uit de 1ste E. v.C.: CE 56 (Traiecti ad Lirim), 58 (Rome), 363 (Nova Carthago), 990 (Sabijnse land), AE 1960 nr. 40 = AE 1962 nr. 151 (Visentium), 877 (graffito, Rome). CE uit de 1ste E. n.C.: CE 371 (Rome), 431 (Rome), 922 (Concordia), 965 (Rome), 978 (Saguntum), 1044A (Viminacium), 1073 (Narbonne), 1080 (Rome), 1111 (Rome), 1148 (Salona). CE uit de 2de E. n.C.: 249 Praeneste, dedicatio, 423 (Anagnia), 476 (Rome), 480 (Ammadara), 1196 (in Baesuccitano, Hispaniae Tarraconensis), 1256 (Rome), 1551A (Carales, Sardinië), 1552 (Colonia Cillitana, Africa), 1604 (Lambaesum), 1942 (omgeving van Limoges), AE 1968 nr. 74 (Rome), Epigraphica 2 (1940) p. 146 nr. 428 (Milaan). CE uit de 3de E. n.C.: CE 487 (Ostia), 598 (Siscia), 1238 (Mactar), 1251 (Rome), 1988 (Rome), AE 1956 nr. 122 (Timgad), en de CE gepubliceerd door Marine Bigorra, *o.c.*, pp. 214-216 nr. 3 (Tarraco), Herrmann, *o.c.*, pp. 137-141 (Odenburg a. Main) en Mercati, *o.c.*, pp. 211-214 (Rome). CE uit de 4de of het begin van de 5de E. n.C.: CE 618 (Trier), 1396 (Tusculum), HAEpigr. 8-11 (1957-60) p. 12 nr. 1488 (Conto de Baixo, Hispaniae), BCTH (1930-31) pp. 135-136 nr. IX (streek van Sétif) en het CE bij Vollmer, *o.c.*, pp. 26-30 (Trier).

76. Over de invloed der consolationes op de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 206-209.

stoïcijnse moraal leerden de grafverzen aan de levenden hun verdriet *aequo animo* te dragen⁷⁷. Het *memento mori* dat de carmina de voorbijganger zo vaak toeroepen, doet aan de stoïcijnse *praemeditatio futurorum malorum* denken⁷⁸. De carmina leren dat het leven een lening is, die men in de dood terugbetaalt⁷⁹, dat de mens vergankelijk is zoals de hem omringende natuur⁸⁰, dat de wet van het Fatum onveranderlijk, onontkoombaar en algemeen is⁸¹. Aan wie door verdriet is verblind, houden zij voor dat hij niet de enige en niet de eerste is die zulke smart te dragen heeft⁸².

Sommige grafverzen vertonen treffende woordgelijkenissen met bepaalde literaire passages. Hoewel de carmina-dichters zelden verzen integraal en ongewijzigd hebben overgenomen⁸³, volgen zij

77. Zie CE 59, 14-17: *sei in vita iucunda [ac] voluptatei fuei / vobeis, viro atque amiceis notisque omnibus, / nunc quoniam fatum se ita tulit, animo vo[lo] / aequo vos ferre concordisque vivere* (Rome, ca. 50 v.C.) en CE 1285, 1-2: *aeternum sic linquo tibi, mea vita, dolorem, / sed fort[is] precor hoc usque f[e]ras anim[o]*. (Sicca Veneria, niet gedateerd). Vgl. met de *exempla constantiae* in de consolatio: Sen., ad Marc. 2, 3-5; 3, 1-2; 12, 6 tot 15, 4; 16, 1-4; Sen., ad Polyb. 14, 3-16, 3. Woordgelijkenis tussen bovenstaande CE en consolationes: Sen., ad Marc. 5, 6; Nulla re maior invidia fortunae fit quam *aequo animo*. Sen., ad Marc. 16, 3: *Quod si tibi vis exempla referri feminarum quae suos fortiter desideraverint, non ostiatim quaeram*. Sen., ad Marc. 15, 2: (Divus Augustus) *tulit tamen tam fortiter quam cuius iam res agebatur cuiusque maxime intererat de diis neminem queri*.

78. Voorbeelden van *memento-mori*: CE 71A, 5; 119, 1-2; 120, 1-2; 191, 6-7; 241, 1; 242, 1; 247; 389, 3-6; 580, 1-3; 808, 1; 1079, 9-10; 1097, 2-5; 1115, 1-2; 1276, 7-10; 1310, 5-6; 1514, 2-3; 1544, 7-8; 1553, 11; Cholodniak nr. 286a, 1-2; Engstroem nr. 49, 1, nr. 396, 1-2 en nr. 447, 1-2; AE 1928 nr. 108, 5-6; AE 1930 nr. 59, 4-7; carmen gepubliceerd door E. Albertini, *Note sur la nécropole antique de Tiklat* (Tubusuctu), in BCTH (1934-35) [1940] pp. 93-105, hier p. 97 nr. 6. Over de filosofische *praemeditatio futurorum malorum*: zie Johann, *o.c.*, pp. 67-69; C. Martha, *Études morales sur l'Antiquité*, Paris 1883, pp. 182-184. Rol van deze *praemeditatio*: zie Cic., *Tusc. Disput.* III, 16, 34 en *Ad fam.* V, 16; Sen., *Epist.* 26, 8-10; 30, 18; 69, 6; 70, 17-18; 91, 7-8; 101, 7-8; 107, 7; 114, 26; *Ad Marc.* 9, 3.

79. Zie: CE 183, 1; 185, 1-2; 222, 1-4; 464, 1-2; 471, 6-7; 509, 1-3; 1001, 3-4; 1120, 1-2; 1168, 3-4; 1277, 3-4; 1316, 4; 1326, 1-3; 1532, 1; 1604, 15-18; 1612, 13; 1901, 3-4; 2177, 6-7; AE 1933 nr. 74, 1-2; AE 1947 nr. 191, 3; AE 1967 nr. 113, 3; Cholodniak nr. 289d, 7-8; CE gepubliceerd door A. Donati, *Epigrafia Cortonese. Testi greci e romani*, Cortona 1967, nr. 80, 1. Echo's van Stoa in CE: Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) p. 580.

80. Vergelijking mens-natuur: CE 1040, 1-4: *Ac veluti formosa rosast cum tempore prodit, / arescit certo tempore deinde suo, / sic tu coepisti primo formossa, Anna, videri, / tempore sed subito desinis esse mea*. Vgl. ook CE 465B, 19-21; 1489, 1-3; 1490, 1-2. Mens is van nature sterfelijk: CE 191, 7; 1202, 1-2; 1567, 4-7.

81. Onveranderlijk: CE 501, 1-2; 1051, 1-2. Onontkoombaar: CE 2155, 5-6; AE 1916 nr. 122, 15-16. Algemeen: CE 389, 4-6; 1211, 9-12; 1566, 5; 2999, 2-3; AE 1928 nr. 72, 3-5. Beelden aangewend om deze algemeenheid uit te drukken: het leven is een weg: CE 998, 1-2; 1084, 5; 1310, 5-6. Leven is gastverblijf: CE 813 praescr.; 998, 3-4. Grafhuis wacht allen: CE 965, 9. Charon's boot neemt allen op: CE 1223, 5-8.

82. *Non-tibi-solum*-motief: CE 823, 1-2; 970, 11-14; 971, 12-15; 1068, 3-4; 1240, 4; AE 1952 nr. 16, 1-2.

83. CE 1489, 3 = Manilius, *Astronomica* IV, 16 en CE 1567, 4-5 = Disticha Catonis II, 3: zie Buecheler, adnotationes.

hun voorbeeld vaak zo getrouw dat men ondubbelzinnig hun inspiratiebron kan aanwijzen. Een Noordafrikaans carmen bv., dat met bitterheid de almacht van de Parcae vaststelt :

CE 501, 7-8

Pro dolor, ut nulli *decreta rumpere* fas est

Parcarum diva durosque evadere casus

(Tupusuctu Mauretaniae, midden 3de E. n.C.)

herinnert sterk aan een passage uit het XVde boek van Ovidius' *Metamorfofen*, waarin Venus de hemelgoden smeekt de dood van haar afstammeling Caesar af te wenden :

Ovid., *Met.* XV, 780-781

... superosque ..., qui *rumpere* ...

ferrea non possunt veterum *decreta* sororum⁸⁴

Een carmen uit Rome :

CE 1068, 3-4

desine soror me iam flere sepulcro :

hoc etiam multis regibus (h)ora tulit.

(Rome, 1ste E. n.C.)

gaat zeer waarschijnlijk terug op Lucretius' derde boek (vv. 1027-1028)⁸⁵.

Elders grepen de dichters uit het volk naar een met de grafverzen sterk verwant genre, het *epicedion*⁸⁶. Doch niet minder vaak volgden ze een voorbeeld dat in proza is gesteld. Vergelijk bijvoorbeeld een *distichon* uit een Romeins carmen :

CE 1567, 6-7

mors etenim hominum natura, non poena est ;

cui contigit nasci, instat et mori (...)

(Rome, ca. 200 n.C.)

84. Lissberger, *o.c.*, p. 27. Het *duros ... casus* is ontleend aan Vergilius, *Aen.* 6, 376-377 : Hoogma, *o.c.*, p. 284.

85. Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 577-578. Zelfde beeld bij Hor., *Od.* 2, 14, 10 en *Prop.* 3, 18, 26 en 3, 5, 15 : Lissberger, *o.c.*, p. 34. Naar versstructuur en woordgebruik staat de *passus* uit Lucretius echter het dichtst bij de CE.

86. Invloed van *epicedia* op CE : Galletier, *o.c.*, pp. 202-206 ; Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 452-453. Vgl. CE 1223, 7 (Rome, niet gedateerd) met *Consol.* ad *Liv.*, 357. CE 1084, 6 (*Venafrum*, niet gedateerd) met *Consol.* ad *Liv.*, 359. Zie hierover Lier, *o.c.*, pp. 565-566. CE 465B, 9 (*Aix-en-Provence*, niet gedateerd) met *Ovid.*, *Metam.* XV, 799 en *Consol.* ad *Liv.*, 243. CE 389, 5 (Rome, niet gedateerd) met *Prop.*, IV, 11, 2. Zie over deze *carmina* : Lissberger, *o.c.*, p. 28.

met twee passages uit Seneca's werk :

De remediis fortuitorum, II, 1
 morieris : ista hominis natura est non poena

Epistulae, 99, 8
 cui nasci contingit, mori restat⁸⁷

Een proza-voorbeeld vertoont vaak treffender woordgelijkenissen dan een poëtisch met dezelfde inhoud. Een carmen uit Noord-Italië haalt zijn woordenschat bijna geheel uit twee van Seneca's dialogen : vergelijk

CE 998, 1-2

*Quid quereris fatis mortis, carissime coniunx,
 cum sit communis omnibus una via ?*
 (apud Ferrarienses, niet gedateerd)

met Sen., ad Polybium IX, 9

Omnibus illo nobis commune est iter. Quid fata deflemus ?

en Sen., Rem. fort. III, 2

*Undecunque ad infernas una via est*⁸⁸.

De carmina die naar bewoordingen en gedachteninhoud, bij Seneca's filosofisch werk aansluiten, zijn vrij talrijk⁸⁹. Dit is des

87. Zie C. Hosius, *Inscriptliches zu Seneca und Lucan*, RhM 47 (1892) pp. 462-465, hier pp. 462-463; Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) p. 586.

88. Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) p. 564 en Lissberger, *o.c.*, p. 33 citeren nog twee voorbeelden uit de poëzie doch de gelijkenis is minder groot: Hor., Od. I, 28, 16: ... sed omnes una manet nox / et calcanda semel *via leti* en Prop. III, 18, 21-22: Sed tamen hoc omnes, huc primus et ultimus ordo / est mala sed cunctis ista terenda *via est*.

89. Vgl. CE 119, 1-2: Heus tu, viator lasse, qu[i] me praetereis, / *cum diu ambulareis*, tamen hoc *veniundum est tibi* (Cremona) met Sen., Rem. fort. II, 2: Peregrinatio est vita *cum multum ambulaveris, redeundum est*. Vgl. CE 389, 4: et tu *mortal[em te sic na]tium* esse memento (Rome) met Sen., ad Marc. 11, 1: *mortalis nata es* en misschien ook met Cic., Tusc. Disp. III, 17, 36: qui *mortalis natus* condicionem postules immortalium. Vgl. CE 998, 4: temporis *hospitium, non solet esse diu* (Noord-Italië) met Sen., ad Marc. 21, 1: *Ad brevissimum tempus editi, cito cessuri loco venienti impacato, hoc prospicimus hospitium*. Vgl. CE 1021, 4: hanc tibi *nascenti fata dedere domum* (Narbonne, 1ste E. n.C.) met Sen., Rem. fort. 2, 2: *nascenti* mihi protinus natura posuit hunc *terminum*. Zie Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 585-586 (met talrijke inhoudelijke verwante loci waarin echter de formele gelijkenis kleiner is). Vgl. CE 1552A, 69: *fatis certa via est* neque se per stamina mutat / Atropos (Noord-Afrika, begin 2de E. n.C.) met Sen., ad Marc. 21, 6: *Eunt via sua fata*, ne adiciunt quicquam nec ex promisso semel demunt. Misschien gaat ook CE 1490, 1-2: Quo modo *mala in arbore pendunt*, sic

te opvallender, daar de impact van deze auteur op de CE in het algemeen, eerder gering is⁹⁰.

2. Uit deze talrijke gegevens, zou men kunnen besluiten dat het filosofisch onderricht van de invloedrijkste school, ook weerklank vond bij het volk. Dit geldt misschien wel voor de eenvoudigste troostmotieven, doch de woordgelijkenissen die men voor deze elementaire gedachten tussen carmina en filosofische traktaten vaststelt, bewijzen geenszins dat de carmina-dichters deze filosofische werken in hun geheel kenden; evenmin dat zij er rechtstreeks aan hebben ontleend. Deze troostmotieven zijn immers algemeen menselijke bedenkingen, die zich leenden tot inschakeling in de filosofische consolatio-praktijk, doch ongetwijfeld ook als volkse wijsheid bestonden⁹¹. De consolatio is in deze periode juist gekenmerkt door compilatie uit rhetorische compendia en gnomologieën⁹². Anderzijds dient men rekening te houden met de invloed van mondelinge prediking door rondtrekkende filosofen, die hun onderricht tot enkele kernachtige uitspraken herleidden; deze *sententiae* kon een volks dichter gemakkelijk in een carmen verwerken⁹³.

De basisidee echter, die aan dit rijk gevarieerde gedachtencomplex juist zijn troostende kracht verleent en het aan de alledaagsheid ontheft, treft men niet aan in de grafpoëzie. Het Fatum waaraan de mens in de carmina zich onderwerpen moet, is immers niet het Fatum uit de leer der Stoa, niet de alles zinvol regelende *Pronoia*, die van het heelal een organisch geheel maakt waarin elk onderdeel zijn specifieke functie te vervullen heeft⁹⁴.

corpora nostra: / aut matura *caedunt* aut cito acerva ruunt (Rome) met Sen., Rem. fort. 13, 1: *Amisi liberos: stultus es, qui defles morte mortalim (...). Quid si infelicem voces arborem, quod stante ipsa cadunt poma*: zie Lier, *o.c.*, p. 583 doch ook Lissberger, *o.c.*, p. 35 (vergelijkt met Ovid., *Metam.* VII, 585-586).

90. Hosius, *o.c.*, p. 463.

91. Zie Cic., ad fam. V, 16, 2: *Est autem consolatio pervulgata quidem illa maxime, quam semper in ore atque in animo habere debemus, homines nos ut esse meminerimus ea lege natos, ut omnibus telis fortunae proposita sit vita nostra* (enz.). Zie hierover Johann, *o.c.*, p. 70: *so ist doch zu bedenken dass ein gewiss grosser Teil des stoischen Lebrgutes zur Zeit Ciceros schon längst popularisiert war, zumal wenn es sich wie hier, um ursprünglich volkstümliche Gedanken handelt*.

92. Johann, *o.c.*, pp. 81-82. Zo ook R. Kassel, *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur*, München 1958, pp. 50-51.

93. Wendland, *o.c.*, pp. 84-87, vooral p. 84 (over de diatribe): *Aber die Literatur ist eine mehr zufällige Begleiterscheinung einer ausgebreiteten auf das lebendige Wort und persönliche Einwirkung gestellten Propaganda, die seit der hellenistischen Zeit der sozialen Stellung der Philosophen ganz neue Formen geschaffen hat*.

94. Over de gelijkschakeling van Fatum, natura, providentia en deus in de Stoa: H. O. Schröder, *Fatum (Heimarmene)*, in *Reallexikon für Antike und Christentum* VII (Stuttgart 1967) pp. 524-636, hier p. 540; G. Pfligersdorffer, *Fatum und Fortuna. Ein Versuch zu einem früh Thema kaiserzeitlicher Weltanschauung*, in *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch N.F.* 2 (1961) pp. 1-30, hier pp. 1-2 en 7-8. Zie bv. Sen., *De Benef.* IV, 7, 1-2: „*Natura inquit haec mihi praestat*”. *Non intellegis te, cum*

Seneca, Epictetus, Marcus-Aurelius zijn allen doordrongen van bewondering voor deze kosmische orde, met de goddelijke kracht die erachter schuilgaat, voelen zij zich persoonlijk verbonden, van haar goedheid zijn zij diep overtuigd⁹⁵. In deze visie is de gewillige onderwerping aan deze goddelijke orde slechts een daad van *pietas*. Immers de onbillijkheid van het Lot bestaat niet; het is geen reëel gegeven, enkel een subjectieve ervaring van de mens die momenteel niet inziet, hoe het ingrijpen van deze macht harmonieert met de universele orde en bijgevolg moreel in gebreke blijft. Zo schrijft Seneca aan Lucilius, naar aanleiding van de dood van diens vriend Flaccus:

Sen., Ep. 63, 7-8

Fac ergo, mi Lucili, quod aequitatem tuam decet, desine beneficium fortunae male interpretari: abstulit sed dedit⁹⁶.

Hoe moeilijk het soms was, ook voor Rome's intelligentsia, aan deze zinvolle ordening te blijven geloven, blijkt uit Fronto's brief aan Antonius Pius bij de dood van zijn kleinzoontje:

Fronto, De nepote amisso, 3

Si providentia res gubernantur, hoc idem recte provisum est? Si fato cuncta humana decernuntur hoccine fato decerni debuit? Quae, malum, Providentia tam inique prospicit.

Doch tenslotte besluit ook hij dat de godheid, beter dan de mens zelf, inziet wat goed voor hem is⁹⁷.

Het ontbreekt in Seneca's *consolationes* en vooral in de *epicedia* niet aan soortgelijke verwijten⁹⁸. De reële gebeurtenissen leken al

hoc dicis, mutare nomen deo? (...) Hunc eundem et Fatum si dixeris, non mentieris; nam quom fatum nihil aliud sit quam series implexa causarum, ille est prima omnium causa ex qua ceterae pendent.

95. Bewondering: zie M. Pohlenz, *Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung*, I, Göttingen 1964³, pp. 195-197 (Panaetius), pp. 217-218 (Posidonius), pp. 320-321 (Seneca). Goedheid: zie bv. Sen., *De Benef.* 7, 31. Talrijke loci bij Pohlenz, *o.c.*, II, p. 159 en A. L. Motto, *Seneca Source Book: Guide to the thought of Lucilius Annaeus Seneca*, Amsterdam 1970, pp. 94-95. Zelfde thema bij Epictetus: Pohlenz, *o.c.*, I, pp. 338-340. Zo ook bij Marcus Aurelius: Pohlenz, *o.c.*, I, pp. 348-349; Schröder, *o.c.*, p. 543; C. Martha, *Les moralistes sous l'Empire romain. Poètes et Philosophes*, Paris 1894, pp. 203-207.

96. Zie nog: Sen., ad Polyb. 11, 1: Non est itaque ista factorum iniquitas, sed mentis humanae pravitas insatiabilis rerum omnium, quae indignatur inde excidere quo admissa est precario.

97. Fronto, *De nepote amisso*, 4.

98. Loci uit de *epicedia* bij J. Estève-Forriol, *Die Trauer- und Trostgedichte in der römischen Literatur. Untersuchungen nach ihrer Topik und Motivschatz*, München 1962, pp. 138-139, § 31-32. *Consolatio*: zie bv. Sen., ad Polyb. 16, 5.

te vaak door een onrechtvaardig toeval bepaald; dikwijls moest men aanvaarden dat de mens *ad omnes fortunae contumelias proiectum* (Sen., ad Marc. XI, 3) was. Doch voor dit onrechtvaardig ingrijpen van Fortuna gaf de filosofie een verklaring: zij wordt de boosaardige macht waarmee de godheid de mens beproeft. Ook zij is tenslotte ingeschakeld in de universele orde. *Fortunae resistere* wordt een *Leitmotiv* in de stoïcijnse ethiek⁹⁹.

3. Het Fatum in de carmina is veeleer een onbegrijpelijke doch onveranderlijke en onverbiddelelijke macht, die de mens van bij zijn geboorte in haar greep houdt¹⁰⁰ en hem vaak als boosaardig geweld tegemoet treedt. *Causa latet fati*, leert een carmen uit Rome (CE 1035,5). Wel erkennen de dichters uit het volk een zekere wetmatigheid in het optreden van dit *numen*. Dit aspect van het Fatum leidt bij hen tot fatalistische berusting. Vooral waar de traditionele opvatting van het Noodlot zich verder ontwikkeld heeft onder de invloed van Oosters astrologen, Chaldei of mathematici¹⁰¹, kwamen tot protestloze aanvaarding van het onvermijdelijke. Alles in het mensenleven is immers van te voren onveranderlijk bepaald door de stand der sterren op het ogenblik van de geboorte; zo ook zijn stervensuur:

CE 1489, 3

Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.
(Tarraco, niet gedateerd)

Van bij onze geboorte zijn wij op weg naar de dood en ons einde wordt door onze oorsprong bepaald

Uit dit fatalisme kon men een zekere troost putten, zoals blijkt uit het carmen voor een kleine jongen uit Dalmatië:

CE 1536, 3-4

Noli dolere, mater: faciundum fuit.
properavit aetas, voluit hoc astrum meum.
(Delminium, niet gedateerd)

99. Zie Pfligersdorfer, *o.c.*, pp. 2-12 en pp. 21-27; G. Busch, *Fortunae resistere in der Moral des Philosophen Seneca*, in A&A 10 (1961) pp. 131-154, hier pp. 140-145.

100. Zo bv. CE 516, 9: *Anc nobis sorte dedit fatu, cum luci daremur.* (inter Capsam et Thelepte, Noord-Afrika, 2de of 3de E. n.C.). Vgl. nog CE 610, 1-3 (Fortuna); 1021, 3-4 (Fata); 1041, 6-7 (Fata).

101. Oosterse astrologen waren reeds op het einde van de republiek, niet zeldzaam te Rome: Cumont, *Lux*, p. 314; Galletier, *o.c.*, pp. 85-86. Sporen in de carmina: zie A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano*, Budapest 1937 (repr. 1964), pp. 29-31.

Wil niet treuren, moeder: het moest geschieden. Mijn levenstijd is snel voorbijgegaan, zo wilde het mijn gesternte¹²⁰.

Doch het kon net zo goed tot een gevoel van onmacht en tot wanhoop leiden¹⁰³.

Fatalistische berusting spreekt soms evenzeer uit de grafverzen die zich uitdrukken in de traditionele mythische beelden der spinnende Parcen:

CE 1552A, 69-71

fatis certa via est neque se per stamina mutat
Atropos: ut primo coepit decurrere filo,
crede, Secunde, mihi, pensatos ibis in annos.

(Colonia Cillitana, Noord-Afrika, begin 2de E. n.C.)

Zeker is de weg voor de godinnen, nooit bedenkt Atropos zich terwijl zij haar draden spint: zodra zij met het eerste spinsel (de levensdraad) begint af te rollen, gaat ge, geloof mij Secundus, voortaan doorheen afgemeten jaren¹⁰⁴.

Hoewel de gewone mens troost zocht in de algemeengeldenheid van Fatum's wet, toch ervaaarde hij de toepassing van deze wet op een hem dierbaar persoon, steeds als onrecht. De grafverzen spreken van de *invida fati lex* (CE 386,4) en de vaak herhaalde klacht

102 Normae formule: CE 1537B, 1-2:

Dolere mater noli, faciundum hoc fuit.
properavit aetas, voluit hoc Fatus meus
(Rome, niet gedateerd)

Deze formule wordt herhaald op een twintigtal grafstenen, meestal voor jonge mensen. Zie CE 81, 3-4; CE 145 = CIL VI 5150; CE 145 = CIL VI 6932; CE 145 = CIL VI 8023; CE 145 = CIL VI 17195; CE 145 = CIL VI 20182; CE 146; 147, 148; 149, 6-8; 150; 1538, 5-6; 1539, 5-6; 1540, 6 = AE 1968 nr. 73, 6; 1542, 5-6; 1886; AE 1928 nr. 71, 9-11; AE 1960 nr. 41, 3-4; Engstroem nr. 37 en CE 2176, 13-16, fragmentair bij Buecheler, aangevuld door H. Armini, *Sopra una iscrizione metrica sepolcrale di Ostia*, in *Mélanges J. Vising*, Paris 1925, pp. 154-160, hier pp. 157-158.

103. Zie bv. CE 1092, 1-3:

Quaerere cessavi numquam nec, perdere desi,
mors intervenit, nunc ab utroque vaco.
Credite mortales: astro nato nihil est sperabile datum.
(Turijn, niet gedateerd)

104. Zo ook CE 436, 11-14 (Rome, 2de E. n.C. ?), Vgl. nog CE 1142, 15-16 en CE 1279, 5-6. De Parcae komen alleen in metrische inscripties voor: zie A. G. Harkness, *The Scepticism and Fatalism of the Common People of Rome as Illustrated by the Sepulchral Inscriptions*, TAPhA 30 (1899) pp. 56-88, hier p. 79. Daaruit heeft men afgeleid dat zij louter poëtisch ornament zijn in de CE: zo o.a. Harkness, *o.c.*, p. 88. De rol van deze personificatie van het meer abstracte Fatum werd echter nog niet grondig onderzocht. Brelich, *o.c.*, p. 28 noemt de Parcae *più profonde espressioni mitiche del fato*. Zo ook Galletier, *o.c.*, p. 85; Sanders, *Heidense*, p. 93; Tolman, *o.c.*, p. 72.

*si non fatorum praepostera iura fuissent*¹⁰⁵, toont aan dat het rationele weten dat de dood haar rechten heeft op de mens, niet steeds emotioneel voldoening schonk. Waar Seneca Polybius bij de dood van zijn jonge broer verweet zich als een onwaardig debiteur te gedragen¹⁰⁶, keren de carmina juist hun verwijten tegen de krediet verlenende macht, die al te vroeg haar leen teruggeist :

CE 1001, 1 en 3-4

Desinite, aequales, Plocami lugere sepulti
fata (...)

in requiem excessi ; quod quaeritis, id repetitum
abstulit iniustus creditor ante diem.

(Rome, niet gedateerd)

Wil niet langer, gezellen, de dood van Plocamus, (hier) begraven, betreuren. Rust heb ik gevonden ; wat gij hier zoekt, dat heeft een onrechtvaardig schuldeiser geïnd, weggehaald vóór de vervaldag.

Berusting was voor het publiek der carmina veeleer een psychologische noodzaak dan een kwestie van moraal : het gebeurde was onveranderlijk, het leven moest doorgaan¹⁰⁷.

Tenslotte dient aangestipt dat lang niet alle carminadichters aan het ingrijpen van Fatum, Fortuna of Parcae, enige wetmatigheid toe schrijven ; volgens de meesten is hier enkel boosaardige willekeur in het spel. In een carmen uit Aquincum, stellen de ouders van een kleine jongen, gestorven *iniquae Parcae iudicis*, volgend alternatief :

105. CE 1479, 1 ; 1480, 1 ; 1481, 1 ; 2126, 7 ; 2127, 1 ; 2128, 1 ; 2129, 1. Wetten van het Noodlot : CE 104, 1 (*lege aeviterna*) ; 219, 3 (*communi lege*) ; 428, 1 (*Parcarum dura de lege sororum*) ; 1530A, 8 (*fatorum lege*) ; 2182, 7 (*decreta fatorum*) ; CE gepubliceerd door M. Taceva-Chitrova & St. Stefanov, in *Bulletin d'Information de la Société Historique de Bulgarie*, fasc. 26 (1968), pp. 221-230, hier p. 223 (*fatorum lege*).

106. Sen., ad Polyb. X, 5 : Si quis pecuniam creditam solvisse se moleste ferat, eam praesertim cuius usum gratuitum acceperit nonne iniustus vir habeatur ? Dedit natura fratri tuo vitam, dedit et tibi : quae, suo iure usa, si a quo voluit debitum suum citius exegit, non illa in culpa est, cuius nota erat condicio, sed mortalis animi spes avida, quae subinde quid rerum natura sit obliviscitur nec umquam sortis suae meminit, nisi cum admonetur.

107. Zie bv. CE 995B, 21-22 :

nil prosunt lacrimae nec possunt fata moveri.

viximus, hic omnis exitus unus habet.

(Rome, 1ste E. n.C.)

Zo ook CE 807, 1-2 ; 1212, 13-16 ; 1299, 1. Zie hierover : Brelich, *o.c.*, p. 55 ; Galletier, *o.c.*, p. 90 ; Tolman, *o.c.*, pp. 83-84. Soms ook in consolationes, bv. Sen., ad Marc. X, 7.

AE 1952 nr. 1, 5-6

Att]amen, ut fertur, f[a]tum v[el] c[asus i]ni[quus
hae]c ita decrev[it] ; non deus iste fui[t].

(Aquincum, Pannonië, niet gedateerd)

En toch, zo zegt men, besliste het Noodlot ofwel een boosaardig toeval het zo ; hij was (immers) geen god.

Daarnaast kan men echter carmina aanhalen die in zeer sterke bewoordingen de *Schadenfreude* van deze doods machten beschrijven¹⁰⁸. De aloude voorstelling van de goddelijke *invidia* die vreugde vindt in menselijk leed, was bij de gewone mens in de keizertijd nog levendig aanwezig. In enkele carmina wordt de dood verwelkomd, juist als uiteindelijke bevrijding van deze jaloerse machten :

CE 1498

Evasi effugi. Spes et Fortuna valete,
nil mihi voviscum est, ludificate alios
(Rome, niet gedateerd)

Ontkomen ben ik, ontsnapt. Vaarwel, Hoop en Fortuin, niets heb ik (nog) met u te doen, speel uw spel met anderen¹⁰⁹.

Hier staan we wel ver van het stoïcijnse *Fortunae resistere*.

4. Het fundamentele optimisme over het wereldgebeuren, waarin lijden en dood een zinvolle verklaring kregen, drong, uit de filosofische kringen, niet verder door bij het volk. De gewone mens had zijn eigen inzicht in leven en dood : ofwel werd alles geregeld volgens een onverbiddeijk en ondoorgrondelijk mechanisme, ofwel door een godheid wier enige drijfveer en motivering haar *Schadenfreude* was. Wel drongen, reeds in de 1ste E. v.C., talrijke *topoi* uit de consolatiopraktijk, door in de grafpoëzie. Ze werden echter veeleer als *sententiae* aangewend in de carmina en veronderstellen geen diepgaande kennis van het filosofisch systeem waaruit zij zijn gegroeid. Deze in de grafverzen vaak herhaalde *topoi* blijken ingeënt op een traditionele, eeuwenoude visie op de wereld, die door de eigentijdse filosofische stromingen niet grondig beroerd werd.

108: Zo bv. : CE 443, 11 : ... placet hoc, Fortuna, sepulchrum ? en CE 1065, 1 : Atrox o Fortuna, truci quae funere gaudes. Zie ook CE 221, 5-7 ; 544, 1-2 ; 1169, 1-4 ; 1117, 1-3 ; 1204, 1-4 ; 1814, 5-6.

109. Soortgelijk : CE 409, 8-10 ; 434, 13-15 ; 500, 8-10 ; 2139, 1-2. CE 1498 is een bijna woordelijke vertaling van een anoniem epigram uit de Anthologia Palatina XI, 49, 1-2. Zie hierover : Lier, *o.c.*, *Philologus* 62 (1903) pp. 471-473 ; G. Grenier, *Deux inscriptions métriques d'Afrique*, MEFRA 25 (1905) pp. 72-79 ; Brelich, *o.c.*, p. 59 ; Galletier, *o.c.*, p. 74.

Deze literaire topiek komt voor in de grafpoëzie vanaf de 1ste E. v.C. tot op het einde van de 4de E. v.C.; de voorbeelden liggen verspreid over heel het Rijk¹¹⁰. Toch zijn vooral Rome en Italië als uitstralingscentra belangrijk: niet alleen treft men deze consolatio-motieven hier het eerst in de Latijnse carmina aan doch bovendien vertegenwoordigen beide gebieden ongeveer 70% van het hier bestudeerde materiaal (of 99 CE op een totaal van 142 CE). Het kan niet verwonderen dat juist te Rome, het kerngebied van waaruit de epigrafische poëzie zich verspreidde over de *orbis romanus*, de invloeden van literatuur en filosofie op de carmina het frequentst merkbaar zijn, hoe weinig diepgaand deze ook waren.

III. Tenslotte biedt ook de vraag naar het onderling verband tussen het leven op aarde en het voortbestaan na de dood en naar hun respectieve waarde, een beperkt terrein waar men de raakpunten en verschillen tussen de bovenstroom van filosofie en de onderstroom van volkswijsheid kan waarnemen.

Onder de invloed van neopythagorisme, neoplatonisme en Oosterse mysteriegodsdiensten, voltrok zich vanaf de eerste eeuwen van de keizertijd geleidelijk een verandering in de antieke waardeschatting van het leven. Inwijding in één van de vele mysteriën garandeerde aan de myste vereniging met de godheid en deel in diens onsterfelijkheid. In filosofische kringen leerde men dat de mens een goddelijk verwante ziel in zich droeg, die na de dood op zou klimmen naar haar oorsprong, de lichtende hemelsferen. Door deze belofte van gelukkige onsterfelijkheid, gelokaliseerd in het onderaardse Elysium of in het sterrenrijke hemelgewelf, verloor het bestaan op aarde zijn absolute waarde¹¹¹. Het werd voorberei-

110. CE uit de 1ste E. v.C.: CE 57 (Venusia), 119 (Cremona), 185 (Rome) en 1532 (Rome). CE uit de 1ste E. n.C.: CE 81 (Rome), 82 (Burnum, Dalmatië, tijd van Augustus), 183 (Nola), 242 (Narbonne, begin 1ste E. n.C.), 965 (Rome, 10 n.C.), 807 (Milaan), 971 (Rome), 995B (Rome), 1021 (Narbonne), 1040 (Rome), 1068 (Rome), 1326 (Ravenna), AE 1933 nr. 74 (Salona, begin 1ste E. n.C.), AE 1952 nr. 16 (Augst, tijd van Augustus). CE uit de 2de E. n.C.: CE 428 (Stabiae), 436 (Rome), 465B (Aix-en-Provence), 1552A (Colonia Gilitana, Noord-Afrika), 1553 (Bèja), 1604 (Lambaesum, Noord-Afrika), AE 1960 nr. 41 (Rome), Donati, *o.c.*, p. 70 nr. 80 (Rome). CE uit de 3de E. n.C.: CE 501 (Tupusuctu Mauretaniae), 516 (Capsa-Thelepte, Noord-Afrika), 529 (Auzia, Noord-Afrika), 1612 (el Khima, Noord-Afrika), AE 1969-1970 nr. 658 (Mactar) en het CE gepubliceerd door D. Adamesteanu, *Inscription en vers découverte à Turtucaia* (Transmarisca), in *Dacia* 5-6 (1935-36) pp. 449-450 (Totrokan, Moesia Inferior). CE uit de 4de E. n.C.: CE 222 (omgeving van Napels), 580 (bij Antipolis, 3de of 4de E.), 1530A (Rome, ca. 400 n.C.), 2156 (Aquileia, 3de-4de E. n.C.).

111. Over hemelse onsterfelijkheid: Cumont, *Lux*, pp. 142-187 vooral pp. 151-169; C. Pascal, *Le credenze d'oltretomba nelle opere letterarie dell'antichità classica I-II*, Catania 1912, hier II, pp. 201-223. Over Elysisch voortbestaan: Cumont, *Lux*, pp. 61-77; Pascal, *o.c.*, II, pp. 117-124.

ding op het échte leven dat aan de overzijde van de dood lag. Cicero oordeelt in zijn *Tusculanae Disputationes* niet anders :

Cic., Tusc. Disp. I, 31, 75

Hoc, et dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile,
et cum illuc ex his vinclis amissi feremur, minus tardabitur cursus
animorum. (...) Quo cum venerimus, tum denique vivemus. Nam
haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.¹¹²

De carmina echter, bieden een treffend getuigenis van de ontoegankelijkheid van de gewone mens voor deze relativering van het aards bestaan. Voor hem bleef de vreugde van dit leven waardevoller en zekerder dan de belofte van een gelukkig hiernamaals.

1. De heidense carmina geven frequent en met aandrang aan de *viator* de praktische raad mee, zo snel en zo intens mogelijk van 's levens vreugden te genieten. Staat immers niet op een grafsteen te Beneventum, deze antieke wijsheid :

CE 83, 4

Bene vive, propera, hoc est veniundum tibi.
(Beneventum, 1ste E. n.C.)

Geniet van het leven, haast u, hierheen moet ook gij komen¹¹³.

en elders, in Umbrië :

CE 803, 1-2

Florentes annos subito nox abstulit atra.
vivite felices, moneo, mors omnibus instat.
(Mevania, niet gedateerd)

Bloeiende jaren ontnam hem plots de zwarte nacht
Leef uitbundig, ik verwittig u, de dood staat allen nabij¹¹⁴.

112. Over Cicero's onsterfelijkheidsopvatting: Cumont, *Lux*, pp. 161-164.

113. Soortgelijke wendingen: CE 57, 5-6; 62, 4; 76, 5; 77, 6; 83, 4; 84, 1-4; 118, 1-2; 141, 7; 185, 1-2; 189, 1; 245, 1-2; 484, 6; 485, 5; 486, 3-4; 973, 9-10; 1083, 5-6; 1084, 5-6; 1231, 4; 1259, 1-2; 1288, 2-3; 1491, 1; 1523, 11; 1581, 8-9; 1582, 10-11; 1588, 4-7; 1640, 1-2; 1793, 1; 1876, 5; 2025, 1-2; 2070, 3-4; AE 1959 nr. 158, 4-7; het CE gepubliceerd door N. Vulic, *Antike Denkmäler in Serbien*, in JOEAI 13 (1910) pp. 197-228, hier pp. 203-204 nr. 13, 1-4.

114. Zo ook: CE 373, 1-2; 447, 6; 802, 1-2; 804, 1; 805, 1; 859, 1-2; 1004, 3-4; 1081, 1-2; 1082, 1-2; 1091, 3; 1095, 9; 1117, 5; 1167, 5-6; 2023, 1-2; 2106, 11-12.

De meeste carmina-dichters houden het echter niet bij een *vivite felices* doch beschrijven uitvoerig en uitbundig de meest aardse genietingen¹¹⁵. De carmina van dit type liggen, in een ononderbroken rij, verspreid tussen de 1ste E. v.C. en het begin van de 4de E. n.C.¹¹⁶.

2. Daartegenover vindt men in de pagane funeraire inscripties nergens een vers, waarin de *viator* de expliciete raad krijgt zijn levenswandel te richten op een eeuwige beloning na de dood. Hierin verschillen zij sterk van de kristelijke grafverzen die een soortgelijke raad wel met imperatieve kracht aan de *lector* voorhouden¹¹⁷. Deze lacune kan verwondering wekken als men bovendien vaststelt dat in het pagane filosofische onderricht en in de mysteriegodsdiensten, zowel het Elysium-voortbestaan als de astrale onsterfelijkheid met vergeldingsidee verbonden waren: enkel wie zich door zijn gehele levenswandel hierop had voorbereid, kon tot de uitverkorenen behoren. De morele voorwaarden waaraan men moest voldoen waren verscheiden en nauwkeurig gepreciseerd¹¹⁸.

Naar Vergilius' voorbeeld, splitsten ook de carmina-dichters de onderwereld op in een schrikwekkende Tartaros en in een zalig Elysium¹¹⁹. Enkele inscripties getuigen hier van een zeldzame bezorgdheid om een deugdzaam leven en van een waarachtig geloof aan een beloning hiervoor na de dood:

115. Enkele treffende voorbeelden: CE 85, 3; 181, 1-2; 186, 6-11; 187, 1-2; 190, 1-8; 487, 5-9; 495, 1-5; 856, 12-15; 1318, 1-2; 1499, 1-2; 2207, 1-2; AE 1947 nr. 31 = AE 1953 nr. 125, 1-10; AE 1965 nr. 165; Engstroem nr. 412, 9-10.

116. Uit de 1ste E. v.C.: bv. CE 62 (Samnium), 181 (Latium), 185 (Rome). Uit de 1ste E. n.C.: bv. CE 77 (Delminium, 1ste helft 1ste E. n.C.), 187 (Beneventum, tijd van Augustus), 373 (Mainz, 43-70 n.C.), 1106 (Rome), 2106 (Narbonne, tijd van Augustus), AE 1959 nr. 158 (Wroxeter, vóór 70 n.C.). Uit de 2de E. n.C.: bv. CE 486 (Caesarea Mauretaniae), 859 (Viminacium Moesia), 1523 (Samnium), 1567 (Rome, ca. 200 n.C.), 1588 (Salona). Uit de 3de E. n.C.: bv. CE 245 (Tarraco, 215 n.C.), 856 (Rome), 1317 (Rome), 1318 (Ostia), Engstroem nr. 412 (Lyon). Uit de 3de-4de E. n.C.: bv. CE 805 (Brigetio Pannoniae), 2207 (Viminacium Moesia).

117. Zie bv. ILCV 3363b, 5-7 en 9-10 (Salona, 6de E. n.C.). Zo ook het op Tibullus (I, 1, 69-70) geïnspireerde distichon ILCV 2211, 1-2: *Vive deo, dum fata sinunt! nam curva senectus / te rapit et Ditis ianua nigra vocat.* (Capua, niet gedateerd). Zie hierover: O. Weinreich, *Die Christianisierung einer Tibullstelle*, Hermes 62 (1927) pp. 114-122.

118. Zo bv. ascese: Cumont, *Lux*, pp. 154-155 (Pythagorici), p. 166 (Seneca) en p. 246 (Orfisme). Astrale mystiek: Cumont, *Lux*, pp. 160 en 168 (Posidonius en Seneca). Praktische moraal: F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929⁴ (repr. 1963) pp. 143-147. Eis van spirituele zuiverheid in plaats van rituele: Cumont, *Religions orientales*, pp. 191-192 (algemeen), pp. 84-86 (Isiscultus), pp. 111-112 (Syrische mysteriën). Zuiveringsriten wissen morele fouten uit: *ibid.*, pp. 35-37 (algemeen) en pp. 64-65 (taurobolium).

119. Vergilius' invloed: Galletier, *o.c.*, p. 45; Sanders, *Heidense*, p. 274. Elysium in de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 45-58; Sanders, *Heidense*, pp. 274-290.

CE 435, 1-2

Hi sancte coluere deos vixere honeste,
post obitum Elysios [ut] possent [visere campos.
(Rome, niet gedateerd)

Vroom hebben zij de goden geëerd en rechtschapen geleefd, opdat zij na hun dood de Elyse velden zouden kunnen opzoeken ¹²⁰.

In een derde-eeuws carmen uit Philippi (Macedonië), opgedragen door een patronus aan zijn jonge slaaf, vindt men een vrij uitvoerige opsomming van de morele kwaliteiten die intrede in het Elysium waarborgen ¹²¹. Elders weer, wordt het alternatief Tartaros-Elysium duidelijk gesteld of wordt uitdrukkelijk gespecificeerd dat de verdienstelijke afgestorvene, aan de vreselijke kwellingen van de Tartaros is ontkomen ¹²². Doch deze breed geschilderde taferelen van hellestraf en Elysische gelukzaligheid, zijn veeleer zeldzaam. Meestal zijn de carmina niet zo affirmatief en drukken zij zich slechts schuchter in wensvorm uit over een eventuele vergelding in de andere wereld ¹²³.

Astrale onsterfelijkheid betekende opname in de goddelijke sfeer en vereiste ook volgens de grafverzen wel degelijk zekere verdiensten ¹²⁴. Het oudste carmen dat representatief voor deze opvatting is, dateert uit de 1ste E. v.C. Het bleef slechts fragmentair bewaard en wel zó dat juist de meest boeiende verzen op aanvullingen berusten; dit verzwakt de bewijskracht van dit carmen in niet geringe mate. Hedia, een jonge slavine werd volgens haar meesters, die het grafvers lieten maken, om haar jeugd, haar goedheid en genegenheid, bij de goden opgenomen:

120. Zeer gelijkende verzen, waarnaar CE 435 trouwens is aangevuld: CE 1970, 1-2:

Hi sancte coluere deos,] vixere fideles,
post obitum Elysios ut] possent visere campos
(Rome, niet gedateerd)

Zie nog: CE 394, 1-3; 1165, 1-4; 1311, 5-6; 1959, 1-3; 1969, 12-13.

121. CE 1233, 11-16:

tu placidus, dum nos cr]uciamur volnere victi,
et reparatus item vivis in Elysiis.
sic placitum est divis a[e]terna vivere form[a]
qui bene de supero [n]umine sit meritus:
quae tibi castifico promisit munera cursu
olim iussa deo simplicitas facilis.

(Philippi, 3de E. n.C.)

Zie over dit CE: W. Vollgraff, *Remarques sur une épitaphe latine de Philippe en Macédoine*, in *Hommages Bidez-Cumont*, Bruxelles 1949, pp. 353-373.

122. Zie bv. CE 1186, 13-15; 1515, 8-11; AE 1948 nr. 107. Over dit laatste carmen: zie Sanders, *Heidense*, pp. 279-280 (met bibliografie in noot 991).

123. Zie CE 393, 3-5; 1031, 1-4; 1088, 6-7; en misschien AE 1925 nr. 41, 1-2 (voor de verschillende interpretaties van dit CE: zie Sanders, *Heidense*, p. 282 met noot 929).

124. Sanders, *Heidense*, pp. 300-303; Galletier, *o.c.*, p. 61.

CE 1867, 5-6

seque ipse[i deflent, vit]am esse ereptam sibi
s[erva]e suis deliciis vitam ap[tae deum.

(Rome, 1ste E. v.C.)

haar bewenen (nu) haar meesters, omdat aan hun slavinnetje,
hun lieveling, het leven is ontfroefd : zij was gemaakt voor
het bestaan der goden ¹²⁵.

Volgende inscripties echter, vertolken dezelfde gedachten en zijn integraal bewaard :

CE 1061, 11-12

hic posita : an superas convisit luminis auras
innocua aeternis condita sideribus ?

(Rome, niet gedateerd)

Hier werd ze begraven : of is ze de hemelse streken van het
licht gaan aanschouwen, om haar onschuld geborgen in de sterren ?

Cholodniak, nr. 57

d m / in hoc tumulo iacet corpus / exanimis, cuius spiritus inter
de/os receptus est ; sic enim meruit / M.Ulpius Maximus
equus Romanus

(Rome, niet gedateerd) ¹²⁶

Deze enkele voorbeelden illustreren op treffende wijze het retributieve aspect van Elysijsche of astrale onsterfelijkheid. Doch zij vormen een minderheid. Lang niet alle carmina die uitzicht en bezigheden in het Elysium beschrijven, beschouwen dit gelukkig voortbestaan als een beloning. Slechts de kleinere helft van dit soort carmina vermeldt uitdrukkelijk de verdienstelijkheid van de dode ¹²⁷. Opmerkelijk is verder dat de carmina-dichters, in

125. Soortgelijk : CE 94, 5-6 : (...) tam dulc[em obisse feminam / puto quod deorum est [visa coetu dignior. (Rome, niet gedateerd). Zie over beide CE : Galletier, *o.c.*, p. 61.

126. Zie ook : CE 98, 9-10 ; 116 (in fine) = Guérin, *Voyage archéologique dans la régence de Tunis*, I, Paris 1862, p. 415, nr. 187 ; CE 552, 4-11 ; 816, 1-2 ; 1530B, 1-4.

127. Ongeveer 40 heidense carmina vermelden het Elysium uitdrukkelijk of kunnen op Elysees voortbestaan betrekking hebben : zie Sanders, *Heidense*, p. 290. Gemotiveerd door een verdienstelijk leven in 12 CE : CE 394, 2 ; 435, 1-2 ; 1186, 13-17 ; 1233, 12-16 ; 1244, 6 ; 1250, 3-4 ; 1311, 5-6 ; 1515, 9-10 ; 1959, 3 ; 1969, 12-13 ; 1970, 1-2 ; AE 1948 nr. 107, 5-7. In 5 CE wordt de hoop op vergelding na de dood als bede of in wensvorm uitgedrukt : CE 393, 1-2 ; 1031, 1-2 ; 1088, 6-7 ; 1165, 1-4 en AE 1925 nr. 41, 1-2. Alles samen spreken slechts 17 CE min of meer duidelijk over beloning na de dood.

tegenstelling met Vergilius, niets steeds zorgvuldig onderscheid maken tussen Tartaros en Elysium als respectief verblijf van bozen en vromen; het ellendig nabestaan treft soms allen zonder onderscheid en bezit niet de uitgesproken karakteristiek van een straffenhel¹²⁸. Vond de Elysium-voorstelling in haar geheel al niet veel weerklank bij het Romeinse volk¹²⁹, dan drong de vergeldingsleer, hieraan verbonden, blijkbaar nog moeizamer door.

Tot dezelfde vaststelling moet men komen voor de carmina die het gelukkig voortbestaan in hemelsferen of sterren lokaliseren. Ook hier wordt de opname van de dode in goddelijk gezelschap slechts zelden gemotiveerd door de in het leven verworven verdiensten¹³⁰. Enkele grafverzen tonen bovendien op overtuigende wijze aan dat jeugd en schoonheid alleen, de mens recht gaven op deze intrede. Ook bij de carmina-dichters riep de dood van een jong en lief kind, het beeld op van Ganymedes, door Jupiters adelaar geroofd¹³¹.

3. Wat meer specifiek dit geloof aan astrale onsterfelijkheid betreft, het publiek der carmina blijkt niet alleen vrij ontoegankelijk voor het retributieve aspect ervan, doch evenzeer voor het dualistische wereldbeeld dat aan de basis van deze opvatting lag. Alle filosofisch-religieuze stromingen – neopythagorisme, neoplatonisme, de Stoa met Seneca, bepaalde Oosterse mysteriën – lieten de ziel juist uit kracht van haar goddelijke natuur en haar prae-existentie, terugkeren naar het hemels vaderland. Ze beoordeelden bijgevolg haar verblijf in het sterfelijke lichaam als een ballingschap of een straf¹³². Deze negatieve beoordeling van het bestaan op aarde, die onafscheidelijk verbonden is met het lichtvolle perspectief van hemelse onsterfelijkheid, vond duidelijk weerklank in de literatuur. Vergilius noemt, in zijn zesde Aeneïszang, de

128. Zie Galletier, *o.c.*, p. 47; G. Sanders, *Licht en duisternis in de christelijke grafschriften. Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische epigrafie van de vroeg-christelijke tijd*, Brussel 1965, pp. 238-239. (voortaan geciteerd als Sanders, *Christelijke*).

129. Galletier, *o.c.*, pp. 56-57; Sanders, *Heidense*, pp. 275-276 en pp. 289-290.

130. Slechts in een tiental CE: CE 94, 5-6; 98, 9-10; 116; 423, 1-4; 552, 4-11; 816, 1-2; 1061, 11-12; 1530B, 1-4; 1867, 5-6; Cholodniak nr. 57. Over de astrale onsterfelijkheid of opname bij de goden in de CE: Galletier, *o.c.*, pp. 58-64; Sanders, *Heidense*, pp. 290-315.

131. Sanders, *Heidense*, pp. 319-323. Vergelijking met Ganymedes: CE 1994, 7-12 en AE 1945 nr. 119.

132. Dualisme: Cumont, *Lux*, pp. 154-155 (Pythagorici), pp. 198-199 (Orfici), pp. 244-245 (orfische mythe over het ontstaan van de mens), pp. 352-354 (Plotinus); Cumont, *Religions orientales*, pp. 141-143 en p. 184 (Mithrascultus). Volgens Cumont, *Lux*, pp. 157-161 drong deze dualistische visie door in de Stoa vanaf Posidonius. Zie echter R. Hoven, *Stoïcisme et Stoïcisme face au problème de l'au-delà*, Paris 1971, pp. 95-102 (Posidonius houdt vast aan de orthodox-stoïcijnse opvattingen; geen dualisme). Hoven, *o.c.*, pp. 122-123 en p. 163 interpreteert Seneca's houding als een uitzondering in de geschiedenis van de school.

vereniging van de ziel met het lichaam, conform met de orfische-platoonse theorie, een straf¹³³. Cicero beoordeelt na Tullia's dood, het mensenleven niet anders. *Scelerum luendorum causa nascunt homines* meent hij in de consolatio die hij toen schreef¹³⁴. Het ontbreekt in Cicero's en vooral in Seneca's werken niet aan peioratieve benamingen voor het lichaam, aan beschrijvingen van zijn nefaste invloed op de geest. Dat de dood een langverwachte bevrijding uit deze ballingschap betekent, komt niet zelden als troost-motief in zijn consolationes terug¹³⁵.

Bij het volk dringen slechts de vreugdevolle aspecten van de orfisch-platoonse leer door, nl. de hoop onsterfelijk te leven als god met de goden. In een carmen uit Keulen, uit de 3de-4de E. n.C., wordt de kerngedachte van Plato's *Phaidon* samengevat, merkwaardig genoeg zonder het negatieve pendant :

CE 2152B, 1-5

spiritum [que]m tu ferebas corpore elabi sacrum,
corpus ut terram manere, spiritum celsum sequi,
spiritum movere cuncta, spiritum esse quod deum,
cum mihi extremis canebas vocibus solamina,

(Keulen, 3de-4de E. n.C.)

Met uw laatste woorden hebt gij mij deze troost voorgehouden :
„de goddelijke geest die gij in u draagt, zal ontsnappen,
het lichaam zal achterblijven als aarde doch de geest gaat
het allerhoogste vervolgen, de geest beweegt alles, hij is iets
dat aan de goden toebehoort”.

Minachting voor het lichaam als bron van sterfelijkheid en zonde, afkeer van het bestaan op aarde, vindt men in dit carmen niet terug. De uit de literatuur zo bekende vergelijking van het lichaam met een kerker voor de ziel, komt uiterst zelden voor in de funeraire inscripties¹³⁶. Het enige carmen dat het aardse leven duidelijk negatief beoordeelt in vergelijking met het leven na de dood, komt uit Rome en dateert op het einde van de 3de of in het begin van

133. Zie o.a. F. Solmsen, *The World of the Dead in Book 6 of the Aeneid*, in CPh. 67 (1972) pp. 31-41 (met bibliografie), vooral pp. 37-38.

134. Consol. fragm. 8 : geciteerd bij Cumont, *Lux*, p. 163.

135. Cicero : Cumont, *Lux*, p. 164. Seneca : Cumont, *Lux*, pp. 166-167 ; Hoven, *o.c.*, pp. 118-120. Troostmotief : zie bv. Sen., ad Marc. 23, 1-2 ; *ibid.*, 24, 5-25, 1 ; ad Polyb. 9, 7-8.

136. Slechts éénmaal vindt men soortgelijke wending in de metrische inscripties : CE 91, 1-2 (Napels, ca. 150 n.C.). Slechts éénmaal in de proza-inscripties verzameld in H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*. I-II, Berolini 1892-1916 (repr. 1962) nr. 8376. Daartegenover talrijke voorbeelden in kristelijke funeraire epigrafie (proza én vers) : zie Sanders, *Christelijke*, pp. 310-316.

de 4de E. n.C. Met ware geloofsijver wil Laberius, dichter en misschien priester van Cybele¹³⁷, aan de voorbijganger leren over leven en dood :

CE 1559, 13-16

Hic corpus vatis Laberi, nam spiritus ivit
illuc unde ortus quaerite fontem animae.

Quod fueram, non sum, sed rursus ero quod modo non sum.
ortus et occasus vitaque morsque itidest.

(Rome, einde 3de - begin 4de E. n.C.)

Hier rust van de dichter Laberius, het lichaam, want zijn geest is daarheen gegaan, waar zijn oorsprong lag. Zoek van de ziel het land van herkomst.

Wat ik was, ben ik niet, maar opnieuw zal ik zijn, wat ik nu niet ben : rijzen en ondergaan, leven en dood : 't is alles hetzelfde¹³⁸.

4. Het kleine volk van Rome en Imperium bleef dus ontoegankelijk voor bepaalde aspecten van de in filosofie en religie verkonddigde opvattingen : slechts in een dertigtal carmina komt het retributieve aspect van gelukkige onsterfelijkheid aan bod. Dit schaarse materiaal is bovendien voor twee derden afkomstig uit Italië (18 van de 27 CE). Belangrijke gedeelten van het Rijk, zoals de sterk geromaniseerde provincies van Gallië en Spanje, hebben helemaal geen carmina van dit type opgeleverd. Buiten Italië, zijn enkel in Noord-Afrika een klein aantal voorbeelden geattesteerd¹³⁹. Geloof aan een gelukkig hiernamaals veroverd door een deugdzaam leven, is dus blijkbaar nooit algemeen aanvaard en lang niet algemeen verspreid in de pagane grafpoëzie. De chronologische gegevens wijzen in dezelfde richting. Laat men één alleenstaand grafvers uit de 1ste E. v.C. (CE 1867, Rome) terzij, dan treft men deze carmina pas vanaf de 2de E. n.C. aan in Italië, en pas van in de 3de E. n.C. daarbuiten¹⁴⁰. In vergelijking met andere ideeën in

137. Dichter : Buecheler, CE 1559 adnot., (vates iste ignotus et ignobilis poeta) ; Galletier, *o.c.*, pp. 186-187. Priester van Cybele : zie F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942 (repr. 1966), pp. 88-90.

138. Zie over dit carmen : P. Noyen, *Ortus et occasus vitaque morsque itidest*, in de *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal, Lett. & Gesch.* 9 (1955) pp. 132-146.

139. Uit Noord-Afrika : CE 116 = Guerin, *o.c.*, nr. 187 ; 1244 ; 1515 ; 1959 ; 1969 ; AE 1925 nr. 41 ; AE 1948 nr. 107. Andere localiteiten buiten Italië : CE 1311 (Epidaurum in Illyrië) en CE 1233 (Philippi in Macedonië).

140. Italische CE uit de 2de E. n.C. : CE 1165 (Rome), 1186 (Ostia) en 423 (Anagnia). Buiten Italië in de 3de E. n.C. : CE 1311 (Epidaurum), 1233 (Philippi) en AE 1948 nr. 107 (Mactar).

verband met leven en dood, vertolkt in de heidense carmina, is dit zeer laat.

Men kan deze lacune in de carmina niet louter verklaren uit hun situationele context: men zou nl. kunnen veronderstellen dat in de ogen van zijn verwanten, tenslotte elke dode deugdzaam was en bijgevolg zijn verdienste niet moest vermeld worden of dat op het ogenblik van de dood, het leven altijd te schoon en te kostbaar was om plaats te laten voor wereldverzaking. Dit zou een plausibele hypothese zijn, als niet beide houdingen, wereldverzaking en duidelijke zin voor vergelding na de dood, aanwezig waren in de kristelijke carmina uit volks milieu¹⁴¹. Het geloof aan een gelukkig hiernamaals was bij de kristenen van hoge én van lage rang wel degelijk voldoende doorgedrongen om ook hun houding tegenover het leven te wijzigen. De dichters en het publiek der pagane grafverzen bereiken dit ideologisch niveau echter niet. Voor hen bezat het perspectief van gelukkige onsterfelijkheid vooral consolatorische kracht. Van de vrij schaarse carmina die over een gelukkig hiernamaals spreken is het overgrote deel opgedragen aan jonge, diep betreurde doden¹⁴². Dit illustreert reeds voldoende dat dit geloof in de eerste plaats een toevlucht was voor menselijke smart en niet een stuwende kracht die aan het gehele leven een nieuwe richting geeft.

Les convictions des masses sont comme les eaux profondes des mers, qui ne sont ni échauffées, ni entraînées par les courants supérieurs, schreef Franz Cumont in zijn *Lux Perpetua*¹⁴³. Deze bewering wordt op bijzonder treffende wijze bevestigd als men nader ingaat op de denkwijze van auteurs en *publicum* der carmina sepulcralia. Ondanks talrijke literaire reminiscenties, blijkt de gedachtenwereld, door de carmina ontsloten, niet grondig beïnvloed door ideeën uit eigentijdse literatuur of uit filosofisch onderricht. Enkel wanneer deze ideeën konden aansluiten bij één of ander element dat reeds lang als volksgeloof in de mentaliteit van de gewone mens aanwezig was, vonden zij enige weerklank in de carmina. Als deze aansluiting echter ontbreekt en als het gaat

141. Uitgesproken vergeldend karakter der kristelijke hiernamaalsvoorstelling: zie bv. Sanders, *Christelijke*, pp. 485-487, pp. 579-580 en pp. 849-854. Negatieve beoordeling van het aards bestaan in de kristelijke CE: Sanders, *Christelijke*, pp. 149-154.

142. Slechts ca. 130 CE in het totaal: zie Sanders, *Heidense*, pp. 410-411. Hierin zijn niet alleen de Elysium- en de astrale-carmina begrepen, doch alle CE die van een goddelijk of goddelijk-verwant voortbestaan spreken; dit kon ook door opname bij de goddelijke Terra of bij de Di Manes worden bereikt.

143. Cumont, *Lux*, p. 77 (het gaat hier om het traditionele geloof aan grafbestaan en dodencultus).

om werkelijk nieuwe denkwijzen, zoals bv. het stoïcijnse optimisme over de universele orde, het dualistisch wereldbeeld van neopythagorisme en platonisme, het retributieve hiernamaals en de functionele waarde van het leven in de Oosterse mysteriegodsdiensden, blijkt het publiek der carmina vrij ontoegankelijk. Dit gedachtengoed vindt men slechts zeer fragmentair terug in de grafverzen: bepaalde aspecten ontbreken geheel; elders worden de nieuwe gedachten tot *sententiae* herleid en ingeënt op aloude volkse voorstellingen, zodat zij juist hun nieuwe zin verliezen. Vaak doet zich bij de overname, een niet te verwaarlozen tijdsinterval voor tussen de carmina en de literaire bronnen.

Deze toestand dient niet enkel negatief beoordeeld, als zouden de carmina niet meer zijn dan een zwakke afspiegeling van wat in literatuur en filosofie, klaarder, treffender en meer systematisch werd verkondigd. Het is ongetwijfeld waar dat de carmina niet steeds op originaliteit van gedachten kunnen bogen. Doch zij voeren als onderstroom, tal van traditionele, eeuwenoude voorstellingen mee, die vervaagd in de literatuur, nog levendig aanwezig blijken in de mentaliteit van het volk; juist deze aanwezigheid verklaart vaak de ontoegankelijkheid van de gewone mens voor nieuwe ideeën.

Hierin ligt de eigenheid en onvervangbaarheid der carmina: ze leiden ons binnen in een wondere, zeer boeiende gedachtenwereld, die vaak sterk verschilt van die waartoe de literaire bronnen toegang verlenen.

Voor een geschiedenis van de Nederlandse emblemataliteratuur *

door

DR. K. PORTEMAN

De literatuurhistoricus die zich in de netten van de emblematiek laat vangen verzeilt in een dubbelzinnige situatie die wel eens aan het bekende embleem van de rond het kaarslicht dansende mug doet denken : *damnosa voluptas* ¹ ! Als lezer ervaart hij het onvervangbaar genoeg dat zijn lezen tot een kijken maakt en zijn kijken dwingt tot een vaak verrassende lektuur. Als ordenend wetenschapsman is hij tegelijk geboeid en geïrriteerd door de vrijpostigheid waarmee het genre voortdurend aan zichzelf lijkt te ontsnappen : zoals de bovengenoemde mug loopt hij het gevaar zijn vleugels aan de onweerstaanbare kaarsevlam te verbranden.

Daar het in de literatuurstudie passend en billijk is de lektuurgenogens te wisselen voor de lektuurproblemen, wil ik thans, meer met het oog op een omschrijving van deze problemen dan op een oplossing ervan, een dergelijke muggendans voor u opvoeren, u daarbij verzoekend de kaarsepan tijdig uit het bereik van mijn broze vleugels weg te trekken.

Zijn de genoegen hiermee van de baan, ook van de bedoelingen waarmee de wetenschap de emblematiek meestal benadert willen wij in deze kontekst afstand nemen. De tijd dat de embleemliteratuur alleen zaak was voor welgestelde bibliofielen is definitief voorbij. Is zij niet langer onbekend en onbemind, in de kunstwetenschappen, waartoe ik in dit geval ook de literatuur reken, speelt zij veelal de rol van de bekende *ancilla*, term waarmee men de ondergeschiktheid van een discipline aan een andere pleegt duidelijk te maken. Deze behandeling heeft de emblematiek hoofdzakelijk aan zichzelf te danken. De beeldende en zingevende epigrammen van Andrea Alciato, – de *emblematum pater et princeps* beschouwde zich aanvankelijk slechts als schepper van een bepaald soort epigrammen –, werden vlug aangezien als een *ancilla*

* De term *embleem* betekent in deze tekst het gesloten geheel van opschrift, prent en onderschrift.

1. Zie bvb. *Hadriani Iunii Medici Emblemata...*, Antwerpen, 1585, nr. 49 (*Amoris ingenui tormentum*); Heinsius Daniël, *Het Ambacht van Cupido*, Leiden, 1615, nr. 32 (*Cosi de ben amar porto tormento*); Vaenius Otto, *Amorum Emblemata...*, Antwerpen, 1608, blz. 102-103 (*Brevis et damnosa voluptas*).

artium, en wanneer meer dan twee eeuwen later in de Nederlanden, die met Duitsland zowat het beloofde land voor het genre zijn geweest, Daniël de la Feuille met zijn *Science hiéroglyphique* (Den Haag, 1736) als een nabloeier van hetzelfde genre mag doorgaan, luidt het daar dat zijn *explication des figures symboliques* bedoeld is als een *ouvrage utile aux Peintres, aux Statuaires, aux Graveurs et amateurs des Arts qui ont rapport au Dessin*². De primordiale rol van het embleem kan inderdaad niet meer uit een zinontdekkende en zingevende kunstinterpretatie worden weggecijferd. Is zulks nogal vanzelfsprekend voor de beeldende en decoratieve kunsten en de voor de geschiedenis zeer informatieve teken-systemen als de numismatiek, de heraldiek, de mode e.d., voor andere kunstuitingen is dat niet zo evident, zoals voor de muziek en niet in het minst de literatuur. Wat deze laatste betreft strekt de invloed van het embleem zich niet alleen uit tot de meest verscheiden genres, maar zij dringt tevens door tot de gebieden die voor de literatuurstudie belangrijker zijn dan het onderkennen en registreren van motieven. Bedoeld zijn o.m. de frekwente aanwending van het emblematisch compositiepatroon en de emblematische hermeneutiek. Bij ons kennen wij allen het voorbeeld van Revius' pseudo-sonnetten en de drama's van Vondel. Het kan derhalve geen verbazing wekken dat het onderzoek van het emblema voor het grootste gedeelte gericht was en is op dienstbaarheid: de bovengenoemde *ancilla* weet de geheimen van het huis vaak met flair te ontraadselen. De even schitterende als monumentale studie, *Emblemata*, van Henkel en Schöne (Stuttgart, 1967) is dan ook opgevat als een *Handbuch zur Sinnbildkunst*: het hoort thuis in de bibliotheek van elk vorser die zich met de 16e-, 17e- en 18e-eeuwse kunst, in de meest algemene zin van het woord, wenst in te laten.

Onze aandacht gaat echter uit naar het emblema op zichzelf, als autonome kunstvorm, met zijn eigen wetten en geschiedenis. Sluit een titel als die van de la Feuille zich weer nauw aan bij de oorspronkelijke bedoelingen, binnen deze kringloop voltrok zich een evolutie die in haar Nederlands moment zeker het onderzoeken waard is. In dat opzicht zou men nog steeds de wens van Johann Gottfrid Herder op onze landen kunnen toepassen: „Ich wollte, dass wir eine Geschichte dieser... Bildersprüchen... hätten”³. Voor

2. J. Landwehr, *Emblem Books in the Low Countries 1554-1949. A Bibliography*, Utrecht, (1970), nr. 315. Over de opvattingen van Alciato: Hessel Miedema, *The Term 'Emblemata' in Alciati in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 31, (1968), blz. 234-250. Enkel het gebruik van de namen Alciato (It.) en Alciatus (Lt.) is korrekt.

3. *Suphan*, XVI, blz. 161 e.v.; geciteerd naar A. Henkel en A. Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, (1967), blz. X.

een gedeelte is deze geschiedenis reeds geschreven, vooral wat betreft het ontstaan en de antecedenten van het genre. Het uitvoerig opstel dat William Heckscher en Karl-August Wirth over het *Emblem* en het *Emblembuch* in het *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* hebben gepleegd is op dit punt baanbrekend, alsmede het bekende boek van Mario Praz⁴. Tot voor kort is men intussen niet veel verder gegaan. Beweert dezelfde Praz immers niet dat een geschiedenis van de emblematiek in een loutere bibliografie moet onttaarden⁵? Men kan inderdaad niet ontkennen dat de onoverzichtelijkheid van de produktie – Albrecht Schöne denkt hierbij aan een „siebenstellige Zahl”⁶ – en het feit dat de embleemboeken zich meer door hun kwantiteit en hun repetitief karakter onderscheiden dan door hun kwaliteit, een mogelijke geschiedschrijving ernstig bemoeilijken⁷. In zijn *Prolegomena zu einer Geschichte der Emblematis* is Holger Homann inmiddels komen aantonen dat die mogelijkheid wel bestaat⁸: een bewering die hij nadien in zijn *Studien zur Emblematis* (Utrecht, 1971), met betrekking tot enkele Duitse emblematisen, overtuigend heeft gestaafd. De emblemata-literatuur kent een duidelijk begin, een onmiskenbare bloeitijd en een onloochenbare vervalperiode⁹.

* * *

Is de geschiedschrijving van de Nederlandse emblematiek zinvol, mogelijk en op welke problemen zal zij desgevallend stoten? Eigenlijk is deze vraag gedeeltelijk overbodig: wat nog zeer onlangs op een deelgebied als de liefdesemblematiek, een typisch Nederlandse variëteit van het genre, is gepresteerd, geeft hierop een concreet en bijzonder illustratief antwoord¹⁰. In zijn niet altijd volledige en akkurate bibliografie, *Emblem Books in the Low Countries* (Utrecht, 1970), noteert Landwehr bovendien niet min-

4. W. Heckscher en K.-A. Wirth, *Emblem, Emblembuch* in *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Bd. V., Stuttgart, 1959, 85-228; M. Praz, *Studies in Seventeenth Century Imagery*, Rome, 1964². Belangrijk in dit opzicht is ook D. Sulzer, *Zu einer Geschichte der Emblemtheorien*, in *Euphorion*, 64, (1970), blz. 23-50.

5. „The greater part of the history of emblems would result in a mere bibliography”, *o.c.*, blz. 39.

6. A. Schöne, *Emblematis und Drama im Zeitalter des Barock*, München, 1968², blz. 18.

7. H. Stegemeier, *Problems in Emblem Literature* in *Journal of English and German Philology*, 45, (1946), blz. 26-37; cit.: blz. 26.

8. In *Colloquia Germanica*, 1968, blz. 244-257.

9. Zie ook D. Sulzer, *o.c.*, waar op grond van de embleemtheorieën deze curve bevestigd lijkt.

10. H. de la Fontaine Verwey, *Notes on the Début of Daniel Heinsius as a Dutch Poet*, in *Quaerendo*, III, (1973), blz. 291-308.

der dan 752 nummers, waarmee de aspirant-historicus van de in de Nederlanden gedrukte emblemliteratuur niet alleen over een onmisbaar werkinstrument beschikt, maar tevens een argument geleverd is voor de geldigheid van diens onderneming. Bovendien is meer dan een groot deel van de Europese emblematiek in de Nederlanden ontstaan en zowat alle befaamde en minder befaamde literatoren uit onze laat 16e-eeuwse en 17e-eeuwse literatuur hebben het genre beoefend, zoals o.m. Coornhert, Spiegel, Visscher, Heinsius, Hooft, Bredero, Zevécote, de Harduwijn (als vertaler van Herman Hugo), de Brune, Vondel, Cats, Rodenburgh, Poirters en Luyken. Het bezwaar dat bij zulk een humanistisch en dus internationaal georiënteerd genre, – het emblematisch taalgebruik is niet alleen om commerciële redenen polyglot –, nauwelijks een nationaal gerichte geschiedschrijving zou passen, wordt door de feiten tegengesproken. Homann heeft in het genre duidelijk nationale tendensen onderscheiden, die meestal door politieke en sociale omstandigheden geconditioneerd lijken. In het absolutistische Spanje propageren de emblemdoeken het katholicisme van de staatsraison; het contrareformatorisch jezuïetenembleem kent in de Spaanse Nederlanden een ongekende bloei; het Italiaanse sluit zeer nauw aan bij de *impresa* van de talrijke principi, humanisten en hovelingen. In Frankrijk draagt het, althans op een zeker ogenblik, bij tot de koningskultus en in Holland wordt de markt overspoeld door het liefdesembleem en het zgn. burgerlijk 'realistisch' emblemdoek. Enkel in Duitsland, waar men sterk vasthoudt aan het Latijn, blijven de bundels langer hun renaissancistisch en universeel uitzicht behouden. Schöne's bewering dat de emblematiek voor alles een *gemeineuropäische Erscheinung* zou zijn, is juist, maar zij lijkt de zinvolheid van een nationale benadering, *die uiteraard steeds in een komparatistisch kader dient te geschieden*, niet te kunnen ontzenuwen¹¹.

Veel belangrijker nog is de constatering dat ook een ontwikkeling valt vast te stellen in de technieken en de bedoelingen die het genre eigen zijn. Ook hier heeft Homann, precies op het terrein van de op het eerste gezicht weinig beweeglijke renaissancistische 16e-eeuwse emblematiek, reeds enige weg afgelegd. Was het embleem voor Alciato, zoals gezegd is, bedoeld voor maatschappelijk en artistiek gebruik, bij een Achille Bochi bv. gaat de aandacht voorgoed uit naar de emblematische esoteriek. In de voorrede op diens *Symbolicarum Quaestionum* (Bologna, 1555) wordt de relatie *pictura/subscriptio* als een soort sleutel op een geheimleer beschouwd, mede onder de invloed van de toenmalige benadering

11. *Prolegomena...*, blz. 253-255.

van de hiëroglief. Het embleem moet echter verhullend onthullen : de wijsheden van Bocchi zijn niet bestemd voor het *vulgum*, het is zaak voor ingewijden. De Hongaar Sambucus, die zijn *Emblemata* in 1564 bij Plantin publiceerde, ziet het minder aristokratisch. Ook hij pleit voor een subtiel samenspel tussen beeld en tekst in een verduisterende opheldering ; het doel is evenwel niet de bevestiging van de maatschappelijke verhevenheid der 'wetenden', maar het *erudire et docere* ; het embleem dient tot de aanscherping der geesten : het wordt een pedagogisch medium. Nicolaus Taurellus opent voor de techniek van de emblematische verklaring nieuwe horizonten. Zocht de emblematiek vóór hem bij voorkeur haar stof in de mythologie, de literatuur en de hiërogliefen, zoals ze o.m. in de Alexandrijnse *Hiërographica* van Horapollo werden verklaard¹², uit de titel van Taurellus' *Emblemata Physico-Ethica* (Nürnberg, 1595) blijkt reeds duidelijk een nieuwe oriëntering. In de stof wordt nu ook de natuurwetenschap betrokken (*materia fysica*), de emblematische opzet is uitgesproken ethisch-didactisch (*formaque moralis*) ; de *ornatus exterior* wordt aan de inhoud ondergeschikt gemaakt : de gezochte duisterheid van vroeger wordt spitse zeggingswijze die de onderwijzing van de lezer op genoeglijke en aangename wegen moet leiden : *rhetoribus philosophos anteposimus*¹³. Dit zijn slechts enkele voorbeelden. Van groot belang in deze materie is uiteraard de studie van de embleemtheorieën. Doordringender dan in de opstellen van Homann worden deze theorieën bestudeerd in het reeds vermelde artikel van Dieter Sulzer (noot 4). Deze bijdrage mag met het oog op diens aangekondigde dissertatie over *Das Emblem als barocke Form* een werkelijke belofte heten.

Dergelijke vaststellingen gelden a fortiori voor de Nederlandse 17e eeuw. De talrijke gedaanten waarin het embleem zich ook daar heeft ontwikkeld stellen de onderzoeker voor moeilijke o.m. taxonomische problemen. Ook voor een theoretische benadering is er meer stof dan sommigen zich voorstellen. Opvattingen over het embleem en de emblematische wereldbeschouwing vindt men niet alleen in expliciet theoretische geschriften, maar ook in preliminaire verzen, lofdichten op embleemdichters of teksten als Vondels *Op den Edipus... van... Athanasius Kircher*. Wie ten slotte de emblemata van Roemer Visscher, waarvan het zwaartepunt vooral valt op de vaak onverwachte wending van het onderschrift, van Otto

12. Meer hierover bij L. Volkmann, *Bilderschriften der Renaissance. Hieroglyphik und Emblemik in ihren Beziehungen und Fortwirkungen*, Leipzig, 1923. Reprint : Nieuwkoop, 1962 en 1969.

13. *Prolegomena...*, blz. 249-252. Breder uitgewerkt in H. Homann, *Studien zur Emblemik des 16. Jahrhunderts*, Utrecht, (1971), inz. blz. 43-78, 105-122. Zie ook D. Sulzer, *o.c.*, blz. 45-47.

Vaenius' liefdesemblemen, waarin de verklarende verhouding tussen tekst en beeld, althans volgens Dmitrij Tschizewskij, moet wijken voor een metaforische emblematiek¹⁴, van Jacob Cats, waar het wezenlijk verband tussen *pictura* en tekst wel eens helemaal moet wijken voor een al te gewrongen toepassing, van Jan van der Veen, waar de prent wordt gedegradeerd tot louter aanleiding voor satirische moralisatie, van Adriaan Poirters, waar de afbeelding nog alleen als tekstillustratie lijkt te fungeren, van Jan Luyken, waar, ten minste in de mystieke bundels, prent en beeld, haast los van elkaar, dezelfde religieuze *experientie* vertolken, wie al deze en andere bundels naast elkaar legt, kan voor de zinvolheid van een geschiedenis van de Nederlandse emblemataliteratuur nog bezwaarlijk enige twijfel opbrengen.

Dat daartoe de concrete mogelijkheid bestaat werd in de wetenschappelijke literatuur al meer dan eens bewezen. Wij vernoemden daareven enkele recente publikaties over het ontstaan en de evolutie van de liefdesemblematiek. Maar reeds vanaf het begin, nl. in De Vries' *De Nederlandsche Emblemata* (Amsterdam, 1899), – een studie die in haar soort een Europese primeur was en die ons in het buitenland zeer lang werd benijd –, is een poging tot historische synthese merkbaar. Is de bibliografie van De Vries, zij het dan op een niet altijd bevredigende wijze, door Landwehr achterhaald, de inleidende hoofdstukken bevatten nog zeer behartenswaardige dingen, die evenwel door een ondoordachte taxinomie en een gebrek aan theoretische kennis worden ontsierd. Ook daarover straks meer. Een andere historische aanpak, vooral op de *pictura* gericht omdat hij kunsthistorisch is opgezet, biedt de helaas onvoltooid gebleven dissertatie van Ernst Friedrich von Monroy (overleden 1941) : *Emblembücher in den Niederlanden 1560-1630. Eine Geschichte der Wandlungen ihres Illustrationsstils*¹⁵. Beslist te onthouden vallen daaruit o.m. de beschouwingen over de banden die onze emblemliteratuur van de beginperiode met de rederijkerij vertoont. Naast de activiteiten van de Plantijnse drukkerij, die de buitenlandse en humanistische produktie op het oog had¹⁶, blijkt de rederijderskunst het genre in onze gewesten te hebben bevoor-

14. Otto van Veen (Vaenius), *Amorum Emblemata Figuris Aeneis Incisa*. Mit einem Vorwort von Dmitrij Tschizewskij, Hildesheim, New-York, 1970.

15. Pas in 1964 te Utrecht uitgegeven door Hans Martin von Erfa, die het onvoltooid gebleven manuscript van aanvullende annotaties heeft voorzien (blz. 67-99); dezelfde biedt ook een overzicht van een ontwerp voor het tweede deel van de dissertatie (blz. 103-110).

16. Het huis Plantijn bezorgde uitgaven van de bundels van Alciato, Furmer, Coornhert, Freitag, Becanus, Junius, Montano, Paradin, Perret, Sambucus en een vrij hoog aantal jezuïetische embleembundels. Door J. A. van Dorsten werd de publikatie van de bundels van Junius, Sambucus en Montano in verband gebracht met het irenisme van de familisten (*The Radical Arts*, Leiden-Londen, 1970, 55-56).

derd. Bij Jan Moerman bvb. wordt de *Cleyn Werelt*, d.i. de mikrokosmos (Antwerpen, 1584), „rhetoryckelijck... wtghestelt... ende met overschone Constplaten... verciert”. Wie bij dit „rhetoryckelijck” alleen aan de literaire vormgeving zou denken, herinnere zich de retorikale traditie van het rebusblazoën, het sinnen spel, de moralizerende allegorizeringsdrang, de neiging tot geleerde versiering én popularisering. Een suggestie die voor het onderzoek mag meetellen. Werd bovendien niet de eerste emblematabundel in het Nederlands bezorgd door de Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet¹⁷? Spijtig genoeg begaat von Monroy ook vergissingen, die o.m. bij de interpretatie van Roemer Visschers *Sinnepoppen* nogal van bedenkelijke aard zijn¹⁸. Ik zou nog andere overzichten kunnen vermelden, zoals de reeds genoemde studie van Mario Praz, die voor de beginjaren zeer belangrijk is en de minder diepgaande, maar niet onverdienstelijke bloemlezing van Knipping en Meertens, waarvan de inleiding hoogstnodig aan een bewerking toe is¹⁹. Ook aan de encyclopedische bijdrage van Heckscher en Wirth mag in dit verband nog eens worden herinnerd.

Wat bij al deze en andere specialisten opvalt zijn de verschillende wijzen waarop zij het genre definiëren en de bonte verschijningswijzen van het embleem pogen te ordenen. Heckscher en Wirth onderscheiden niet minder dan een 53-tal vrij strak gehouden categorieën van embleemboeken, terwijl Knipping en Meertens zich beperken tot de suggestie dat een grote vrijheid precies het genre eigen geworden is²⁰. Zulks belet hen intussen ook niet ‘ruigere’ onderscheiden aan te brengen, waar ze bvb. spreken over het ‘realistisch’ emblema. Wie zich uit of in dit labyrint wil werken, ziet zich derhalve voor de opgave gesteld de problemen rond de bepaling en de taxinomie van het emblematisch ‘genre’ aan een ernstig onderzoek te onderwerpen. De mug nadert roekeloos dicht het helle maar gevaarlijke kaarslicht...

Het probleem van de definitie van het embleem heeft in de laatste jaren een interessante ontwikkeling gekend. De innoverende

17. L. Roose, *De Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet*, in *Jaarboek... „De Fonteyne”*, XIX-XX, (1969-1970), blz. 95-114. De auteur kondigt de uitgave aan van Fraets werken. Sambucus’ vertaler en tevens auteur van de eerste in het Nederlands gestelde theoretische notitie over het genre, M. A. Gillis, schrijft voor het stellen van de onderschriften enkele regels voor die „wy ... daghelijcs by onse Rhetorisiens vinden” (p. 8; voor deze uitgave zie Landwehr, *o.c.*, nr. 596).

18. Zo wordt het tekstgedeelte er als overbodig van de hand gewezen (blz. 59-60); H. M. von Erfa kan het daarmee terecht niet eens zijn (blz. 96).

19. J. B. Knipping en P. J. Meertens, *Van De Dene tot Luiken*. Bloemlezing uit de Noord- en Zuidnederlandse emblemata-literatuur der 16de en 17de eeuw (*Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde*, nr. 7), Zwolle, 1956.

20. „In onze bloemlezing treft men allerlei variaties aan, die getuigen van de grote vrijheid die de auteurs van emblematabundels zich gaandeweg hebben veroorloofd”, *o.c.*, blz. 8.

studie van Heckscher en Wirth betrok bij de definitievorming terecht de wijze waarop het embleem bij de lektuur fungeert. Dit modern standpunt zou weldra van grote betekenis blijken: het bleef de *Emblemforschung* tot op heden oriënteren. Bestaat het emblema uit een prent (*imago, ikon, symbolen*), een opschrift (*motto, lemma, inscriptio*) en een onderschrift (*subscriptio*), de som van de onderdelen maakt volgens Heckscher en Wirth nog geen embleem uit: het genre begint pas te functioneren wanneer elk van deze drie bestanddelen op een bepaalde wijze op mekaar inspelen. Volgens deze auteurs leidt het *motto* uit de *pictura* een spreuk of gezegde af, die een levenswijsheid of -regel bevat en het onderschrift maakt de lezer duidelijk hoe deze twee zich tot elkaar verhouden. Het lezen van de *subscriptio* komt derhalve neer op de oplossing van een raadsel, waarbij de geheimzinnige samenhang tussen plaat en opschrift wordt verhelderd; het epigram, dichtvorm die meestal in het onderschrift wordt aangewend, komt deze „Rätsellösung” verrassend aanscherpen²¹.

Toetst men deze omschrijving aan de werkelijkheid, dan blijkt vlug dat een veel opener en minder strakke definiëring van de emblematische functie gewenst is. Historisch houdt de zopas beschreven theorie bezwaarlijk stand: reeds bij de latere Alciato komen emblemen voor waarin van een raadselsituatie nauwelijks spraak is en waar het *motto* gewoon het afgebeelde beschrijft. Anderzijds is er vaak een herkenbaarheidsgraad tussen *pictura* en *motto*, die niet tot een eigenlijke raadselsituatie hoeft te leiden. Wanneer bij dezelfde Alciato onder het opschrift *impossibile* en neger wordt afgebeeld die men probeert blank te wassen, weet elke lezer dat hij het onmogelijke niet moet willen²². Terecht zijn Henkel, Schöne en later ook Homann de bewuste functie dan ook veel elastischer gaan beschouwen²³. De driedigheids van het embleem beantwoordt aan een dubbele functie: afbeelden en uitleggen; wat in de *pictura* wordt voorgesteld wordt in de *subscriptio* uitgelegd. De *inscriptio* kan zowel deelnemen aan de afbeeldende functie (beeldbeschrijving) als aan de uitleg (als sententie). Dit geldt in zekere mate ook voor de *pictura* en de *subscriptio*: de eerste kan tot de duiding bijdragen (bvb. door de zgn. achtergrondwerking²⁴), de

21. *o.c.*, 88-96.

22. A. Henkel und A. Schöne, *Emblemata. Handbuch...*, 1807. Aangehaald door A. Schöne, *Emblematik und Drama...*, blz. 21.

23. *o.c.*, XII-XIII.

24. A. Schöne, *Emblematik und Drama...* citeert een voorbeeld uit Camerarius, *Symbolorum et emblematum ex volatilibus et insectis desumtorum centuria tertia collecta...*, Nürnberg, 1596 (nr. 56). Op de voorgrond ziet men een duikvogel uit het water omhoog schieten; op de achtergrond staat een afgeknotte boomstronk, waaruit een jonge twijg schiet. Het *tertium comparationis* tussen voor- en achtergrond duidt de zin van de *pictura* aan: *Mersus ut emergam*.

tweede kan voor een groot gedeelte beeldbeschrijvend zijn²⁵. Het gaat dus niet op aan elk der bestanddelen een eigen functie toe te schrijven, alsof geen speling mogelijk zou zijn. Wel noodzakelijk is het verwijzend element in de *pictura*: de *res picta* is de *res significans*; wat in de prent van het emblema wordt voorgesteld overstijgt zichzelf, is betekenend, verkrijgt in het onderschrift een nieuwe hogere of algemenere betekenis; de verwijzingskracht van de afbeelding zet in de leesakt de realisatie van de *significatio* op gang. Het beeld is derhalve prioritair, iets wat natuurlijk niets met de genetische ontwikkeling van een bundel te maken heeft (*Ideelle Priorität des Bildes*). Deze prioriteit houdt ook in dat het afgebeelde als een mogelijk 'eigen-zinnig' onderdeel van de werkelijkheid kan worden opgevat: het moet gaan om een interpreteerbaar vertrekpunt, iets wat op zichzelf betekenis heeft en daarenboven voor een hogere of andere zingeving vatbaar is (*Potentielle Faktizität*). Tot deze werkelijkheid behoren ook de fictieve wereld van de literatuur, de mythologie, etc. Het eigene van het emblema is nu dat het in de *pictura* voorgestelde niet slechts als iets wat *is* wordt afgebeeld, maar ook als iets wat *betekent*; de *pictura* is derhalve niet de 'beeldvertaling' van een tekst: de tekst vertrekt van de *pictura* waarvan hij de verborgene betekenis blootlegt²⁶.

Alvorens deze omschrijving te evalueren wil ik onmiddellijk verduidelijken dat het hier gaat om een definitievorming vanuit een modern standpunt. De veelzijdigheid en de anomalieën die wij zowel in de theorieën van de *ars emblematica* als in de *emblematische praxis* zelf vaststellen, maken een adekwate definitievorming tot een hachelijke onderneming. Wil men alle facetten en variëteiten van het genre in een opgaande omschrijving inschakelen, dan komt men voor een bepaling te staan, waarvan het begrenzingsvermogen en de scherpte tot vrijwel nihil zijn herleid. Een voorbeeld: het emblema is een praatje bij een plaatje. Het onderzoek van Schöne en zijn volgelingen concentreert zich derhalve op een structurele analyse, die moet leiden tot de omschrijving van de ideale emblematische grondvorm, een theoretisch model van waaruit de talrijke varianten kunnen begrepen en gesitueerd worden. Dit model moet de materie *systemfähig* maken zonder daarom het contact met de historische werkelijkheid te verliezen. Het mag m.a.w. niet zó strak zijn dat het zijn 'ideale' centrumpositie in de vloed van de geboden stof verliest, of zoals het luidt bij Schöne: „Sinvoll erscheint deshalb... die Beschreibung einer *idealtypischen*

25. Het epigram was oorspronkelijk een opschrift op een grafmonument, een gedenkteken of een wijgeschenk: het was beeldverwijzend.

26. A. Schöne, *Emblematik...*, blz. 18-26; H. Homann, *Studien...*, blz. 13-14.

emblematischen Grundform, von der aus die Fülle der Sonderformen erfassbar und systemfähig wird" ²⁷.

De gevolgen van een dergelijke benadering zijn uiteraard belangrijk: zij laat een zekere schifting toe van het materiaal en biedt de mogelijkheid scherpere grenzen te trekken met aanverwante genres, zowel uit de middeleeuwse als uit de toenmalige literatuur. Een bekend voorbeeld is Brants *Narrenschiff*, dat zoals Homann in een methodisch erg belangrijk opstel heeft aangetoond, o.m. op grond van Schöne's opvattingen bezwaarlijk als een embleemboek kan worden beschouwd ²⁸. In de tweede versie van zijn bibliografie heeft Landwehr wijselijk enkele nummers weggelaten. De confusie die Stegemeier rond de beschrijving van de emblematische kunstvorm heeft vastgesteld ²⁹ is door het onderzoek van Henkel en Schöne alleszins niet groter geworden.

Hoe vruchtbaar deze approach van het embleem ook is, – de hoogconjunctuur van het embleemonderzoek is er trouwens een rechtstreeks gevolg van –, dogmatiseren mogen wij deze theorie beslist niet. Geen enkele methode in het kunst- en literatuuronderzoek is alleenzaligmakend. Klinkt deze bedenking even banaal en vanzelfsprekend als sommige emblematische motto's, het lijkt niet zo overbodig haar even met betrekking tot de Emblemforschung te illustreren.

Trekt men, zoals Homann trouwens heeft gedaan, de theorie van de *ideelle Priorität* logisch door, dan moet het luiden dat de *pictura* als *significans*, zichzelf niet mag interpreteren ³⁰. Verwijdert men op deze wijze sommige bundels niet al te ver van het centrumbegrip? Ik denk hierbij o.m. aan de *Idea vitae Teresianae*, een bundel die ik elders heb besproken ³¹. De *pictura* is er uitgebouwd op een herkenbaar ikonologisch systeem (i.c. Ripa) dat in de verbinding met de afbeelding van een kloosterling(e) a.h.w. zelfgenoegzaam wordt. Wie zal echter, bovendien tegen de titel van het werk in, durven beweren dat *Idea* geen embleemboek is? Heb ik het verkeerd voor als ik meen dat de inbreng van de emblematis

27. A. Schöne, *Emblematik...*, blz. 30. Wij kursiveren.

28. H. Homann, *Studien...*, blz. 13-23.

29. „It is, actually, difficult to make a definition of the term complete and inclusive; emblem has meant such a variety of things to so many different men, that this at first is confusing (...) In formulating a clear definition of an emblem, one will find the term associated with many others, for example: allegory, apologue, cipher, conceit, device, enigma, epigram, fable, figure, imago, impresa, legend, maxim, metaphor, motto, parable, personification, proverb, pun, reverse, rebus, riddle, sentence, symbole...”, *o.c.*, blz. 27-28.

30. „Und schliesslich darf sich die *pictura* nicht selbst, etwa mit den Mitteln der Allegorese, interpretieren; ihr höheren Sinn muss vielmehr verborgen sein und darf erst in der subscriptio aufgedeckt werden”, *Studien...*, blz. 14-15.

31. *Ons Geestelijk Erf*, XLVIII, (1974), blz. 46-60.

himsel door Schöne onvoldoende wordt gehonoreerd? Is het zo achterhaald in het gulden tijdperk van de receptie-estetiek het standpunt van de lezer, die i.c. nog een moderne lezer is van een niet meer bestaand genre, als definitiebeginsel voor het embleem te relativieren? Het is duidelijk dat in de leesakt (*Aufnahme-prozess*) de *pictura* een zekere voorrang (*Priorität*) krijgt, al mag men daarbij de richtinggevende rol van de *inscriptio* niet uit het oog verliezen³². Met Dieter Sulzer, die er bovendien op heeft gewezen dat de methode van Schöne er nog niet in geslaagd is het embleem tegenover en tussen de begrippen allegorie en symbool een eigen statuut te verlenen³³, mag worden beweerd dat de zoektocht naar de emblematische functie geschiedde op de rug van de emblematicus en met miskennis van de *ut pictura poesis*-theorie, die, zoals ook een vluchtig onderzoek van de contemporaine theorieën aantoonde, het debat gedurende het hele bestaan van het 'genre' heeft overheerst³⁴. Wij verduidelijken.

Ons lijkt het niet onvoorstelbaar dat een verkeerde toepassing van Schöne's omschrijving van de ideale emblematische 'Grundform' tot normeringen kan leiden die voor de geschiedschrijving van het embleem nadelige gevolgen zou hebben. Wie zich blindstaart op een begrip als *ideelle Priorität*, dat ten slotte en in eerste instantie – wij herhalen het nog eens – vooral het 'Aufnahme-prozess' door de lezer op het oog heeft, zal bvb. geneigd zijn de bundels van de mystieke Luyken en Poirters als zuivere emblematiek af te schrijven, omdat daar de *pictura* nog maar louter als illustratie van een tekst zou worden ervaren³⁵. Onze vraag is dan :

32. B. Tiemann, *Fabel und Emblem*. Gilles Corrozet und die französische Renaissance-Fabel, München, 1974, blz. 86 (n. 216).

33. *o.c.*, blz. 39.

34. Meer hierover bij R. J. Clements, *Picta Poesis*. Literary and Humanistic Theory in Renaissance Emblem Books, Rome, 1960.

35. Men verliest hierbij al te vaak uit het oog dat de auteurs van dergelijke verzamelingen zich richten tot een eenvoudig publiek, waarvoor de zingevende stap van beeld naar tekst het liefst zonder enige verwickeling wordt gezet (cfr. het perspicuitas-ideaal van de didaktiek). Ook de grootte van het tekstgedeelte is o.i. minder wezenlijk, voor zover de bewuste stap nog ergens duidelijk is. Waar P. J. H. Vermeeren met het oog op Cats' ellenlange tekstuitbreidingen meende dat „op deze wijze het zuivere karakter der emblematiek verloren moest gaan” doelt hij wellicht op een evolutie die de *pictura* heeft gedegradeerd tot de versierde aanvangsletter van een sermoen. Anderzijds verliest hij uit het oog dat er eigenlijk geen zuivere emblematiek bestaat (P. H. J. Vermeeren, *De emblemata van Cats in Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag*. Studies naar aanleiding van de herdenking op 12 september 1960, op verzoek van het desbetreffende comité bijeengebracht door Prof. Dr. P. Minderaa, Zwolle, 1962, blz. 155-176, inz. 166). Het relatieschema van Schöne gaat in dergelijke bundels minder goed functioneren. Daar het i.c. werken betreft die het „genre” in de Nederlanden hebben overheerst, rijst de vraag of de historicus van de Nederlandse embleemliteratuur de ideale emblematische 'Grundform' niet anders moet formuleren, wat de bruikbaarheid van Schöne's benadering evenwel niet aantast. Voor de literair-historische opheldering van het genre is het

welk is *historisch* het ideale embleem ? Blijkt niet uit een historische benadering dat het embleem voor zijn tijdgenoten in de eerste plaats een soort *Gesamtkunstwerk* is geweest, waarvan de componenten als uitingen van dezelfde idee op grond van de *pictura ut poesis*-theorie komplementair en evenwaardig zijn ? Hiertegen kan worden ingebracht dat in veel bundels voor alles de tekst in het licht wordt gesteld en de meeste verzamelingen niet aan de tekenaars maar aan de tekstschrijvers worden toegeschreven. Het is een moeilijke kwestie, niet in het minst omdat haast elk emblematist *zijn* theorie heeft en veel theoretici in het verzet staan tegen de aan de gang zijnde ontwikkelingen, vaak zonder die te kunnen beïnvloeden³⁶. Het is een feit dat men bvb. bij het typisch Nederlandse genre van de liefdesemblematiek met de theorie van Schöne bezwaarlijk overweg kan. Als een alternatief hypotetisch model van de onderlinge samenhang der embleemcomponenten geeft Sulzer een vergelijking met de oplossing van het probleem der universalien door een gematigd realist als Albertus de Grote (overleden 1280), een auteur die trouwens in de alchemistische emblematiek wordt aangehaald. Toegepast op de emblematische kunstvorm luidt de formule *Universalia sunt ante rem, in re et post rem* dan als volgt : 'Universalia sunt ante rem (in de goddelijke Ideeën – het *lemma* als de meest algemene formulering), in re (in de stoffelijke afstraling of verenkeling van deze Ideeën – de *pictura*) et post rem (in onze begrippen – de *subscriptio* als het begrijpen van de ante rem en in re aanwezige Idee)³⁷. Vinden wij dit model naar ons weten nergens in de embleemtheorie uitgedrukt, het biedt de mogelijkheid om de variabele relaties tussen *pictura* en tekst op een andere en misschien minder exclusieve wijze te evalueren : het embleem is een vorm van kunstsynthese waarin een bepaalde gedachte als in een soort neo-platonische mikrokosmos tot leven wordt gebracht.

Besluit : de drie besproken theorieën (Heckscher-Wirth, Henkel-Schöne en Sulzer) belichten elk een belangrijk aspect van de embleemkunst. Het raadselkarakter gaat slechts op voor een gedeelte van de produktie. Dat het emblema een erfgoed is van de *ut pictura-poesis*-theorie kan niet genoeg worden onderstreept. Het illustrare (= verklaren) geschiedt er wederzijds. Daarvan valt de weg te onderscheiden die de lezer-kijker van een embleemboek

daarom belangrijk de 'Sitz im Leben' en de ontstaansgeschiedenis van de onderscheiden bundels te achterhalen. Hierop heeft o.m. de Duitse emblemoloog W. Harms uitdrukkelijk gewezen (*Mundus Imago Dei est. Zum Entstehungsprozess zweier Emblembücher* Jean Jacques Boissards, in *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 47, (1973), H. 2, 223-244, inz. 224.

36. W. Heckscher en K. A. Wirth, *o.c.*, 90-91.

37. *o.c.*, blz. 39.

afligt. In het leesproces treedt een zekere prioriteit van de *pictura* op, die in de tekst wordt toegelicht of in de hogere orde van de algemene waarheid wordt opgenomen.

Belangrijk in de theorie van de *ars emblematica* – en zij is het toch die de geschiedschrijving van deze kunstvorm moet leiden – zijn de stof en de wegen van de emblematische hermeneutiek.

Over de *stof* kunnen wij kort zijn. Sommige auteurs, zoals Taurellus en de liefdesemblematicisten, hebben ze uitgebreid of ge-uniformiseerd, maar met Bohuslaus Balbinus mogen wij beweren: *Nulla res sub sole, quae materiam emblemati dare non possit*³⁸.

Het embleem heeft gebloeid in een wereldbeschouwing waarvoor de wereld voor alles een spiegel was van hogere of diepere betekenissen. Vandaar dat een ordening van de embleemboeken die steunt op de behandelde materie vaak onoverzichtelijk wordt of in het beste geval boordevol overlappingsen steekt. Dat betekent evenwel niet dat van een specifieke emblematische *hermeneutiek*, d.w.z. een eigen gekodeerd interpretatiesysteem van de in de *pictura* geboden werkelijkheid geen spraak zou zijn. De emblematicus beschikte in dat opzicht over een amalgaam van hiërogliefenwetenschap, middeleeuwse exegese en typologie, de codex van de geprivatiseerde deviezenkunst, enz. Wel bevreedend is de wijze waarop hij soms van deze hermeneutica gebruik maakt³⁹. De vraag of de hermeneutiek van de embleemmakers moet gezien worden als een voortzetting van de middeleeuwse spirituele wereldduiding is althans voor de barokperiode positief beantwoord geworden: de barokke emblematic legt graag het door God in de dingen neergelegde verwijzingskarakter bloot⁴⁰. Ten minste mag worden beweerd dat de embleemkunst op deze wijze behoort tot de traditioneel christelijke interpretatie van de schepping. Neemt zij die formeel over, de middeleeuwse ordo-gedachte die deze interpretatie steunde is weggevallen⁴¹.

Een bijzonder zware opdracht van de geschiedschrijver is de ordening van de stof. De organisatie van het geschiedkundig feit is een uiterst delikate onderneming. Enerzijds laat zij de historicus toe een zingevingsprincipe toe te passen, waardoor hij op de onoverzichtelijke oceaan van nauwkeurig geregistreerde feiten zijn vaarrichting kan kiezen. Anderzijds moet deze ordening steeds geschieden binnen de grenzen van de historische korrektie: de latente

38. *Verisimilia*, 1710, blz. 234; aangehaald door Henkel-Schöne, *o.c.*, blz. XII.

39. Cats' drieledige verklaring van dezelfde *pictura* doet denken aan de *sensus S. Scripturae* uit de middeleeuwse exegese.

40. D. W. Jöns, *Das Sinnenbild*. Studien zur allegorischen Bildlichkeit bei Andreas Gryphius, Stuttgart, 1966, 28 e.v.

41. A. Schöne, *o.c.*, 43 e.v.

imperatieve van het historiografisch model mogen de feiten nooit vertekenen⁴².

Onmiddellijk rijst hierbij de vraag of de beschrijving van de emblematische functie ook hulp kan bieden bij de taxinomie van het 'genre', te meer daar andere indelingsprincipes, zoals wij hebben gesuggereerd, schromelijke tekorten vertonen. Alhoewel de relatie *pictura/subscriptio* (resp. *inscriptio*) binnen één bundel haast altijd een verscheiden uitzicht biedt, niet in het minst in de wijze waarop de drie emblematische componenten aan de uitbeeldende en de uitleggende functie deelnemen, lijkt het ons niet onmogelijk op grond van deze relatie bepaalde typen van embleemboeken te onderscheiden. Een dergelijke typologie moet met inachtneming van het karakter van Schöne's benadering evenwel steeds *historisch* gefundeerd zijn⁴³.

Zo lijkt ons de verhouding motto/prent/tekst binnen de tweeledigheid van afbeelden en uitleggen bvb. in de liefdesemblematiek anders te liggen dan in de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher of het *Leerzaam Huisraad* van Jan Luyken. De wijze waarop in deze bundels een *significatio* vanuit een *significans* naarvoren wordt gebracht is van een verschillend type⁴⁴. Vermoedelijk kunnen dergelijke types worden onderscheiden en geformaliseerd vanuit de wetenschap der semiotiek. Het emblema is een speciaal communicatieproces dat vanuit dit domein beslist de aandacht verdient.

Wij wezen er al op hoe andere benaderingswijzen slechts gedeeltelijk voldoening geven. Een appreciatie vanuit de stof blijft problematisch. Heckscher en Wirth hebben, zoals gezegd is, een zeer gedetailleerde ordening van het materiaal voorgesteld, die zij met talrijke voorbeelden hebben geïllustreerd. Hun overzicht wil precies de brede waaier van ontwikkelingsmogelijkheden van het genre aantonen. Hierbij konden zij bepaalde en af en toe zelfs

42. Cfr. K. Porteman, *Camphuysen en de expressionistische geschiedschrijving in Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LV, (1974), inz. blz. 185-186.

43. Cfr. n. 35.

44. In de bewuste bundel van Luyken liggen afbeelden en verklaren duidelijk verdeeld over plaat en tekst. De *Ideelle Priorität* van het beeld, dat een *potentielle Faktizität* bezit, is voor de lezer gerealiseerd. In de *Sinnepoppen* van Visscher stellen we hetzelfde vast. Maar in de spitsvondigste poppen realiseert zich de *significatio* vaak op een bijzondere wijze: een bepaalde zingeving wordt gesuggereerd, maar wordt plots verlaten voor een nieuwe. Het onderschrift van het embleem *Elck wat Wils (Het tweede Schock, I)* wekt de indruk dat men aan de verlangens van de dorst tegemoet moet komen, maar het slot legt enigszins onverwacht de klemtoon op matigheid. De uiteindelijke *significatio* groeit dus uit een supplementair maneuver in de tekst, wat de rol van de *pictura* afzwakt. In de liefdesemblematiek ligt het weer anders. De prentjes zijn in de meeste gevallen op een andere wijze dan de erotische, gezien hun voorstellingswijze, niet interpretabel. In deze bundels gaat het om een gelijktijdige uitbeelding in beeld en woord van een liefdesmetafoor, waarbij de stap van voorstelling naar tekst niet meer die is van *significans* naar *significatio*.

storende overlappingen niet vermijden, maar het schema dat zij ontwerpen stelt de onderzoeker beslist in staat de thematologische evolutie van de emblemliteratuur in haar historisch verloop te benaderen: nationale aksenten worden zichtbaar en de evolutie van de meer persoonlijk gerichte esoterische embleemkunst uit de 16e eeuw naar de didactisch-moraliserende bundels van de 17e en de nutsikonologieën van de 18e wordt er, zij het zeer globaal, bevestigd. Wie de Nederlandse produktie evenwel in dit raam wil passen, ondervindt meer dan eens moeilijkheden. De *Pia Desideria* van Herman Hugo en de *Amoris Divini Emblemata* van Otto Vaenius worden er bij het religieus embleem gerangschikt. Waar de auteurs binnen deze groep 13 soorten onderscheiden, katalogiseren zij deze beide bundels onder een nietszeggende 14e groep „Sonstige religiöse Emblembücher”, terwijl deze werkjes, met nog zoveel andere, bewust een geestelijke repliek willen zijn op de profane liefdesemblematiek. De categorie van de religieuze liefdesemblematiek had in een dergelijk overzicht beslist haar plaats verdiend⁴⁵. Ook het samenbrengen van auteurs als Schoonhovius, Roemer Visscher en J. de Brune sr. in de rubriek didactisch-encyclopedische leerboeken roept enkele vraagtekens op. De veelzijdigheid van het genre neemt bovendien zulkdanige afmetingen aan, dat de reeds aangehaalde bewering van Mario Praz over de bibliografische ontarding van de embleemgeschiedenis in dergelijke overzichten wel enige rechtvaardiging vindt. Toch betekent deze bijdrage uit het *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* een vooruitgang. De criteria waarmee bvb. De Vries de stof heeft pogen te ordenen doen hierbij vergeleken erg willekeurig aan: ze missen eenheid. Een vluchtige blik op de overigens zeer leerzame inleidende hoofdstukken van zijn bibliografie biedt in dat opzicht verrassende resultaten. In het eerste hoofdstuk (p. 17 e.v.) deelt hij de bundels in „soorten naar de inhoud”, waarbij inhoud zowel de behandelde stof (stam- en wapenboeken, embleemboeken van algemene inhoud), de strekking (godsdienstige, politieke), het tekstgedeelte (emblemen waarvan de tekst aan de klassieken ontleend is) als het vormelijk uitzicht (!) (emblemata zonder prentjes) kan bedoelen. Het derde hoofdstuk (p. 54 e.v.) behandelt „de richting in de emblemata”, wat neerkomt op een nieuwe klassering: er zijn bundels geschreven in het licht van de renaissance en realistische bundels, welke laatste De Vries de echt-Nederlandse emblemata noemt⁴⁶.

45. W. Heckscher en K. A. Wirth, *o.c.*, 153-192.

46. „In welk een geheel andere atmosfeer komen we, als we naderen tot de echt-Nederlandsche emblemata, de realistische bundels, waarin een Claas Jansz. Visscher niet schroomt een kerel af te beelden, die zijn hart uit het lichaam spuwt en waar Roemer Visscher doodleuk bovenzet: 'Daer hebby 't al'.” (blz. 60).

Deze laatste kwalifikatie doet het nog altijd. Bij sommigen beoogt zij de *pictura*, het zgn. realisme in de voorstelling⁴⁷. Anderen, zoals De Vries, gebruiken haar meer om de strekking van de bundels te omschrijven: de emblemen zijn ontleend aan en bestemd voor het leven van elke dag. Hierbij valt evenwel steeds de klemtoon op de voorstellingswijze. Tot de auteurs van dergelijke werken rekent men R. Visscher, Cats, Krul, van der Veen, Baardt, Schaep en sommige publikaties van Jan Luyken. Optredend naast categorieën als religieuze en liefdesemblematiek klinkt de groepsbenaming 'realistisch' minstens ambivalent. Historisch kan men zulke emblemen trouwens bezwaarlijk als een typisch Hollandse uitvinding beschouwen. Iemand als Sambucus, om over Taurellus en zelfs Alciato niet te spreken, neemt een groot gedeelte van zijn voorstellingen uit het dagelijkse leven: de ploegende boer, de handarbeider, de geneesheer, de hond voor een kar gespannen, de door zweepslagen voortgedreven ossen, enz.⁴⁸. Bovendien kan men emblemen uit de religieuze of erotische sfeer evengoed als realistisch bestempelen. Zijn de afbeeldingen uit Vaenius' *Amorum Emblemata* nog overwegend antiquiserend in hun uitbeelding, met Heinsius' *Ambacht van Cupido* bevinden we ons volop in de Hollandse huiselijkheid van elke dag. Kortom: men mag formele en intentionele criteria niet mengen met inhoudelijke criteria. Liever zouden wij de bewuste bundels typeren als didactisch-moraliserend. Het nadeel van deze benaming is weer haar algemeenheid. In de Europese emblematiek stellen wij immers vrij vlug een algemeen waarneembare wending vast naar de didaktiek en de moralisatie. De emblemen verliezen meer en meer hun oorspronkelijke raadselachtigheid en vertonen in vele gevallen een grote verwantschap met kleinere genres als het exempel, het apoftegma, het aforisme en de sententie, die alle het onderricht van de lezer op het oog hebben en uitdrukking zijn van een bepaald etisch wereldbeeld (humanisme, calvinisme, katholicisme). Zij bleven echter emblemen omwille van de typische onderlinge betrokkenheid van prent en onderschrift. Toch is hiermee de onbetwistbare originele 'couleur locale' van de zgn. realistische Hollandse embleemboeken nog niet ten volle uitgetekend. Uiteindelijk zou men deze kunnen beschrijven als didactisch-moraliserende kijk- en leesboeken die zowel in hun stofkeuze als in hun bedoeling een grote maatschappelijke betrokkenheid vertonen; in tegenstelling tot de liefdesemblematiek zijn ze veel minder literair georiënteerd en inspireren ze zich op de wetenschap,

47. Von Monroy, *o.c.*, cap. III; E. de Jongh, *Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de zeventiende eeuw*, (Nederlandse Stichting Openbaar Kunstbezit en Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen), z.p., 1967, blz. 18.

48. H. Homann, *Studien...*, blz. 71.

de mechanica, de natuur, de menselijke bezigheden van elk dag, enz. Dit materiaal is minder aanleiding tot wereldverklaring dan tot zedelijk-exemplarische beschouwingen.

Daareven had ik het over 'maatschappelijke betrokkenheid'. De literatuursociologische benadering van de embleemletterkunde kan met nog zoveel andere wegen, als het motieven- en bronnen-onderzoek, leiden tot meer historische inzichtelijkheid. De ruimte die op de titelbladzijden in de liefdesembleembundels vaak voor dedikaties werd vrijgelaten, weze hier een suggestie... Bestrijken onze al te losse beschouwingen slechts een deel van de problematiek, zij willen enkel een aansporing zijn tot verdere intense studie van onze rijke en, Europees gezien, zo belangrijke embleemataliteratuur. De monumentale onoverzichtelijkheid en de Europese dimensies van de stof mogen daartoe geen beletsel vormen. De guitige emblematist Roemer Visscher wist het al lang: „Dus zeghent de goede God de zyne, met soo veel verstants als elck noodigh is tot zyne neeringhe. Soo dat de gheleerde wyse mannen de plumpe boeren ende Zeelieden soo wel behoeven, als de botte Hollanders de spitsinnighe Atheniensers ofte Italianen". De prent stelt een zeilschip voor dat een moeilijk toegankelijke haven poogt binnen te varen⁴⁹.

49. *Sinnepoppen*, Amsterdam, 1614, *Het eerste schock*, XV.

Marcellus Emants'
„Een nagelaten bekentenis”: afrekening met
von Feuchtersleben, vernieuwing van de
naturalistische roman

door

A. L. SÖTEMANN

voor J. Kamerbeek jr.

Heeft Von Feuchtersleben, „die oppervlakkige wijsgeer” uit *Een nagelaten bekentenis*, misschien werkelijk bestaan en is zijn *Gezondheidsleer der ziel* een reëel boek? Dat is de vraag die bij mij opkwam toen ik voor de zoveelste maal de roman herlas. Weliswaar heeft Emants zelf gezegd dat hij in zijn romans altijd hem bekende personen gebruikte als model (en hun achteraf een verzonnen naam gaf)¹, maar het totale fictionaliseringsproces: de transformatie van elementen uit de ‘ongeorganiseerde’, chaotische, werkelijkheid tot de gestructureerde, coherente, doelgerichte overdrachtsvorm van een levensvisie die een (goede) roman is, brengt een zodanige fundamentele herordening van die elementen uit de realiteit mee dat de localiseerbaarheid ervan minimaal wordt en het zoeken ernaar in verreweg de meeste gevallen ook heel weinig zinvol. Dat blijkt ook wel uit het feit dat naar Emants’ eigen woorden de modellen voor anderen niet herkenbaar bleken in zijn romanfiguren². Het zoeken ernaar leidt de lezer, zelfs in de puurst realistische of naturalistische roman, àf van datgene waar het in het boek om begonnen is, inplaats van hem te stimuleren tot juister begrip. Daarom is een kritisch-analytisch onderzoek naar de interne structuur van het werk, naar het complex van middelen, toegepast om de lezer ertoe te bewegen de visie die door het boek wordt uitgedrukt, te accepteren als (in de fictionele alsof-situatie) overtuigend, van veel grotere betekenis.

1. E. d'Oliveira jr.: *Marcellus Emants*. In: *De mannen van '80 aan het woord, gesprekken met Nederlandsche letterkundigen*. Amst., [1909], blz. 134.

2. „Maar als [de mensen] aan het raden gaan: wie bedoelt-ie nu eigenlijk? dan hebben ze de plank glad mis meestal.”

Dit houdt echter nog niet in dat nadere kennis omtrent de figuur Von Feuchtersleben en diens boek niet tot een zinvolle probleemstelling *in het kader van de roman* zou kunnen leiden.

De lezer heeft hier namelijk te maken met een principieel ander verschijnsel dan waar er in de roman gesproken wordt over het werk van de fictionele (eventueel : gefictionaliseerde) De Kantere : *Het leger der menschen*. De wèlverzorgde, rijzige, fraai gesticulerende, zorgvuldig met klankvolle stem formulerende ex-dominee, vervuld van tedere liefde voor zijn ziekelijke dochttertje, vormt met zijn eierzucht, zijn rozig-getinte levensbeschouwing, zo in allen deele de contra-vorm van de ik-figuur Termeer, dat aan zijn structureel geïntegreerde status niet te twijfelen valt. Om zijn opvattingen te staven beroept de vroegere predikant zich echter op een geschrift van Von Feuchtersleben, zoals een romanfiguur naar een willekeurige andere (reële) filosoof zou kunnen verwijzen.

Was mijn kennis van de Oostenrijkse Biedermeier-literatuur groter geweest, dan zou de vraag zich niet hebben voorgedaan. Ik zou dan geweten hebben dat Von Feuchtersleben een historische figuur is, een Weense medicus, die geleefd heeft van 1806 tot 1849. Hij is o.m. de auteur van een uitzonderlijk populair geworden boekje : *Zur Diätetik der Seele*, uitgekomen in 1838, dat zeventig jaar later, in 1908, nog een vijftigste druk beleefde in de massale oplagen van Reclams 'Universal-Bibliothek' ³. Ik zou mij bewust zijn geweest dat de *Diätetik* lang gegolden heeft als 'Inbegriff' van de Biedermeier-filosofie, en dat De Kanteres verwijzing dus voor Emants' tijdgenoten duidelijk herkenbaar moet zijn geweest, temeer doordat ook een Nederlandse vertaling – inderdaad *Gezondheidsleer der ziel* geheten ; de titel wordt door De Kantere genoemd – een niet onaanzienlijk succes ten deel was gevallen : in 1874 verscheen er een derde „naar de zevenendertigste Hoogduitsche uitgave op nieuw voor Nederland bewerkt[e]” druk bij Jan D. Brouwer in Amsterdam ⁴.

Zoals ik al zei : Termeers tegenpool in fysiek, psychisch en levensbeschouwelijk opzicht beroept zich bij herhaling op de Oostenrijker. Diens naam wordt tot vier maal toe in de roman genoemd ^{4a}. Dat was voor mij aanleiding om mij nader met Von

3. Ik citeer naar : E. von Feuchtersleben : *Zur Diätetik der Seele*. Leipzig, z.j. Universal-Bibliothek.

4. E. von Feuchtersleben : *Gezondheidsleer der ziel*. Bewerkt door M. Buys. Amsterdam, 1874³.

4^a. *Een nagelaten bekenenis*. [3e dr. Ingeleid door V. E. van Vriesland.] Amsterdam, 1951, blz. 137, 139, 170, 171.

Feuchtersleben bezig te houden⁵. Ernst von Feuchtersleben is niet alleen een dichter, een schrijver van aforismen en de auteur van de, in beide betekenissen populaire, *Diätetik*, maar daarnaast of liever daarenboven een geleerde van formaat: een psychiater die in 1845 zijn colleges aan de Weense universiteit bundelde tot een *Lehrbuch der ärztlichen Seelenkunde* dat nog onlangs in een geschiedenis van de medische psychologie werd gekarakteriseerd als 'epochemachend'⁶: „The ideas of [...] E. Feuchtersleben (1806-1849) [...] certainly signalized a new era in psycho-pathology and a new approach to the study and treatment of mental diseases”. Het centrale punt is dat hij psychologische en fysiologische verschijnselen interpreteert als aspecten van één biologische totaliteit. Hij heeft dus een helder inzicht in de eenheid die de menselijke persoonlijkheid vormt, en de tegenwoordige opvattingen over de aard der zielsziekten tonen met de zijne nog steeds belangrijke punten van overeenkomst, stelt Zilboorg vast⁷. Feuchtersleben wijst in zijn boek bij herhaling op het eminente belang van erfelijke factoren en op de grote betekenis van het milieu⁸. Het ligt in het verlengde van deze overwegingen dat hij dan ook het begrip 'psychische vrijheid' sterk relativeert (§ 56), zeer zeker zodra het over pathologische toestanden gaat zoals de hypochondrie (§ 100-102). De prognose van deze zielsziekte is slecht: „Der Ausgang ist entweder, in seltenen Fällen (sehr langsam), in Genesung, oder (gewöhnlicher) gar keiner, d.h. der Zustand bleibt sich bis ans Ende des Lebens gleich, oder in Folgekrankheiten, worunter sogenannte Psychosen bei weitem die häufigsten sind [...]”⁹.

Het is niet moeilijk zich voor te stellen dat de hier zeer kort geschetste opvattingen koren op de molen van een naturalist zijn, al is er in Von Feuchterslebens *Lehrbuch* niet direct sprake van determinisme in de zin van een gesecculariseerd calvinistisch zondebesef zoals men dat bij veel naturalisten aantreft en zoals het

5. Men zie onder andere: W. Bietak: *Das Lebensgefühl des „Biedermeier” in der österreichischen Dichtung*. Wien enz., 1931. W. Bietak: *Grillparzer – Stifter – Feuchtersleben, die Unzeitgemässen des Jahres 1848*. In: *DVJS* 24 (1950), blz. 243-68. H. Seidler: *Ernst Freiherr von Feuchtersleben; seine geistes- und literaturgeschichtliche Stellung in der österreichischen Restaurationszeit*. In: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Klasse 106 (1969), blz. 235-249. Men zie ook: *Begriffsbestimmung des literarischen Biedermeier*. Herausgeg. von E. Neubuhr. Darmstadt, 1974. *Wege der Forschung* Bd. 318, en uiteraard: F. Sengle: *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution, 1815-1848*. Bd. I, II. Stuttgart, 1971-72. Het derde deel van deze omvangrijke studie is op dit ogenblik nog niet verschenen.

6. G. Zilboorg: *A history of medical psychology*. New York, 1967. Het citaat op blz. 475.

7. *Ibid.*, blz. 477/78.

8. *Lehrbuch der ärztlichen Seelenkunde*. Wien, 1845. I.h.b. § 52-54.

9. *Ibid.*, blz. 243.

op typerende wijze verwoord wordt door de protagonist Willem Termeer uit *Een nagelaten bekentenis*: „Ik weet niet hoeveel voorouders uitsluitend voor hun egoïst plezier geleefd hebben, opdat een wezen als ik het levenslicht zou kunnen aanschouwen [...] dat zijn onuitroeibare ellendigheid zou beseffen en daardoor boeten voor allen te zamen.”¹⁰ Nu valt te verwachten dat aan de populair-wetenschappelijke *Diätetik* dezelfde conceptie ten grondslag ligt als aan het *Lehrbuch*. En inderdaad spreekt de auteur ook hier telkens over geest (ziel) en lichaam als aspecten van één geheel, en over „aangeboren vatbaarheid”, en „overgeërfde, constitutioneele” ziekten¹¹. Hij komt in *dit* geschrift zelfs heel dicht bij de zojuist aangehaalde uitspraak van Termeer als hij zegt: „Vaak kan de mensch, die onder lijden gebukt gaat en vol angst en vertwijfeling vraagt: ‘van waar?’ het antwoord op deze vraag alleen vinden in de zonden zijner vaderen.”¹² Echter: hij spreekt er in de *Gezondheidsleer* weliswaar herhaaldelijk, maar toch als het ware terloops over; deze opvattingen zijn hier ondergeschikt gemaakt aan een geheel ander perspectief. De *Diätetik* is namelijk geen medische verhandeling voor een breder publiek, maar, zoals Sengle in zijn *Biedermeierzeit* terecht zegt, een „bewusst schlichte, medizijnisch-moralische Vollkommenheitslehre”, of nog sterker: „eine volkstümliche Erbauungsschrift” (die naar hij meent slechts in het kader van de traditie der stichtelijke literatuur te plaatsen, en ten volle te begrijpen is)¹³. Het boekje is in het bijzonder toegespitst op de hypochondrie, en het is opmerkelijk hoezeer de symptoombeschrijving daarvan – zij het minder systematisch geordend, weer overeenkomt met die in de al eerder genoemde paragrafen uit het *Lehrbuch*. Maar er is één belangrijk verschil: de moralist Feuchtersleben maakt terwille van zijn stichtend, opwekkend, doel een onderscheid tussen de hypochondrie-als-vrijwillige-keuze om het zo te zeggen, „en de andere soort, die tot het domein van den gewonen medicus behoort”, (al is er, als gezegd, hoegenaamd geen verschil te ontdekken in de uitingsvormen)¹⁴. In deze ‘kunstgreep’ ligt dan de rechtvaardiging voor een optimistisch betoog dat op vrij spectaculaire wijze mank gaat aan innerlijke inconsequentie. De verschijnselen mogen dan authentieke hypochondrische symptomen zijn, telkens weer verzekert ons de moralist hier: de geest heeft macht over het lichaam, als je maar *wilt*, dan komt alles in orde,

10. *Een nagelaten bekentenis*, blz. 105.

11. *Gezondheidsleer*. Passim, bv. op blz. 6-8 en blz. 17 en volgende. Citaat op blz. 7/8; *Diätetik*, blz. 29.

12. *Gezondheidsleer*, blz. 21; *Diätetik*, blz. 39.

13. F. Sengle: *Biedermeierzeit*. Bd. II, blz. 87.

14. *Gezondheidsleer*, blz. 122/23; *Diätetik*, blz. 101.

en „ontbreekt iemand die energie, hij neme een kloek besluit en verplaatse zich als met geweld in een toestand, waarin hij moet willen.”¹⁵ Voor een aandachtige lezer is het dan bovendien nog duidelijk dat Feuchtersleben zelf bepaald niet gespeend is van de nodige somberheid, om niet te zeggen : neiging tot hypochondrie. Ik citeer maar één van zijn aforismen : „De kunst om het leven te verlengen !’ ... Laat men liever den mensch, die het leven heeft leeren kennen, onderwijzen in de kunst van het te verdragen.”¹⁶ Trouwens, veel hoop op succes had de auteur van de *Gezondheidsleer* in feite niet. De ‘Einleitung’ van de Duitse uitgave besluit met de woorden : „Ob durch diese wohlgemeinten Reflexionen auch nur Ein Hypochondrist geheilt oder erheitert werden wird ? Ich zweifle.” En in een opmerking vooraf bij de eerste druk gaat hij nog verder : „was man selbst nie zu leisten vermöchte [...], das wagt man als Philosoph zu lehren.”¹⁷ Het mag haast tragische ironie genoemd worden dat Feuchtersleben inderdaad zelf niet opgewassen bleek tegen zijn theorie. In 1848 had hij zich laten benoemen tot onderstaatssecretaris aan het Oostenrijkse ministerie van onderwijs, maar toen hij „sein edles Streben fast immer verkannt sah, gab er schon nach vier Monaten seine Entlassung”, zoals Schmidt in een biografische schets, opgenomen in de Reclam-uitgave van de *Diätetik*, meedeelt¹⁸. „Er war willens seine Stellung an der Universität wieder aufzunehmen, vermochte es aber wegen seines in Folge der bitteren Erfahrungen in seiner früheren Stellung äusserst geschwächten Gesundheitszustandes, nicht mehr.” In september 1849 stierf hij, 43 jaar oud.

Uit de confrontatie van *Een nagelaten bekentenis* met de *Diätetik* leid ik het volgende af. Het lijkt nauwelijks verwonderlijk dat Emants met zijn scherp verstand de ongerijmdheid van de *Gezondheidsleer der ziel* onmiddellijk doorzag. Het is aannemelijk dat het geschrift hem bijzonder geïrriteerd heeft, precies omdat de wetenschappelijke inzichten voor hem volkomen overtuigend waren, terwijl de „ethische bovenbouw”, als ik het zo noemen mag, niet alleen volkomen in de lucht hing, maar juist dóór die zogenaamd als fundament gebruikte opvattingen nadrukkelijk werd geëxposeerd als luchtspiegeling. Gegeven daarenboven de bijzondere populariteit van het boekje, kon het Emants moeilijk anders voorkomen dan als een imposant en gevaarlijk stuk boeren- of liever

15. *Gezondheidsleer*, blz. 15. Zie ook bv. blz. 50 ; *Diätetik*, blz. 34. Zie ook bv. blz. 57.

16. *Gezondheidsleer*, blz. 168 ; *Diätetik*, blz. 125.

17. *Diätetik*, blz. 24 resp. blz. 14.

18. *Ibidem*, blz. 10-11.

burgerbedrog, waarvan een afdoende onthulling allerminst overbodig was. In *Een nagelaten bekentenis* wordt Feuchtersleben expliciet aan de kaak gesteld als „die oppervlakkige wijsgeer”, maar in wezen is het hele boek van de strijd tegen zijn levensleer doortrokken. De opvattingen van de moralist Feuchtersleben vinden een getrouwe afspiegeling in de woorden van Termeers opponent De Kantere, ook waar dit niet met zoveel woorden gezegd wordt. Maar wat frappanter is : de eigenschappen, de psycho-fysiologische habitus, van de hoofdpersoon zijn dezelfde als die welke de psychiater Feuchtersleben opsomt als symptomatisch voor de hypochonder. Onbarmhartig etst Termeer zijn zelfportret : hij is een angstige lafaard, een pathologische rollenspeler en leugenaar, ijdel en lui, een solitaire, verbitterde en jaloerse egoïst, terugschrikkend voor daden, zich overgevend aan onvruchtbare fantasieën en iedere keer weer buiten staat gebruik te maken van zijn ‘vrijheid’ ; hij is overgevoelig voor ‘klimaat’-verschijnselen, een zwakkeling die de schuld afschuift op de wereld om hem heen, en hij ziet zich als „een bleek, tener, onbeduidend mannetje met doffe blik, krachteloos geopende mond – velen zullen zeggen : dat mispunt”, dat zonder ophouden in beslag wordt genomen door het steriele, deprimerende nadenken over zichzelf en zijn situatie. (De Kantere : „U maakt u zelf veel te zwart en u denkt veel te veel na” ; Feuchtersleben, „een eerwaardig man bij Wieland’s graf” citerend : „wanneer de mensch nadenkt over zijn lichamelijken en zedelijken toestand, dan voelt hij zich gewoonlijk ziek”¹⁹.) En Termeer beschouwt zich dan ook als „een degeneratie”, erfelijk belast met „de zonden der vaderen”. Het lijkt me overbodig hier citaten aan te voeren ter ondersteuning, terwijl een vluchtige lectuur van de *Gezondheidsleer* toereikend is om dezelfde negatieve kwaliteiten vrijwel stuk voor stuk aan te treffen als karakteristiek voor de ‘ingebeelde’ hypochonder. (Verskil met die van de ‘echte’ lijder uit het *Lehrbuch* valt trouwens, zoals ik al zei, niet aan te wijzen.) Ik heb ternauwernood onderscheid kunnen vinden tussen de voorstelling van zaken bij Von Feuchtersleben en bij Emants. Het enige is dat de fantasieën van Willem Termeer een uitgesproken sensueel karakter dragen, iets waarvan de Oostenrijker niet rept, en omgekeerd : dat van de door deze gesignaleerde bijzondere gefascineerdheid door de eigen lichaamsfuncties in de *Bekentenis* weinig sprake is. Opmerkelijk is echter dat één in de *Diätetik* genoemde trek door Termeer met nadruk wordt afgewezen : Feuchtersleben noemt de lijder aan deze ziekte ook „pedant” : „Het zijn voornamelijk drie gemoedstoestanden, waarin de [= deze door F. als

19. *Bekentenis*, blz. 142, resp. *Gezondheidsleer*, blz. 122 ; *Diätetik*, blz. 101.

niet 'authentiek' gekarakteriseerde] hypochondrie [...] tot wasdom komt [...]: egoïsme, ledigheid, pedanterie." ²⁰ En tot tweemaal toe wijst Termeer in extenso *deze* beschuldiging (als enige) van de hand. „Weet je, wat je bent? Een pedante gek!”, bijt zijn vader hem toe, en juist over dit onrechtvaardige verwijt huilt de jongen lang en bitter. Het is voor hem het bewijs dat zijn ouders geen liefde en geen begrip voor hem hebben: „Ik, die mij zelf zo klein, zo onbeduidend, zo geminacht, zo verstoten vind ... pedant!” En als zijn vrouw Anna later pedanterie blijkt te beschouwen als de basis van zijn houding, ontleent hij aan „deze schromelijke onrechtvaardigheid” het recht voortaan geheel te zwijgen ²¹.

Er lijkt mij weinig twijfel mogelijk: van wetenschappelijk en levensbeschouwelijk gezichtspunt is *Een nagelaten bekentenis* één grote polemiek tegen von Feuchtersleben.

Maar natuurlijk, daarmee is lang niet alles gezegd. Ten slotte – of moet ik zeggen: om te beginnen? – is *Een nagelaten bekentenis* geen wetenschappelijk strijdschrift, maar een roman, zij het een roman waarvan men de indruk krijgt dat hij, geheel in de naturalistische traditie, (mede) bedoeld is als 'bewijsvoering' voor de stelling dat het een erfelijk belaste hypochonder te enenmale onmogelijk is zich aan zijn lot te ontworstelen. En het wezenskenmerk van een roman – zoals van ieder kunstwerk – is dat hij er, als gezegd, op aangelegd is de lezer niet (alleen) verstandelijk te overtuigen van de juistheid van de erdoor uitgedrukte levensvisie, maar hem ertoe te brengen deze ook emotioneel te aanvaarden als zinvol, haar zelfs te delen, al is het dan niet direct in *praktische* zin. Daartoe heeft Emants de vorm gekozen van een bekentenis waarin Willem Termeer systematisch zijn levensgeschiedenis vertelt. Zoals men weet, zegt hij al op de eerste bladzijde dat hij zijn vrouw heeft vermoord, en daardoor wordt de aandacht van de lezer geheel en al op de motivering gericht. Niet de spanning omtrent de afloop is van belang, maar het inzicht in aard en ontwikkeling van de hoofdfiguur, niet het *wat*, maar het *waarom* en *hoe*. De compositie is cyclisch: aan het eind sluit zich de cirkel van de weinige gebeurtenissen met de bevestiging in andere woorden van de retorische vraag in de derde zin van het boek: „Dus ben ik weer vrij, maar wat baat me nu die vrijheid?” De lezer heeft dan nl. al bij herhaling gezien dat Termeer – uiteraard! – met zijn 'vrijheid' niets kan aanvangen. Niet op zijn twintigste jaar, als zijn ouders zijn gestorven; niet als hij na zijn buitenlandse omzwervingen in

20. *Gezondheidsleer*, blz. 131; *Diätetik*, blz. 107.

21. *Bekentenis*, blz. 43 en 45 resp. blz. 119.

Nederland is teruggekeerd ; niet als hij zich van de parasiet Van Dregten en diens kwalijke vrienden heeft losgemaakt. En de slotzinnen van het boek vormen daarvan de macaber aandoende bevestiging. Hij overweegt, zijn pas weer verworven vrijheid, ditmaal op de meest absolute en desastreuze manier, uit handen te geven aan zijn geldzuchtige maîtresse Carolien : „Als ik haar nu eens alles bekende en tegelijkertijd de beschikking aanbood over mijn hele fortuin ; zou ze me dan om die daad ... om die misdaad ... niet willen ... niet kunnen ... liefhebben ?” Een vraag die er in het geheel geen is, en Termeer weet dat zelf. De suggestie in de titel van de roman is dan ook dat deze definitieve opoffering van zijn vrijheid, òfwel het feit dat hij ook dáártoe niet zal kunnen komen, regelrecht tot de laatste bevrijding : die uit het leven, heeft geleid²².

De introductie van de ik-figuur is zo negatief als denkbaar is : de moordenaar van zijn vrouw karakteriseert zichzelf met zoveel woorden – die veelal ondersteund worden door het ophalen van voorvallen uit zijn jeugd –, als een „bleek, tener, onbeduidend mannetje met doffe blik, krachteloos”, als gevoelloos, angstig, eenzaam, als laf, steriel fantaserend, leugenachtig, stelend, kras egoïstisch, in zichzelf opgaand en onverschillig jegens de wereld om hem heen ; als lui en verbitterd tenslotte. Kortom in tien bladzijden staat het Feuchterslebense standaardtype van de hypochonder ten voeten uit voor de lezer in zijn volle weerzinwekkendheid. En na deze uiterst negatieve inleiding wordt de hele psychografie van de neurasthenische hypochonder, onder aanroeping van de naturalistische principes, om zo te zeggen logisch-causaal afgewikkeld.

22. De interpretatie van „nagelaten” als ‘achterwege gebleven’ inplaats van ‘posthuum’ lijkt me volstrekt onhoudbaar. (Vgl. J. J. Oversteegen : *Nagelaten*. In : *Merlyn* 2 (1963/64), afl. 3 blz. 83.) Oversteegen betoogt dat Termeer „onmiddellijk na het schrijven van zijn biecht” overleden moet zijn, omdat er in de roman sprake is van een bezoek door Termeer en zijn vrouw aan een voorstelling van Emants’ toneelstuk *Artiest*. Dit stuk nu is voor het eerst gespeeld in 1894, en in hetzelfde jaar is ook de roman verschenen. (Oversteegen : *Uit de donkere dagen van voor Freud*. In : *Merlyn* 2 (1963/64), afl. 2 blz. 1-22. Het betoog op blz. 8/9.) Deze redenering is echter evenmin houdbaar. Volgens de titelpagina van *Artiest* is het stuk voor het eerst gespeeld op 13 maart 1894. Maar in de *Bekentenis* wordt verteld dat er na het schouwburgbezoek „een lange tijd verging”. Daarna blijkt Anna zwanger te zijn. Het kind dat geboren wordt, leeft ruim anderhalf jaar. En pas na de dood van „het wurm” ontwikkelt zich de relatie met De Kantere. Eerst als deze naar het buitenland vertrokken is, vindt de moord plaats. Alles bijeen moet deze periode zeker drie jaar omvatten. Met andere woorden : de verschijning van de roman in 1894 kan nooit de uitleg van „nagelaten” als ‘posthuum’ ondersteunen. Zoals ook andere auteurs dat hebben gedaan, laat Emants zijn boek ten dele na de datum van publicatie spelen.

De interpretatie ‘posthuum’ is evenwel simpelweg de enig mogelijke, omdat de roman in feite de bekentenis behelst ; zij is dus niet ‘achterwege gebleven’.

In één opzicht onderscheidt het boek zich intussen fundamenteel van de naturalistische traditie : *het is een ik-roman*. Men weet dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate bezwaar werd aangetekend tegen de 'bemoeizuchtige' auctoriale vertelinstantie. Auteurs als Flaubert en Toergenjew werd als grote verdienste aangerekend dat zij (in vergelijking met hun tijdgenoten) zo 'objectief' vertelden. Hoewel ze hetzelfde alwetende vertelperspectief hanteerden, had de lezer althans niet de indruk dat de vertelinstantie hem in hun romans voortdurend voor de voeten liep om hem te vertellen hoe hij de personen en hun handelingen moest interpreteren en, vooral, evalueren. Zoals men weet, was de naturalistische doelstelling, aan de roman het karakter te geven van een natuurwetenschappelijk experiment dat moest kunnen dienen ter toetsing van de hypothesen omtrent de erfelijke gedetermineerdheid van het individu en de invloed van milieu en opvoeding. (Deze doelstelling is, gegeven het onvermijdelijke fictionele karakter van elke roman, per se onverwezenlijkbaar.) Daarom spreekt het echter vanzelf dat juist de naturalistische auteur streefde naar een zo 'objectief' mogelijke vertelwijze : De lezer moest zo weinig mogelijk tegen een persoonlijk getinte vertelinstantie aanlopen. En dat hield in dat men probeerde Flauberts voorschriften in dezen : *impassibilité* en *impartialité* te betrachten, zo zorgvuldig mogelijk in acht te nemen. De ik-roman nu lijkt in deze context wel de minst geschikte vorm die denkbaar is.

Emants was daarmee in een moeilijk parket gebracht : het is uit *Een nagelaten bekentenis* duidelijk, dat hij niet alleen maar uit was op een 'klinische' beschrijving, op het presenteren van een 'casus', met *impartialité* en *impassibilité*. Klaarblijkelijk was het er hem om te doen de grootst mogelijke intensiteit en overtuigingskracht te verlenen aan zijn these dat het leven van Willem Termeer langs volstrekt gedetermineerde paden moest verlopen. En dáárvoor was nu juist de presentatie van de geschiedenis als (schijnbaar) zelf beleefd gebeuren bij uitstek geschikt. Maar er is nog een andere, en in wezen belangrijker, factor in het spel : de roman is niet alleen een bekentenis, hij is ook een pleidooi, een (zelf)rechtvaardiging. Termeer kòn niet anders zijn dan hij was, niet anders worden dan degene waartoe erfelijke aanleg, opvoeding en milieu hem hadden voorbestemd, en dus ook kon hij niet anders handelen dan hij deed. Wilde er nu een uiteindelijk effect ontstaan dat méér inhield dan intellectuele aanvaarding : namelijk een onderschrijven door de lezer dat uit medegevoel, uit sym-pathie voortkomt, dan diende de mogelijkheid tot *een zekere mate van geleidelijke identi-*

ficatie ingebouwd te zijn, en juist daarvoor leent zich de ik-vorm bij uitstek.

Onder dit gezichtspunt geeft ook de nadrukkelijk negatieve introductie blijk van raffinement : zij zorgt voor een aanvankelijk maximale de-solidarisatie van de kant van de lezer : èrger kan het niet worden, het gruwelijkste weet hij van het eerste ogenblik af. Daarna kan alleen maar een proces van toenemend begrip voor Termeer op gang komen, dat niet meer verstoord kan worden door hevige schokken, teweeggebracht door onvoorziene daden. Op de tweede bladzijde wordt de lezer direct in de situatie betrokken, als Termeer (zichzelf, maar in feite dus ook de lezer) de vraag stelt : „Vind ik dan zelf mijn daad [de moord] zó buitengewoon, zó ongehoord, zó vreselijk ?” Het antwoord dat hij geeft moet de lezer op dat ogenblik ongerijmd voorkomen : „Ach neen, daarvoor heeft zich alles veel te geleidelijk aaneengeschakeld.” Juist door dit arrangement wordt het mogelijk dat de lezer uiteindelijk Termeers visie tot op aanzienlijke hoogte zal gaan onderschrijven. Belangrijk hulpmiddel is in dit verband ook de zorgvuldig over het boek verdeelde expliciete ondersteuning van het deterministische grondmotief met een reeks variaties op de uitspraak : denk je dat ook ik niet liever anders had willen zijn dan ik ben ? „Maar al te dikwijls heb ik de opmerking horen maken : een mens, die zijn fouten kent, is ook in staat ze uit te roeien. Ach, ach, wat moeten zij, die zo spreken [Feuchtersleben o.a. !] met weinig zelfkennis bedeed zijn !” Het staat, voorzien van een nadere toelichting, al op de vierde pagina (blz. 19), en het komt in variërende termen tien maal in extenso terug : op blz. 32, 51, 68/69, 78/80, 105, 122, 136, 140/41, 152 en 198.

Maar als naturalist kon Emants er zich vanzelfsprekend ook weer niet mee tevredenstellen alleen maar een subjectieve levensgeschiedenis te vertellen : hij had een objectieve grondslag nodig. Het ligt voor de hand dat het door Termeer belichaamde type van de tot overmatige introspectie en zelfreflectie geneigde hypochonder voortdurend bezig is zich *rationaliserend* te rechtvaardigen en te verdedigen. Tezelfdertijd moet voor de lezer duidelijk worden dat hij, juist door zijn ziekelijke aanleg, de situatie verwrongen voorstelt. Er ontstaat op deze manier in principe een conflict tussen het objectief-redelijke perspectief op Termeers handelen en denken enerzijds, en de schijn-redelijke motivering die hij zelf daarvoor geeft.

Op welke wijze heeft Emants nu de strijdigheid van deze twee soorten rationaliteit duidelijk trachten te maken ? Anders gezegd : door welke kunstgrepen wordt de lezer in de gelegenheid gesteld

naast of onder de ziekelijk gerationaliseerde verwringing een zo gezegd 'objektief-rationeel' vlak te vinden?

In de eerste plaats heeft Emants een niet gering aantal belangrijke feitelijke inconsequenties in Termeers verhaal ingebouwd. De geschiedenis van de mislukte relatie met de Zweedse pianiste biedt daarvan een voorbeeld. Hoewel hij getroffen is door haar schoonheid, is hij slechts uit op een erotisch avontuur: „Dat ik in 't geheel niet verliefd was, bewees mijn [al eerder vermelde] onloochenbare afkeer van haar grove vingers, die me de afscheidshanddruk tot een onplezierige aanraking maakte [...] het zou me wellicht gelukken van haar tegemoetkomende houding partij te trekken, zonder mijn hoofd in de strik te steken”, en even later spreekt hij dan ook over zijn „rol van ernstige pretendent”. Maar als de voorgenomen amourette op niets is uitgelopen, heeft hij het over zijn „vertreden, levende liefde”, en op de terugreis mijmert hij notabene over „haar zachte aanraking in mijn handpalm”²³.

Veel sterker komt dit tot uitdrukking in het beeld van zijn vrouw Anna. Zij wordt door Termeer afgebeeld als een in wezen kille, gevoelsarme, vrouw, van wie alleen in de eerste tijd van hun relatie door haar „geluidloze lachje”, en doordat zij het voor haar verloofde opneemt tegen hun „Harleveense kennissen” nog een zekere bekoring voor hem uitgaat. Maar al spoedig is daarvan niets meer over, en is zij geworden tot „de vrouw, die 't versmaadt zich uit te spreken en die alleen aanbidde opziet tegen haar eigen voortreffelijkheid.” Wanneer de relatie tussen Anna en De Kantere zich tot genegenheid ontwikkelt, is het echter duidelijk dat haar vermogen tot het koesteren van warme gevoelens helemaal niet minder is geworden: ze geeft duidelijk blijk nu De Kantere's invloed te ondergaan, haar lachje is terug, ze zingt weer, en in haar ogen ziet Termeer „een dromerige teerhartigheid, die ze aan mij nooit had getoond.”²⁴

De stelling dat „onze verhouding een betere [had] kunnen zijn, als Anna me niet zo duidelijk en zo dikwijls had te kennen gegeven, dat ik machteloos was iets goeds of iets aangenaams voor haar leven te betekenen”²⁵, is volstrekt inconsequent in het licht van Termeers eigen optreden.

Nu is het waar dat sommige van de hier genoemde, en vele andere, strijdigheden ten dele ook wel met zoveel woorden door de ik-figuur als zodanig worden gesignaleerd, maar hun getal en gewicht is bij nader toezien veel groter dan de verteller ons doet vermoeden. En alleen op het niveau van de communicatie tussen

23. *Bekentenis*, blz. 60, 61, 68 en 70.

24. *Ibidem*, blz. 88, 97, 111, 162/63, 166, 168, 170/71.

25. *Ibidem*, blz. 121.

auteur en lezer komen ze in hun volle betekenis over, d.w.z. ont-hullen zij in hoe hoge mate Termeers wereldbeeld verwrongen is tot waanbeeld.

Men kan dit verschijnsel met een zeker recht als ironie betitelen, maar Emants hanteert de ironie daarnaast in rechtstreekser zin ; op een zozeer in het oog springende manier nl., dat zij de lezer nauwelijks kan ontgaan. Een uitvoerig betoog over de onuitroeibaarheid van aangeboren psychische eigenschappen – i.c. lafheid – en over de domheid van mensen die menen dat dit wèl zou kunnen, wordt onmiddellijk gevolgd door de ongerijmde ‘conclusie’ : „Met wat verstandige dwang hadden mijn ouders aan mijn ongelukkig bestaan *dus* wel een betere plooi kunnen geven.” (blz. 20, curs. van mij). Een klein aantal pagina’s verder verhaalt Termeer dat hij voelde – „juister, waande” – dat iedereen hem „onaangenaam, vervelend, onbeduidend vond”. Hij vervolgt met te vertellen hoe hij zèlf zich aan pogingen om hem te betrekken in sociale contacten onttrok, en besluit dan deze historie met de woorden dat „alles *dus* meewerkte om me hoe langer hoe afkeriger te maken van elk handelend optreden [...]” (blz. 38, curs. van mij), terwijl de oorzaak blijkens zijn voorstelling van zaken allerduidelijkst uitsluitend bij hemzelf ligt. Dit verschijnsel herhaalt zich vele malen. Om nog een enkel voorbeeld te citeren : als zijn zwager Van Swamelen hem een paar baantjes heeft aangeboden, waarvoor hij heeft bedankt, is de ‘conclusie’ : „Hij kon toch wel begrijpen dat ik, aan mijn lot overgelaten, nooit tot zulk een stap [bij iemand een bezoek af te leggen] zou komen ! [...] Is ’t denkbaar, dat hij aan de voorwendsels, waaronder ik zijn baantjes weigerde, geloof heeft geslagen ? [...] Wat vriendschappelijk opgedrongen hulp had aan [het gevoel van nergens-toe-te-kunnen-komen] zo gemakkelijk een einde gemaakt !”²⁶ Deze soort van inconsequentie behoort zonder twijfel tot het ziektebeeld van de hypochonder, maar door de frappante plaatsing krijgt zij tegelijkertijd de functie van ironisering : relati-vering van Termeers wereldbeeld.

Door de hier besproken tegenstrijdigheden en door de ironisering in de roman te vlechten, maakt de auteur zich kenbaar achter de ik-figuur om. Hij leidt de interpretatie-en-evaluatie-door-de-lezer in een richting die Termeer zich om zo te zeggen ‘niet bewust is’. Emants heeft in *Een nagelaten bekentenis* wel degelijk een archimedisch punt gecreëerd, van waaruit het mogelijk is Termeers aarde uit haar baan te lichten²⁷. Met andere woorden : in de subjectieve ik-roman is het objectieve vlak aangebracht dat de naturalist niet

26. Ibidem, blz. 114/15.

27. In tegenstelling tot wat Oversteegen daaromtrent zegt. *Donkere dagen*, blz. 14.

ontberen kan, en daarmee heeft Emants een zeer belangrijke vernieuwing teweeggebracht in de romantechniek. Weliswaar bestonden er voorbeelden in de oudere literatuur – om ons tot de Nederlandse te beperken: in Batavus Droogstoppel uit *Max Havelaar*²⁸ – maar dáár was steeds sprake geweest van *opzichtige* ironisering, terwijl het hier gebeurt in een boek waarvan de toon van begin tot eind diep-ernstig is. En in tegenstelling tot de door Multatuli beoogde principiële de-solidarisering van de lezer jegens Droogstoppel, gaat het er hier om, sympathie bij de lezer te wekken. In onmiskenbare ernst streeft Termeer naar zo groot mogelijke eerlijkheid in zijn voorstelling van zaken (men denke bv. aan zijn talloze zelfcorrecties). Door deze nu te onthullen als verwrongen, maakt de auteur pas goed duidelijk hoezeer de hypochonder onontkoombaar de gevangene is van zijn waan.

Uit deze overwegingen vloeit nog een tweede belangrijke gevolgtrekking voort: nu het duidelijk is geworden dat de auteur bij herhaling de opvattingen van Termeer relativeert, moet men wel aannemen dat hij aan een dergelijke relativering geen behoefte heeft gehad wanneer zij achterwege blijft. Dat wil zeggen dat hij Termeers inzichten onderschrijft als het tegendeel niet blijkt. Anders zou hij op die punten tekort geschoten zijn in het dirigeren van de lezerreacties, en dat is, gegeven het raffinement van zijn techniek, niet erg waarschijnlijk. Dit geldt nu met name waar het betreft de conceptie van de erfelijke gedetermineerdheid. Telkens weer komt ze in de roman aan de orde, en nergens treedt in dit opzicht een onderscheid aan het licht tussen de impliciete auteur en Termeer. Juist de 'Spreekbuis' van Feuchtersleben, *De Kantere*, geeft als enige blijk van twijfel aan de erfelijkheidstheorie in een nogal halfzacht aandoende reactie: „Als we volkomen zeker waren van de erfelijkheidstheorie ... ja, maar dat is met deze theorie nog minder het geval dan met andere. Vindt u niet, dat wij voorshands beter zullen doen de krachtige inspraak van ons hart te volgen dan de zwakke uitspraak van een betwiste en zeer betwistbare leer?”²⁹

Ik verschil dus van mening met Oversteegen: Emants – d.w.z. de impliciete auteur van de *Bekentenis* – hing, blijkens zijn roman ook zèlf het geloof in een erfelijk noodlot aan. De roman is niet alleen „een boek over een man die gelooft in het [hereditaire] noodlot”, maar ook een „boek over de werking van [dat] noodlot.”³⁰

28. Zie A. L. Sötemann: *De structuur van Max Havelaar; bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*. Utrecht, 1966, 2 dln. Dl. I, blz. 38-45 en blz. 28-32.

29. *Bekentenis*, blz. 135.

30. Oversteegen *Donkere dagen*, blz. 20/21.

Nu is het opmerkelijk dat er naast de 'auteurs-ironie' nog een tweede soort ironie in het boek te signaleren valt : die van Termeer zelf. Men zou kunnen zeggen : naast de fundamentele is er immanente ironie. We hebben al gezien dat Termeer zich beschouwt als een ongelukkige abnormaliteit, als „een degeneratie”. Maar, hoewel de toon van de roman ernstig blijft, hij weet zijn 'lezer' bijzonder goed duidelijk te maken dat de veelgeroemde gelukkige normaleiteit, of veeleer nog : de beweerde toestand van durende gelukzaligheid van de 'normale mens', in de bittere werkelijkheid van het leven niet meer is dan een fantoom. Zeker een keer of twintig komt dat min of meer uitvoerig ter sprake, sarcastisch en ironisch, zoals in deze rechtstreekse toespraak tot de lezer : „Geachte, geëerde, fatsoenlijke, edel denkende lezer, als je uit vrije wil zo uitmuntend meent geworden te zijn, waarom ben je dan nog niet beter ? Omdat je 't niet gewild of omdat je 't niet gekund hebt ?” Of : „De echt normale mens – begrijp ik hem goed – kent de verstompende levensloosheid niet en behoeft dus geen aandoening te kunstelen om zich op te beuren. Vanzelf wordt hij getroffen tot in het diepst van zijn steeds ontvankelijke ziel door al wat groots en schoon en zijn meegevoel waardig is.” Ofwel, subtieler : „Al ontbrak bij ons de poëzie, waarvan andere jonge huishoudens doortrokken schijnen te zijn [...], en : „Tevreden te kunnen worden, zoals ik dacht, dat de meerderheid der mensen was [...]”. Juist dit laatste soort, schijnbaar terloopse, toevoegingen : „de vrijheid, waarvan – naar ik meende – ieder ander mens genoot” ; „te [...] leven gelijk andere vrouwen *schenen* te leven”³¹, om er nog een paar te nemen, maken de lezer duidelijk dat Termeer zich heel goed bewust is tot op hoe grote hoogte het 'normale geluk', om niet te zeggen : de normaliteit, van de 'gewone' mensen schijn is. Ook deze, *van de protagonist uitgaande* ironie moet door de lezer worden opgevangen en 'au sérieux' worden genomen. Zij wordt trouwens gesteund door een aantal niet-verhulde uitspraken met dezelfde portee. Ik citeer er enkele : „Gewoon me zelf te onder- of liever andere mensen [...] te overschatten ...”, en : „Had ik toen maar ingezien, dat in de regel de onverschilligheid van de mensen hun strengheid erg verzacht.” Maar vooral wijs ik op een belangrijk betoog over de 'normale mens', zijn zelfbedrog, zijn hypocrisie tegenover de buitenwereld, en zijn neiging om dat wat hij van zichzelf goedpraat, in anderen te veroordelen. Het resulteert in de uitspraak : „Nu ik het aantal normale mensen zo groot niet meer en dus de normaliteit der mensen zo benijdenswaardig zuiver niet meer acht, komt het me waarschijnlijk voor dat zelfkennis altijd tot

31. *Bekentenis*, blz. 198, 68, 113, 93, 33 en 166.

pessimist maakt, ondervinding van anderen alleen dan, als men zich zelf en zijn ervaring niet voor een mooie uitzondering houdt op een lelijke regel." ^{31a}

Het is, meen ik, duidelijk dat dit complex van uitspraken tot functie heeft dat de lezer Termeer in belangrijke opzichten als minder uitzonderlijk gaat beschouwen dan hij aanvankelijk heeft gedaan. Met andere woorden: het maakt een essentieel deel uit van Emants strategie om het proces-van-geleidelijke-identificatie-tot-op-zekere-hoogte tussen lezer en ik-figuur, waarover ik al sprak, te bevorderen. Emants' spel met distanties en relativeringen blijkt per saldo bijzonder ingewikkeld en boeiend.

Op het niveau van de impliciete auteur krijgt overigens de negatieve visie van de ik-figuur op het 'geluk' van de 'normale' mens nadrukkelijk steun, doordat alle andere personages in de roman – zelfs afgezien van de 'verkleuring' door Termeer – evenmin een tevreden en bevredigend bestaan blijken te leiden. Anna's ouders en hun kennissen bijvoorbeeld, de Zweedse pianiste, Van Dregten, en natuurlijk ook De Kantere, die daarvan zelf voldoende laat blijken en wiens, voor Termeer zo benijdenswaardig 'zuivere', relatie met Anna ten slotte ook op frustratie uitloopt. Zelfs omtrent de 'geslaagde' Van Swamelens wordt grondige twijfel gezaaid.

Ik ben mij bewust van het feit dat de hier geboden uiteenzetting op een kritische lezer de indruk kan maken dat zij hier en daar dicht in de buurt van een cirkelredenering komt. In deze roman, zogoed als in elke andere, gaat het in wezen om communicatie tussen auteur en lezer. Als middel daartoe dient hier de zeer subjectief vertelde geschiedenis van een figuur die tot op grote hoogte niet als spreekbuis van de auteur mag worden beschouwd. Dit is bewijsbaar op grond van de gesignaleerde tegenstrijdigheden in Termeers verhaal, en door de duidelijke ironisering van *een gedeelte van zijn* beweringen. Tot zover hoeft men dus ook niet bang te zijn voor stoornissen in dat communicatieproces. Iets hachelijker wordt de situatie waar ik gesteld heb dat men kan aannemen dat de opvattingen van impliciete auteur en protagonist samenvallen als van het tegendeel niet blijkt. Dit is immers in strikte zin onbewijsbaar, al is het niet implausibel op grond van de overweging dat het elders in de roman wél gebeurt. Maar werkelijke moeilijkheden komen er waar ik heb beweerd dat een niet zo klein aantal – al of niet ironisch geformuleerde – uitspraken van de protagonist door de lezer inderdaad au sérieux genomen moeten worden, in tegenstelling dus tot andere, die symptomen zouden zijn van zijn verwrongen wereldbeeld. Waar ligt de grens tussen die beide

31^a. Ibidem, blz. 34, 36 en 78/79.

soorten, en welk criterium moet worden gebruikt om ze te onderscheiden? Er zullen ongetwijfeld heel wat lezers geweest zijn die anders hebben gereageerd dan ik. Ik vrees dat er in de grond van de zaak geen ander argument is aan te voeren dan het beroep op 'expertise': de lectuur van Emants' oeuvre in de ruimste zin heeft mij een vrij gedetailleerd beeld geleverd van zijn inzicht in het menselijk bestaan, en hetzelfde geldt voor een aantal met hem verwante auteurs. Op grond van deze kennis en van de bereidheid en het vermogen zich in te leven in die opvattingen, ben ik vervolgens gekomen tot een benadering van de lezer-rol die in *Een nagelaten bekentenis* is ingebouwd, d.w.z. van het complex van reacties dat Emants voor een (min of meer) adequate lectuur bij zijn lezers heeft ondersteld. De hypothese moet haar kracht ontleenen aan het feit dat er bij lezing volgens deze lijnen geen aperte strijdigheden of ongerijmdheden aan de dag treden. Een afwijkende opvatting zou haar gelijk moeten baseren op de demonstratie dat zij in gelijke mate leidt tot een coherente interpretatie van het totale communicatieproces, en evenzeer rekening houdt met de historische situatie t.a.v. de levensbeschouwelijke en de literaire opvattingen en conventies.

Voorzover ik weet, is *Een nagelaten bekentenis* de eerste ik-roman in de Westeuropese literatuur met een negatieve, zelfs pathologische held. Wel was natuurlijk Dostojewski hem ruimschoots vóór geweest met zijn *Aantekeningen uit het ondergrondse* (1864), waarin de ik-figuur zich zelfs met de term „antiheld” aanduidt. En ook deze begint zijn geschiedenis met de woorden: „Ik ben een ziek mens ... Ik ben een kwaadaardig mens ... Ik ben een afstotelijk mens.” Ik heb niet kunnen ontdekken of Emants dit boek, en het verhaal *De zachtmoedige*, waarin eveneens, naast diepgaande verschillen, parallelle trekken zijn aan te wijzen, heeft gekend. In elk geval is het heel wel mogelijk: van de *Aantekeningen* was in 1886 een Franse en in 1888 een Nederlandse vertaling uitgekomen; van *De zachtmoedige* dateert zowel de Franse als de Nederlandse vertaling uit 1886³². Dit neemt intussen niet weg dat, ook al zou het zo zijn dat Emants Dostojewski's werk heeft gekend, zijn *Bekentenis* daarvan zozeer afwijkt, dat dit feit aan zijn wezenlijke originaliteit, laat staan aan de kwaliteit van de roman als zodanig, nauwelijks afdoet.

32. J. M. Romein: *Dostojewski in de westerse kritiek*. Haarlem, 1924, blz. 210, 217, 211 en 217. — Van *De zachtmoedige* was overigens al in 1877 een Franse vertaling verschenen in Sint Petersburg.

Ik hoop met het voorgaande duidelijk te hebben gemaakt, dat het een geavanceerd auteur uit de jaren negentig heel wel mogelijk was – zelfs dat hij het als noodzakelijk kon zien – in de vorm van een roman in het krijt te treden met een typerend vertegenwoordiger van de Biedermeier als Feuchtersleben, juist omdat deze, ook vanuit het toen geldige naturalistische standpunt, nog volledig actueel was als wetenschapsman, en tegelijkertijd aan de kaak gesteld moest worden als (nog steeds invloedrijk) oppervlakkig-idealiserend moraalfilosoof. Als scheppend kunstenaar heeft Emants zich er echter niet mee tevreden gesteld zijn pleidooi in de reeds traditioneel geworden relatief-objectieve romanvorm te leveren. Door de keuze voor een extreem-subjectief lijkende vertelsituatie doorbrak hij het systeem van de heersende naturalistische romanconventies. Daarbij is het hem dank zij de toepassing van geraffineerde technische middelen gelukt, lagen van schijnbare en reële objectiviteit in zijn verhaal in te bouwen, namelijk door de inwendige tegenspraak in de uitingen van de protagonist en door de dubbelgelaagde ironie: de immanente van zijn hoofdfiguur en de fundamentele van de auteur. Op deze manier is Emants er in geslaagd met behulp van een zeer subjectief aandoende spelvorm, een van hemzelf uit beschouwd objectieve doelstelling te verwezenlijken. De winst die hij hier geboekt heeft in vergelijking met de traditionele romantiek, is een grotere complexiteit en een intensievere betrokkenheid van de kant van de lezer, zonder dat hij hoefde af te zien van de door het naturalisme nagestreefde objectiviteit als zodanig.

Emants zou zich zeven jaar na de *Bekentenis*, in 1901, opnieuw manifesteren als vernieuwer van de roman. Het toen verschenen boek, *Inwijding*, is nl. de eerste consequente personale roman, een roman, dus waarin men geen expliciete vertelinstantie aantreft (: het verhaal lijkt „zich zelf te vertellen”), en slechts één figuur wordt van-binnen-uit getoond. Dat was twee jaar vóórdat *The ambassadors* van Henry James verscheen, de roman die in de internationale vakliteratuur doorgaat voor het eerste voorbeeld van dit type. De vondst – die zonder twijfel door beide romanciers onafhankelijk van elkaar is gedaan – is natuurlijk alleen denkbaar tegen de achtergrond van Flaubert, Toergenjew en de Franse naturalisten; zij blijft desondanks een romantische mutatiesprong van grote betekenis: ze heeft het dominante romantype uit de eerste helft van de twintigste eeuw geschapen^{32a}.

^{32a}. Eerst nadat mijn artikel gezet was, is mij dank zij W. Schmid gebleken, dat ook in dit geval Dostojevski de Westerse auteurs ver is vóór geweest: *De dubbel-*

Het lijkt me dan ook niet overdreven als ik tot de slotsom kom dat Marcellus Emants beschouwd moet worden als een van de belangrijkste vernieuwers van de roman aan het eind van de vorige eeuw. Het valt alleen te betreuren dat zijn betekenis en zijn invloed ten gevolge van de geringe verbreiding van zijn moedertaal, zo beperkt zijn gebleven³³.

Utrecht
Instituut De Vooy
zomer 1975

ganger (1846) is weliswaar een uitgesproken auctoriale roman, maar (vrijwel) alléén de hoofdfiguur Goljadkin wordt van binnen uit getoond, en de lange novelle *De hospita* (1847) vertoont zelfs ten volle de kenmerken van het personale verhaal!

33. In 1906 is een Duitse vertaling van *Een nagelaten bekentenis* verschenen door Rhea Sternberg: *Bekenntnisse eines Dekadenten*; in 1969 kwam een Franse vertaling uit door S. Margueron: *Une confession posthume*; een Amerikaanse vertaling is op het ogenblik in voorbereiding.

Ter interpretatie van „Op de dood van Sterre”

door

F. STEYAERT

Weinige gedichten van Huygens werden zo vaak gelezen, weinige zo vaak gebloemleesd, weinige worden in lessen en colleges zo vaak gecommeterieerd als het beroemde *Op de dood van Sterre*¹. Deze voorkeur wordt, menen we, door twee factoren bepaald: Ten eerste lijkt dit gedicht, in vergelijking met de meeste andere sonnetten van Huygens, vrij eenvoudig en ten tweede bevredigt het een romantisch gevoel voor literatuur. Het werd geschreven naar aanleiding van een tragisch gebeuren en men neemt aan dat het de emotionele reactie van de dichter op dit gebeuren vertolkt.

Bij een aandachtige lectuur blijkt echter, dat dit sonnet noch eenvoudig is, noch een loutere reactie op het overlijden van Sterre; indien men het wil blijven lezen, anthologiseren en doceren, dan moet dit geschieden op andere gronden.

1. *Of droom ick, en is 't nacht, of is mijn' Sterre verdweenen?*

De duidelijkste interpretatie van het eerste vers vindt men bij J. Kruithof. Volgens hem is dit vers „een retorische vraag naar de bekende weg. *Of-of* geeft een tegenstelling aan: ofwel Huygens droomt dat Sterre verdwenen is, ofwel zij is werkelijk onvindbaar.”² F. L. Zwaan interpreteert op dezelfde wijze; dit menen wij althans te mogen afleiden uit zijn parafrase: „Droom ik en is 't nacht, of is mijn Sterre (werkelijk) verdwenen?”³ De toevoeging (werkelijk) laat immers twee soorten verdwenen zijn veronderstellen. Dit kan slechts wijzen op een verdwenen zijn in de droom en een verdwenen zijn in werkelijkheid.

Prof. L. Roose stipt bij het eerste vers het volgende aan: „Merkwaardig is hier de onuitgesproken paradox dat Sterre in zijn droom onzichtbaar is, terwijl bij de sonnettisten in de petrarkistische traditie juist de droom de enige situatie is, waarin minnaar en

1. Tekst in F. L. Zwaan, *Voet-maet, rijm en reden*. Bloemlezing uit Huygens' gedichten, Zwolle, 1969, p. 33-34.

2. J. Kruithof, *Een Godsspraak binnensmonds*, in *Kentering*, XI (1970), p. 19.

3. *O.c.*, p. 33.

geliefde elkaar intiem ontmoeten.”⁴ Ook bij Roose is er dus sprake van een verdwenen zijn in de droom.

Wij kunnen besluiten dat zowel Kruithof, als Zwaan en Roose het eerste vers in zijn geheel aldus verstaan: Droom ik dat mijn Sterre verdwenen is en is het nacht, of is mijn Sterre werkelijk verdwenen?

J. J. M. Westenbroek interpreteert op een totaal verschillende manier. Hij laat het eerste vers van het sonnet aansluiten bij vers 1971 van *Dagh-werck*, nl.: *Spreect ghy, Sterre, neffens my*⁵ en vervolgt aldus: „Nu slaat Huygens' vraag, of hij droomt, op de voorbije situatie van v. 1971, die in strijd is met de huidige werkelijkheid: als hij Sterre naast zich ziet om hem te antwoorden, dan kan het alleen een droom in de nacht zijn; ziet hij haar niet en is zij verdwenen, dan waakt hij en bevindt hij zich in de realiteit.”⁶ Volgens Westenbroek is Huygens op de hoogte van de huidige werkelijkheid – het verdwenen zijn van Sterre –, maar geconfronteerd met vers 1971, waarin de aanwezigheid van Sterre verondersteld wordt, vraagt hij: Droom ik tijdens de nacht dat mijn Sterre aanwezig is, of is mijn Sterre verdwenen?

Wij zullen nu pogen aan te tonen, dat geen van beide interpretaties de tekst tot zijn recht laat komen.

a) In beide lezingen beschouwt men *droom ick* en *en is 't nacht* als één enkele vraag. Droom en nacht zouden naar dezelfde realiteit verwijzen, en men verbindt ze dan ook – Zwaan laat de komma na *droom ick* weg en Westenbroek spreekt van een droom in de nacht – nauw met elkaar. Dit lijkt vanzelfsprekend: 's Nachts pleegt men te slapen; *en is 't nacht* kan dus metonymisch geïnterpreteerd worden als „en ben ik aan het slapen?” Dromen betekent ondermeer een voorstelling hebben tijdens de slaap; het is dus best mogelijk dat *en is 't nacht* een aspect van het dromen belicht.

Er dient evenwel op gewezen, dat men de komma tussen *droom ick* en *en is 't nacht* niet licht over het hoofd mag zien. De eerste twee verzen zijn drieledige, parallelle constructies, wat ondermeer blijkt uit de anaforische werking der voegwoorden *en*. Ook indien er geen komma stond, zou men *droom ick* door een pauze moeten scheiden van *en is 't nacht*.

Westenbroek zelf heeft uitvoerig aangetoond, dat men *Op de dood van Sterre* niet mag losmaken van *Dagh-werck*⁷. Indien men,

4. L. Roose, *Huygens' Sonnet „op de dood van Sterre”*, in *Nova et Vetera*, LI (1973-74), p. 40.

5. Vers 1971 in de editie van Worp; in F. L. Zwaan, *Dagh-werck van Constantijn Huygens*, Assen, 1973 is dit vers 1969. Wij citeren steeds naar Zwaan.

6. J. J. M. Westenbroek, *An anatomy of melancholy*, in *Spiegel der Letteren*, XIII (1970-71), p. 171.

7. a.art., *passim*.

zoals het blijkbaar de bedoeling was van de dichter, pas na de lectuur van *Dagh-werck* wordt geconfronteerd met de vraag *en is 't nacht*, dan zal men minder geneigd zijn om deze vraag te interpreteren als „en ben ik aan het slapen?“, maar men zal nacht beschouwen als het tegengestelde van dag, de periode die Huygens in zijn onvoltooid gebleven *Dagh-werck* wilde beschrijven.

b) De onoverdrachtelijke betekenis van Sterre, nl. schitterend hemellichaam dat 's nachts zichtbaar is, speelt in geen van beide lezingen een rol. Men ziet althans geen verband tussen nacht en ster, een verband dat nochtans minstens even vanzelfsprekend is als het verband droom-nacht. Bovendien kan men Sterre, zowel in de ene als in de andere lezing, zonder moeilijkheden vervangen door Suzanna van Baerle: Droom ik dat mijn Suzanna verdwenen (aanwezig) is en is het nacht, of is mijn Suzanna werkelijk verdwenen? De metafoor Sterre, waarin zowel beeld als verbeelde voor ogen staan, werd herleid tot een appellatief, Sterre, alias Suzanna van Baerle.

Niettemin kan men stellen dat Huygens zelden nalaat alle semantische mogelijkheden van een troep voor ogen te houden en uit te buiten. Dat hij ook de metafoor Sterre pleegt aan te wenden in haar volle rijkdom moge blijken uit de volgende voorbeelden, waarin deze metafoor niet kan vervangen worden door Suzanna. Zij zijn genomen uit het slotgedeelte van *Dagh-werck* (het deel in alexandrijnen), uit de *Naeniae*, en uit het *Ad Stellam*, drie dichtstukken die in betrekking staan tot het overlijden van Suzanna⁸. De *Naeniae* citeren we in de prachtige vertaling van Prof. D. Kuijper Fzn.; de twee laatste verzen van het *Ad Stellam* vertaalden wij zelf.

Eij, Sterre, noch wat straels, off voert mij daer ghij gaet,
 2045 Of licht mij daer ick blijv. Wij spreken veel te laet,
 Mijn Hert, en t'enden hōp; en hopeloose wenschen
 Zijn droomen by schoon dagh van vaeckeloose menschen:
 Sij reist, en siet niet om, sij rijst en siet niet neer.
 Eij, Sterre, noch, wat noch? Sij is geen' Sterre meer,
 2050 Sij treedt op sterren. ...

Meer dan duizend is één STERRE, naast wier blinken valigbleek
 30 Of van schaamte lichtlijk blozend of versteend en overbluft
 Allen geen portuur zich biechten, van een adel minder hoog.
 O, gloeit maar rustig, twinkelend starrenheir;
 O, gloeit maar; toch wekt niet een bijzondren nijd
 Van u die onafzienbare macht bij mij:

8. F. L. Zwaan, *Dagh-werck van Constantijn Huygens*, Assen, 1973, resp. p. 63-157, p. 31-41 en p. 30.

35 U is niet allen iedere glans bedeed,
 U is niet ieder al hare glans bedeed.
 Moediger richt zich mijn STERRE straks op, als uw vendels zich rijen :
 Klaarder zal branden de vreemd', ...

– De blijde dag wordt geboren, de sombere nacht vergaat ; zoals elke ster vergaat, vergaan, nu gij (omdat gij ook een ster zijt F.S.) vergaat, mijn dagen.

Vers 3 van ons sonnet luidt : *O Hemelen, die my haer aengesicht verbiedt*. De makkelijkste verklaring voor dit merkwaardige vers lijkt ons dat de hemel, die blijkens vers 2 helder verlicht is, het zien der sterren belet, of, om het met Huygens' woorden te zeggen, dat *de sonn de sterren staect*⁹. Houdt men zich aan deze voor de hand liggende verklaring, dan dient men aan te nemen dat Sterre zowel natuurlijke ster, als Suzanna van Baerle betekent en moet men rekening houden met een mogelijk verband tussen *Sterr* en *en is 't nacht*.

c) O.i. zondigen beide verklaringen tegen het Nederlandse taal-eigen. Zij beschouwen dromen als „zulk een droom hebben” (WNT dromen 3457), m.a.w. als een overgankelijk werkwoord. Dit lijkt ons volkomen uitgesloten. Om twee redenen dient men dromen hier als een onovergankelijk werkwoord te beschouwen :

– Blijkens vers 2 is het tegengestelde van dromen waken. Waken is in welke betekenis ook een onovergankelijk ww. Een overgankelijk ww., waarvan het tegengestelde een onovergankelijk ww. zou zijn, bestaat niet.

– Als overgankelijk ww. – droom ik dat ... – kan dromen niet voorkomen in een of-constructie zoals Huygens' eerste vers. Dit moge blijken uit de volgende voorbeelden : Men kan „Verbeeld ik mij dat mijn vader overleden is, of is hij overleden ?” niet herleiden tot „Verbeeld ik mij, of is mijn vader overleden ?” ; evenmin kan men „Denkt hij dat hij ziek is, of is hij ziek ?” herleiden tot „Denkt hij, of is hij ziek ?”.

In Huygens' vers betekent dromen „in de toestand verkeren, waarin men zich al slapend voorstellingen vormt” (WNT dromen 3458). Men merke op dat dit soort dromen niet vaker tijdens de nacht dan tijdens de dag pleegt voor te komen.

Om de juiste betekenis van vers 1 te achterhalen lijkt het nuttig enkele droom ik, of- – vragen, en andere gelijkaardige of-vragen – nl. of-vragen waarvan het eerste deel een onovergankelijk ww. is – wat nader te onderzoeken. Enkele voorbeelden : Droom ik, of hoor

9. *Dagh-werck*, vers 80.

ik een kind wenen ? Liegt hij, of heeft hij zijn vriend bezocht ? Vergis ik mij, of zie ik een spook ?

Het gaat hier om min of meer zeugmatische constructies, die men kan expliciteren door de negatie van elk deel der vraagstelling bij middel van het voegwoord „en” te verbinden met het andere deel : Droom ik en hoor ik geen kind wenen, of waak ik en hoor ik een kind wenen ? Liegt hij en heeft hij zijn vriend niet bezocht, of spreekt hij de waarheid en heeft hij zijn vriend bezocht ? Vergis ik mij en zie ik geen spook, of vergis ik mij niet en zie ik een spook ?

Om op dergelijke vragen te antwoorden dient men de mogelijkheid die in de zeugmatische vorm na „of” komt te verifiëren. Hiertoe kan men in de vraagstelling een controlemogelijkheid inbouwen. Men voegt bij het eerste deel der vraag een en-zinnetje, waarvan de bevestiging de ontkenning van het tweede deel der vraag en tevens de bevestiging van het eerste deel inhoudt, terwijl de ontkenning ervan het omgekeerde inhoudt : Droom ik, en is het stil, of hoor ik een kind wenen. Het is stil impliceert dat ik geen kind hoor wenen en dat ik droom – en omgekeerd –. Liegt hij, en is hij thuis gebleven, of heeft hij zijn vriend bezocht ? Hij is thuis gebleven impliceert dat hij zijn vriend niet heeft bezocht en dat hij liegt – en eventueel omgekeerd –. Vergis ik mij, en is dat een laken, of is dat een spook ? Dat is een laken impliceert dat ik geen spook zie – en eventueel omgekeerd –.

Dergelijke gecompliceerde of-vragen expliciteert men op dezelfde manier als gewone of-vragen : Droom ik, en is het stil, en hoor ik geen kind wenen, of waak ik, en is het niet stil, en hoor ik een kind wenen ? Liegt hij, en is hij thuis gebleven, en heeft hij zijn vriend niet bezocht, of spreekt hij de waarheid, en is hij niet thuis gebleven, en heeft hij zijn vriend bezocht ? ...

Wij poogden aan te tonen dat het waarschijnlijk is, dat men nacht letterlijk en Sterre zowel on- als overdrachtelijk dient te lezen, zodat er een natuurlijke band tussen beide ontstaat. Acht men dit niet waarschijnlijk, het is alleszins mogelijk. Nacht (letterlijk) kan impliceren dat Sterre (onoverdrachtelijk) zichtbaar is. Het ligt dan ook voor de hand dat men vers 1 beschouwt als een normale droom ik, of-constructie van het gecompliceerde type of als een gelijkaardige constructie, en dat men dit vers op dezelfde manier expliciteert : Droom ik, en is het nacht, en is mijn Sterre zichtbaar (schijnt ze wel), of waak ik, en is het dag, en is mijn Sterre verdwenen ?

Huygens vraagt zich niet enkel af of hij droomt dan wel of Sterre verdwenen is, maar tevens of het nacht is of dag. Het

antwoord op die laatste vraag omvat immers het antwoord op de twee vorige vragen.

Indien de dichter Suzanna, zoals Petrarca Laura en Hooft Christina van Erp, met de metafoor Sonne had bedacht, dan zouden de eerste twee verzen aldus hebben geluid :

Of droom ick, en is 't dagh, of is mijn' Sonn verdweenen ?
Ick waeck, en 't is hoogh nacht, en sie mijn' Sonne niet.

2. *En, voeght het lacchen daer, belacht mijn ydel weenen.*

Bij mijn weten pleegt men vers 8 aldus te lezen : En, indien het lachen daar past, belacht (mijn Sterre) mijn ijdel wenen.

Dit brengt bepaalde moeilijkheden met zich, die door J. Kruithof aldus werden geformuleerd – men houde voor ogen dat de hemel voor deze commentator een metonymie is voor „de alwetendheid” – : „Wat zegt de hemel ? Dat Sterre boven is, en dat zij, net zoals Constantijntje zijn moeders leed niet serieus nam, Huygens' *ijdel wenen belacht*. Dat is te zeggen : indien dààr het lachen *voegt*, welvoeglijk is, voegt de dichter eraan toe, denkelijk om de schijn van blasfemie te vermijden. Maar waarom zou hij er iets aan toevoegen ? Het is immers de hemel die hier sprekend wordt ingevoerd, en die ook *voegt het lachen daar* formuleert. Natuurlijk, natuurlijk, u hebt gelijk, de hemel vertelt dit – maar zou de hemel zelf niet weten wat wel en niet welvoeglijk is ? De alwetendheid zet nooit vraagtekens, dat kan alleen Huygens gedaan hebben. Wat, in de fictie van het gedicht een Godsspraak leek, blijkt Huygens' uitspraak te zijn : de dichter houdt niet in de gaten wat de hemel kan zeggen, en ontmaskert de fictie als fictie – waardoor de lezer zich beetgenomen voelt.”¹⁰

Het merkwaardige van deze stellingname is, dat Kruithof de bedenking *voeght het lacchen daer* aan Huygens toeschrijft, zij het dat zij door de hemel wordt geformuleerd. Hij staat hierin niet alleen, al is hij de enige die duidelijk uitlegt waarom hij dit doet. Ook Lissens schrijft deze bedenking aan de dichter toe, maar vindt hierin geen reden tot ongunstige kritiek. Men zou immers voor ogen dienen te houden dat de calvinist, Huygens, niet de Rooms-katolieke visie op de hemelen bezat, die zich de hemel als een plaats van genot voorstelt¹¹.

Prof. L. Roose koestert gegronde twijfels aan Lissens' vrij algemene, cultuurhistorische beschouwing, maar ook hij vindt „de bedoelde tussenzin een soort 'terzijde' van de dichter, een persoon-

10. a.art., p. 20.

11. R. F. Lissens, *Poëtisch bandspiegelijte*, Brussel-Amsterdam, 1956, p. 9.

lijke bedenking van een door leed gekweld persoon die misschien moeilijk kan aanvaarden dat, als hij lijdt, er nog ergens kan gelachen worden" ¹².

De positie die Westenbroek inneemt ten overstaan van vers 8 is enigszins dubbelzinnig. Enerzijds neemt hij aan dat de hemel, en niet Huygens, *voeght het lacchen daer* uitspreekt. Hij merkt op dat hemel hier niet de alwetendheid maar het uitspansel betekent en weerlegt aldus het bezwaar van Kruithof, want het uitspansel hoeft niet te weten of het lachen in het heilige gebied al dan niet past en kan dit rustig in vraag stellen. Anderzijds sluit Westenbroek het niet uit dat Huygens in een zowel psychisch als somatisch koortsachtige toestand spreekt, of dit althans voorwendt; het is dus best mogelijk dat hij de woorden van de hemel niet precies weergeeft ¹³. Blijkbaar beïnvloedt de dichter de woorden van de hemel dus toch.

Westenbroeks weerlegging van Kruithof gaat niet ver genoeg, want zelfs zonder alwetend te zijn dient het uitspansel te weten of het lachen al dan niet past in het heilige gebied. Het uitspansel weet immers uit eigen aanschouwing ¹⁴, dat Sterre in het heilige gebied staat, wat meer is, dat zij daar de Godheid beziet en vice versa, maar zou niet weten of Sterre al dan niet lacht, aangezien dit niet welvoegelijk zou kunnen zijn. Het uitspansel ziet één activiteit van Sterre, nl. het bezien der Godheid, de andere activiteit, nl. het lachen, ziet het niet. Dit is ongerijmd. Waar Westenbroek Huygens meent vrij te pleiten van een stylistische fout, zou men de dichter bij een nauwkeurig onderzoek van dit pleidooi van een denkfout moeten beschuldigen.

Een dergelijke beschuldiging is gevaarlijk en bovendien uit men ze niet graag omwille van een zekere piëteit voor een der groten uit de Gouden Eeuw. In plaats van een denkfout onderstelt men dan ook liever een fout in de wijze van uitdrukken. Men veronderstelt – zelfs al laat de syntaxis dit hoegenaamd niet toe – dat niet het uitspansel, maar wel Huygens niet zeker weet of lachen al dan niet past in het heilige gebied. Hierdoor wordt het probleem evenwel niet opgelost maar verschoven, want nu rijst de vraag waarom de poëet twijfelt aan de welvoegelijkheid van gelach in het hiernamaals en, aangezien de tekst zelf hier nauwelijks een oplossing biedt, dient men over te gaan tot gissingen.

Neemt men even aan dat men op taalkundige gronden zou kunne verklaren, waarom *voeght het lacchen daer* aan Huygens

12. a.art., p. 42.

13. a.art., p. 164-166.

14. In zijn poëzie hield Huygens zich aan het Ptolemeïsche wereldbeeld; het uitspansel staat dus tussen het empyreum (heilige gebied) en de aarde en kan aldus beide bezien. Zie F. L. Zwaan, *Dagb-werck ...*, p. 238-239.

dient toegeschreven en dat men tevens overtuigend zou aantonen, waarom de dichter deze vraag stelt, dan nog komt men van de regen in de drop. Het onderwerp van het tweede kwatrijn is de gelukzaligheid van Sterre in het heilige gebied. Deze gelukzaligheid steekt scherp af tegen het stenen en het wenen van de dichter, beide synecdoche voor de droeve situatie waarin deze zich bevindt. Wenen, op het einde van het tweede halve vers, staat duidelijk in een antithetische verhouding tot lachen, op het einde van het eerste halve vers. Men dient lachen dan ook synecdotisch te interpreteren; het is een synecdoche voor het genieten der hemelse vreugde. Twijfelt de dichter aan dit lachen, dan twijfelt hij aan de vreugde en, ipso facto, aan de gelukzaligheid van Sterre.

We kunnen kort besluiten: Indien een andere lezing dan, indien het lachen daar past, taalkundig verantwoord is, dan verdient deze lezing de voorkeur. Wij achten deze mogelijkheid niet uitgesloten.

Dat vraagzin en voorwaardelijke zin nauw met elkaar verwant zijn hoeft geen betoog: Dat men een voorwaardelijke zin kan uitdrukken in de vorm van een vraagzin is hiervoor een duidelijke aanwijzing en beide soorten zin zijn in zover verwant, dat zij twijfel of onzekerheid uitdrukken.

Men weet dat een vraagzin, wanneer het antwoord op de vraag als vanzelfsprekend wordt beschouwd, pragmatisch een mededeling kan vertolken (retorische vraag). Wellicht is het niet uitgesloten dat een voorwaardelijke zin, wanneer het vervuld zijn der voorwaarde om een of andere reden vanzelfsprekend is, pragmatisch de betekenis heeft van een vervulde voorwaarde, i.e. een reden. Aangezien de mogelijkheid van zulk een retorische voorwaarde bij ons weten in de grammatica's niet onder ogen wordt genomen, zullen wij met enkele voorbeelden aantonen, dat zij reëel is en soms wordt gerealiseerd. Wij geven eerst een eigen voorbeeld en dan drie voorbeelden uit Vondel.

Een leerling dient te bewijzen dat de hypotenusa AB van de driehoek ABC gelijk is aan de hypotenusa EF van de driehoek EFG. Hij slaagt erin te bewijzen dat de twee driehoeken congruent zijn en besluit zijn betoog aldus: Is driehoek ABC congruent met driehoek EFG, dan is AB gelijk aan EF.

De voorwaardelijke zin drukt hier geen twijfel uit; de congruentie werd immers voorafgaandelijk bewezen. Wij staan hier veeleer voor een retorische wending, die men aldus zou kunnen parafraseren: Gesteld dat driehoek ABC congruent is met EFG – en dat is zo, we hebben het zonet bewezen –, dan is Had onze leerling zijn betoog aldus besloten: Vermits beide driehoeken

congruent zijn, is AB gelijk aan EF, dan had hij in wezen hetzelfde gezegd.

– Hoe men *voeght het lacchen daer* dient te verstaan had Kruithof kunnen aflezen uit de verzen die hij in het begin van zijn artikel citeert; zij vormen de aanhef van Vondels *Aan den Heer Constantyn Huigens, Ridder, Heer van Zuilichem ... Op het overlijden van zijn Gemalin ...*:

Is Zuilichem een stercke zuil,
Hy wankel niet; noch wroet den kuil
Van 't graf, waar in zijn Ega leit
En slaapt, en wacht op d' eeuwigheit
Niet open; ...

Het is erg typerend voor de verhouding van onze klassieke dichters tot de taal, dat Vondel bij het schrijven van een troostdicht voor Huygens, vertrekt van de semantische mogelijkheden van diens titel: *Is Zuilichem een stercke zuil*. Deze voorwaardelijke zin kan nauwelijks een twijfel inhouden, wat ten eerste niet eerbiedig zou zijn tegenover de man die „constanter” in zijn wapenschild voerde en ten tweede de zin van Vondels vertroosting zou ondermijnen. Vondels troost berust immers op de overtuiging dat Zuilichem inderdad een sterke zuil is. Men kan het eerste vers dus best als volgt parafraseren: Gesteld dat Zuilichem een sterke zuil is – en natuurlijk ga ik ervan uit dat dit het geval is –, ... Had Vondel geschreven: Vermits Zuilichem (gij Constantijn) een sterke zuil is (zijt), zal hij (zult gij) niet wankelen, dan ware hij niet ver van zijn opzet afgeweken.

– In het eerste vers van *Lyckklacht over Ernest Kazimir* stelt Vondel een beginsel van de funeraire retoriek in vraag: Helden zijn boven wenen en jammeren verheven, bij hun verscheiden looft men hun heldendaden:

Syn traenen klein bewijs van grooten rouwe,
Soo staeck misbaer, medoogende gemeent,

Dat Niobe en Andromache, verstomd na de rampzalige tijding over Hector, de „gemeente” ten voorbeeld worden gesteld en dat het gedicht verder een laudatio is van Ernest Kazimir, wijst erop dat Vondels twijfel slechts retorisch is. Men kan de eerste twee verzen anders formuleren: Staak misbaar meedogende gemeente, want tranen klein zijn bewijs van grote rouw.

– Het laatste voorbeeld, niet het minste, vonden wij bij Overdiep¹⁵. Nadat Belzebub in het eerste toneel van het tweede

15. G. S. Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*, derde stuk, Groningen-Den Haag-Batavia, 1932, p. 262.

bedrijf de opgang van de mensheid heeft afgeschilderd en nadat Lucifer heeft verzekerd : Dat zal ick keeren, is het anders in myn macht, prijst Belzebub Lucifers grootheid ; geen mens mag zich verstouten die grootheid aan te tasten. Lucifer vervolgt aldus :

Ghy vat het recht : het past rechtschape heerschappyen
 Geensins hun wettigheid zoo los te laten glyen :
 430 Want d' oppermaght is d' eerste aen hare wet verplicht ;
 Verandren voeght haer minst. ben ick een zoon van 't licht,
 Een heerscher over 't licht, ick zal mijn Recht bewaren :

Het hoeft geen betoog dat de voorwaardelijke zin in de verzen 431-32 niet de minste twijfel uitdrukt. De verzen 428-29 sluiten dit uit en Lucifers tragedie is niet dat hij twijfelt aan zijn staat, maar wel integendeel, dat hij twijfelt aan de manier waarop hij deze staat kan handhaven. De voorwaardelijke zin is een sterkere, meer pathetische wending voor „omdat ik een zoon van het licht, een heerser over het licht ben”. Men dient te parafseren : Gesteld dat ik een zoon van het licht, een ... ben – en dat is toch boven elke twijfel verheven –, ik zal ... : Wij staan hier voor een retorische voorwaarde ; de voorwaarde vertolkt een reden.

Er werd aangetoond – naar wij hopen – dat een voorwaardelijke zin, wanneer de voorwaarde als vervuld wordt beschouwd, een reden kan uitdrukken. Door de christen werd de hemel – hier niet het uitpansel, maar het heilige gebied – steeds als een plaats van vreugde beschouwd. Men mag dan ook veronderstellen dat de voorwaardelijke zin in vers 8 een reden uitdrukt en, aangezien een dergelijke interpretatie de enige is die in dit sonnet zinvol functioneert, is zij ook de juiste. Men dient te parafseren : en, gesteld dat het zo is dat het lachen daar past – en iedereen weet dat dit zo is –, zij belacht ... , of om elke misvatting uit te sluiten : en, vermits het lachen daar past, belacht zij

3. *Van tekstinterpretatie tot interpretatie van het sonnet.*

Om het eerste vers te verklaren liet Westenbroek het volgen op vers 1971 van *Dagh-werck*. Dit was een gewaagde onderneming, want een sonnet pleegt een in zichzelf gesloten geheel te zijn ; kan een sonnet een rol spelen in, ja, eventueel als sluitstuk fungeren van een groter dichtwerk, dat het er een vervolg van zou zijn is hoogst onwaarschijnlijk. De lezing, „Droom ik, en is 't nacht, en is mijn Sterre zichtbaar, of waak ik, en is 't dag, en is mijn Sterre verdwenen ?” laat toe vers 1 te verstaan zonder een beroep te doen op voorgaande verzen, terwijl de mogelijkheid wordt geschapen om een nauw verband te leggen met *Dagh-werck*.

Geconfronteerd met de afwezigheid van Sterre vraagt de dichter zich enerzijds af of hij droomt en de werkelijkheid anders is dan hij zich die voorstelt, anderzijds of hij waakt en de werkelijkheid vat. Dit is psychologisch bijzonder knap. Men kan Huygens' twijfel aan zijn vermogen om de werkelijkheid te vatten immers niet anders interpreteren, dan als het scheppen van een uitweg om te ontsnappen aan een realiteit die al te pijnlijk is. Het eerste vers suggereert onomvatbaar verdriet en meteen de kracht der liefde, die zulk verdriet oproept.

In de lezing van Kruithof, Zwaan en Roose staat het verdwenen zijn van Sterre centraal, in onze lezing de situatie van de dichter; een situatie, waarin de controlevraag, *en is 't nacht*, klaarheid zal scheppen.

In het tweede vers wordt de controlevraag negatief beantwoord. Dat het dag is is niet toevallig: De bepaling *hoogh* geeft aan vers 2 een bijzondere betekenis. Om te antwoorden op de vraag *en is 't nacht* volstaat het mee te delen 't is dag; er staat evenwel *'t is hoogh dagh* – i.e. middag –. Westenbroek heeft aangetoond, dat de dichter hiermee naar zijn groots opgezette *Dagh-werck* verwijst¹⁶. Men weet dat dit overzicht van een dag in de huiskring van Constantijn en Suzanna bij de middag werd afgebroken door de dood van de laatste. Om het met Huygens' woorden te zeggen: *Soo ick ontrent den middagh sweettede gingh sij slapen*¹⁷. 't is hoogh dagh heeft de connotatie, „ik bevind mij in *Dagh-werck*” en indien Huygens met grote zekerheid moet vaststellen dat het dag is, dan is het omdat hij zich nog in de sfeer van dit grote dichtwerk bevindt.

Er dient op gewezen dat de dag hier niet wordt voorgesteld als de oorzaak van het verdwijnen der sterren in het algemeen en van Sterre in het bijzonder – cfr. Hoofts *Wanneer de Vorst des lichts* ... –. Dag is een omstandigheid, die onverenigbaar is met de aanwezigheid van Sterre. Op het niveau van hoogh dagh-*Dagh-werck* betekent dit dat (een) Sterre niet thuishoort in een dichtstuk dat *Dagh-werck* heet.

Waarschijnlijk mag men vers 2 interpreteren als een laudatio: Wanneer Sterre niet thuishoort in een overzicht van een dag dat bedoeld was als een ideaal model voor alle levensdagen, dan is zij verheven boven het ideaal; men mag alleszins verwachten dat de situatie waarin Sterre zich bevindt, ver verheven zal zijn boven de situatie van *Dagh-werck*.

16. a.art., p. 171-172.

17. Proza-slot van *Dagh-werck*, in Zwaans' editie r. 50.

De drieslag en de parallellie met het eerste vers geven aan de vaststelling van vers 2 onwrikbare vastheid. De uitweg uit de ondragelijke realiteit, die Huygens in vers 1 creëerde, wordt in vers 2 met een zekere onverbiddelijkheid afgesneden. Dat hierop een emotionele reactie volgt kan niemand verwonderen. Zij breekt los in de apostrofe *O Hemelen* en in de twee imperatieve *Spreekt* en *seght*, die aan de vraag, *waer is mijn' Sterre benen*, een grote gevoelsintensiteit verlenen.

Volgens S. F. Witstein heeft deze vraag een sterk lugaal karakter; het melancholieke „ubi est?” van de laat Middeleeuwse vanitas-literatuur zou erin doorklinken¹⁸. Wij geloven dat de tekst deze visie niet rechtvaardigt. *waer is mijn' Sterre benen* is geen retorische vraag, geen „Ach, hoe is het mogelijk dat mijn Sterre overleden is?” of iets dergelijks. Huygens richt zich tot de hemelen en de hemelen antwoorden niet met „Helaas, uw Sterre is niet meer”, maar met een plaatsbepaling, die zo nauwkeurig mogelijk is: *mijn' Sterre staet in 't heilige gebied/ Daer... daer... daer...*. Men dient aan te nemen dat de dichter een informatieve vraag heeft gesteld. Andermaal geconfronteerd met de nu onmiskenbare afwezigheid van Sterre zoekt hij dadelijk en met een zekere heftigheid naar een manier om haar terug te vinden, wat een eresaluut mag heten (laus) aan de liefde van de dichter voor zijn geliefde.

Men moet de term *luctus* hier voorzichtig aanwenden: *waer is mijn' Sterre benen* is alleszins geen positieve uiting van rouwbedrijf; deze vraag is, net zoals de vraag in het eerste vers, veeleer een wanhopige poging om te ontsnappen aan de rouw, zodat zij slechts onrechtstreeks van Huygens' ontredde en droefheid getuigt. Er is in heel dit gedicht steeds sprake van mijn Sterre — ook wanneer men, zoals in vers 6, uw Sterre zou verwachten —, nooit van Sterre zonder meer; dit moge erop wijzen dat de dichter niet zozeer begaan is met het lot van Suzanna, noch met het benen hiervan, als wel met de ogenschijnlijk verbroken relatie tussen hem en Suzanna.

Tweede kwatrijn

In het tweede kwatrijn verstrekt de hemel de gevraagde informatie. Terloops weze opgemerkt dat *Den Hemel slaet geluyt* waarschijnlijk betekent: De hemel dondert — cfr. donderslag —¹⁹.

18. S. F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance*, Assen, 1969, p. 238-239.

19. Men vergelijkte met *Dagb-werck* vers 240-241: *Donder noijt op onse dagen / Met den schrick van sulcke slaghen*. Hier betekent „slag” zowel aan-, als wapen- en donderslag.

Wat vers 2 liet vermoeden wordt bewaarheid: Sterre is verheven boven het aardse streven, waarvoor *Dagh-werck* een richtsnoer wou zijn; zij heeft bereikt wat voor een christen voltooiing en volmaaktheid is, de wederzijdse contemplatie van Schepper en schepsel en zij leeft in vreugde. Haar situatie steekt scherp af tegen die van de ongelukkige dichter, die de hemel hoort doorheen zijn stenen (v. 5) en wiens wenen ijdel is, omdat het de scheiding niet ongedaan kan maken (v. 8).

Onze parafrase van *voeght het lacchen daer*, nl. vermits het lachen daar past, wijzigt enigszins de betekenis van belacht. Op de eerste plaats is belacht onvoorwaardelijk geworden; het staat vast dat Sterre lacht. Sterre lacht echter niet om Huygens' wenen, omdat dit vergeefse wenen haar belachelijk toeschijnt, maar omdat het lachen nu eenmaal vanzelfsprekend is in het heilige gebied. In het licht van Petrarca's sonnetten na de dood van Laura – men weet dat Laura een soort voorafbeelding is van Sterre²⁰ – mag men o.i. aannemen, dat Sterre over Huygens' wenen heen lacht (belacht) ondanks zichzelf. Ook Laura verliest in het heilige gebied haar menselijkheid niet: Wanneer zij tussen de engelen en de gelukzalige zielen belandt, kijkt zij van tijd tot tijd eens om naar haar achtergebleven dichter – sonnet 346 –. Zoals de verzen 1 en 4 een hommage zijn aan de liefde van Huygens voor Suzanna, is vers 8 een hommage aan de liefde van Sterre voor Constantijn. Dit is niet zonder belang: Wanneer de scheiding tussen de dichter en zijn geliefde niet te wijten is aan de afwijzende houding der laatste, dan wordt elke poging om die scheiding op te heffen zinvol.

Het tweede kwatrijn opent de mogelijkheid om de klacht omwille van de verdwenen geliefde te verruimen tot een meer algemene klacht. Wanneer de auteur zijn Sterre niet ziet, omdat zij in het heilige gebied en binnen de volheid van God vertoeft, dan gaapt er tussen hem en zijn geliefde niet enkel een ruimtelijke, maar tevens een kwalitatieve kloof. Het niet zien van Sterre impliceert immers zijn eigen afwezigheid in het heilige gebied en, althans van zijn kant uit, in de nabijheid der Godheid. Het tweede kwatrijn wijst op Huygens' religieuze onvolmaaktheid, onvolmaaktheid die, in de visie van een christen als Huygens, tevens menselijke onvolmaaktheid mag heten.

20. C. Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1934, p. 118-123 en S. F. Witstein, *Huygens en Petrarca*, in *Handelingen der Kon. Zuidned. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII (1973), p. 157-160.

Sextet vers 9-12

Eerst nog wat tekstinterpretatie. Prof. Lievens heeft niet zonder moeite weten aan te tonen, dat men *steen* in vers 10 als kerker dient te lezen²¹, o.i. heeft hij echter nagelaten op de mogelijke betekenissen van *doorgangh* te wijzen. Men kan onder *doorgang* zowel het doorgaan – i.e. het gaan door een opening of ruimte –, als de *doorgang* – i.e. opening die gelegenheid geeft ergens door te gaan – verstaan (WNT *doorgang* 2965). Samen met *Nu, Dood, nu snick* (= nu doodsnik) en *Dun schutsel* vormt *doorgangh* een synonymia voor het stervensmoment, een moment dat Huygens spoedig wil beleven.

Uitgaande van doodsnik, een handelingsmoment, kan men *doorgangh* als een handeling interpreteren; men mag dan evenwel niet denken aan een durende handeling. *Doorgang* = stap van naar. Wij geven er de voorkeur aan *doorgangh* te laten aansluiten bij *Dun schutsel* en als de *doorgang* te verstaan. Volgens ons betekent vers 10: Nu opening vanuit een kerker, vanuit een gejammer naar het leven.

In navolging van het WNT verklaart Zwaan *Cortsen* in vers 12 als „begeerte om te sterven”. Hierdoor ontstaat er een contradictie met het volgende vers. In vers 12 zou Huygens vragen om bevrijd te worden van de begeerte om te sterven, terwijl hij in het volgende vers het verlangen om in het eeuwige licht te vertoeven – wat het verlangen om te sterven omvat – als zijn voornaamste betrachting uitspreekt. Men kan weliswaar aanvoeren, dat het verlangen om te sterven inhoudt, dat men van dit verlangen wil bevrijd worden, maar dit lijkt ons onnodig subtiel.

Wij zien niet in waarom men *Cortsen* niet zou interpreteren als een metafoor voor het leven, beschouwd als een ziekelijke toestand, als een ononderbroken koorts of een aaneenschakeling van koortsen. Dit is des te waarschijnlijker, omdat het leven reeds werd beschreven als een toestand waaruit men wil bevrijd worden, nl. als een kerker. Atropisch betekent vers 12: Kom dood en bevrijd mij spoedig van dit ziekelijke leven. Het is bovendien best mogelijk dat met *Cortsen* naar *Dagh-werck* wordt verwezen: In *Dagh-werck* wilde Huygens zijn leven zo goed mogelijk plannen; wellicht vraagt hij in vers 12 tevens om bevrijd te worden van deze plannen, die nu als dagdromen of ijlkoortsen worden beschouwd.

21. R. Lievens, *Huygens' op de dood van Sterre*; F. L. Zwaan, *Repliek*; S. F. Witstein, *Huygens en Petrarca*; R. Lievens, *Nawoord*. Deze vier artikels in *Handelingen der Kon. Zuidned. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, resp. XXVI (1972), p. 325-333, XXVII (1973), p. 152-156, p. 157-160, p. 161-163. Verder F. Steyaert, *Sluitsteen op „Nu doorgangh van een steen”*, in *Spiegel der Letteren*, XVII (1975), p. 38.

Bij de aanvang van het sextet wordt de gedachtengang, die tot dusver consecutief was, onderbroken. Na de vraag aan en het antwoord van de hemel spreekt de dichter zijn verlangen uit om te sterven. De apostrofes, de imperatieven, de asyndetische verbindingen, het snelle hortende ritme verlenen aan deze uitspraak een grote heftigheid. Deze heftigheid moet borg staan voor de ernst van Huygens' verlangen om met God en Sterre verenigd te worden (v. 13-14).

De drievoudige synonymia waarmee het stervensmoment wordt opgeroepen kan misleiden. Zij wil niet de nadruk leggen op de ogenblikkelijkheid of de kortheid van het sterven om aldus de vrees voor de dood te overwinnen. Dit zou immers de ernst van Huygens' verlangen tot vereniging relativeren. De als synoniemen bedoelde bepalingen willen duidelijk maken, dat het overlijden wordt opgeroepen als een vrijwel abstracte scheidings- of grenslijn tussen, niet als iets dat een zelfstandige waarde zou bezitten, als een eindpunt of een niemandsland. De doodsnik is meteen verschenen en voorbij – dit impliceert beweging –, is een doorgang van naar, een dun schutsel (tussen).

De mogelijkheid tot verruiming van de liefdesklacht, die in het tweede kwatrijn werd aangeboden, wordt hier ten volle uitgebuit. In dit kwatrijn ontdekte de auteur dat het sterven de scheiding vormt tussen hem en zijn geliefde; in het sextet komt het sterven nochtans niet als dusdanig aan bod, maar wel als een scheiding tussen rampzaligheid en zaligheid: Het leven is, ook afgezien van de afwezigheid van Sterre, een (verblijf in een) kerker, een jammer, niet eens leven (v. 10), het is iets waarvan men het einde met dankbaarheid ziet naderen (v. 11), het is een koorts waaruit men wenst te worden bevrijd (v. 12).

Sextet vers 13-14

In vers 13-14 wordt de heftige oproep tot het stervensmoment en tot de dood verklaard en gemotiveerd: De dichter verlangt verenigd te worden met zijn God en zijn Sterre. Dit verlangen krijgt het laatste woord. Het wordt uitgesproken in een ritme, dat in opvallend contrast met de vorige verzen, zeer rustig is en dat langzaam uitdeint in een dubbele drieslag. Men mag aannemen dat de verzen 13-14 vertolken waar het Huygens in dit sonnet om te doen was. Nagenoeg elk woord van deze verzen is belangrijk en functioneel verbonden met de rest van het sonnet.

De onuitgesproken aandrift om met de verdwenen geliefde verenigd te worden, die wij konden vermoeden achter de min of meer paniekerige vraag, *waer is mijn' Sterre benen*, wordt positief bele-

den in 'k *verlangh*. Doorheen het sonnet heeft dit verlangen echter een ruimere inhoud gekregen dan alleen de geliefde; het is tevens verlangen naar eigen religieus-menselijke voltooiing, en heeft aldus een morele, pedagogische functie. Bovendien is 'k *verlangh* reeds een deelname in gerichtheid – wellicht mag men van intentionele deelname spreken – aan de oplossing van de gestelde problematiek: Scheiding wordt opgeheven in *te samen*. De liefdessmart (1ste kwatrijn en v. 5 en 8) verdwijnt in de vereniging met Sterre, *mijn Lief*; de smart om eigen, en meer algemeen, om aardse onvolmaaktheid (vooral vers 9 tot 12) wordt geheeld in de vereniging met God, *mijn Heil*.

Tenslotte nog in 't *ewigh licht*. *ewigh* is geen epitheton (omans) en komt niet voor in Petrarca 249, de blauwdruk van Huygens' sextet. *ewigh licht* is blijkens de voorgaande verzen een troop voor het hiernamaals, een begrip waarvoor een overvloed aan tropen en omschrijvingen bestaat. Dit alles moge billijken, dat wij aan de hier gekozen troop een belangrijke rol toekennen.

De controlevraag in vers 1 – is het dag of nacht? – is in feite een vraag naar duister of licht. Het is immers de af- of aanwezigheid van het zonnelicht die het lot der sterren bepaalt. *dagh* in vers 2 betekent dan ook het licht van de dag, *hoogh dagh* het licht van *Dagh-werck*. Tegenover deze lichten uit het tweede vers, die uiteraard tijdelijk zijn, staat *ewigh licht* in een antithetische verhouding.

Een hypothese kan de rol van *ewigh licht* in ons sonnet en in het geheel van *Dagh-werck* misschien verduidelijken. Wij veronderstellen a) dat Huygens Suzanna van Baerle ster maar tevens bloem heeft genoemd, door aanwending van de metafoor Aster b) dat hij geen *Dagh-werck*, maar iets als „Jaer-werck” schrijft c) dat dit „Jaer-werck” – aanvangend met de lente – bij de dood van Suzanna reeds tot de winter is voltooid. Nu ziet zijn sonnet er aldus uit: Droom ik, en is het hoog zomer (= herfst), of is mijn Aster verdwenen? Ik waak, en de zomer is uit, en zie mijn Aster niet. O Winterhemel, die mij haar aangezicht verbiedt, ... Ik verlang in de eeuwige zomer te samen te zien bloeien ... of, om met Gezelle te spreken: *laat daar 't altijd zomer is en zonnelicht mij spoeien*.

De antithetische relatie hoogh dagh-ewigh licht – tweede en voorlaatste vers – vormt een strakke omlijsting en afronding van het door onderlinge referenties reeds zo gebalde klinkdicht. Op het einde van ons sonnet, maar tevens en vooral op het einde van *Dagh-werck* betekent Huygens' keuze voor het eeuwig licht een verwerping van de dag (het leven op aarde) en een verwerping,

of althans een ernstige relativering van *Dagh-werck*, zijn ideale levensschets.

Besluit

Schijnbaar eenvoudig, is *Op de dood van Sterre* in feite een vrij gecompliceerd en zeer rijk gestoffeerd gedicht, wellicht te gecompliceerd en te rijk voor de gekozen sonnetvorm.

Of droom ick ... is niet zozeer een funerair gedicht, als wel een platonisch geïnspireerd liefdesgedicht: De liefdessmart om de afwezigheid van de geliefde wordt via de verheerlijking der laatste verruimd tot smart om eigen onvolmaaktheid en dankzij de ongeschonden trouw van minnaar en geliefde omgebogen tot een positief beleden, richtinggevend en reeds vervullend verlangen.

Zowel de titel als de ondertitel, beide later toegevoegd, zijn misleidend. *Op de dood van Sterre* is slechts juist in zoverre dat men dit, na de lectuur van *Dagh-werck*, kan interpreteren als „Op het gescheiden zijn van mijn geliefde”. Het doodsverlangen – *Cupio dissolvi* – is slechts in zoverre belangrijk, dat het een noodzakelijk gevolg en een bevestiging is van Huygens' verlangen tot vereniging.

Ten opzichte van *Dagh-werck* is ons sonnet zowel slot als sluitstuk. Slot, omdat de liefde voor Sterre, die opklinkt in de aanvang van *Dagh-werck*, ook het sonnet beheerst. Waar deze liefde aanvankelijk aanleiding was voor een verantwoorde inrichting van het dagdagelijkse leven, wordt zij nu bron van levensinspiratie. Men zou kunnen stellen dat Sterre pas in het sonnet waarlijk Ster is geworden.

Sluitstuk, omdat het onvoltooid blijven van *Dagh-werck* in het licht van het sonnet dient geïnterpreteerd als een bewuste vingerwijzing naar de onvolmaaktheid van ons aardse streven.

Met *Op de dood van Sterre* treedt Huygens volledig in het spoor van Petrarca en van diens gedichten na de dood van Laura, ook al is de religieuze inspiratie in zijn sonnet waarschijnlijk belangrijker dan in de meeste sonnetten van de Italiaan. Dit navolgen van Petrarca kan de tekstcriticus, die het prozaslot van *Dagh-werck* heeft gelezen, geenszins verwonderen; dat Constantijn, vader van vijf kinderen, calvinist, staatsman en geleerde, na de dood, niet louter van zijn geliefde, maar in feite van zijn echtgenote, een dergelijk gedicht schrijft lijkt ons echter hoogst merkwaardig. Of droom ik?

Raakpunten tussen Euripides' *Iphigeneia te Aulis* en de Nieuwe Komēdie

door

PROF. DR. H. VAN LOOY

In de literatuur over *Iphigeneia te Aulis* van Euripides, als geheel beschouwd, hoort men bij mijn weten, maar één wanklank. Alle specialisten, Kitto uitgezonderd, vinden het stuk unaniem een meesterwerk. A. Lesky noemt het „eine seiner schönsten Schöpfungen”¹, M. Pohlenz onderstreept er de „erzieherische” waarde van en noemt Euripides niet alleen een groot kunstenaar maar tevens een „Volkserzieher der hier sogar nicht nur auf seine Athener, sondern auf ganz Hellas wirken will”², een opvatting die ik beslist niet onderschrijf. Alleen H. D. F. Kitto vindt het stuk „second rate ... because the whole idea was second rate”³; volgens hem heeft Euripides' zoon die het stuk liet opvoeren, geen dienst bewezen aan de grootheid van de roem van zijn vader. De argumentering van Iphigeneia om het offer toch te aanvaarden, noemt hij „all sorts of nonsense, Shakespeare at his most patriotic never wrote like this”; het woord „nonsense” acht hij gerechtvaardigd aangezien Menelaos zelf tot het inzicht gekomen is dat Helena alles samen genomen, de moeite van het terughalen niet waard is. Het hele betoog van H. Kitto, wiens *Greek Tragedy* overigens een lezenswaard boek is, is doorslecht gefundeerd. Een tragedie bespottelijk maken is geen moeilijke opdracht; de paratragēdie en tragedie-burleske hadden reeds in het Oude Griekenland een uitgebreid en dankbaar publiek⁴.

Aanleiding tot het formuleren van de volgende overwegingen in verband met *Iphigeneia te Aulis* was voor mij het herlezen van het hoofdstuk dat A. Rivier aan deze tragedie wijdt onder het veelzeggende moto: *δίδωμι σῶμα τοῦμὸν Ἑλλάδι*⁵.

1. A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern 1971³, blz. 447.

2. M. Pohlenz, *Die griechische Tragödie*. Göttingen 1954², blz. 468.

3. H. D. F. Kitto, *Greek Tragedy*. Londen 1939 (div. herdrukken), blz. 366.

4. Vanaf de Oude Komēdie, men denke maar aan de talrijke parodieën in Aristophanes (de *Thesmophoriazoesai* bijna doorlopend), loopt de lijn door via de Middenkomēdie naar de *Hilarotragoedia* van Rhinton (ca. 300) en de *Phlyakes* in Magna Graecia.

5. A. Rivier, *Essai sur le tragique d'Euripide*. Parijs 1975², blzz. 65-74.

Elders in zijn werk reageert A. Rivier scherp en met reden tegen bepaalde uitwassen van de structuuranalyse en laat terecht opmerken dat „une œuvre d'art n'est pas seulement un organisme, elle a un sens qui n'est pas simplement donné avec la disposition et l'agencement de ses parties”⁶. Hij rekent *Iphigeneia te Aulis* tot „les drames les plus forts, les plus riches et les plus achevés sous le rapport de l'unité dramatique”, een eer die het stuk deelt met *Alkestis*, *Medeia*, *Hippolytos* en *de Bakchai*. M.i. wordt Rivier bij zijn beoordeling misleid door zijn eigen methode. Door zijn blik strak gericht te houden op wat hij „l'intention dominante” of „le dessein fondamental” noemt, ontgaan hem bewust of onbewust een aantal scènes en elementen die niet stroken met zijn inzichten, maar die m.i. van fundamentele betekenis zijn om het stuk te situeren en juist te beoordelen. Mutatis mutandis geldt dit trouwens ook voor de andere literair-historici waarmee ik deze uiteenzetting inleidde.

De fundamentele vergissing bij het bepalen van de aard van dit drama spruit voort uit een ongenueanceerde interpretatie van het offer van Iphigeneia. Aangezien zich hier een jong meisje offert, vergelijkt men al te gemakkelijk met Makaria uit de *Herakliden*, Polyxena uit *Hebake*, de dochter van Praxithea uit *Erechtheus* en Menoikeus uit de *Phoinissai*⁷: allemaal jonge mensen die zich min of meer vrijwillig voor het offer aanbieden. Er zijn echter essentiële verschillen die men niet mag over het hoofd zien: Iphigeneia aanvaardt het offer omdat er geen andere uitweg meer is en zij door de argumenten van haar vader geconditioneerd is; het is eerder berusting in een onontkoombare situatie dan vrije wil. Doordat ze bovendien op het ultieme ogenblik gered wordt, kan men de exodos van dit drama zeker niet tragisch noemen. Net als in het geval van *Alkestis* en van alle romaneske stukken⁸ hebben we hier een drama met gelukkige afloop.

Wanneer men nu diverse scènes van dit stuk analyseert, dat zeker geen gebonden structuur vertoont die vergelijkbaar is met *Medeia*, *Hippolytos* of *Herakles*, dan wordt men steeds weer getroffen door bepaalde elementen die preluderen op de Nieuwe Komedie.

* * *

6. A. Rivier, *o.c.*, blz. XIII.

7. Ook *Phrixos* A en B kunnen hierbij gerekend worden, hoewel daar op het ultieme moment het offer verhinderd wordt door de tussenkomst van Nephelē, of de bekentenis van Ino betreffende het valse orakel; zie uitvoerig H. Van Looy, *Zes verloren tragedies van Euripides*. Brussel 1964, blzz. 132-184.

8. Romanesk dunkt me beter dan romantisch, omdat het woord tevens talrijke peripetieën en avonturen impliceert.

Iphigeneia te Aulis zet in met een zeer omstreden proloog die in het werk van Euripides unieke structuur vertoont⁹. Na een dialoog in anapesten tussen Agamemnon en de oude dienaar (vv. 1-48) debiteert Agamemnon vrij onverwacht een lange eentonige rthesis in jambische trimeters (49-114), waarna terug wordt overgeschakeld naar een dialoog in anapesten (115-163) die op zijn beurt gevolgd wordt door een parodos. Over deze proloog is zeer veel geschreven¹⁰ maar ons interesseren thans alleen de twee anapestische delen. Sommigen hebben in het metrum een argument menen te vinden om tot de athetese van deze delen over te gaan, maar het volstaat in dit verband te verwijzen naar het verloren drama *Andromeda* dat eveneens inzette met anapesten¹¹. Bovendien heeft Euripides een zwak voor dit metrum als het gaat om pathosvolle scènes. En pathos is er in overvloed van bij de aanvang.

Op de achtergrond staat alleen een indrukwekkende veldheersent¹². Agamemnon komt naar buiten met schrijftafeltjes krampachtig in de handen geklemd; hij loopt in zichtbare spanning op en af, kijkt naar de hemel, luistert of hij soms in de verte geklots van golven hoort, bewijs van een lichte bries. Nu roept hij de oude dienaar naar buiten: „Kom naar buiten hier voor de tent!” De oude antwoordt onmiddellijk: „Ja, ik kom. Maar, wat voor nieuwe plannen beraam je, Agamemnon?” Agamemnon: „Dat zal je dadelijk vernemen.”¹³ De afwisseling van sprekers zoals ze in de twee handschriften voorkomt en door Murray en ongeveer alle uitgevers wordt overgenomen, is m.i. onaanvaardbaar¹⁴. De vraag vervat in v. 6 „Maar zeg eens, welk is die ster die daar haar baan aflegt in de hemel?” kan Agamemnon niet stellen. Zo wordt toch bij de toeschouwer de indruk gewekt dat Agamemnon de oude

9. Voor de structuur van de prologen van Euripides, zie nu H. W. Schmidt, *Die Struktur des Eingangs*, in W. Jens, *Die Bauformen der griechischen Tragödie*. München 1971, blz. 1-46 met bibliografie.

10. Het is onmogelijk hier in te gaan op dit netelige probleem; uitvoerige en recente bibliografie o.a. in: G. Mellert-Hoffmann, *Untersuchungen zur „Iphigenie in Aulis“ des Euripides*. Heidelberg 1969 (spec. blz. 91-155), verder B. M. W. Knox, *Euripides' Iph. in Aulide 1-163 (in that order)*, in: *Yale Class. Stud.* 22 (1972), blz. 239-261 en R. Van Pottelbergh, *Remarques sur l'Iph. en Aulide*, in: *L'Ant. Class.* 43, 1974, blz. 304-308.

11. Zie Nauck-Snell, *TGF*, blz. 393 sub 114.

12. Zie nu S. Melchinger, *Das Theater der Tragödie*. München 1974, spec. blz. 138-143.

13. De zogez. correctie van Dobree *σπεύσεις* (voor het overgeleverde *πέυση*) door ongeveer alle uitgevers overgenomen, moet verworpen worden: primo, omdat de lezing van L en P volkomen sound is en het juiste antwoord op de vraag van de oude man bevat; secundo, omdat door de correctie een te sterk parallellisme ontstaat: *στειχε* | *στειχω* naast *σπεύσεις* | *σπεύδω*.

14. De handschriften en alle uitgevers attribueren v. 6 aan Ag., vv. 7-8 aan de oude dienaar en 9-11 aan Ag., daar waar de logica vereist dat de oude man de vraag van vers 6 stelt, waarop Ag. antwoordt met vv. 7-11.

dienaar zou hebben gewekt om informatie te krijgen over een ster die hij niet onmiddellijk kan identificeren. In de mond van de oude is de vraag echter zeer begrijpelijk: hij drukt hierdoor zijn verwondering uit over het feit dat zijn meester hem voor dag en dauw uit zijn bed haalt. Vv. 7 tot 11 vormen dan het antwoord van Agamemnon. Hij spreekt hierin zijn ongerustheid uit: het vaarseizoen loopt op zijn einde¹⁵; de windstilte duurt voort, wat impliceert dat de Grieken, in casu Menelaos en Odysseus, met nog meer aandrang de voltrekking van het offer zullen eisen. Hij moet derhalve met spoed handelen. De oude dienaar herneemt daarop zijn vraag onder een meer precieze vorm (v. 12 vlg.) en onderstreept tevens de angstige zenuwachtigheid van Agamemnon. Daar waar zijn meester hem naar buiten had gecommandeerd, wenst hij terug binnen te gaan. Tegenover het bevel van v. 1 „Kom naar buiten hier voor de tent” stelt hij nu „Kom, laat ons naar binnen gaan” (v. 16). Daarop bekijkt Agamemnon hem met een zucht en zegt: „Ik benijd je, oude, ja, ik benijd elke man die zonder gevaar, onbekend en roemloos zijn leven slijt”. Het is wel erg duidelijk dat hij in feite niet goed weet hoe te beginnen; door dit algemene gezegde wil hij de oude tot meer precieze vragen dwingen. Deze reageert in de gewenste zin, licht de toeschouwers in over de scène die zich 's nachts heeft afgespeeld in de tent en vermeldt de brief. De brief waarom het gaat. Hoe hij het allemaal gezien heeft – was hij in de tent? – en waarom hij het vertelt in het praesens, is een moeilijk probleem dat voor onderhavige uiteenzetting echter niet essentieel is¹⁶. Tenslotte herhaalt hij nog eens zijn oorspronkelijke vraag: „Wat is er dat je zo kwelt? Vanwaar dat vreemde gedrag, vorst?”. Daarop vermeldt Agamemnon de eerste bedrieglijke brief waardoor Iphigeneia onder het voorwendsel van een huwelijk met Achilleus naar Aulis werd ontboden en vervolgens de tweede brief, die hij in zijn hand klemt, en die hij diezelfde nacht (die hier opzettelijk *εὐφρόνη* „van goede raad”, heet), heeft geschreven. Nog steeds in anapesten volgt dan de inhoud van de brief: Klytaimestra wordt verzocht haar dochter Iphigeneia niet naar Aulis te zenden, want het huwelijk is uitgesteld. Het bezwaar van de oude man „Hoe zal Achilleus daarop reageren?” wordt onmiddellijk ontkracht door de mededeling van Agamemnon dat Achilleus van niets weet. E. Fraenkel¹⁷ heeft als eerste gewezen op de

15. Met v. 7 wordt wel degelijk Sirius, de Hondster bedoeld en niet Aldebaran zoals soms werd voorgesteld. In de mythografie behoren Pleiaden, Orion en Sirius samen, ook al is dit astronomisch gezien onjuist.

16. De praesentia kan men best verklaren als beschrijvend en actualiserend, waarbij de oude man het gedrag van Agamemnon mimeert.

17. E. Fraenkel, *Ein Motiv aus Euripides in einer Szene der Neuen Komödie*, in: *Studi in onore di U.E. Paoli*. Firenze 1955, blzz. 293-304.

gelijkenis van deze proloog met die van Plautus' *Pseudolus*, een stuk waarvoor, naar Cicero's zeggen, de comicus een voorkeur had¹⁸. Ook hier gaat het om een meester in nood en een vertrouwde slaaf; ook hier klemt de meester krampachtig een brief in de hand. Verzen als:

*quid est quod tu exanimatus iam hos multos dies
gestas tabellas tecum, eas lacrumis lavis*

herinneren onmiddellijk aan v. 36 en 40 van *Iphigeneia te Aulis*:

*δέλτον τε γράφεις
τήνδ' ἦν πρὸ χειρῶν ἔτι βασιτάζεις
... Θαλερόν κατὰ δάκρυ χέων.*

Vers 12,

eloquere ut quod ego nescio id tecum sciam

roept v. 44 van IA op

φέρε κοίνωσον μῦθον ἐς ἡμᾶς

en v. 16

nam tu me antihac
supremum habuisti comitem consiliis tuis

herinnert aan v. 45 vlg. van Euripides. Fraenkel veronderstelt zeer terecht dat de proloog van *Iphigeneia te Aulis* een dichter uit de Nova geïnspireerd heeft¹⁹ die dan op zijn beurt Plautus in de openingsscène van de *Pseudolus* beïnvloed heeft. Vergelijkbaar qua sfeer zijn o.a. de inzet van de *Heros* van Menander en ook het fragment van een anonieme komedie op papyrus (Page, *Lit. Papyri* nr. 69 blz. 318), waaraan Page trouwens de titel meegeeft „Sympathetic slave”. Ook de *Misoemenos* van Menander zet in met een nachtelijke scène²⁰: Thrasonides komt uit zijn huis gevolgd door Getas die poogt zijn meester terug naar bed te krijgen²¹. Vooral

18. Cicero, *Cato mai.* 14.50: Quam gaudebat ... Truculento Plautus, quam Pseudolo.

19. Tijdens de Dionysiën van 341 werd *Iphigeneia* terug opgevoerd. De didaskalie vermeldt echter niet welke van beide, cfr. B. Snell, *Tr.G.F.*, blz. 13.

20. Cfr. F. H. Sandbach, *Menandri reliquiae* (OCT 1972), blz. 181 en Gomme-Sandbach, *Commentary* (Oxford 1973), blz. 436 vlg., spec. 442.

21. De *Misoemenos* zet in met een aanroeping tot de nacht zoals Euripides' *Andromeda* (TGF fr. 114); ook Elektra's eerste woorden in Euripides' gelijknamig stuk luiden „O duistere Nacht ...” (v. 54).

interessant in Platus' *Pseudolus* is het gebruik van de brief als informatiebron, ook al gaat het in *Iphigeneia* om een brief die Agamemnon zelf heeft geschreven en in de *Pseudolus* om een brief die de wanhopige minnaar zopas ontvangen heeft. Naast het briefmotief is er de beschrijving van de zenuwachtige handelwijze van Agamemnon door de oude dienaar, die daarbij zijn meester mimeert om de scène aanschouwelijk te maken voor het publiek. Ook deze techniek is typisch voor Menander, zoals T. B. L. Webster heeft opgemerkt: „The description of one person by another is one of Menander's chief methods of characterisation”²².

* * *

Onmiddellijk na het opkomen van het koor dat een zeer lange parodos zingt (vv. 164-302), sleurt Menelaos de oude dienaar van Agamemnon binnen. Hij stond uit te kijken op de weg die naar Argos leidt – waarschijnlijk links van de toeschouwers – en betrapte de bode met de brief. Het schema is eenvoudig: A betrapte B en wil van hem iets buit maken, maar B verzet zich uit alle macht ondanks de bedreigingen van A. Daarop komt C tussen. Deze korte scène waarbij men o.a. terugdenkt aan de scène tussen Daos en Syriskos in de *Epitrepontes* (Het Scheidsgerecht) van Menander²³, loopt uit op een harde woordenwisseling tussen Agamemnon en Menelaos, een *agon logon*, die dan plots afgebroken wordt door wat ik wellicht een voorafbeelding van een *servus currens* zou noemen. Uit de *agon* licht ik even de *passus* waarin Menelaos een parodie geeft van Agamemnon „op de verkiezingstoer”. Hierbij heeft zeker geen enkel toeschouwer nog aan Agamemnon gedacht maar wel aan de politieke leiders van zijn eigen tijd. De hele *passus* (vv. 337-345) is bewust anachronistisch en in elk geval eerder lachwekkend dan tragisch. Zoals gezegd wordt de *agon* die uitloopt op een *stichomythie*, onverwacht afgebroken door de *servus currens*, de bode die de orchestra binnentstormt en Menelaos brutaalweg onderbreekt in het midden van het vers (414) om dan zijn boodschap te debiteren in een geforceerd-deftige, bijna potsierlijke taal; om te zeggen dat de vrouwen hun voeten laten rusten bij een bron (hoewel ze de reis in een koets aflegden) zegt hij:

(vv. 420-422)

εἴρουτον παρὰ
κρήνην ἀναψύχουσι θηλύπουν βάσιν
αὐταί τε πῶλοί τ'

22. T. B. L. Webster, *Studies in Menander*. Manchester 1960², blz. 187.

23. Vv. 218 vlg. (Sandbach, blz. 101 vlg.).

(wat in feite onvertaalbaar is : ze laten hun vrouwelijk voetenstel op adem komen !). De uitdrukking heeft gelukkig geen navolgers gekregen en is een hapax gebleven. Bovendien worden op oneerbiedige wijze de doorluchtige dames in een adem met de paarden vermeld !

* * *

Bij het begin van het tweede epeisodion komt Klytaimestra de orchestra binnengereden ²⁴ (v. 607 vlg.). Haar aankomst voor het huis van Elektra in het gelijknamige stuk (v. 988 vlg.) is één brok tragiek ²⁵, in *Iphigeneia* werkt haar aankomst eerder komisch. Ze doet vreselijk druk waarbij ze zich in minder dan twintig verzen achtereenvolgens richt tot het koor met een dankwoord voor het vriendelijk onthaal, tot de dienaars met een bevel, tot Iphigeneia, tot de vrouwen van het koor, tot Orestes en tenslotte terug tot Iphigeneia. Ze doet opgewonden en gedraagt zich als een rijke bourgeoisie die meer dan ingenomen is met het voorname huwelijk dat haar dochter te wachten staat. In v. 626 spreekt ze van de zoon van de Nereïde, maar even later veinst ze tegenover Agamemnon niet te weten met wie Iphigeneia zal huwen ; ze wil blijkbaar nog eens van Agamemnon horen, wat voor een edele schoonzoon ze zal krijgen ²⁶.

Men ontkomt niet aan de indruk dat ook Klytaimestra in dit stuk volledig „entmythologisiert” en ontluisterd wordt tot een rijke burgersvrouw uit Euripides' eigen tijd, tuk op al wat uiterlijk vertoon is. Door zijn permanente observatie van de mensen in hun dagelijkse doen en laten en van de menselijke natuur in het algemeen heeft de oude Euripides het blijkbaar lastig om zijn personages op het traditionele hoge niveau van de tragedie te handhaven. Kleinmenselijke gebreken, ijdelheid, egoïsme, schrik primeren bestendig. Alleen jonge mensen als Ion en Menoikeus stijgen hierboven uit omdat ze nog ongerept zijn.

* * *

De merkwaardigste scène is ongetwijfeld de eerste ontmoeting van Achilleus en Klytaimestra of de ontdekking van het huwelijks-

24. Melchinger, *o.c.*, blzz. 186-190 wijdt een afz. hoofdstuk aan het probleem van wagens en paarden in de orchestra. Hij meent dat de wagens door mannen getrokken werden ; daar vv. 619-20 hiermee in volmaakte tegenspraak zijn, wil hij ze liever in navolging van Kirchhoff schrappen !

25. Ook in de beroemde verfilming door Kakoyannis (1962) maakt de regisseur een dankbaar gebruik van deze aankomstscène.

26. Wanneer Ag. uitweidend over de stamboom van Achilleus, vermeldt dat „Peleus huwde met Nereus' dochter”, vraagt Klytaimestra „waar huwde hij ze ? Toch niet onder in de zee ?”, wat m.i. veeleer als een speels-humoristische vraag van Euripides dient geïnterpreteerd !

bedrog. De opbouw ervan is in feite een tragedie onwaardig. Bij het begin van het derde epeisodion komt Achilleus opgewonden naar de tent van Agamemnon; hij debiteert voor de gesloten tent een monoloog die moet illustreren dat Agamemnons vrees voor het leger inderdaad gegrond is (vv. 801-818). Hij wordt afgeluisterd door Klytaimestra die achter het tentzeil staat en nu naar buiten komt. De monoloog wordt dialoog; het volgende gesprek wordt op identieke wijze afgeluisterd door de oude dienaar zodat uit een dialoog met twee nu een gesprek met drie ontstaat. De scène tussen de insinuerende Klytaimestra en de onwetende argeloze Achilleus is té bekend dan dat ze hier dient geanalyseerd. Zelfs A. Lesky moet bekennen dat „die Szene ... trotz der tragischen Stimmung (maar deze tragische stemming kan alleen de toeschouwers gelden die meer weten) die Elemente jener Situationskomik enthält, ohne weder die neue Komödie noch ihre europäische Nachfahren denkbar wären”²⁷. De ijdelheid van Klytaimestra die zichzelf voorstelt als „dochter van Leda, Klytaimestra, echtgenote van vorst Agamemnon „wordt opgevangen door een lichte ironie van Achilleus „καλῶς ἔλεξας ἐν βραχεῖ τὰ καιρία”. Wanneer ze hem vervolgens vertrouwelijk wil inpalmen, hem aanspreekt als „ὦ θεᾶς παῖ πορνίας Νηρηΐδος – wat zoet klinkt in haar oren – en tenslotte zelfs een excuus uitvindt voor zijn ietwat generende schroomvalligheid die ze niet goed kan verklaren, dan bevinden we ons toch zeer ver van de traditionele status van de tragedie! Voorgewende huwelijken treffen we later aan in de Nieuwe Komedie o.a. in *Perinthia* van Menander²⁸, in Terentius' *Andria*, misverstanden in *Perikeiromene*, *Samia* enz.

* * *

Er rest tenslotte nog één punt waarop reeds Aristoteles gedeeltelijk kritiek uitbracht waar hij de plotse omkeer in de houding van Iphigeneia citeert als een voorbeeld van het anomalon: „de voor haar leven smekende Iphigeneia heeft niets gemeens met de latere (heldhaftig het offer accepterende) Iphigeneia”²⁹. W. Schmid, Lesky, A. Rivier, M. Pohlenz, G. Mellert-Hoffmann en zovele anderen³⁰ hebben gepoogd deze psychologische *ommekeer* – psychologische *evolutie* kan men het onmogelijk noemen – aanvaardbaar te maken, maar niemand kan ontsnappen aan de realiteit van

27. A. Lesky, *o.c.*, blz. 434.

28. z. Gomme-Sandbach, *Comm.*, blz. 533 vlg.

29. Aristoteles, *Poet.* 15. 1454 a 26.

30. Uitgezonderd H. Funke, *Aristoteles zu Euripides' Iph. in Aulis*, in *Hermes* 92, 1964, blzz. 284-299.

de tekst. In v. 1252 verklaart Iphigeneia nog nadrukkelijk dat „roemloos leven beter is dan roemvol sterven”; met v. 1279 heft ze een gevoelige monodie aan waarin ze nog verklaart

*φρονέομαι διόλλυμαι
σφαγαῖσιν ἀνοσίοισιν ἀνοσίου πατρός.*

Op dat ogenblik heeft ze de argumentatie van haar vader rond het panhelleense thema (dat hij zelf heeft overgenomen van Menelaos) reeds gehoord. Bij v. 1343 wil ze wegvlugten in de tent maar Klytaimestra houdt haar op de scène voor het gesprek met Achilleus ... en dan plots v. 1368 (antilabe !) verklaart ze zich offerbereid en herneemt de argumentatie van haar vader, die ze nu uitbreidt met enkele verzen over de minderwaardigheid van de vrouw en over het gevaar dat Achilleus zal lopen als hij haar wil beschermen. In haar boek over de vrijwillige zelfopoffering bij Euripides schrijft Johanna Schmitt dat Euripides „mit groszer psychologischer Feinheit” de ommekeer tekent ... „durch das nur eben angedeutete erotische Motiv”³¹. Gedreven door een plotse liefde wil Iphigeneia Achilleus redden en biedt zichzelf spontaan voor het offer, waarbij zij het panhelleense motief als schijn-argument gebruikt. Uit de tekst kan dit *nergens* blijken. Alle argumenten die door welwillende filologen ter verdediging van Euripides werden naar voren gebracht zijn schijnargumenten: feit is dat de dichter de evolutie in Iphigeneia's innerlijke *niet* toont, omdat hij dit eenvoudig niet kan binnen de toegemeten tijd: hij toont alleen twee volkomen tegen-gestelde toestanden zonder enige overgang; de omkeer is dan ook onwaarschijnlijk snel en psychologisch niet aanvaardbaar. Aristoteles had dus gelijk, maar hij had zich niet moeten beperken tot Iphigeneia: deze tragedie, beter: dit drama, is er een van psychologische omkeringen. Agamemnon eerst offerbereid, vervolgens offerweigerend, dan terug offerbereid. Menelaos eerst offereisend, dan – en bijna even plots als Iphigeneia offerweigerend. Klytaimestra's koele en zakelijke houding tegenover Agamemnon slaat om in diepe haat – maar deze ommekeer is gemotiveerd en psychologisch volmaakt aanvaardbaar. Ook Achilleus' houding evolueert tijdens het verloop der handeling: op het einde druipert hij af, duidelijk de mindere van Iphigeneia³². Kenmerk van de psychologie van alle personages uitgezonderd de oude dienaar, is

31. J. Schmitt, *Freiwilliger Opfertod bei Euripides*. Giessen 1921, blz. 22 vlg.

32. De rol die Achilleus bij het offer vervult, zoals beschreven door de bode v. 1568 vlg., is o.i. onmogelijk te rijmen met de evolutie van deze figuur in het stuk en kan moeilijk origineel zijn, tenzij Euripides ook Achilleus een volledige ommekeer wou laten doormaken.

dus onstandvastigheid en zeer terecht heeft R. Goossens dit drama dan ook „la tragédie des revirements” genoemd. A. Lesky staat in bewondering voor deze *metabolai* die hij m.i. ten onrechte „ein neuer Reichtum und eine neue Beweglichkeit des seelischen” noemt³³. Hij wil blijkbaar niet inzien dat deze *metabolai* kenmerk zijn van romaneske stukken – ik denk hierbij aan *Ion*, *Iphigeneia in Tauris*, *Kresphontes*, *Antiopa* enz. en rechtstreeks preluderen op de Nieuwe Komēdie, waar ze legio zijn: men denke slechts aan *Samia* en *Aspis* onder de meest recente vondsten³⁴.

Alvorens uit het voorgaande betoog de passende besluiten te trekken, moet nog even de figuur van Agamemnon belicht worden. Wat boven gezegd is van Klytaimēstra die „entmythologisiert” en volkomen verburgerlijkt wordt, geldt insgelijks voor Agamemnon. Euripides heeft de aftakeling hier zelfs systematisch aangepakt. Laten we de proloogscène met de angstige onbesliste Agamemnon terzijde: niemand blijft immers koning voor zijn kamerdienaar. Als leider en vorst wordt hij grondig ontluisterd door Menelaos in de agon (vv. 337-375), als echtgenoot door Klytaimēstra (vv. 1146-1205), als vader door de situatie zelf, ofschoon Iphigeneia de enige is die kinderlijk-naïef in hem blijft geloven. Alles mislukt hem en zijn enige en belangrijkste bestreving is zijn plannen zo lang mogelijk verborgen te houden voor zijn vrouw. Na de ontluistering van Elektra in het gelijknamige stuk, van Orestes die als een pathologisch wrak wordt getekend in *Orestes*, van de Trojaanse oorlog zelf in de *Troades*, verlaagt Euripides hier Agamemnon tot een zwakkeling, een man die op de eerste plaats zijn vrouw vreest. De ontluistering van de episch-tragische wereld is hiermee voltooid; tevens ligt hier een van de grote oorzaken van het verval van de tragedie. Euripides heeft ze in feite onmogelijk gemaakt en tegelijkertijd de weg gebaad naar het burgerlijke drama. Typisch is verder dat in *Iphigeneia te Aulis* de hele offerproblematiek van de religieuze naar de politieke sfeer is verschoven, zoals reeds W. Schmid heeft laten opmerken³⁵, en daardoor van haar fundamentele grootheid en tragiek werd beroofd.

* * *

Wanneer ik nu de balans opmaak van alle hier behandelde punten: de pathetische proloog met de brief als *expositio*-middel;

33. A. Lesky, *o.c.*, blz. 433.

34. In dit verband moeten ook de bijna woordelijke overeenkomsten genoteerd tussen *Samia* vv. 673-4 en *I.A.* vv. 1601-2 wat tegen de athetese van het laatste deel van de exodos door ongeveer alle uitgevers, ingaat. In zijn comm. op de *Dyskolos* ad vv. 708-747, citeert Handley ook de woorden van Iphigeneia (v. 1368 vlg.) als mogelijk vergelijkingspunt.

35. W. Schmid, *Geschichte der Gr. Lit.* I, 3, blz. 655.

het begin van het eerste epeisodion met het optreden van de twee mannen die twisten voor de brief, „ein Mittel der Szenenöffnung das später in der Komödie häufig ist” zoals A. Lesky zelf opmerkt³⁶; de plotse tussenkomst van de boodschapper die doet denken aan de latere *servus currens*, zijn opgeblazen taal die eerder paratragedia dan tragisch is; de aankomst van Klytaimestra als inzet van het tweede epeisodion; de ontmoeting passend in een *comedy of errors* waarmee het derde epeisodion inzet; de plotse psychologische ommekeer van Agamemnon, Menelaos en vooral van Iphigeneia; de secularisatie van het offermotief; de verburgelijking van Klytaimestra, en de aftakeling en volkomen ontluistering van Agamemnon en ten slotte het *happy end* dat het drama afsluit³⁷; wanneer men met al deze punten rekening houdt, dan moet de traditionele beoordeling in alle handboeken van Griekse literatuur herzien worden. *Iphigeneia te Aulis* behoort o.i. onweerlegbaar tot de reeks van romaneske stukken die zulke sterke invloed hebben uitgeoefend op de latere komedie. Het is dus uiteraard verkeerd deze stukken te willen beperken tot de drama's met de te vondeling gelegde kinderen, verstoten jonge vrouwen, anagnorismos, totale *metabolè* van de situatie en dergelijke³⁸. Indien nu *Iphigeneia te Aulis* als minder geslaagd dient beschouwd dan sommige andere romaneske stukken – ik denk aan *Ion*, *Iphigeneia in Tauris*, *Antiopa*, *Alexandros* enz. – dan komt dit doordat het stuk wel goed begint, maar vervolgens uit de hand is gelopen omdat er een zekere incompatibiliteit bestaat tussen het essentieel tragische gegeven en de geplande romaneske uitwerking ervan.

Euripides schreef dit stuk in zijn oude dag – hij was de zeventig alleszins voorbij – op een ogenblik dat het Atheense publiek blijkbaar geen smaak meer vond in de tragedies in de oude trant; wel wilde men de oude traditie bewaren door heropvoeringen van oude stukken spec. van Aischylos toe te laten, maar als we mogen voortgaan op onze bronnen in casu de bewaarde stukken en de titels en fragmenten van de andere drama's na ca. 418, dan constateert men duidelijk een evolutie. Zo voerde Sophokles in die periode *Elektra*³⁹ op, een aangrijpend drama waarin echter het fundamen-

36. A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*. Göttingen 1972³, blz. 474.

37. Net zoals de proloog stelt de exodos zoals bewaard, onoplosbare problemen (cfr. a.34); hoe dan ook, of men de traditionele versie aanvaardt of de tussenkomst van een *dea ex machina*, in casu Artemis (cfr. het door Ailianos bewaarde frg. in TGF 857 en Murray in fine), Iphigeneia werd alleszins gered.

38. Tot deze stukken behoren o.a. *Antiopa*, *Auge*, *Hypsipyle*, *Kresphontes*, *Melanippe Desmotis*, *Melanippe Sophé*.

39. De chronologie der beide *Elektra's*, die van Sophokles en die van Euripides is een veel omstreden probleem. Persoonlijk ben ik van oordeel dat Sophokles antwoorde op Euripides; op grond van de metriek (de *solutiones* in de jambische trimeter) valt Euripides' *Elektra* in de *stilus semiseverus* van Zielinski, i.e. tussen

teel morele probleem van de moedermoord niet eens gesteld wordt, Orestes voorgesteld wordt als een moderne killer („une machine à tuer” noemt Gilberte Ronnet⁴⁰ hem) en Elektra uiteindelijk bevrijd wordt van haar dwangidee. In 409 volgde *Philoktetes*, een psychologisch drama met gelukkige afloop volgens het euripideïsche recept van de *deus ex machina*⁴¹. Euripides zelf liet ca. 418 zijn *Elektra* opvoeren met een verburgerlijkte, ontluisterde en in haar haat pathologische Elektra en een bange door zijn twijfel afgeremde Orestes; in 415 volgde de Trojaanse trilogie, een definitieve afrekening met de Trojaanse oorlog en met de oorlog überhaupt, duidelijk geïnspireerd door de eigentijdse gebeurtenissen; het eerste stuk ervan, *Alexandros*, vertoont alle kenmerken van de romaneske drama's; in 412 werd *Helena* opgevoerd, een tragikomedie, samen met *Andromeda*, een romanesk stuk, beide met goede afloop, daarna *Iphigeneïae in Tauris* en *Ion*, dit laatste ongetwijfeld het meest romaneske drama uit het hele bewaarde oeuvre. In 411 was het de beurt aan de *Phoinissai*, de laatste echte tragedie die hij te Athene schreef, een afrekening met de Thebaanse cyclus veredeld door het vrijwillige offer van Menoikeus, maar tevens een stuk waarvan de algemene lijn en structuur verdoezeld worden door te veel overbodige episodes⁴². De twee stukken die wellicht samen met de *Phoinissai* opgevoerd werden of alleszins dateren uit de jaren 411-408 behoorden tot het romaneske genre: *Hypsipyle* en *Antiopa*. In 408 liet Euripides *Orestes* opvoeren, een spektakelstuk met morbiede, pathologische karakters, dat afrekent met Menelaos en Orestes; hier worden alle moeilijkheden uiteindelijk opgelost via een *deus ex machina* die een aantal huwelijken beveelt, wat het traditionele einde van de komedie is! Ook *Auge*, een romanesk stuk dat grote invloed uitoefende op de

427-416. T.B.L. Webster ziet de chronologie als volgt: kort voor 423 (*Wolken* van Aristophanes) was Aischylos' *Choëphoren* terug opgevoerd, waardoor Euripides geïnspireerd werd tot zijn *Elektra*. Ca. vijf jaar later replikeerde Sophokles met zijn *Elektra* en nog eens vijf jaren later (408): „Euripides answered ... with a neurotic wreck in the *Orestes*”. De vv. 1347 vlg. van Euripides' *Elektra* die meestal geïnterpreteerd worden als een allusie op de hulpexpeditie van Demosthenes in Sicilië, vormen wel een aanzienlijke moeilijkheid (T. B. L. Webster, *The tragedies of Eur.*, Londen 1967, blzz. 15 en 143).

40. G. Ronnet, *Sophocle, Poète tragique*. Parijs 1969, blz. 209.

41. De postume *Oidipoes te Kolonos* (401) eindigt weliswaar met Oidipoes' dood, maar deze is in dit geval een bevrijding en geen tragische ondergang. Van de andere Sophokleïsche tragedies onderscheidt deze zich niet alleen door de lengte (1779 vv.), maar vooral door de bijna idyllische landschapsbeschrijving, de talrijke aan de natuur ontleende beelden en de losse structuur.

42. De hypothesis noemt het stuk terecht „parapleromatikon”, overrijck aan episodes, die gedeeltelijk overbodig zijn.

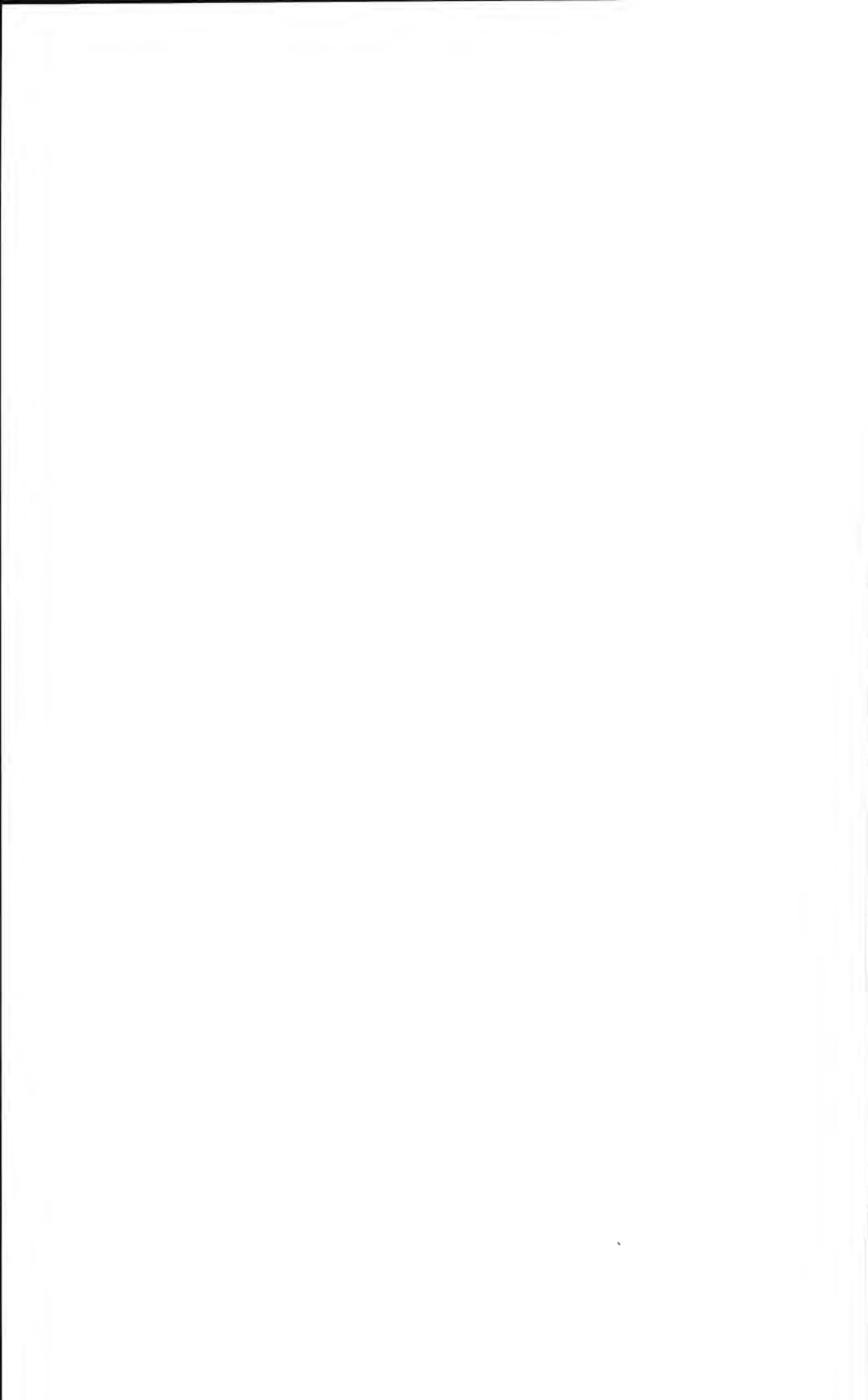
Nieuwe Komedie dateert uit deze periode⁴³. Hoe groot het populaire succes was van de romaneske stukken met de talrijke peripeteïën, „verkrachtingen van jonge meisjes, het onderschuiven van kinderen, herkenningsscènes door middel van ringen en armbanden”, zoals Satyros het uitdrukt in zijn „Leven van Euripides”, blijkt onder meer uit het feit dat ook Aristophanes zich aan deze thematiek waagde in zijn *Kokalos* waarin eveneens „een verkrachting en daarop volgende anagnorismos voorkwamen en al het overige dat Menander nabootste”⁴⁴.

Bekijken we nu de postume trilogie waartoe naast *Iphigeneia te Aulis*, *Alkmeon te Korinthe* en de *Bakchai* behoren. Het was Euripides' zoon die de drie stukken bijeenbracht en liet opvoeren: twee romaneske drama's, *Alkmeon* een romantische, bijna sentimentele geschiedenis van twee verloren kinderen met anagnorismos⁴⁵, en *Iphigeneia*, en daarnaast de wellicht mooiste en meest authentieke tragedie, die teruggrijpt naar de oerstof waaruit de tragedie zelf geboren was, de mythos van Dionysos. Persoonlijk zie ik maar één mogelijke verklaring voor de heterogene samenstelling van deze laatste trilogie. Toen Euripides ca. 408 naar Pella bij Archelaos vertrok, had hij de smaak van zijn publiek involgend – smaak waarvoor hij grotendeels zelf verantwoordelijk was – twee drama's ongeveer voltooid, nl. de twee romaneske stukken. Het contact met het Noorden, met de natuur, met een andere meer primitieve en dionysische sfeer die volledig verschilde van die waarin Euripides ongeveer zeventig jaren geleefd had, het contrast natuur-stad – hoe voorzichtig men deze term ook moet bezigen voor het 5e eeuwse Athene! – het volledig verschillende publiek dat hij daar aantrof, dat alles werkte vernieuwend en verfrissend in op zijn geest en creativiteit en zo ontstond de *Bakchai*. Indien Euripides de uitnodiging van Archelaos niet aanvaard had, dan zou de Attische tragedie uitgebloeid zijn in de romaneske stukken en bijna onmerkbaar zijn overgegaan in het burgerlijke drama, nu echter eindigde ze zoals ze begonnen was, met een mysterie.

43. Cfr. *Epitrepontes* v. 1123 (Sandbach) waar uit de *Auge* geciteerd werd; ook thematisch zijn beide stukken verwant, cfr. Gomme-Sandbach, *Commentary*, blzz. 382 en 396.

44. Cfr. *Vita Aristophanis* XI.

45. Cfr. H. Van Looy, *o.c.*, blzz. 103-131.

De zogeheten Karolingische Renaissance : een breekpunt in de evolutie van de Latijnse taal ?

door

MARC VAN UYTFANGHE

„Quand on passe de la *Chronique* du Pseudo-Frédégaire à la *Vita Karoli Magni* d'Eginhard, ou de l'apocalyptique *Sermo de regnum cantium* du Pseudo-Méthode à la correspondance humaniste de Loup de Ferrières, il suffit de quelques lignes de lecture pour se rendre compte du changement survenu dans la langue et la littérature latine de l'Europe continentale. Ce n'est pas une nouvelle page, c'est un nouveau livre qu'on commence : orthographe correcte ou peu s'en faut, ce qu'admire un scribe de Saint-Gall déjà avant l'an 800, respect de la syntaxe, structure de la phrase, ordre dans les idées, abondance des réminiscences classiques, souci de la composition, tout y est neuf”.

Met deze geestdriftige aanhef begint wijlen Joseph de Ghellinck het hoofdstuk van zijn *Littérature latine au moyen âge* gewijd aan de zogeheten Karolingische renaissance¹. Genoemd handboek, dat ons voorligt in een reprint van 1969, dateert weliswaar van 1939, maar geldt nog steeds, samen met *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*² als een gezaghebbende geschiedenis van de middel-latijnse literatuur. De geciteerde passus weerspiegelt overigens uitstekend de traditionele opvatting omtrent de hervormingsbeweging die onafscheidelijk is verbonden met de naam van Karel de Grote.

Het zou onjuist zijn te beweren dat deze opvatting in de middens van historici en filologen niet is bediscussieerd geworden. Integendeel, met name de vraag of deze Karolingische hervorming daadwerkelijk voor een „renaissance” kan doorgaan, naar analogie met de Renaissance van de 15e en de 16e eeuw, dan wel de min of meer gelukte realisatie van een zeer bescheiden opzet is geweest, lijkt nog niet definitief beantwoord. Tijdens de eerste *Settimana di*

* Dit artikel is de tekst van een lezing die wij hielden voor de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij op zaterdag 11 oktober 1975.

1. J. de Ghellinck, *Littérature latine au moyen âge, I: Depuis les origines jusqu'à la fin de la renaissance carolingienne*, Paris 1939, reprint Hildesheim 1969, p. 84.

2. I-II, Bruxelles 1955².

studio van het *Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, te Spoleto gehouden in 1954 onder het thema *I problemi della civiltà carolingia*, werd de maximalistische zienswijze verdedigd door de latinist Paul Lehmann³, de minimalistische door de romanist Angelo Monteverdi⁴. In de gedachtenwisseling volgend op beide lezingen zegevierde duidelijk het standpunt van Lehmann. Gezien de tijd ons ontbreekt om verder op de *Forschung* terzake in te gaan, moge het volstaan erop te wijzen dat de laatste ons bekende stellingname, deze van G. W. Trompf in het *Journal of History of Ideas* van 1973, weerom krachtig het behoud van de term „renaissance” voor de periode 750-880 in het Westen bepleit en zelfs zover gaat te poneren dat bedoelde époque in sommige opzichten deze naam méér verdient dan de 14e, de 15e en de 16e eeuw⁵.

Zonder de cultuurhistorische achtergrond en context uit het oog te verliezen, zouden wij even dieper willen ingaan op de vraag of de Karolingische renaissance – wij bedienen ons hoe dan ook van deze term die, elke discussie ten spijt, volkomen is ingeburgerd in het wetenschappelijk taalgebruik – werkelijk een „breekpunt” is geweest in de geschiedenis en de evolutie van de Latijnse taal als dusdanig. Immers, in taalhistorische handboeken en in literatuur-overzichten als dat van de Ghellinck heeft men altijd aangenomen dat het geschreven Latijn sinds de val van het Westromeinse rijk en meer bepaald sinds de ineenstorting van het Romeinse schoolwezen gradueel aftakelt tot een ongenietbaar mengsel van laat-antieke restanten enerzijds en elementen uit de zich snel wijzigende spreektaal anderzijds. Komt dan plots Karel de Grote die deze chaotische toestand niet meer kan aanzien en met ingrijpende maatregelen op het stuk van de uitspraak, de schrijfwijze, de morfologie, de syntaxis en de stilistiek een restauratie van het „klassiek” Latijn bewerkstelligt. Daarmee begon ook definitief de geschiedenis van het middeleeuws Latijn dat door de filologen des te beter werd gekwalificeerd naarmate het dat van Cicero en Vergilius dichter benadert. Maar tegelijkertijd ontstond een zulkdanige kloof tussen de gesproken taal en het gerestaureerde Latijn dat laatstgenoemde door het volk niet meer werd begrepen. De Kerk zag zich verplicht, meer specifiek op de synode van Tours in 813, haar clerus de opdracht te geven de homilieën niet meer uit te spreken in het Latijn, maar in de *rustica romana lingua (aut thiotisca)*, met als

3. P. Lehmann, *Das Problem der Karolingischen Renaissance*, pp. 309-358.

4. A. Monteverdi, *Il problema del rinascimento carolino*, pp. 359-372.

5. G. W. Trompf, *The Concept of the Carolingian Renaissance*, in *Journal of the History of Ideas* 24 (1973), pp. 3-26.

motief: *quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur*⁶. Velen hebben deze 17e canon van het concilie van Tours als de „geboorteakt” van de Romaanse talen bestempeld, te meer daar amper 29 jaar later, in 842, de eerste Romaanse tekst het levenslicht zag: de fameuze „eed van Straatsburg” die Lodewijk de Duitser in het openbaar zwoer ten overstaan van Karel de Kale en diens troepen.

Het komt ons nochtans voor dat deze opinie moeilijk aan een kritisch onderzoek weerstaat. Een paar fundamentele bedenkingen zullen ons standpunt verduidelijken.

Er is vooreerst de theorie van de „decadentie” van het Latijn in de late oudheid en de vroege, precarolingische middeleeuwen, theorie die slechts één (zij het dan essentieel) facet uitmaakt van een meeromvattend vooroordeel tegen de laatantieek-christelijke beschaving in het algemeen zoals dit in 1776 meesterlijk was verwoord door Edward Gibbon in *The Decline and Fall of the Roman Empire*. De mediëvistiek als dusdanig heeft sinds lang een gelijkaardig, aan de Renaissance en het humanisme ontsprongen misprijzen voor de hele middeleeuwen wetenschappelijk ongedaan gemaakt, terwijl de vroegchristelijke eeuwen door de patristiek en de novorsing op het gebied van de *Auseinandersetzung* tussen de antieke en de christelijke wereld grondig zijn gerehabiliteerd. Alleen de „overgangperiode” tussen de oudheid en de middeleeuwen, de 5e en vooral de 6e, de 7e en de 8e eeuw, bleef men denigeren met de term *Dark Ages*, in de overtuiging dat de Westerse cultuur in die tijdsspanne tot op een ongehoord dieptepunt was gezakt.

Ook hier werd tenslotte, zij het in feite vrij recent, een nieuwe visie doorgedrukt. Niet alleen een aantal afzonderlijke studies, maar ook en vooral een brillante synthese als de *Education et culture dans l'Occident barbare* van de Franse cultuurhistoricus Pierre Riché⁷ hebben afdoende aangetoond dat er tussen de *Spätantike* en de Karolingische tijd geen duistere afgrond gaapt, wel een veelzijdige, met ups en downs gepaard gaande incubatieperiode, gedurende dewelke een aantal merkwaardige figuren (Boëtius, Benedictus van Nursia, Cassiodorus, Gregorius de Grote, Isidorus van Sevilla, Columbanus, Beda, Bonifatius) die wel eens de *Founders of the Middle Ages* worden genoemd⁸, alsmede een samenloop van separate initiatieven, zelfs „prerenaissances”, de

6. Cf. O. Parlangeli, *Una disposizione del Concilio di Tours (813) per la predicazione in lingua volgare*, in *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Bari* 1966, p. 213.

7. Paris 1962, 1967², 1973³.

8. Cf. E. K. Rand, *The Founders of the Middle Ages*, Cambridge 1928.

toekomst hebben voorbereid. Opvallend in deze culturele ontwikkeling zijn de geografische verschillen en het ongelijkmatig verloop. In Italië, bakermat van de Latijnse cultuur, kan deze zich op een zeker peil handhaven onder de Ostrogoten, maakt vervolgens een moeilijke periode door na de inval van de Longobarden, om daarna vanaf het begin van de 8e eeuw, wanneer de omstandigheden weerom gunstiger zijn, opnieuw een opwaartse beweging te vertonen. In het Wisigotische Spanje heeft de cultuur en meer bepaald de letterkunde eigenlijk nooit opgehouden te bloeien en verdween zelfs niet onmiddellijk na de Arabische invasie in 711. In Ierland, dat in de 5e eeuw door de in Gallië gevormde Sint Patrick was bekeerd, en in Groot-Brittannië, waar de missionering circa 600 vanuit Rome was ingezet, ontstond een florissante kloostercultuur van Latijnse makelij die vanaf de 7e eeuw een aanzienlijk deel van het continent zou bevruchten. In Gallië tenslotte behoudt het Zuiden tot in de eerste helft van de 7e eeuw zijn Romeins cachet, terwijl intussen het cultureel (en ook politiek) zwaartepunt bezig is zich te verplaatsen naar het Centrum en het Noorden, waar de door de insulairen gestichte kloosters (Corbie, Elnone, Luxueil, enz.) beginnen uit te stralen⁹. Tegen het einde van de 7e en in de eerste helft van de 8e eeuw – Riché heeft het in dit verband over „les années décisives”¹⁰ – komt deze monastische cultuur zowat overal in Europa (Italië, Engeland, Noord- en Centraal Gallië, Aquitanië) tot rijpheid en zelfbewustzijn, hetgeen zich uit in een artistiek réveil, in het werk van de scriptoria, in de literaire activiteit en in de toenemende contacten over de nationale grenzen heen. De relatieve stabiliteit op het politieke vlak heeft hiertoe ongetwijfeld veel bijgedragen¹¹. Germaanse vorsten of vooraanstaanden als Liutprand in Lombardije, Karel Martel en nadien Pepijn de Korte in het Frankrijk hebben zelf de culturele ontwikkeling bewust aangemoedigd.

Aan diegenen die terecht zouden wijzen op het naar onze maatstaven zeer bescheiden karakter van deze „cultuur”, kunnen wij antwoorden dat hetzelfde herhaaldelijk, en eveneens terecht, is gezegd over de Karolingische beschaving (*cf. infra*). Wel mag worden opgemerkt dat Pierre Riché het christelijk schoolwezen dat sinds de 6e eeuw het antieke vervangt en zich vertakt in kathedraalscholen, parochiescholen en kloosterscholen, wellicht onder een al te gesystematiseerde en geïnstitutionaliseerde vorm heeft voorge-

9. Cf. L. Génicot, *Aux origines de la civilisation occidentale, Nord et Sud de la Gaule*, in *Mélanges d'histoire offerts à Léon Van der Essen*, Bruxelles-Paris 1947, pp. 81-93.

10. Riché, *o.c.*, p. 410.

11. *Ibidem*, pp. 415-416.

steld. Men is nu veeleer de mening toegedaan dat het aanvankelijk meestal ging om individuele en zelfs min of meer geïmproviseerde maatregelen van kerkleiders en kloosteroversten om in de minimumvorming van de locale clerus te voorzien, waarbij het cognitieve, intellectuele aspect onmogelijk uit het geheel van de menselijke en religieuze opvoeding kan worden losgehaakt en waaruit zich pas later (niet vóór de 7e eeuw) in welbepaalde centra echte „scholen” hebben gevormd die in de Karolingische tijd zullen toenemen¹².

Wat nu de precarolingische latiniteit aangaat, deze vertoont een gelijksoortige diversiteit en complexiteit als de cultuur in het algemeen. Men bedenke dat reeds het christelijk en patristisch Latijn allesbehalve uniform was. Uit de symbiose van bijbels-christelijke, profaan-klassieke en vulgairlatijnse elementen in de 2e en vooral de 3e en de 4e eeuw was een veelheid van stijlen ontstaan naargelang het element dat de bovenhand had bij de diverse auteurs, hetgeen ook weer afhing van het beoefende genre en van het geviseerde publiek. Minucius Felix schrijft anders dan de auteurs van de *Acta martyrum*. Lactantius verschilt van Augustinus wiens populaire stijl in de *Sermones ad populum* weer merkkelijk contrasteert met die van *De civitate Dei*¹³. Deze linguïstische en stilistische verscheidenheid blijft ook in de latere eeuwen bestaan. Naast het maniëristisch-precieus Latijn van een Sidonius Apollinaris, een Arator, een Avitus, een Ennodius en gedeeltelijk ook een Venantius Fortunatus, staan de vertegenwoordigers van een soort van christelijk humanisme, Boëtius, Cassiodorus, Isidorus van Sevilla, die, zij het met verschillende tonaliteiten, de verworvenheden van het profane, het bijbelse en het patristische Latijn harmonieus verwerken. Maar tegenover deze beide tendensen staat dan weer een groep schrijvers als Caesarius van Arles, Gregorius van Tours, Benedictus van Nursia, Eugippius van Lucullanum, Gregorius de Grote, en anderen die, om pastorale motieven, bewust opteren voor een eenvoudig, het *Sprechlatein* benaderend taalniveau¹⁴, voor de *sermo humilis*¹⁵ waarin ook Christus en de apostelen de massa

12. Deze tendens komt duidelijk tot uiting in: D. Illmer, *Formen der Erziehung und Wissensvermittlung im früheren Mittelalter. Quellenstudien zur Frage der Kontinuität des abendländischen Erziehungswesens*, München 1971; J. Fontaine, *Fins et moyens de l'enseignement ecclésiastique dans l'Espagne wisigothique, in La scuola nell'Occidente latino dell'alto medioevo*, Spoleto 1972 [*Settimane di Studio* 19 (1971)], pp. 145-202; J. Leclercq, *Pédagogie et formation spirituelle du VIe au IXe siècle, ibidem*, pp. 255-290.

13. Cf. J. Fontaine, *Aspects et problèmes de la prose d'art latine au IIIe siècle. La genèse des styles latins chrétiens*, Torino 1968.

14. Chr. Mohrmann, *Le problème de la continuité de la langue littéraire, in Il passaggio dall'antichità al medioevo in Occidente*, Spoleto 1962, [*Settimane di Studio* 9 (1961)], pp. 337-342.

15. Cf. E. Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958, pp. 24-53.

hadden onderricht¹⁶. Ook het zogeheten Merovingisch Latijn van de 7e en de 8e eeuw is veel heterogener dan men vroeger wel eens dacht¹⁷. In de kronieken, de gedichten, de brieven, de *florilegia* en vooral de *Vitae sanctorum* uit die tijd zetten sommige teksten de patristische traditie van vroeger voort, andere ondergaan meer de invloed van de gesproken taal, weer andere gaan nog een stap verder. Recente romanistische studies hebben inderdaad bewezen dat de fonetische, morfologische en syntactische bijzonderheden van de snel evoluerende spreektaal¹⁸ in welbepaalde Merovingische teksten zo systematisch voorkomen dat hier een echte *scripta latina rustica* in de maak is waarop de latere Romaanse *scriptae* zullen aansluiten¹⁹. Deze vaststelling dwingt uiteraard tot een heel nieuwe visie op het zogezegd „verwilderd” Merovingisch Latijn waarin men niet meer zozeer de chaos benadrukt dan wel de moeizame en vaak onhandige grafische weergave van een nieuwe zich constituerende taalstructuur die de toekomst voor zich heeft²⁰. Herhalen wij nochtans dat naast het Latijn dat in grote of minder grote mate de invloed van de spreektaal ondergaat, een minderheid van auteurs doorgaat met het gebruiken van een meer traditioneel idioma. Zelfs in bepaalde diplomata, oorkonden en inscripties domineren de retorische elementen de vulgarismen²¹.

Niettemin moeten wij hier een correctief aanbrengen. Men heeft wel eens gemeend dat bij de „bovenlaag” van de voorkarolingische auteurs de profaan-klassieke taal en literatuur het Latijn rechtstreeks bleef voeden. Pierre Riché heeft bij voorbeeld terzake gewaagd van *la survie de Virgile à l'époque mérovingienne*²². Inzonderheid de Ierse monniken, wier geschriften op het eerste gezicht talrijke antieke reminiscenties bevatten, zouden zich de klassieke cultuur hebben eigen gemaakt en op het vasteland verder verspreid, hoewel men eigenlijk nooit goed geweten heeft waarom en langs welke

16. Cf. G. J. M. Bartelink, *Sermo piscatorius. De „visserstaal” van de apostelen*, in *Studia catholica* 35 (1960), pp. 267-273.

17. G. Reichenkron, *Historische Latein-Altromanische Grammatik, I: Einleitung. Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*, Wiesbaden 1965, p. 138.

18. Over het probleem van de grens Latijn-Romaans publiceren wij eerlang een uitvoerige *status quaestionis* in het tijdschrift *Romanica Gandensia*.

19. Wij zijn op deze kwestie dieper ingegaan tijdens onze lezing *Latin mérovingien, latin carolingien et „rustica romana lingua”. Continuité ou discontinuité?* op het Colloquium *D'une déposition à un couronnement (476-800). Rupture ou continuité dans la naissance de l'Occident médiéval*, georganiseerd te Brussel door het *Institut des Hautes Etudes de Belgique* op 4 en 5 juni 1975. De Acten van dit Colloquium zullen vermoedelijk verschijnen in 1976.

20. R. L. Politzer, *The Interpretation of Correctness in Late Latin Texts*, in *Language* 37 (1961), p. 209.

21. Cf. R. Falkowski, *Studien zur Sprache der Merowingediplome*, in *Archiv für Diplomatik* 17 (1971), pp. 50-108, 118-120.

22. In *Revue des études latines* 32 (1954), pp. 48-49.

weg zij daartoe gekomen waren. De belangrijkste onder de *Scotti*, Columbanus, aan wie men een dergelijk „humanisme” heeft toegeschreven²³, rept daarover zelf met geen woord in het vormingsprogramma voor zijn monniken. Welnu, de Amsterdamse mediolatinist Jan Smit heeft onlangs aangetoond dat de klassieke citaten en allusies in Columbanus' oeuvre (dat hij overigens flink reduceert) gewoon secundaire ontleningen zijn aan de Kerkvaders, meer bepaald aan Hiëronymus²⁴. Tevoren reeds had Edmondo Coccia wat Daniel-Rops destijds *le miracle irlandais* noemde kritisch doorgelicht en was tot de bevinding gekomen dat de cultuur van de *Scotti* een essentieel kerkelijk-religieuze inslag had²⁵. Wij menen dat deze karakteristiek de hele precarolingische beschaving kenmerkt: zij is in wezen christelijk. De Kerk, die hoe langer hoe meer de cultuurproductie monopoliseert, stond toendertijd voor de ontzaglijke opdracht het door nieuwe volkeren overspoelde Westen te evangeliseren en toonde terecht weinig belangstelling voor de profane belletrise. De constituerende factoren van haar cultuur en van haar taal waren de Bijbel, de Kerkvaders, de liturgie, de hagiografie. Wat in het late en vroegmiddeleeuwse Latijn aan profaan erfgoed wordt doorgegeven, stamt in laatste instantie uit de grote christelijke schrijvers die zelf in de klassieke traditie waren grootgebracht en deze laatste propedeutisch hadden aangewend ten dienste van de Bijbelstudie. Wij zullen nog constateren dat in de Karolingische renaissance deze christelijke dominante niet verzwakt, integendeel.

Sinds het einde van de 7e eeuw had zich in het Frankrijk en daarbuiten in diverse centra (voornamelijk abdijen en daarbij behorende scholen), een culturele en literaire bedrijvigheid gemanifesteerd (cf. *supra*). Priesters en monniken studeerden er Latijn op basis van de Bijbel (in de eerste plaats de psalmen) en de christelijke teksten, waarbij een initiatie in de Latijnse grammatica als dusdanig natuurlijk onmisbaar was. Nochtans bestonden niet overal dergelijke scholen. Een ruim deel van de clerus bleef door deze cultuur onberoerd en was absoluut onvoldoende gevormd. De verdienste van Karel de Grote bestaat er niet in hier iets nieuws te hebben gecreëerd, maar te hebben gepoogd het bestaande uit te breiden en te veralgemenen²⁶. Wat Karel vroeg in zijn *Admonitio generalis* van 789 is dat deze basiscultuur niet meer zou beperkt

23. Cf. Riché, *Education, o.c.*, pp. 357-358.

24. J. W. Smit, *Studies on the Language and Style of Columba the Younger (Columbanus)*, Amsterdam 1971, pp. 250-253.

25. E. Coccia, *La cultura irlandese precarolingia. Miracolo o mito?*; in *Studi Medievali* 3, 8 (1967), pp. 257-420.

26. Riché, *o.c.*, p. 550.

blijven tot enkele grote centra, maar dat in elk bisdom, in elk klooster de psalmen, de stenografie, de kerkzang, de kalenderberekening en de grammatica zouden onderwezen worden en dat overall correcte religieuze teksten zouden voorhanden zijn: *psalmos, notas, cantus, compotum, grammaticam per singula monasteria vel episcopia et libros catholicos bene emendate*²⁷. Nogmaals, dit alles bijeen bescheiden programma is geenszins revolutionair, het voegt weinig nieuws toe aan dat van de bestaande scholen, maar de *Admonitio* wil dat ook daar scholen zouden tot stand komen waar er tevoren geen bestonden (*per singula monasteria vel episcopia*). Onder de meest beroemde Karolingische kloosterscholen (Fulda, Reichenau, Sankt-Gallen, Corbie, Corvey, Werden) zijn er hoe dan ook enkele (Sankt-Gallen, Corbie) die reeds in de Merovingische tijd bijzonder opvielen. De Karolingische schoolwetgeving beperkte zich verder niet tot het „secundaire” niveau. In 813 schreef de synode van Mainz voor dat, met het oog op de recrutering van toekomstige priesters, in elke parochie een schooltje zou worden opgericht. Ook hier: geen innovatie op zich, maar een veralgemeening. In hoeverre deze maatregelen in werkelijkheid ook overall werden uitgevoerd, valt moeilijk te achterhalen, maar een numerieke toename is er ongetwijfeld geweest²⁸.

In verband met de zopas geciteerde zinssnede *libros catholicos bene emendate*, die rechtstreeks slaat op de „kwaliteit” van het Latijn, kan een identieke bedenking worden gemaakt. Wij zeiden reeds dat gedurende de 7e en de 8e eeuw het traditionele, „behoorlijke” Latijn wel kwantitatief was teruggelopen, maar niet verdwenen. Wij zeiden ook dat een belangrijk gedeelte van de geschreven produktie orthografisch, morfologisch, lexicografisch en syntactisch sterk de impact van de gesproken taal onderging en dat in de „onderlaag” van deze produktie een nieuw taalsysteem zich reeds een weg baande. Theoretisch bestond de mogelijkheid dat men resoluut dit nieuwe en aangepaste taalsysteem van bovenaf verder zou laten uitwerken en opleggen als geschreven communicatiemedium voor de Kerk en de administratie. Doch toen de Karolingen aan de macht kwamen, was dit nieuwe systeem structureel nog steeds in wording en was niemand in staat om de linguïstische situatie zo doorzichtig te analyseren als de taalkundigen dat nu vermogen met een „recul” van zovele eeuwen²⁹. De Karolingen zelf en vele van hun buitenlandse raadgevers (*cf.* de Angelsaksers)

27. *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, Capitularia regum Francorum*, ed. A. Bortetus, Hannover 1813, reprint 1960, p. 60.

28. Ph. Wolff, *Histoire de la pensée européenne, I: L'éveil intellectuel de l'Europe*, Paris 1971, pp. 48-49.

29. D. Norberg, *Manuel pratique de latin médiéval*, Paris 1968, p. 31.

waren Germanen, zij hadden het Latijn, dat niet hun moedertaal was, aangeleerd als een vreemde taal en begrepen weinig van de op handen zijnde taalevolutie in de Romania³⁰. Het „betere” Latijn dat in het Frankrijk nog steeds door een kleine groep auteurs werd beoefend en elders zich in nog sterkere mate handhaafde, had nog niets van zijn prestige ingeboet en leek voor officieel gebruik in Kerk en Staat (die beide op het punt stonden zich verder uit te breiden o.m. in niet-Romaanse gebieden) het meest geschikt en wellicht het enig mogelijk communicatiemiddel.

Van een plotse breuk met het voorkarolingisch Latijn kan hier in elk geval geen sprake zijn. In de optiek van de leidende figuren van toen moest de meerderheid nu schrijven zoals een minderheid voordien was blijven doen. Dus weerom niets fundamenteel nieuws, maar wel amplificatie. In dat verband moeten wij ook het welbekende feit in herinnering brengen dat de Karolingische renaissance niet alleen aansloot bij een minderheidsfractie in het Frankrijk, maar ook kon rekenen op de actieve steun van een hele staf „geleerden” uit andere gebieden van West-Europa, die allen in de precarolingische periode waren gevormd: Ieren en Angelsaksers (met als centrale figuur Alcuinus die wel eens de „minister van cultuur” van Karel de Grote wordt geheten), Italianen (bvb.: Paulus Diaconus en Petrus van Pisa), Spanjaarden (bvb.: Theodulf van Orléans). Wanneer een gedeelte van Spanje en vooral van Italië door Karel zal worden veroverd, dan zal de Karolingische renaissance ter plaatse trouwens weinig of geen invloed laten gelden. Ook in Zuid-Frankrijk heeft ze alles bijeen weinig effect gesorteerd, waardoor het cultureel zwaartepunt dus eigenlijk in het Noorden en in het Germaanse deel van het Rijk lag³¹, evolutie die, zoals aangestipt, reeds lang aan de gang was³². De hervormingsbeweging was bijgevolg geografisch terdege beperkt.

Wanneer de Karolingische renaissance niets weg heeft van een plotse ommekeer of een breuk, dan is dit ook te wijten aan de grote geleidelijkheid die haar verloop kenmerkt. Men dient te vertrekken van de laatmerovingische antecedenten, door Riché betiteld als „prerenaisances”. Een volgend stadium vormen de bemoeiingen van Pepijn de Korte om de orthografie te „normaliseren”³³. De vergelijking van een oorkonde uit het jaar 716 met een tweede versie ervan uit het jaar 768 heeft uitgewezen dat na

30. H. F. Muller, *La naissance du français*, in *Renaissance* 1 (1943), p. 470.

31. Over de regionale beperktheid van de Karolingische renaissance, cf. Wolff, *o.c.*, p. 64.

32. Cf. *supra*, noot 9.

33. Norberg, *o.c.*, p. 32.

een halve eeuw reeds partiële resultaten waren geboekt³⁴. In het verdere verloop van de renaissance heeft men drie periodes of generaties onderscheiden. De eerste, die van de „schoolmeesters”, gaat tot het einde van de 8e eeuw. Het accent ligt hier op het didactisch aspect: men wil „correct” Latijn leren met behulp van grammatica's, glossaria, handboeken en andere instrumenten die voordien ook bestonden, maar die nu sterk in aantal toenemen. Het gaat hier om rudimentaire initiaties in de diverse sectoren van de spraakkunst en de versleer. De tweede generatie brengt, na 800, een groep *imitatores* ten tonele die zich a.h.w. „oefenen” in de navolging van vroegere auteurs, zowel klassieke als christelijke (de meest bekende is wel Eginhard, biograaf van Karel de Grote), waarbij kwantitatief de poëzie – of beter de versificatie – domineert. Pas door de derde generatie, die slechts tot rijpheid komt op het ogenblik dat het Karolingisch rijk in zijn voegen kraakt of reeds bezig is ineen te storten, worden enkele min of meer originele creaties tot stand gebracht. Belangrijke namen zijn hier Lupus van Ferrières, Paschasius Radbertus, Rabanus Maurus, Walafrid Strabo, Jonas van Orléans, Joannes Scotus Eriugena (de enige Karolingische wijsgeer, afkomstig uit Ierland), Hincmar van Reims, Gottschalk van Fulda³⁵.

Dat in deze geleidelijkheid toch een opgaande beweging zichtbaar is, valt niet te ontkennen. Doch een dergelijke schematische voorstelling mag ons niet misleiden. Al te dikwijls heeft men het „vulgaire” Latijn uit de Merovingische tijd lijnrecht gesteld tegenover het „correct” Karolingisch taalgebruik. In feite is het Karolingisch Latijn nog niet grondig en in zijn geheel bestudeerd geworden³⁶, zodat men op basis van slechts enkele geschriften (en wel die van de vermaardste auteurs) snel tot foutieve veralgemeningen is overgegaan. Het is namelijk even verkeerd te beweren dat in de Karolingische periode geen vulgairlatijnse teksten meer zouden voorkomen, als in het hele Merovingisch Latijn niets anders te zien dan een repertorium van vulgarismen en romanismen. De hagiografie, die alles bijeen het meest favoriete genre blijft, biedt in dat opzicht interessante aanwijzingen. Hoewel *Vitae* uit de 7e en de eerste helft van de 8e eeuw nadien vaak herwerkt zijn geworden, bevatten vele Karolingische heiligenlevens nog tal van *vulgärlateinisch-romanische Denkformen*³⁷, zulks mede doordat

34. M. A. Pei, *The Language of the Eighth Century Texts in Northern France*, New York 1932, pp. 364-393.

35. J. Chélini, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Paris 1968, pp. 136-143.

36. Wolff, *o.c.*, p. 63.

37. Cf. H. Ahleff, *Vulgärlateinisch-Romanische Denkformen in lateinischen Heiligenleben der Karolingerzeit*, diss. Münster, Bochum 1933.

deze populaire wendingen in het christelijk en laat Latijn gewoon gemeengoed waren geworden. Het nog steeds onopgeloste probleem van de datering van sommige *Vitae* bewijst ten andere hoe moeilijk het soms is op zuiver linguïstische basis een Merovingische tekst van een Karolingische te onderscheiden³⁸. Ook een gedeelte van de juridische documenten blijft onderhevig aan de invloed van de volkstaal³⁹. Nog in de 9e eeuw schrijft Dhuoda, gemalin van graaf Bernard van Septimanië, voor haar oudste zoon een *Liber manualis* (een kritische uitgave hiervan verschijnt eerlang in de *Sources chrétiennes* van de hand van Pierre Riché) dat qua materiaal voor de studie van het *Sprechlatein* niet moet onderdoen voor menige Merovingische tekst. De latinist Bengt Loefstedt heeft overigens enkele jaren geleden reeds het grote nut onderstreept dat bepaalde middellatijnse geschriften uit de postmerovingische tijd kunnen hebben voor het vulgairlatijns en romanistisch onderzoek⁴⁰.

Men vergete in deze discussie bovendien niet dat de „onderlaag” van het Merovingisch Latijn, de zogenaamde *scripta latina rustica*, waarover we het reeds hadden, ook na 750 doorloopt in teksten als de Parodie op de *Lex Salica*, de *Laudes regiae* van Soissons, de Glossen van Reichenau, het Farolied e.d.m.⁴¹, en dat dit taalniveau tenslotte geruisloos en zonder breuk overgaat in de Romaanse documenten, te beginnen met de Eed van Straatsburg die aldus geen nieuw vertrekpunt meer is, maar gewoon een verder stadium in een zeer lange evolutie. Het mag inderdaad als een belangrijke verworvenheid van de hedendaagse romanistiek worden beschouwd dat de zogenaamde „eerste Romaanse teksten” niet meer voor een *creatio ex nihilo* doorgaan zoals in de traditionele visie, maar voor een continue voortzetting van de *sermo rusticus* uit de voorgaande eeuwen⁴². Er is trouwens meer. Waar men vroeger aannam dat men ten laatste in het begin van de 9e eeuw in de Romania met twee afzonderlijke talen te maken had, nl. het Latijn en de *rustica romana lingua*, neigt men nu naar de mening dat hier nog steeds a.h.w. twee registers van één en dezelfde taal zijn bedoeld. *Lingua romana* is immers synoniem van *lingua latina* en het adjectief *rusticus*, dat toen reeds eeuwenlang elke met de spreektaal meevoluerende stijltrant karakteriseerde, geeft het niveau aan van deze

38. Cf. de rubriek *Vitae sanctorum in Gallia et Germania conscriptae*, in E. Dekkers, *Clavis patrum latinorum*, Steenbrugge 1961², pp. 474-487.

39. J. Pirson, *Le latin des formules mérovingiennes et carolingiennes*, in *Romanische Forschungen* 26 (1909), p. 839.

40. B. Loefstedt, *Spätes Vulgärlatein – ein abgegrastes Feld?*, in *Indogermanische Forschungen* 75 (1970), p. 130.

41. Cf. de bloemlezing van D. S. Avalle, *Latino „circa romançum” e „rustica romana lingua”*, Padova 1970².

42. D. S. Avalle, *Protostoria delle lingue romanze*, Torino 1965, p. 428.

lingua latina. Pas later zal *romana* „romaans” gaan betekenen en zal de precisering *rustica* niet meer nodig zijn⁴³. De nuancerijke comparatief *facilius* in de geciteerde canon van de synode van Tours suggereert eveneens dat er tussen beide niveaus nog geen onoverbrugbare kloof bestond. Slechts na, en gedeeltelijk ten gevolge van, de Karolingische renaissance zijn zij geleidelijk uiteengegroeid en twee verschillende talen geworden⁴⁴, die overigens gedurende de hele middeleeuwen en nadien nog hun onderlinge affiniteit hebben bewaard⁴⁵. Deze Latijns-Romaanse evolutie was dan nog op haar beurt geografisch gedifferentieerd. In Italië is men zich slechts op het einde van het eerste millennium ervan bewust geworden een andere taal te spreken dan het Latijn⁴⁶. In Spanje is nog op het einde van de 13e eeuw sprake van een *latinum circa romançum* dat geacht wordt verstaanbaar te zijn voor leken en waarvan men specimen heeft teruggevonden in oorkonden van de 10e en de 11e eeuw⁴⁷.

Uit dit alles blijkt dus dat ook het Karolingisch Latijn hoegenaamd niet homogeen is, evenmin als het Merovingisch, doch met dien verstande dat de rollen geleidelijk worden omgekeerd: de auteurs behorend tot de hogere taal- en stijlniveaus, minoritair in de 7e en 8e eeuw, worden nu veel talrijker, maar er is ononderbroken continuïteit met wellicht wel een langzame kwalitatieve verbetering in het algemeen. Anderzijds is er evenzeer continuïteit op het laagste (bij wijze van spreken uiteraard) échelon dat uiteindelijk zal uitmonden in de Romaanse *scriptae*. Daartussen is, zoals voorheen, nog een hele stratificatie mogelijk van diverse talen en stijlniveaus, naargelang de auteur, zijn vorming, zijn milieu en land van herkomst⁴⁸, genre, publiek, enz. Nitardus bij voorbeeld schrijft heel wat eenvoudiger dan Eginhard⁴⁹. Zelfs pater de Ghellinck moest erkennen dat de latiniteit van sommige Karolingische auteurs toch maar *relativement pure* is⁵⁰.

43. P. Zumthor, *Une formule galloromane du VIIe siècle*, in *Zeitschrift für romanische Philologie* 75 (1959), pp. 216-217; *Ab eodem*, *Rhétorique et poétique latines et romanes*, in *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, I: *Généralités*, Heidelberg 1972, pp. 78-79.

44. M. Delbouille, *Tradition latine et naissance des littératures romanes*, in *Grundriss*, o.c., p. 10.

45. B. E. Vidos, *Handbuch der romanischen Sprachwissenschaft*, München 1968, pp. 430-442.

46. Chr. Mohrmann, *Le latin prétendu vulgaire et l'origine des langues romanes*, in *Brochure-programme éditée par le Centre de philologie romane de l'Université de Strasbourg* 1961-62, p. 96.

47. A. Valle, *Protostoria*, o.c., pp. 185-197.

48. Norberg, o.c., pp. 54-55.

49. Wolff, o.c., p. 71.

50. de Ghellinck, o.c., I, pp. 119 (over Mico van Saint-Riquier) en 185.

De reden van deze blijvende heterogeneiteit ligt o.m. in de gedeeltelijke mislukking van de door de grammatici gewenste hervormingen. In de Romaanse landen was de uitspraak van Latijnse teksten (bij voorlezing in de kerk bij voorbeeld) gewoon meegeëvolueerd met die van de locale spreektaal en determineerde sterk de orthografie. Toen Alcuinus en zijn Angelsaksische volgeligen, die een ouder stadium van het Latijn hadden aangeleerd, naar het vasteland overkwamen, vonden zij dit alles nogal „barbaars” en wilden hun eigen uitspraak alsmede de naar hun normen correcte schrijfwijze van de fonemen ter plaatse opleggen. Heel wat gewoonten uit de Merovingische tijd bleken evenwel moeilijk uitroeibaar. Men bleef bij voorbeeld *tse* en *tsi* zeggen i.p.v. *ke* en *ki*. Men streefde nog steeds *hiemps*, *annulus*, *martyr*, *diptongus*, *scola*, (*s*)*cema*, *celus* i.p.v. *hiems*, *anulus*, *martyr*, *dyphtongus*, *schola*, *schema*, *scelus*. *Mibi* en *nihil* (met in theorie verplichte aspiratie) verschijnen onder alle mogelijke vormen: *michi*, *nichil*, *mici*, *nicil*, *migi*, *mizi*, *nizil*. Inzake morfologie kwam men er bij voorbeeld niet meer toe de uitgangen *-i* en *-e* in de derde vervoeging te onderscheiden⁵¹. Men hoeft er trouwens maar de handboeken voor middeleeuws Latijn op na te lezen om vast te stellen dat tal van vulgairlatijnse taalverschijnselen en -wendingen de Karolingische hervormingen glansrijk hebben overleefd. Wel is het mogelijk dat de theoretische verplichting om bij het voorlezen van Latijnse teksten in de liturgie en elders alle letters en syllaben volledig uit te spreken (wat men in Frankrijk voordien niet deed) tenslotte toch deels in de praktijk werd omgezet en zo de linguïstische bewustwording van de „Fransen” heeft verhaast⁵².

Vast staat alleszins dat de taalsituatie in het Karolingische Westen veel minder rechtlijnig en contrastief is geweest dan men vroeger dacht. Een andere vergissing heeft erin bestaan de Karolingische renaissance zonder meer voor te stellen als een terugkeer naar het klassiek Latijn. Zij is dat in se juist niet. De Karolingische renaissance is voor alles een kerkelijk en religieus fenomeen, gemaakt door en voor clerici en waarvan hoogstens enkele bevoorrechte leken a.h.w. de kruimels mochten oprapen. Men dient hierbij voor ogen te houden dat het christendom een godsdienst van het boek is, dat de christelijke openbaring in een geschreven tekst, de Bijbel, vastligt en dat in het Westen deze tekst een Latijnse tekst is. Om de Bijbel en ook de niet-canonieke teksten en documenten (o.m. de liturgische) te kunnen lezen, begrijpen en gebruiken, behoefden de bedienaren van de eredienst een minimum

51. Norberg, *o.c.*, pp. 51-54.

52. Cf. H. Luedtke, *Die Entstehung romanischer Schriftsprachen*, in *Vox Romanica* 23 (1964), pp. 3-21.

aan kennis van de Latijnse taal en grammatica. Zulks was steeds een primaire vereiste geweest in de christelijke cultuur, ook in de Merovingische tijd. Wij weten dat toen in bepaalde centra degelijk gevormde priesters en monniken werkzaam waren, maar lang niet overal. Ook hier was het de hoofdbekommernis van de Karolingen te veralgemenen wat tot dan toe partieel was. Bewust of onbewust de Socratische opvatting delend dat „meer weten” ook „beter zijn” betekent, wenste Karel de Grote dat heel de clerus van zijn rijk voldoende onderricht zou zijn. Gezien ook de administratie goeddeels aan geestelijken was toevertrouwd, moest ook het rijksbestuur daar onrechtstreeks baat bij vinden. De overall op te richten klooster-, kathedraal- en parochiescholen zouden instaan voor de verwezenlijking van 's keizers opzet. Ook de missionering van nieuwe gebieden impliceerde immer het bijbrengen van een zekere basiscultuur. Bonifacius was niet alleen de *apostolus*, maar ook de *praeceptor Germaniae*⁵³. De Angelsaksers en anderen die het Karolingisch programma hebben geïnspireerd en waargemaakt waren zelf monniken of clerici, doordeesemd met bijbelse en christelijke wetenschap. Een van de voornaamste verdiensten van de Karolingische renaissance en meer bepaald van Alcuinus bestond dan ook in de uniformisatie van de Latijnse Schrifttekst (en meteen de triomf van de Vulgaat) en van de andere *libri catholici*, inzonderheid de liturgische boeken die sinds Pepijn op de Romeinse ritus werden afgestemd ter vervanging van de Gallikaanse.

In zijn beroemde *Epistula de litteris colendis* aan abt Baugulf van Fulda (wschl. tussen 794 en 797 geschreven) stelt Karel klaar en duidelijk waar het om gaat: *quamobrem hortamur vos litterarum studia non solum non negligere, verum etiam humillima et Deo placita intentione ad hoc certatim discere, ut facilius et rectius divinarum scripturarum mysteria valeatis penetrare. Cum enim in sacris paginis schemata, tropi et cetera his similis inserta inveniantur, nulli dubium est quod ea unusquisque legens tanto citius spiritualiter intellegit, quanto prius in litterarum magisterio plenius instructus fuerit. Tales vero ad hoc opus viri eligantur, qui et voluntatem et possibilitatem discendi et desiderium habeant alios instruendi*⁵⁴. De studie van de Bijbel is dus hoofddoel. Sinds de Kerkvaders mochten de profane klassieken wel als *Vorstufe* gelezen en aangewend worden ten behoeve van de Bijbelstudie. Augustinus is hiervan het zuiverste voorbeeld en in de vroege middeleeuwen hebben figuren als Cassiodorus, Isidorus van Sevilla en Beda Venerabilis op identieke wijze geredeneerd. In dezelfde optiek (*translatio studii*)

53. Cf. J. Leclercq, *Initiation aux auteurs monastiques du moyen âge. L'amour des lettres et le désir de Dieu*, Paris 1963², pp. 41-43.

54. *Monumenta Germaniae Historica, o.c.*, p. 79.

hebben ook de Karolingen de antieke schrijvers aanvaard. In hun scriptoria werden zelfs tal van klassieke werken overgeschreven die anders voor ons zouden zijn verloren gegaan⁵⁵. Lectuur van de klassieke *propter se* kwam voor bij enkelingen, doch werd in principe afgekeurd⁵⁶. Hun rol was zuiver secundair en ondergeschikt: *ad nostrum dogma convertimus*, zo luidt het bij Rabanus Maurus⁵⁷. Zoals blijkt uit een recente studie van Günter Glauche⁵⁸, bekleedden de Kerkvaders en de christelijke dichters veruit de voornaamste plaats in het Karolingisch schoolprogramma. Bij de „herontdekking” van de klassieke hebben de Karolingen zich overigens somwijlen vergist: de weergevonden werken waren niet zelden die van Cassiodorus, Isidorus en de *Hispanenses*⁵⁹.

Het is wellicht ook interessant even een blik te werpen op de politieke achtergronden van de Karolingische renaissance. De hele *Renovatio Imperii*-idee die men aan Karel heeft toegeschreven, maar die in feite een geestesconstructie was van enkele invloedrijke clerici uit zijn entourage, slaat niet op het keizerrijk van Augustus, maar op dat van Constantijn. De enge binding tussen het Frankrijk en het pausdom, de romanisering van de liturgie en de canonieke wetgeving passen eveneens in dit kader. Dit nieuwe christelijke imperium, dit nieuwe Athene dat, naar het woord van Alcuinus, juist door de boodschap van Christus het oude overtreft⁶⁰, wou een soort veterotestamentaire theocratie zijn waarin de *civitas Dei* samenviel met de *civitas terrestris* en waarin ook een stuk nostalgie school, niet zozeer naar het antieke Rome, maar naar de tijd der eerste christenen, bij voorbeeld bij Jonas van Orléans⁶¹. In de zogenaamde *Academia palatina*, een veel te pompeuze (later uitgevonden) benaming voor een bescheiden debatclubje aan het keizerlijk hof, werden grammaticale en religieuze problemen besproken⁶². De leden droegen ofwel een bijbels ofwel een antiek pseudoniem, maar Karel zelf heette zich David en gaf zodoende symbolisch de voor hem onbetwistbare suprematie aan van het Bijbels model.

Wanneer wij nu terugkeren tot het Karolingisch Latijn als taal, dan valt op dat de meerderheid van de teksten uit die periode, ook deze met een „correct” uitzicht, in wezen een voortzetting zijn van

55. Wolff, *o.c.*, p. 58.

56. *Ibidem*, p. 60.

57. Leclercq, *o.c.*, p. 51.

58. G. Glauche, *Schullektüre im Mittelalter. Entstehung und Wandlungen des Lektürekanons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*, München 1970.

59. Riché, *o.c.*, p. 551.

60. Wolff, *o.c.*, p. 59.

61. Chélini, *o.c.*, p. 150.

62. Wolff, *o.c.*, p. 34.

het christelijk, patristisch en laat Latijn. Hetgeen gold voor de voorgaande tijd, nl. dat via het patristisch Latijn vanzelfsprekend ook elementen eigen aan de klassieke taal binnenslopen, blijft uiteraard ook nu waar. Men kan zich zelfs voorzichtig afvragen of ook bij de Karolingische auteurs heel wat vermeende antieke reminiscenties in werkelijkheid niet tweedehands zijn. Een onderzoek terzake zou onzes inziens vruchtbare resultaten kunnen opleveren. Wat daar ook van zij, inzake de norm van het taalgebruik lezen wij uitdrukkelijk in het *Liber de partibus Donati* van Smaragdus van Saint-Mihiel: *Donatum non sequimur, quia fortiorum in divinis scripturis auctoritatem tenemus*⁶³, hetgeen slechts confirmeert wat Gregorius de Grote twee eeuwen vroeger neerschreef: *quia indignum vehementer existimo ut verba caelestis oraculi restringam sub regulis Donati. Neque enim haec ab ullis interpretibus in scripturae sacrae auctoritate servata sunt*⁶⁴. Niet de klassieke grammatica, maar de Bijbel is de hoogste norm. Het Latijn van Smaragdus zelf kondigt ten andere reeds dat van de middeleeuwse mystici aan⁶⁵. Bij de bespreking van bepaalde Karolingische auteurs wijst ook de classicist de Ghellinck op de patristische dominante in hun stijl⁶⁶. Maar iemand als Lupus van Ferrières heeft de reputatie *fêru de tradition classique*⁶⁷ te zijn. Deze vermaarde bibliofiel gaat inderdaad traditioneel door voor een van de beste Karolingische „humanisten”. Een kennelijk weinig bekende verhandeling van 1943, die wij toevallig in handen kregen, is niettemin tot de conclusie gekomen dat het Latijn van zijn brieven op verre na niet zo klassiek is als zijn bewonderaars het doen voorkomen, maar dat een vrij sterke inslag merkbaar is van het laat en middeleeuws Latijn, meer speciaal qua vocabularium en syntaxis. Zijn stijl in het algemeen is even schatplichtig aan de Kerkvaders, met name Augustinus, als aan Cicero⁶⁸.

Dit gezegd zijnde, kan niet ontkend worden dat er in de Karolingische renaissance, vooral na de eerste generatie, toch een groep auteurs is geweest die speciaal de klassieken navolgde. Wij denken hier inzonderheid aan de metrische dichters en aan prosaïsten als Eginhard die in zijn *Vita Karoli Magni* Suetonius niet enkel navolgt, maar oenschijnlijk zelfs overtreft. Dit dualisme van ener-

63. H. de Lubac, *Saint Grégoire et la grammaire*, in *Recherches de Science Religieuse* 48 (1960), p. 210.

64. Riché, *o.c.*, p. 195.

65. Leclercq, *o.c.*, p. 49.

66. de Ghellinck, *o.c.*, I, p. 124 (i.v.m. Agobard van Lyon).

67. Chr. Mohrmann, *Le latin médiéval*, in *Etudes sur le latin des chrétiens II*, Roma 1961, p. 198.

68. Ch. Snijders, *Het latijn der brieven van Lupus van Ferrières, middeleeuws humanist*, Amsterdam 1943, pp. 144-145.

zijds een antiquiserende (metrische poëzie, klassiek getint proza) en anderzijds een bijbels-christelijke tendens (ritmische poëzie met vooral hymnen, mystiek proza, enz.) zal de hele middeleeuwse latiniteit beheersen en pas in de 12e eeuw echt overbrugd worden⁶⁹. Maar dit dualisme begint niet met de Karolingen, het is de facto aanwezig sinds de *Patres* de synthese hadden tot stand gebracht tussen het profaan en het christelijk Latijn, waarbij de ene naar deze, de andere naar gene zijde overhelde. Het karakteriseert eveneens, in grote lijnen, de stijlvariëteit van de *Spätantike* (cf. Venantius Fortunatus contra Gregorius van Tours). Maar al die eeuwen door, ook in de Karolingische, blijft de christelijke component de toon aangeven. Wij mogen daaraan toevoegen dat zelfs in de grote Renaissance van de 15e en de 16e eeuw een tweespalt blijft bestaan tussen de „Ciceronianisten” en diegenen die uit schroom voor de sacrale traditie van Bijbel en liturgie trouw blijven aan het christelijk taalgebruik, waarvoor Erasmus in zijn oude dag nog een lans brak⁷⁰. De verhouding tussen beide tendensen lag toen nochtans wel enigszins anders.

Daarenboven komt het ons voor dat men de betekenis van de meer klassiciserende groep binnen de Karolingische *litterati* niet alleen kwantitatief heeft overschat, maar ook veel te positief heeft geëvalueerd. Hun Latijn geeft namelijk een zeer pedante, gekunstelde en artificiële indruk, het is het resultaat van een zeer moeizame inspanning en van slaafse navolging. Het is een levensvreemd fenomeen in een nationale cultuur die dagelijks werd gevoed door Bijbel en liturgie⁷¹, door christelijk en Germaans gedachtengoed, en waarin het zich moeilijk harmonieus kon integreren⁷². Het is om zo te zeggen een marginale factor gebleven, ook ten opzichte van de linguïstische situatie van het ogenblik (cf. *supra*). Eginhard moge dan al louter vormelijk Suetonius hebben geëvenaard en zelfs overtroffen, diens denkpatronen en expressiemiddelen waren gewoon niet toepasselijk op de Karolingische samenleving⁷³. De vergelijking met bij voorbeeld de spontaneïteit van een Gregorius van Tours valt volledig in Eginhards nadeel uit. Al mogen wij vanzelfsprekend niet onze hedendaagse zin voor democratisering van de taal en de cultuur en voor ongekunstelde uitdrukkingvormen zonder meer transponeren naar een verleden waarin het

69. Chr. Mohrmann, *Le dualisme de la latinité médiévale*, in *Revue des études latines* 29 (1951), pp. 330-348.

70. Eadem, *Die Rolle des Lateins in der Kirche des Westens*, in *Etudes II, o.c.*, p. 55.

71. Cf. het hoofdstuk *Civilisation de la liturgie* in P. Riché, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris 1973, pp. 272-289.

72. Over deze antinomie, cf. Mohrmann, *Le latin médiéval, o.c.*, pp. 198-199.

73. Auerbach, *o.c.*, pp. 83-88.

concept *imitatio* nog steeds een voorname rol speelde, toch moeten wij vaststellen dat, zo de klassicistische tendens werkelijk had overheerst in de Karolingische renaissance en men daarbij gebleven was, het middeleeuws Latijn in de 11e en vooral in de 12e eeuw nooit het levende, eigentijdse communicatiemedium van de Europese *respublica clericorum* zou geworden zijn, waarin het actuele tijdsgebeuren en de maatschappelijke en religieuze problematiek op levensechte en vaak polemische wijze werd verwoord⁷⁴. Het zou dan gewoon een dode taal zijn geweest, ook voor de *litterati*, wat het nu slechts in de Moderne Tijd is geworden.

Naar ons gevoelen zouden enkele misvattingen betreffende de Karolingische renaissance sowieso onbestaande zijn geweest indien de klassieke filologen het voorbeeld van de historici en de romanisten hadden gevolgd en niet elk gedwongen teruggrijpen naar een ouder, „klassiek” stadium van de taal automatisch als een weldaad hadden beschouwd. Al te zeer hebben zij het Ciceroniaanse en Vergiliaans Latijn voor het alleenzaligmakende gehouden en als norm gehanteerd voor al wat later komt, zonder oog te hebben voor de dynamiek en de noodzakelijke evolutie van de taal. Zij hebben, mutatis mutandis, van Hugo Claus verwacht dat hij zijn toneelstukken zou schrijven in de stijl van Vondel. Door op deze wijze slechts één (en hoegenaamd niet het belangrijkste) aspect van de realiteit in de verf te zetten, kon men onmogelijk de Karolingische renaissance juist verstaan en interpreteren. Met de middeleeuwse latiniteit als geheel is het eender. Niet de klassieke citaten maken haar grootheid en originaliteit uit, maar de hymniek, de vagantenliederen, de mystiek, genres waarvan geen profane antecedenten voorhanden zijn. Elke fase in de geschiedenis van een taal en een literatuur moet *in se* worden bestudeerd en gewaardeerd. Dit grondbeginsel van de moderne synchronische linguïstiek en literatuurwetenschap sijpelt slechts traagzaam binnen in de wereld van de classici. Deze nieuwe visie, gecombineerd met een cultuurhistorische studie van het Latijn als expressievorm van de Europese beschaving in heel haar historisch verloop van Ennius tot Erasmus zou er nochtans kunnen toe bijdragen de zogeheten „klassieke vorming” uit de impasse en de misschien dodelijke verstarring te halen waarin ze zich momenteel bevindt⁷⁵.

74. de Ghellinck, *o.c.* II: *De la renaissance carolingienne à saint Anselme*, pp. 78-80; Mohrmann, *Le latin médiéval, o.c.*, pp. 192-193.

75. Cf. in dat verband de pertinente ideeën van G. Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale, II: Les origines des sciences humaines (antiquité, moyen âge, renaissance)*, Paris 1976, pp. 17-22, en van G. Sanders, *Renouveler l'audience de nos études latines: des horizons à explorer*, in *Didactica Classica Gandensia* 12-13 (1972-73), pp. 92-106.

Maar laten wij besluiten. Wie het bilan van de Karolingische renaissance wil opmaken, kan als activa registreren : de verbetering en de uitbreiding van de onderwijsinfrastructuur, de inspanningen op het vlak van de spirituele en intellectuele vorming van de clerus, de numerieke toename van de literaire produktie in de brede zin van het woord (diverse leerboeken, brieven, theologische en kerk-rechterlijke tractaten, historiografie, biografie, hagiografie, metrische en ritmische poëzie, *epitaphia* en *carmina figurata*), waarbij vooral de epistolaire literatuur een min of meer persoonlijk cachet krijgt ⁷⁶, het bibliotheekwezen, de arbeid van de kopisten die oudere werken overschreven en bewaarden, de ingebruikname van een aangepast schrifttype (de Karolingische minuskel). Passiva zijn echter : het overwegend didactisch karakter van de geschreven produktie, het kunstmatige van vele imitaties, het klein aantal echt originele bijdragen, het vrij elitair aspect van de cultuur (apanage van de clerus en zelfs van een elite onder de clerus).

Waar men ook het accent legge, in geen geval kan de destijds door Henri Pirenne verdedigde stelling nog worden aangehouden, dat de Karolingische cultuur zelfs een achteruitgang zou hebben betekend ten opzichte van de Merovingische. Volgens Pirenne zou de profane Romeinse cultuur, gedragen door het openbaar schoolwezen, tot aan de Arabische invallen hebben standgehouden en zouden pas de Karolingen de cultuur hebben „geclericaliseerd” en meteen de „duistere middeleeuwen” hebben ingeluid ⁷⁷. Deze stelling die voor een deel voortspoot uit een ideologisch préjugé, is vandaag de dag volkomen achterhaald : de clericalisering waarover Pirenne het had was lang vóór de Karolingen een feit en de openbare scholen waren lang vóór de Arabische invasie verdwenen ⁷⁸. Maar evenmin haalbaar is de theorie van een plotse sprong voorwaarts : de triomfantelijke bevrijding uit *la barbarie mérovingienne* ⁷⁹. *Un più, un meglio*, zei Angelo Monteverdi ⁸⁰. Dit lijkt ons nog de beste formulering. Pierre Riché van zijn kant concludeert aldus : „Les contemporains de Charlemagne ont bénéficié des multiples expériences des temps barbares. Leur œuvre intellectuelle est un aboutissement brillant plus qu’un point de départ” ⁸¹.

Op de initiële vraag of de Karolingische renaissance echt een breekpunt is geweest in de evolutie van de Latijnse taal, moet

76. de Ghellinck, *o.c.* I, pp. 146-148.

77. H. Pirenne, *De l'état de l'instruction des laïques à l'époque mérovingienne*, in *Revue Bénédictine* 46 (1934), pp. 165-177.

78. P. Riché, *L'instruction des laïcs en Gaule mérovingienne*, in *Caratteri del secolo VII in Occidente*, Spoleto 1958, [*Settimane di Studio* 5 (1957)], pp. 873-888.

79. de Ghellinck, *o.c.* I, p. 87.

80. Monteverdi, *o.c.*, p. 363.

81. Riché, *o.c.*, p. 552.

ongetwijfeld negatief worden geantwoord. Te veel argumenten pleiten tegen de thesis van een plotse ommekeer : de continuïteit met de voorkarolingische culturele precedenten ; de heterogeniteit van zowel het Merovingisch als het Karolingisch Latijn waarbij de diverse stijlen en niveaus in beide aanwezig zijn, zij het dan in omgekeerde proportie ; de geleidelijkheid waarmee deze proportie uiteindelijk toch is omgekeerd ; de continuïteit tussen de *scripta latina rustica* en de romaanse *scriptae* ; de slechts uiterst langzaam groeiende *décalage* tussen het traditionele Latijn en de *rustica romana lingua* ; de geografische limieten van de hervormingsbeweging ; het slechts relatief succes in bepaalde domeinen ; de overheersing van de christelijk-patristische stroming en het isolement van de stoeve antiquiserende tendens. Het middeleeuws Latijn heeft zich stapsgewijs gevormd en gemetaboliseerd uit antieke, bijbels-christelijke, laat-Latijnse, vulgairlatijnse, Romaanse en zelfs Germaanse elementen⁸². De Karolingische renaissance kan een en ander hebben gecristalliseerd, maar een breekpunt is zij niet geweest. Wij dienen wel degelijk af te stappen van de wit-zwart clichés van sommige handboeken.

82. Over het middeleeuws Latijn als linguïstisch fenomeen, cf. Mohrmann, *De studie van het middeleeuws Latijn. Verleden, heden, toekomst*. Afscheidscollege, Amsterdam 1973.

Taalkundige problemen bij de uitgave en studie van Oudengelse glossen

door

JAN VERDONCK

Voor de studie van het Oudengels beschikken we tegenwoordig over degelijke uitgaven met inleidingen en glossaria van de meeste poëzieteksten en van de belangrijkste prozateksten. Dit is echter nog niet het geval voor heelwat interessant glossenmateriaal. Weliswaar werden veel Oudengelse glossen ooit al eens gepubliceerd, maar een aanzienlijk aantal uitgaven zijn dringend aan herziening toe of moeten helemaal overgedaan worden. Pas dan zal het interessante materiaal dat zij bevatten efficiënt gebruikt kunnen worden volgens de normen die het linguïstisch onderzoek nu stelt. In de eerste plaats denken we hierbij aan het concrete plan om een volledig nieuw Oudengels woordenboek samen te stellen. Een deel van het voorbereidend werk wordt momenteel geleverd door het *Centre for Medieval Studies* in Toronto (Canada). Er kan in dit verband gewezen worden op R. Frank en A. Cameron's *A Plan for the Dictionary of Old English* (1973), waarin o.m. een overzicht gegeven wordt van de bestaande en van de in voorbereiding zijnde tekstuutgaven.

Aan de nieuwe behoeften beantwoorden echter ook nieuwe mogelijkheden. Daar is vooreerst de aanzienlijke vooruitgang in de voorbije 20 jaar op het gebied van de codicologie, waardoor identificatie, localisering en datering van heelwat codices mogelijk werd. Naast N. Ker's *Catalogue of Manuscripts Containing Anglo-Saxon* (1957) beschikken we nu o.m. ook over een reeks belangrijke publicaties van T. A. M. Bishop, waaronder zijn *English Caroline Minuscule* (1971) een belangrijke plaats bekleedt. Voorts zijn daar de vele goede facsimile-uitgaven van o.m. geglosseerde psalters, bijv. het Vespasiaanse psalter (D. H. Wright and A. Campbell), het Parijse psalter (B. Colgrave), enz. Ook het gebruik van microfilms is in de laatste jaren sterk toegenomen. Gecombineerd met een deskundig onderzoek van de manuscripten blijkt de fotografie bijzonder goede resultaten op te leveren. Soms brengen gewone foto's rasuren en correcties aan het licht die op het handschrift zelf niet steeds even makkelijk door het blote oog ontdekt worden. Zo

kon ik bij de voorbereiding van de uitgave van de *Liber Scintillarum* glos zelfs de sporen van een aantal rasuren ontdekken op normale vergrote afdrucken van een microfilm.

Ook het gebruik van de computer opent nieuwe perspectieven voor de studie van het Oudengels, vooral dan op het gebied van de lexicografie. Het zoëven vermelde Oudengels woordenboek zal door middel van een computer worden samengesteld. Maar ook voor andere aspecten van de teksteditie en de tekststudie kan vruchtbaar gebruik worden gemaakt van elektronische apparatuur. Zo dadelijk zal ik het hierover nog hebben.

Het uitgeven van glossen en het glossenonderzoek in zijn geheel hebben een specifieke inbreng voor de studie van het Oudengels.

In lexicologisch opzicht biedt de glos, door het feit dat zij in principe een semantisch equivalent is van wat in een andere taal, meestal het Latijn, geschreven staat, een unieke mogelijkheid tot het vastleggen van de woordbetekenis. Dat hier ook aanzienlijke problemen mee verbonden kunnen zijn, is zondermeer duidelijk voor alwie met glossen enige ervaring heeft. Het is namelijk best mogelijk dat een bepaalde glos enkel een algemene, zogenaamde woordenboekbetekenis van het betreffende lemma weergeeft en niet zijn specifieke betekenis in het zinsverband.

Een tweede, niet minder boeiend aspect van de glossenstudie is gelegen in het onderzoek van de ontleningsmechanismen die, merkwaardig genoeg, doorheen de hele Oudengelse periode ononderbroken schijnen te hebben gewerkt. Vaak staan we hier als het ware in de woordsmidse van het Oudengels en zijn we getuige van talrijke leenvertalingen uit het Latijn. Op dit gebied valt nog heelwat opzoekingswerk te verrichten, vooral nadat Helmuth Gneuss er met zijn *Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen* (1955) de aanloop toe heeft genomen. Het boek van Gneuss heeft vooral betrekking op het Vespasiaanse psalter. Maar ook andere glosseringen zijn een onderzoek op het stuk van de leenvertalingen overwaard.

Een derde bijdrage van de glossenstudie betreft de mogelijkheid om de chronologische en geografische spreiding van het woordmateriaal min of meer na te gaan. Vooral wanneer het gaat om vaak geglosserde teksten als de psalmen, kan het opkomen en in onbruik raken van bepaalde woorden soms worden geconstateerd. Hiertoe is het noodzakelijk dat alle bewaarde Oudengelse psalterhandschriften in degelijke uitgave voorhanden zijn, wat nu nog niet het geval is. Elke uitgave dient ook te worden voorzien van de nodige tekstkritische apparatuur en van een glossarium, teneinde

een grondige vergelijkende studie van het materiaal te vergemakkelijken.

Maar ook andere glosseringen, die niet in meerdere exemplaren tot ons zijn gekomen bevatten ongetwijfeld interessante gegevens. Zo zijn er een aantal van Canterbury afkomstige interlineaire glossen die ons heelwat kunnen leren over de taalpolitiek door dat cultuurcentrum gevoerd in de laat-Oudengelse periode (2e helft 10de e. - 1e helft 11de e.). In die tijd bleek men al aardig op weg naar het tot stand brengen van een algemene schrijftaal. Sint-Augustinus en Christ Church, de beide rivaliserende Kantelbergse centra, met hun respectievelijke scriptoria, hebben hierbij een niet te onderschatten rol gespeeld. Vooral het beroemde en invloedrijke scriptorium van Christ Church moet een belangrijke bijdrage hebben geleverd, zeker niet het minst door de vele, van Engelse vertalingen voorziene Latijnse boeken die het voor diverse andere plaatsen over heel Engeland vervaardigde. H. Gneuss heeft reeds gepoogd een dergelijke taalbeïnvloedende rol aan te tonen voor een ander Benedictijnercentrum, namelijk Winchester (in *Anglo-Saxon England*, I, pp. 63-83). De rol van Canterbury, maar dan in een periode (omstreeks de eeuwwende), die iets later komt dan Winchester's bloeitijd, moet echter nog met feitenmateriaal verduidelijkt worden. Canterbury was overigens bijzonder goed gesitueerd om een stevige bijdrage te leveren tot het ontstaan van een Oudengelse geschreven koinè. Het had namelijk het oudste klooster (Sint-Augustinus) en de oudste kathedraal (Christ Church) van Engeland. Het was de zetel van de primate van de Engelse kerk, wat veelvuldige contacten meebracht met de andere delen van het land en met het koninklijk huis. Van 966 tot 988 was Dunstan, één van de belangrijkste Benedictijnse hervormers, er aartsbisschop. Daarenboven was Canterbury een centrum van Latijnse geleerdheid. Het is nu een bekend feit dat bij het onderricht in het Latijn de glossen een aanzienlijke rol hebben gespeeld. Een aantal rijkelijk van glossen voorziene handschriften werden gebruikt als leerboeken. Een goed voorbeeld is de Brusselse Aldhelm codex nr 1650 met een groot aantal glossen waarvan de uitgave onlangs werd bezorgd door Prof. Louis Goossens. De consequenties van een dergelijke onderwijsmethode voor de Oudengelse taal kunnen nauwelijks worden overschat. Glossen liggen niet enkel aan de basis van een groot aantal leenvormingen en leenvertalingen in het Oudengels, ze zijn ook in verband te brengen met bepaalde vertaalmethodes. Het fenomeen van de talrijke, min of meer naar volledigheid strevende interlineaire vertalingen bij sommige verspreide Latijnse teksten dient in dit opzicht zeker nog aan een grondig onderzoek

te worden onderworpen. Het is bijvoorbeeld niet helemaal duidelijk wat de eigenlijke bedoeling van dit soort vertalingen is geweest. Wellicht wilde men daarmee in eerste instantie de teksten toegankelijk maken voor personen die weinig houvast hadden aan het Latijn.

Van een achttal interlineaire glossen van dit laatste soort is nu bewezen dat ze uit het scriptorium van Christ Church afkomstig zijn. Enkele daaronder moeten dringend opnieuw worden uitgegeven, o.m. de glos bij Defensor's *Liber Scintillarum*. Het betreft een bloemlezing met aforismen uit de Bijbel en de Kerkvaders. Het handschrift – British Museum, Royal 7 C.iv – is ontstaan in het eerste decennium van de elfde eeuw en de glos dateert van enkele jaren later. Deze codex is representatief, zowel voor de schrijfkunst als voor de glosseerpraktijken van Christ Church. Hij kan ons ongetwijfeld een heleboel leren over de taalkundige opvattingen die men huldigde in dit nogal sterk op de traditie gestelde centrum. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat het gebruikte spellingsysteem duidelijk bij de traditie aanleunt en maar gedeeltelijk de fonologische realiteit weergeeft. Leerrijk is in dit opzicht een vergelijking tussen de ongeveer gelijktijdig ontstane Aldhelm glossen uit de Brusselse codex en die van de *Liber Scintillarum* glos. Waar de laatste door het conservatisme van de spelling uit een heel wat vroegere periode schijnt te dateren, staat het spellingsysteem van de Aldhelm glossen al veel dichterbij wat het reële evolutiestadium van de Engelse taal moet zijn geweest. Anderzijds zijn er in het *Liber Scintillarum* voldoende bewijzen te vinden voor het feit dat zelfs nog in het eerste kwart van de elfde eeuw een haast roekeloze uitbreiding van de woordenschat met neologismen heel goed mogelijk en aanvaardbaar was.

Welke zijn nu de problemen die zich voordeden bij een uitgave als die van het *Liber Scintillarum*?

Een eerste probleem vloeit voort uit het feit dat de glos een kopie is van een ander, verlorengegaan manuscript, wat uiteraard bij zeer Oudengelse documenten voorkomt. Dit heeft als gevolg dat de vertaling van bepaalde passages vaak niet volledig overeenstemt met de Latijnse versie waarboven ze werd ingeschreven. De verklaring kan dan gezocht worden in een discrepantie tussen de Latijnse tekst van het model en die van het handschrift waarin de glos werd gecopieerd. Voor de uitgave en de studie van dergelijk materiaal is het van fundamenteel belang dat de juiste verhouding tussen de glos en haar basis wordt onderzocht. Van ieder woord moet men proberen te achterhalen in hoeverre het een weergave is, of wellicht ook helemaal geen weergave van het lemma waarboven

het zich bevindt. Zo kan men zich dan een algemeen beeld vormen van de nauwkeurigheidsgraad waarmee de glossator of eventueel de copist te werk is gegaan. Het is ook niet zonder belang dat onderzocht wordt in welke mate er bij een woordelijke vertaling uit het Latijn ook rekening werd gehouden met de betekenis van het woord in de zin en in de context. Wat het *Liber Scintillarum* betreft moet gezegd dat veelal het woord in zijn verband werd geïnterpreteerd en dat de glossator zich niet heeft beperkt tot de eerste voor de hand liggende woordenboekbetekenis. Toch was hij niet steeds volkomen consequent. Vooral wanneer de te vertalen Latijns zin op de een of andere manier corrupt was, of de glossator wellicht als onverstaaenbaar voorkwam, krijgt men een woordelijke vertaling, die dan vanzelfsprekend ook niet erg zinvol is.

Om een zo volledig mogelijk overzicht te krijgen van al de afwijkingen tussen de Oudengelse vertaling en de Latijnse basis bestaat er een goede methode die totnogtoe niet zo vaak werd gebruikt. Ze komt neer op het samenstellen van volledige concordanties in beide richtingen: Oudengels-Latijn en Latijn-Oudengels. Het aandachtig nalezen van de lijsten brengt doorgaans vrij makkelijk de discrepanties aan het licht. Tegen deze methode kan alleen ingebracht worden dat ze tijdrovend is. Wanneer echter de hulp van de computer kan ingeroepen worden is het werk, zo niet minder tijdrovend, dan toch bijzonder interessant wegens de diverse andere mogelijkheden voor het taalonderzoek die een dergelijke manier van werken biedt. Het is bijvoorbeeld heel eenvoudig om d.m.v. de computer nog een aantal andere lijsten uit het materiaal te bekomen, bijvoorbeeld een frequentielijst en een retrograde alfabetische rangschikking van de woorden, dus van achteren naar voren. Deze laatste lijst vergemakkelijkt o.m. aanzienlijk de studie van het flexiesysteem.

Voor mijn uitgave van de *Liber Scintillarum* glos had ik de gelegenheid om, in het kader van een project aan de Gentse Rijksuniversiteit, het materiaal met de computer te laten bewerken. Een klein voorbeeld kan hier illustreren hoe de discrepanties tussen glos en tekst werden opgespoord door middel van de concordantie Oudengels-Latijn. In hoofdstuk 54, lijn 14 staat *bewera* boven het lemma *effudas*, terwijl elders bijvoorbeeld in hoofdstuk 27, lijn 42 en hoofdstuk 78, lijn 122 *beweraþ* een weergave is van *defendit*. Meteen zijn we dus op het spoor van de vermoedelijke variant in het model, en weten we dat *bewera* oorspronkelijk bedoeld werd als vertaling van een vorm van *refendere*. Zo kon er een hele lijst met dergelijke gevallen worden opgesteld. Het spreekt echter vanzelf dat daarmee nog lang niet alle vraagtekens zijn opgelost. Een

aantal zgn. „foute vertalingen” lijken bijvoorbeeld eerder te moeten worden toegeschreven aan verkeerde interpretaties dan aan varianten in het model. Anderzijds is ook duidelijk gebleken dat de scribent-glossator van het *Liber Scintillarum* zich tot op zekere hoogte bewust was van de divergenties tussen de Latijnse tekst van zijn manuscript en die van het model waaruit hij de glos copieerde. Hij heeft zich zeker niet beperkt tot zuiver afschrijven. Er zijn talrijke voorbeelden te vinden van correcties en aanpassingen, uitgevoerd in de hand van de hoofdglossator na volledige of gedeeltelijke voltooiing van het copieerwerk. Wellicht is hem bij het nalezen van zijn werk het een en ander nog opgevallen. Hij mag in ieder geval een vrij intelligent en zorgzaam kopiist worden genoemd.

Zijn intelligentie heeft onze scribent ook gebruikt bij het klaarblijkelijk nastreven van een zekere uniformiteit in de spelling. Het is niet uitgesloten dat deze bekommernis om de spelling gezien moet worden in het licht van het streven van Canterbury naar een gestabiliseerde schrijftaal. En precies omdat de scribent van het *Liber Scintillarum* ook zo'n merkwaardig zorgzaam man blijkt te zijn geweest – wat eveneens in zijn handschrift tot uiting komt – moet de spelling van deze geglosseerde codex beschouwd worden als belangrijk en representatief voor de spellingopvattingen van Canterbury in de laat-Oudengelse periode. Nu hebben bij de studie van het spellingsysteem de computerlijsten heel goede diensten kunnen bewijzen. De lijst Latijn-Oudengels bracht een aantal varianten samen die anders moeilijk bijeen te brengen waren. Bovendien toonden bepaalde door dezelfde scribent uitgevoerde spellingcorrecties duidelijk aan in welke richting hij tendeerde.

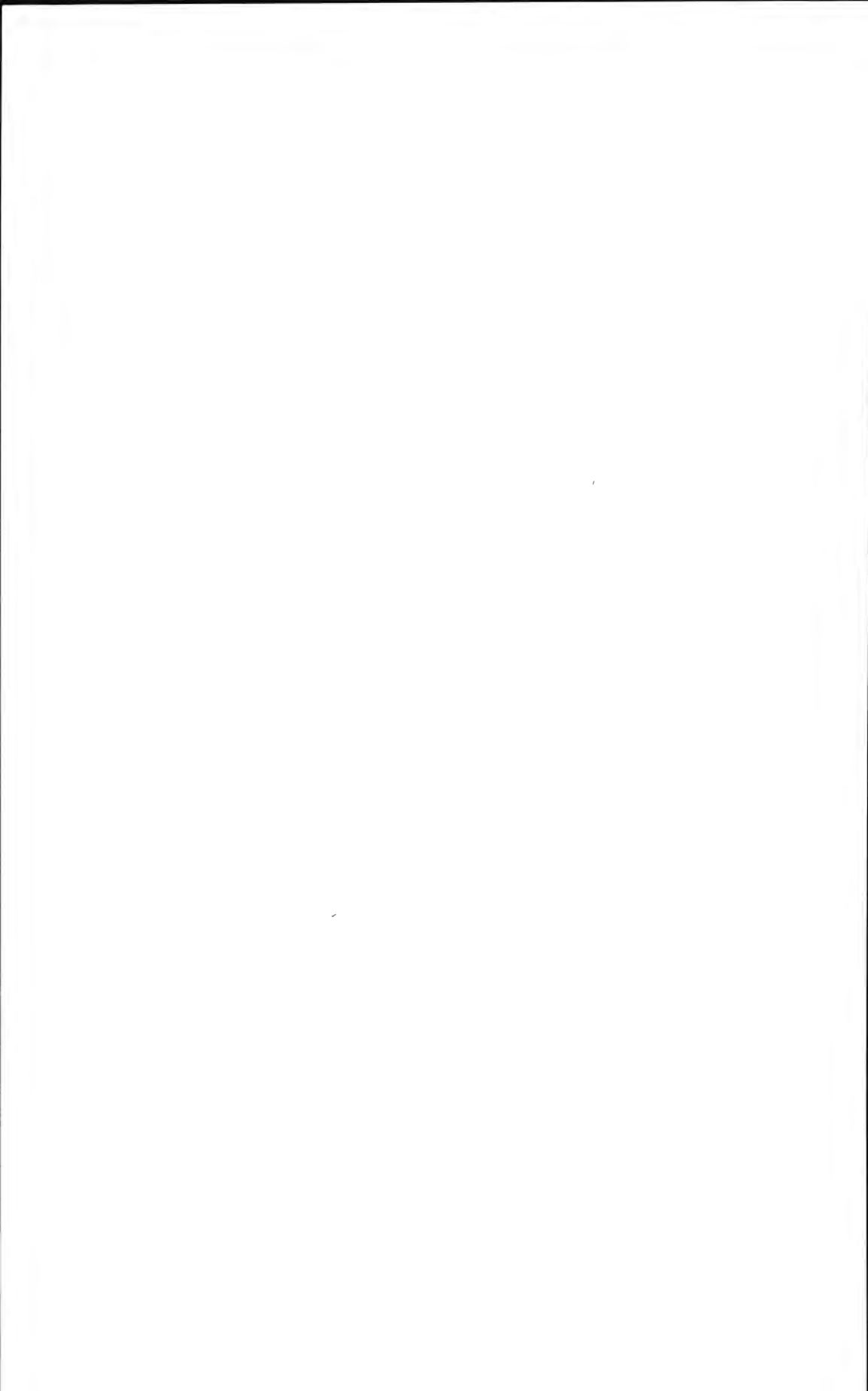
Al deze en nog heel wat meer aspecten van de glossenuitgave maken een dergelijke taalkundige activiteit tot een bijzonder boeiende en in menig opzicht lonende bezigheid.

De Franse Nederlanden - Les Pays-Bas Français

De Vlaams-Nederlandse „Stichting Ons Erfdeel vzw”, die de tijdschriften *Ons Erfdeel* en *Septentrion, revue de culture néerlandaise* uitgeeft, heeft besloten met ingang van 1976 over te gaan tot de uitgave van een nieuwe publikatie onder de titel : *De Franse Nederlanden - Les Pays-Bas Français*.

Deze nieuwe publikatie zal ieder jaar, in de loop van september, onder de vorm van een 200 bladzijden tellend *jaarboek* verschijnen. Dit jaarboek, in het Nederlands en het Frans gesteld, zal uitsluitend handelen over de Franse Nederlanden (ook Frans-Vlaanderen of Noord-Frankrijk genoemd) in het algemeen en over de betrekkingen van dit gebied met de overige Nederlanden.

Door deze jaarlijkse uitgave meent de „Stichting Ons Erfdeel vzw” tegemoet te kunnen komen aan de brede belangstelling voor wetenschappelijk verantwoorde informatie over dit gebied en zijn relaties met de Nederlanden. Voor dit jaarboek zal beroep worden gedaan op de meest deskundige medewerkers uit Noord-Frankrijk, Vlaanderen en Nederland.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 15 maart 1975 en op zaterdag 11 oktober 1975 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 15 maart 1975

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10.10 u. geopend door Prof. Dr. Th. Luykx, voorzitter. P. Van Peteghem nam het secretariaat waar. Elf leden waren aanwezig.

Prof. Dr. P. Lenders sprak over *De ambtenaren in de stedelijke en gewestelijke besturen op het einde van het Ancien Régime*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Alfons Thys handelde over *Kapitalistische aspecten van de Antwerpse textielindustrie in de 16de-18de eeuw*. Zijn samenvatting: „Er werd getracht na te gaan in hoever gedurende de moderne tijden kapitalistische tendensen aan bod kwamen in de Antwerpse textielindustrie. Met dit doel besprak hij achtereenvolgens de onderscheidene typen van ondernemers, de verschijning van de manufactuur en de opkomst van het grootbedrijf, de bedrijfs grootte en de beperkende invloed van het ambachtswezen in dit verband, de financiering der ondernemingen, de juridische ondernemingsvormen, de scheiding tussen kapitaal en arbeid, de loonvormen, de loonpolitiek der ondernemingen en de mentaliteit der arbeiders. Uit de uiteenzetting bleek hoe genuanceerd een antwoord op het gestelde probleem zal moeten zijn.”

Aan de besprekingen werd door de meeste leden deelgenomen. – Om 12.15 u. werd de vergadering gesloten.

2. **Taalkunde.** – Prof. Dr. V. F. Vanacker, voorzitter, opende de vergadering om 10 u. Dr. A. Hantson was secretaris. Tien leden waren aanwezig.

Dr. Fr. Daems hield een lezing over: *De descriptie van Nederlandse pseudo-gekloofde zinnen in de Extended Standard Theory*. Ze verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. J. Verdonck had het over: *Taalkundige problemen bij de uitgave van Oudengelse glossen.*

Namen aan de besprekingen deel: V. F. Vanacker, R. Derolez, M. Hoebeke, J. Verdonck, A. Hantson.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – De vergadering werd om 10.15 u. geopend door Prof. Dr. M. Janssens, voorzitter. Marcel De Smedt was secretaris. Twaalf leden waren aanwezig.

Prof. Dr. J. De Cort sprak over motieven in het epische werk van Thomas Bernhard. Als belangrijkste motieven ziet hij o.m. „Krankheit”, „Einsamkeit” met angstgevoelens, zelfmoordideeën. Land en milieu hebben invloed op het werk van deze auteur. Veel Oostenrijkse plaatsnamen komen er in voor. Toch kunnen we niet van heimatkunst spreken.

Em. Janssen hield een lezing over *Stijn Streuvels en Frank Lateur*, die in deze *Handelingen* is opgenomen.

Aan de besprekingen namen deel: B. F. Van Vlierden en E. Verhofstadt.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Om 10.15 u. werd de vergadering geopend door Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter. Secretaris was W. Verbeke. Negen leden waren aanwezig.

Eric Goerlandt handelde over *Frequentieonderzoek bij enkele Griekse auteurs*. Spreker wees o.m. op het belang van dergelijke studie voor het bepalen van een basisvocabularium voor leerlingen uit het secundair onderwijs. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Prof. Dr. A. M. T. Welkenhuysen hield een lezing over *Het Lied van Eénos (Versus de Unibove). Lezingen en duidingen*. Spreker stelde zijn nieuwe editie voor en wees op verschillen met de uitgave van Van de Woestijne. In een levendige uiteenzetting verdedigde hij zijn tekstverbeteringen.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 12.20 u. Vijfentwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: Mej. J. Waeyenborghs, de heren L. Roppe, E. Rombauts, A. Gerlo, A. Demedts, G. De Smet, R. Derolez, J. Notermans, J. Theuwissen.

Agenda

De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van onze overleden medeleden: Mr. Edm. M. C. B. Franquinet, Prof. Gerard Verboven, Prof. Dr. P. J. H. Vermeeren.

Het verslag door de secretaris over de vorige vergadering werd goedgekeurd. Bij afwezigheid van de penningmeester werd het financieel verslag over 1974 door de secretaris voorgelezen. Het werd eveneens goedgekeurd.

Nadat de aanwezigen in het bezit waren gesteld van het reglement van de *Prijs van de Zuidnederlandse Maatschappij* (11 maart 1972) met enkele voorstellen tot wijziging, gaf de secretaris lezing van het verslag over de bestuursvergadering op 13 december 1974, waarop bewuste wijzigingen werden besproken. Als op de voorgestelde veranderingen tegen einde maart 1975 geen op- of aanmerkingen zouden ingezonden zijn op het secretariaat, zou het bestuur aannemen dat de leden met de voorstellen akkoord gaan. Enige toelichting werd ook verstrekt bij de term *modern* in de uitdrukking *moderne taal- en literatuurstudie* in art. 2 en 3 van het reglement. De term *modern* wordt daar eenvoudig gebruikt als tegenstelling tot het begrip *klassiek* in de uitdrukking *klassieke taal- en literatuurstudie*. Er werd beklemtoond, dat de benamingen van de vier prijzen in de art. 2 en 3 de weerspiegeling zijn van de activiteit in de vier secties van de Zuidnederlandse. Het woord *modern* sluit bijgevolg geen werk uit op het gebied van de oudere taal- en letterkunde, en valt evenmin uitsluitend te vereenzelvigen met de jongste uitingen op het gebied van de taalkunde of de literatuurstudie.

Werden tot lid van de Zuidnederlandse benoemd: Dr. Em. Eyben, Dr. W. Evenepoel, L. De Neuborg, E. Goerlandt, A. Thijs.

De heer Hubert Lampo hield een lezing over: *Zoekend naar een schim: Madoc*, een zoektocht die hij wenste beschouwd te zien als die van een weetgierig amateur en waarmee hij tot eventueel verder onderzoek wou aanzetten.

Naar aanleiding van het jarenlange waarnemen van het secretariaat, „met wetenschapszin en volstreckte onbaatzuchtigheid”, zoals de motivering tevens luidde, overhandigde de voorzitter aan de secretaris, namens Mevrouw R. De Backer-Van Ocken, Minister van Nederlandse Cultuur en Vlaamse Aangelegenheden, de erepenning van dit ministerie. Waarna de secretaris zijn welgemeende dank uitsprak voor deze vererende onderscheiding. Hij maakte van deze gelegenheid gebruik ook zijn erkentelijkheid te betuigen aan al de leden van het bestuur voor de samenwerking in een geest van goede verstandhouding en aan de leden voor hun actieve mede-

werking en financiële steun, waardoor het mogelijk was dat de oude Zuidnederlandse een eigen rol is blijven vervullen in het culturele leven van dit land.

Om 13.20 u. werd de vergadering opgeheven.

Vergadering van 11 oktober 1975

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – J. De Brouwer fungeerde als voorzitter. Dr. R. De Keyser was secretaris. Elf leden waren aanwezig.

Prof. Dr. J. Baerten sprak over *De middeleeuwse revoluties. Status quaestionis en kritische bemerkingen*. Hij vatte zijn lezing als volgt samen: „In de jongste vijf jaar verschenen in Frankrijk twee syntheses over dit onderwerp. Die van M. Mollat en P. Wolff (*Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*. Parijs, 1970) is meer traditioneel, terwijl die van G. Fourquin (*Les soulèvements populaires au moyen âge*. Parijs 1972) vernieuwt in een dubbel opzicht: hij zoekt een opening naar de sociologie en hij stelt een typologie van de opstanden op. Hij onderscheidt drie soorten naar hun oorsprong: de ene spruiten voort uit het messianisme, meer bepaald het egalitair millenarisme; andere uit de conjunctuur; voor de derde groep stelt hij de sociale mobiliteit verantwoordelijk die hij dan, in het spoor van Pareto en Mosca, ziet als elitecirculatie.

Een kritisch onderzoek brengt aan het licht dat deze typologie niet houdbaar is. Te dikwijls worden opstanden in twee van de drie groepen ondergebracht, o.m. de Engelse boerenopstand van 1381 (1+2) en de opstanden van de Duitse Hanzesteden (2+3). Aan de hand van publicaties van Hilton, Czok, Erbstösser, Werner, Maschke en Barth verwerpt spreker Fourquins thesis omdat ze te veel een beroep doet op externe factoren (ketterij en conjunctuur) – waarvoor geen bewijzen voorhanden zijn – wel integendeel – en, onder invloed van een sterk anti-marxistische stellingname, te weinig op de sociale spanningen. Wat dan de sociale mobiliteit betreft, betreurt hij dat de auteur zich, zonder zijn keuze te motiveren, door Italiaanse fascistische theorieën en niet bij voorbeeld door Angelsaksische liet leiden; hij toont aan dat de middeleeuwse toestanden niet aan het schema van de elitecirculatie beantwoorden. De „revoluties” veranderden niets wezenlijks omdat de onbezoldigde stedelijke ambten, ook na de machtsgreep van de ambachten,

door rijken dienden bezet te worden. In Duitsland zag de situatie er niet anders uit dan in de Nederlanden (cfr R. Van Uytven, Plutokratie in de „oude democratieën der Nederlanden”, in onze *Handelingen*, dl. XVI, 1962, blz. 373-409), één van de talrijke publicaties die Fourquin niet gebruikte.”

Dr. B. De Troeyer handelde over *De biografie en de bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden*. Hij vatte deze lezing als volgt samen: „Lezing over de *Bio-Bibliographia Franciscana Neerlandica*. Oorspronkelijk bedoeld als een herbewerking van *Histoire littéraire des Frères Mineurs en Belgique et dans les Pays-Bas* van Servatius Dirks (1885), maar tot een zelfstandige reeks uitgegroeid met het Nederlands als hoofdtal. Tot nu toe werden uitgegeven bij B. de Graaf te Nieuwkoop (Nederland):

In 1969: B. De Troeyer, *Saeculi XVI. Pars biographica. De auteurs van de uitgegeven werken*; XXXII + 383 blz.

In 1970: B. De Troeyer, *Saeculi XVI. Pars bibliographica. De edities*; VII + 670 blz.

In 1974: B. De Troeyer, *Ante Saeculum XVI, Pars biographica. De auteurs van de XIIIde, XIVde en XVde eeuw*; XXXIII + 270 blz.

L. Mees, *Ante Saeculum XVI, Pars bibliographica. De incunabel-uitgaven*; 184 blz.

L. Mees, *Ante Saeculum XVI, Illustrationes incunabulorum. Illustraties van de incunabelen*; 223 blz. (reproducties).

De uitwerking is wetenschappelijk verantwoord. De biografieën bieden een groot aantal correcties op, en aanvullingen bij de gangbare levensbeschrijvingen van 96 auteurs-minderbroeders van de Nederlanden. De boekbeschrijvingen van 1065 edities bieden volle waarborg, omdat ze uitvoerig en „met het boek in de hand” zijn uitgevoerd.

Onder de belangrijkste auteurs zijn te vermelden: Willem van Rubroec, Guibertus van Doornik, Jacques de Guise, Griffioen van Vlaanderen, Jan Brugman, Hendrik Herp, Dirk van Munster, Franciscus de Brugis, Pieter van Gent, Frans Tittelmans, Petrus Crabbe, Nikolaas Zegers, Frans Vervoort en Henri Willot.

Talrijke indexen verhogen de consulteerbaarheid. Van elke editie is aangegeven in welke moderne bibliotheken nog exemplaren voorhanden zijn.”

Hierop aansluitend gaf L. Mees de korte samenvatting van zijn lezing: *Nederlandse Franciscaanse Incunabelen*. „Bij het beschrijven van deze incunabelen gingen we nieuwe wegen; in plaats van transcripties te maken van het titelblad, eventueel de colofon of

explicit, wat tot nu toe regelmatig gedaan werd, geven we een fotografische reproductie van deze gedeelten. Deze methode heeft het voordeel een trouwer beeld te bieden van het boek : lettertype, formaat, tekstverdeling op een blad enz. Daar het terrein beperkt is tot één orde, geven we ook een korte biografie van de auteur en een korte inhoud van het werk. In de periode 1474-1500 vonden we 16 Nederlandse franciscaanse auteurs en 18 vreemde franciscaanse schrijvers, waarvan werken in de Nederlanden zijn uitgegeven, in totaal 131 incunabels, [waaronder als merkwaardigste : De Spiegel der kerstenen menschen van Dirk van Munster ; de Expositio Missae van Gulielmus de Gouda ; de Spiegel der Volnkommenheyt door Hendrik Herp ; het Vita almae virginis Lydwinae de Schiedam door Jan Brugman, met een mooie reeks houtsneden ; Het Boeck van den vier Oefeningen door Bonaventura (bewerking), letterkundig wellicht het meest hoogstaande werk ; het boek „Van den proprieteyten der dinghen” door Bartholomaeus Anglicus, met een reeks vermaarde houtsneden.] De meeste werken zijn van praktische devotionele aard : een weerspiegeling van de Moderne Devotie in een franciscaans kleed.”

Aan de besprekingen werd deelgenomen door R. Van der Linden, W. Blockmans, D. Verhelst.

2. **Taalkunde.** – Dr. F. Claes nam het voorzitterschap waar. Hij stelde ook het verslag op. Acht leden waren aanwezig.

Dr. L. De Grauwe handelde over *Mogelijkheden en grenzen van een historisch-woordgeografisch onderzoek geïllustreerd aan de Wachtendonckse Psalmen*. De lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Dr. J. Leenen sprak over *Handelend voorwerp, verkeerde benaming*. Hij vatte zijn lezing als volgt samen : „De spraakkunstige benaming handelend voorwerp (HV) is alleen in de Nederlandse spraakkunst in België gebruikelijk. Zij is in Nederland totaal onbekend, en was aanvankelijk ook in België niet of nauwelijks bekend. Het is een mislukte vertaling van het Franse „complément d'agent”. Zij werd in 1930 door een Commissie van de Vlaamse Leraarsbond verworpen, maar in 1936 zonder enige motivering officieel opgelegd.

De benaming HV is verkeerd, omdat het zinsdeel dat zo zou moeten heten, niet noodzakelijk in de zin, en dus geen voorwerp is. Het is een bepaling, en wel een bepaling van oorzaak. Deze bepaling wordt ten onrechte beperkt tot de dienst na de lijdende vorm, en in deze dienst tot namen van personen.

Deze dubbele beperking heeft alleen zin in het Latijn, waarin ze weerspiegeld wordt in de grammaticale constructie.

In de Nederlandse spraakkunst (in navolging van de Franse) is HV dus een erfdiensbaarheid aan het Latijn waarvoor alle grond in het Nederlands (als in het Frans) ontbreekt."

Namen aan de besprekingen deel : F. Claes, V. F. Vanacker, J. Leenen, L. Simons, P. Ivens.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. Eug. Van Itterbeek was secretaris.

Johan Thielemans sprak over : *De problematische status van de fictieve laag in de hedendaagse Engelse roman.*

Dr. Eugène Van Itterbeek hield een lezing over : *Péguy's gedachtegang in „De Jean Coste”*. Ze zal in de *Handelingen* worden opgenomen.

Namen aan de besprekingen deel : Mevr. E. Vorlat, B. F. Van Vlierden, E. Van Itterbeek en J. Thielemans.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. J. Veremans fungeerde als voorzitter, nadat de vergadering met enige vertraging was begonnen. M. Van Uytfanghe was secretaris. Acht leden waren aanwezig.

M. Van Uytfanghe hield een lezing over : *De Karolingische Renaissance : een breekpunt in de evolutie van de Latijnse taal ?* Ze wordt in deze *Handelingen* opgenomen.

Prof. Dr. H. Van Looy sprak over : *Raakpunten tussen Euripides' Iphigeneia te Aulis en de Nieuwe Komēdie*. De lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Namen aan de besprekingen deel : H. Van Looy, J. Veremans, E. de Strycker, J. Gijsel.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 12.25 u. Eenentwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhinderdheid gezonden : Mevr. E. Luyck-Foncke, de heren L. Roppe, A. Gerlo, R. Derolez, G. De Smet, W. Thys, E. Rombauts, A. Demedts, R. Hoffman, J. Notermans, F. van Ommeslaeghe, J. De Bie, V. Verstegen, Emm. Janssen, Em. Janssen, A. Hoekstra, Th. Luyckx, P. Lenders, J. G. de Brouwer, R. Th. M. van Dijk, J. P. Ponten.

Agenda

De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van onze overleden medeleden : Prof. em. Dr. R. Foncke, oud-voorzitter van de Zuidnederlandse, en Dr. J. Mak.

Het verslag door de secretaris over de vergadering van 15 maart 1975 werd goedgekeurd. Hij deelde ook mee, dat de Algemene Spaar- en Lijfrentekas, de Generale Bankmaatschappij en de Kredietbank een subsidie aan de Zuidnederlandse hebben toegelend.

Wegens zijn vele bezigheden is het Ludo Simons niet meer mogelijk het penningmeesterschap waar te nemen. Na hartelijke dankwoorden van de voorzitter voor de trouwe diensten die Ludo Simons de Maatschappij, bij het beheren van haar penningen heeft bewezen, wordt Marcel De Smedt als penningmeester aangesteld.

De volgende nieuwe leden werden benoemd : Mej. M. Waegeman, Mevr. P. Pikhous, de heren Gert Gerwel, J. Verdonck, P. Van Peteghem, C. De Lannoy, S. Theissen, C. J. G. Swinkels, J. Molemans, J. Van den Broeck.

Prof. Dr. A. L. Sötemann hield een lezing over *Marcellus Emants' „Een nagelaten bekentenis” : afrekening met von Feuchtersleben, vernieuwing van de naturalistische roman*. Ze verschijnt in deze *Handelingen*. Daarna volgde nog een korte gedachtenwisseling tussen de spreker en Dr. E. van Itterbeek.

Onder de *varia* werd door de voorzitter voorgesteld de bijdrage van de leden tot 300 fr. te verhogen, dit wegens de stijging van de drukkosten. Het voorstel werd aanvaard.

Om 13.30 u. werd de vergadering opgeheven.

Ledenlijst 1975

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APELDOORN, Asterlaan 1, Hoevelaken (Ned.).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 43, 9000 Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Piet AVONDS, Hof ter Schrieklaan 76, 2600 Berchem.
Stephanus AXTERS O.P., Ravenstraat 112, 3000 Leuven.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Heist-Duinbergen.
Dr. Marta BAERLECKEN-HECHTLE, D-4 Düsseldorf-Oberkastel, Rheinallee 117a (D.B.R.).
Dr. & Mevr. J. BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, A. Dineurlaan 40, 2120 Schoten.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 74, Leiden.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Dr. W. P. BLOCKMANS, Cederstraat 25, 9810 Drongen.
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 38, 9000 Gent.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, 4040 Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Ekelersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Dr. G. BORGER, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Koningin Astridlaan 187, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Jan Moorkensstraat 10, 2600 Berchem.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. & Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Jacques BROUWERS, Jan Rosierlaan 282, Smeermaas, 3760 Lanaken.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsteenweg 8, 1030 Brussel.
Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Dr. J. CALBRECHT, „Emmaüs”, Oude Baan 293, 3040 Korbeek-Lo.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Adr. CLAASSEN, Bergeind 1, 3581 Achel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
Lic. Felix CLAUS, Fortuné Dekokerlaan 5, 9050 Evergem.
Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven.

- Lic. M. COCK, Ijsbroekstraat 4, 9582 Schendelbeke.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Frankenstraat 54, 1040 Brussel.
 Lic. D. COIGNEAU, Daalstraat 22, 1780 Teralfene.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
 Lic. Th. COUN, Beverstraat 58, 3600 Genk.
 Dr. H. L. COX, 5308 Rheinbach-Todenfeld, Kirchstrasse 19, (B.R.D.).
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Dr. Fr. DAEMS, Berglaan 68, 3030 Heverlee.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle-Leie.
 Dr. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, 2120 Schoten-Antwerpen.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Mej. Lic. Rita DE BRUYNE, Belgische Ambassade, Gartenban-Parkring 12, Wien (Oostenrijk).
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, 1760 Roosdaal.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Lic. W. DE CUBBER, Papestraat 38, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, Sint-Sebastiaanlaan 45, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. DE GEEST, Koningin Fabiolaan 7, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. Luc DE GRAUWE, Kon. Leopoldlaan 50, 9000 Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. M. J. M. DE HAAN, Den Tollstraat 64, Koudekerk aan den Rijn (Ned.).
 Mej. Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Philipslaan 91, 3040 Korbeek-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Dr. L. DE LANNOY, Doelhaagstraat 40, 2560 Rumst.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem (W.-Vl.).
 Dr. H. DE LEY, Kasteeldreef, 9840 Landegem.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, 4800 Verviers.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, 2060 Merksem.
 Dr. A. DEMAN, J. Jongenlaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Ambiorixsquare 40, 1040 Brussel.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houthbriel 10, 9000 Gent.
 Lic. Leo DE NEUBOURG, Fortuinstraat 46, 2800 Mechelen.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, 3009 Winksele (Post Veltem).
 Mevr. Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58, 1000 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Mej. Dr. A. DEPRez, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Mevr. Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Dr. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, 3000 Leuven.
 Lic. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan 7, 1850 Grimbergen.

- Dr. R. DE SCHRYVER, Oude Baan 13, 3071 Erps-Kwerps.
 Dr. G. DE SCHUTTER, Pijkestraat 46, 9040 Oostakker.
 Lic. M. DE SMEDT, Stationsstraat 168, 3222 Gelrode.
 Lic. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 40, 9000 Gent.
 Mevr. Lic. Marie-José DESMET-GOETHALS, Silvanusstraat 22, Kesteren (Ned.).
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Achiel DE VOS, Achterstege 22, 9050 Evergem.
 Lic. J. DE VOS, Bergveld 52, 9360 Buggenhout.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. S. J. DE VRIENDT, Gulden Bodemstraat 14, 1080 Brussel.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht .
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, 8500 Kortrijk.
 Mevr. Dr. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, 1150 Brussel.
 Lic. A. DEWITTE, Leopold II Laan 9, 8000 Brugge.
 Mevr. Lic. H. DEWULF, Ro 7, 9930 Zomergem.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Laan van Meerdervoort 14, Den Haag (Ned.).
 Dr. E. DUVERGER, Coupure 253, 9000 Gent.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijsjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 202, 9000 Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 61, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. EVENEPOEL, Dorspraat 23, 3061 Leefdaal.
 Dr. Em. EYBEN, Hofakkerstraat 12, 3110 Rotselaar.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Nelemeersstraat 35, 9830 Sint-Martens-Latem.
 Lic. D. FAGOT, Spoorwegstraat 24, 3370 Boutersem.
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York,
 New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert 1er, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.
 Dr. D. GEERAERTS, Caimolaan 156, 3970 Leopoldsburg.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Lic. T. J. GERITS, Abdij, 3281 Averbode.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Dr. G. J. GERWEL, Univ. v. Wes-Kaapland, Bellville, K.P. (Z.-Afrika).
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, 1080 Brussel.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, Vandeputtestraat 8, 9600 Ronse.
 Lic. Eric GOERLANDT, Kanariestraat 36, 9030 Wondelgem.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Celestijnenlaan 9/22, 3030 Heverlee.
 Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.

- Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Mankevosstraat 71, 1860 Meise.
 Dr. Frank GRYPDONCK, Zuidmoerstraat 133, 9900 Eeklo.
 Dr. M. GYSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, 2, drève des Châtaigniers, Domaine de la Motte, 1488 Bousval.
 Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 73A, rue J. Wanet, 5030 Vedrin.
 Mej. Lic. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. Hans HAUBEN, Wijngaardlaan 11 - Bus 21, 3030 Heverlee.
 Dr. W. E. HEGMAN, Smidsestraat 73, 9000 Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, D-1 Berlin 33, Boetticherstrasse 7A (D.B.R.).
 Lic. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
 Lic. Ludo HELSEN, Geelse Baan 19, 3988 Veerle.
 Dr. Joan HEMELS, Kroonssel 23, Malden (Ned.).
 Dr. B. HENDRICKX, Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Johannesburg.
 Mevr. Dr. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. Guido HENDRIX, Nederpolder 25, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9810 Drogen.
 Dr. M. HOEBEKE, Dijkstraat 6, 9700 Oudenaarde.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 Dr. A. HOEKSTRA, Wedrennenlaan 24, 1050 Brussel.
 Dr. A. G. HOMBLE, Beekstraat 30, 9230 Melle.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, 3044 Haasrode.
 Dr. P. IVENS, Dagoberstraat 43, 3000 Leuven.
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, 3000 Leuven.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Dries JANSSEN, Vijverstraat 99, Kiewit-Hasselt.
 Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, 3030 Heverlee.
 E. JANSSEN C.S.R., Wittemeralle 32, Wittem (Ned.).
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörli Terrasse 15, 1475 Skärer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 St.-Truiden.
 Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgesstrasse 20, D.B.R.
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, Socrateslaan 115, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Dr. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, 3190 Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Ed. Vermeulenstraat 41, 8510 Marke.
 Mevr. P. LAMMENS-PIKHAUS, Weststraat 28, 9961 Boekhoute.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, 1030 Brussel.
 Mevr. Lic. Cl. LEMAIRE, P. Damiaanlaan 85, 1150 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.

- Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universitat, Universitatsstrasse 3-5, Leipzig C1 (D.D.R.).
- Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).
- Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, 3030 Heverlee-Leuven.
- Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
- Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Korbeek-Lo (Leuven).
- C. LINDEMANS, Archimedesstraat 60, 1040 Brussel.
- Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
- Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
- Dr. S. A. LOUW, Dept. Afrikaanse (Nederl. en Germ. Taalkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria (S.-A.).
- Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
- Dr. & Mevr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, 1020 Brussel.
- Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, 2800 Mechelen.
- Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
- Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
- Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.
- Mej. Lic. G. MARECHAL, Iepenstraat 76, 9000 Gent.
- Dr. W. MARTIN, Losbergenlaan 4, 8200 Kessel-Lo.
- Dr. Cl. MARYNISSEN, Winkelse Steenweg 60, 3020 Herent.
- Dr. W. H. M. MATTENS, 9, av. des XIV Bonniers, 5141 Wierde.
- Lic. C. MATTHEEUSSEN, Brusselsestraat 133, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
- Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
- Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, 2020 Antwerpen.
- L. MEES O.F.M., Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
- Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, 1980 Tervuren.
- Lic. Ludo MELIS, De Fourneaustraat 28, 2600 Berchem.
- Lic. J. MERTENS, Bikschootelaan 259, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
- Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
- Lic. & Mevr. A. M. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
- Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
- Dr. J. MOLEMANS, Kempische Kaai 1, 3500 Hasselt.
- Dr. L. MOOREN, Minnezang 2, 3202 Linden.
- Dr. J. MOORS, Avenue des Lauriers 29, 4920 Embourg-Liège.
- Mej. Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wemmel.
- Dr. A. MUNNICH, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
- Mej. Dr. Anne-Marie MUSSCHOOT, Martelaarslaan 289, 9000 Gent.
- L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
- Dr. M. NEIRYNCK, Mostincklaan 14, 1150 Brussel.
- Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drongen.
- Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
- Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonck-Brasschaat.
- Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
- J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, 8340 Sijsele.
- Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
- Lic. J. NOWE, Dorpstraat 7, 3031 Oud-Heverlee.
- Dr. P. F. J. OBBEMA, Vondellaan 52, Leiden.
- Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finland).
- H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, 3800 Sint-Truiden.
- Drs. H. J. OP DEN KAMP, Schoutenstraat 18, Munstergeleen (Ned.).
- Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
- Dr. P. C. PAARDEKOOPEL, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
- Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
- Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
- Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, 2020 Antwerpen.
- Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertslaan 28, 2520 Edegem.
- Dr. K. C. PEETERS, Gouwberg 15, 2230 Schilde.
- R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
- A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.

- Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Halewynlaan 3, 3060 Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Markt 14, 2840 Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, 8000 Brugge.
 Dr. M. PLANCKE, Jemappestraat 8, 9000 Gent.
 Dr. H. PLOMTEUX, Kon. Astridlaan 38, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Lentedreef 13, 8500 Kortrijk.
 Dr. Karel PORTEMAN, Predikherenberg 59, 3200 Kessel-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Lic. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. R. RAES, Koningin Fabiolapark 73, 9220 Merelbeke.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 5, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Heverlee.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, 3500 Hasselt.
 Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. Kurth RUH, 87 Würzburg, Thüringerstrasse 22 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Mej. Lic. C. SAERENS, Latijnsquare 2, 1050 Brussel.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Mevr. Dr. A. M. SCHAERLAEKENS, Martelarenlaan 2, 3118 Wakkerzeel-Werchter.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 A. L. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Dr. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Gabriëlle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenlaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENCKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, 3000 Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47401 (U.S.A.).
 Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Clementinastraat 40, 2000 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, 107 Wattle Valley Rd, Camberwell 3124, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoek Road 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, 3300 Tienen.
 Drs. L. SPRONCK, Europalaan 49, Maastricht-Heer.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, 1040 Brussel.

- Dr. L. STAPPERS, Université Nationale du Zaïre, B.P. 1825, Lubumbashi (République du Zaïre).
- Dr. A. STEFENS, Statielei 24, 2510 Mortsel.
- Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
- Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
- Mej. Lic. Y. STOOFS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
- Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
- Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pyrmontlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
- Mej. Lic. S. SUÉ, Strijdersstraat 51, 3300 Tienen.
- Drs. C. J. C. SWINKELS, Thuys Duynendaal, Nuland (Ned.).
- Lic. Wilfried SWINNEN, Beosierlaan 36, 3200 Kessel-Lo.
- Lic. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
- Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 143, 2100 Deurne-Antwerpen.
- Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
- Dr. S. THEISSEN, 28 Surdents, 4801 Stembert.
- Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
- Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
- Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8201 Sint-Michiels-Brugge.
- Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, 9000 Gent.
- Dr. Piet THOMAS, Leuzestraat 65, 8540 Bellegem.
- Lic. A. THIJS, Fruithoflaan 46, 2600 Berchem.
- Lic. Herman THYS, Cantecleer, Heuvelstraat 72, 2260 Nijlen.
- Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
- Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
- Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
- Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
- Dr. & Mevr. G. TOURNOY-THOEN, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
- Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 25, Nijmegen.
- Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, 9000 Gent.
- Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke.
- Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
- Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
- Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabakvest 28, 2000 Antwerpen.
- Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140 - Bus 34, 1190 Brussel.
- Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
- Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
- Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Schoolstraat 41, 1650 Beersel.
- A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
- Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
- Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee.
- Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht.
- Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
- Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat 29, 9000 Gent.
- R. VAN DE MOORTELE, Brugstrat 28, 9770 Kruishoutem.
- Lic. D. VAN DEN AUWEELE, Spaanse Burchtlaan 27, 3040 Korbeek-Lo.
- Dr. B. VAN DEN BERG, Van Vollenhovenpark 7B, Driebergen-Rijsenburg (Ned.).
- Dr. J. VAN DEN BROECK, Wouwstraat 110, 2540 Hove.
- Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
- Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
- Lic. Guy VANDE PUTTE, Léon Cuissezstraat 65, 1050 Brussel.
- Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, 9040 Oostakker.
- Dr. O. VAN DER HALLEN, Prins Leopoldlei 18, 2510 Mortsel-Antwerpen.
- Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
- Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
- Dr. Henri VANDEMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
- Lic. L. VAN DER PAAL, Kleinderbeek, 9430 Nieuwerkerken.
- Lic. M. VAN DE VELDE, Pr. P. Fredericqstraat 42, 9000 Gent.
- Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoitstraat 19, 9300 Aalst.
- Dr. L. VANDEWIELE, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen.

- Mej. Lic. R. VAN DE WIELE, Lamperstraat 23, 2768 Bazel.
 Lic. R. Th. M. VAN DIJK, Doddendaal 20, Nijmegen (Ned.).
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Sparrenlaan 16, 2160 Brecht.
 Dr. Romain VAN EENOO, Asfilstraat 4c, 9821 Afsnee.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 14, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, 3010 Wilslele.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch.
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, Acaciaweg 5, 2350 Vosselaar (Turnhout).
 Dr. W. VAN HEMELDONCK, Samuel Morselaan 3, 1810 Wommel.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. W. VAN HOECKE, Pater Lievenslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordesebaan 102, 3009 Winksele.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Res. Botticelli, Koning Leopold II laan 92, 9000 Gent.
 Dr. Erik VAN MINGROOT, Merellaan 18, 3202 Linden.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 M. L. L. VAN NIEROP, Groenenborgerlaan 208, 2610 Wilrijk.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Dr. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. VAN ROMPAEY, Vlieguit 18, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, 9220 Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. P. VAN PETEGHEM, Lijnmolenstraat 67/3, 9110 St.-Amandsberg.
 Lic. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Lic. P. VAN ZEIR, Guido Gezelleplein 11, 8900 Ieper.
 Dr. F. VEENSTRA, Pieter Postlaan 10, Wassenaar (Ned.).
 Dr. Theo VENCKELEER, Fruithoflaan 106, 2600 Berchem.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Werner VERBEKE, Delaunoislaan 27, App. 2, 3030 Heverlee.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, 2200 Borgerhout.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VERDONCK, Kebergstraat 21, 8100 Torhout.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Mevr. Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Jan zonder Vreesstraat 32, 9000 Gent.
 Dr. Daniel VERHELST, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. & Mevr. E. VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 249, 2800 Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 33, 1080 Brussel.
 Dr. E. VERMEERSCH, G. Galliërlaan 29, 9000 Gent.
 Dr. & Mevr. U. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.

- P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Lic. A. VERREPT, Konijnenveld 16, 2550 Kontich.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Lic. Jos VERSTRATEN, Wolschaerderveldenstraat 62, 2510 Mortsel.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. & Mevr. E. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegen.
 Mevr. Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Mej. Dr. J. WAEYENBORGH, Dorpsstraat 1, 2980 Boortmeerbeek.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage.
 Lic. & Mevr. F. WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Dr. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen.
 Lic. Karel WAUTERS, Eric Sasselaan 47, 2020 Antwerpen.
 Lic. R. WAUTERS, Burg. Vermeulenlaan 13, 9130 Lochristi.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
 Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaeck Mathonsingel 121, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersruï 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Dr. R. WILLEMYS, Sint-Michiellaan 25, 8200 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
 Dr. L. WILS, de Grunnelaan 14, 3030 Heverlee.
 Mevr. Dr. S. F. WITSTEIN, Ridderhoflaan 31, Koudekerk a/d Rijn (Ned.).
 Mej. Dr. Els WITTE, Scailquinstraat 37, 1030 Brussel.
 Drs. O. WOESTENBURG, Van Breijlstraat 9, Limbricht L. (Ned.).
 Lic. A. WOUTERS, Eektstraat 75, 3111 Wezemaal.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1974-1976

Voorzitter : Dr. V. F. VANACKER*Ondervoorzitters* : Dr. J. VEREMANS, Dr. P. LENDERS,
Dr. B. F. VAN VLIJRDEN*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE*Penningmeester* : Lic. M. DE SMEDT

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK